

8 / 891. 2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZNYOLCADIK KÖTET

(602., 603., 604. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1928

ADAMS & CO. LTD.
KÖNYVTÁRA

TARTALOM.

DCII. SZÁM.

	Lap
SZELJEGYZETEK MAGYARORSZÁG PÉNZÜGYI ÚJJÁÉPÍTÉSÉNEK	
TÖRTÉNETÉHEZ. — Báró Korányi Frigyesztől	1
BEDEGHY NYÁRY FERENC. — Takáts Sándortól	12
VÖRÖSMARTY KÉPZELET-ALKATA. — Brisits Frigyesztől	31
A VILÁGHÁBORÚ KIROBBANÁSA SZARAJEVÓBAN. — Báró Collas	
Károlytól	47
A KISEBBSÉGI KULTÚR-AUTONÓMIA ÉSZTORSZAGBAN. — Csekey	
Istvántól	75
A XVII SZÁZAD MAGYAR FŐÜRI ZENÉJE. (I.) — Szabolcsi Bencétől	106
KÖLTEMÉNYEK: — <i>Útban.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Két Browning-</i>	
<i>vers.</i> — Radó Antaltól	127
ÉRTESÍTŐ: — 1. <i>Két könyv Bethlenről.</i> — (Sebes Dénes: <i>Bethlen István</i>	
<i>gróf.</i> — Surányi Miklós: <i>Bethlen.</i>) — —n. —től.	
2. <i>A magyar irodalmi népiesség Faludától Petőfig.</i> — (Horváth	
János könyve.) — Galamb Sándortól:	
3. <i>Tudomány-politikánk alapjai.</i> — (Dr. Magyary Zoltán: <i>A ma-</i>	
<i>gyar tudománypolitika alapvetése.</i>) — Grósz Emiltől.	
4. <i>Thaly Lóránt versei.</i> — (Thaly Lóránt: <i>Eolhárfa.</i>) — V.	
5. <i>Két francia könyv a világháború előzményeiről.</i> — (Poincaré	
Raymond: <i>Au service de la France. IV. L'Union Sacré.</i> —	
Renouvin Pierre: <i>Les causes immédiates de la Guerre.</i>) —	
Török Páltól.	
6. <i>Orosz irodalom.</i> — (Dr. Szémán István: <i>Az újabb orosz iro-</i>	
<i>dalom, a régibb irodalom történetének vázlatával.</i>) — Bonkáló	
Sándortól	135

DCIII. SZÁM.

JÓZSEF NÁDOR ÉS A TUDOMÁNYOS TECHNIKA. — Zelovich Kor-	
néltől	161
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA ÉS A MŰVÉSZETTÖRTÉ-	
NET. — Hekler Antaltól	198
KRISTÓFFY JÓZSEF EMLÉKIRATAL. — Nagy Miklóstól	214
A XVII. SZÁZAD MAGYAR FŐÜRI ZENÉJE. (II.) — Szabolcsi Bencétől	261

STEFAN GEORGE. — Műfordítások. — Kállay Miklóstól	Lap 287
SZEMLE. — <i>A magyar színművészet utolsó hat évének áttekintése.</i> — Szász Károlytól	298
IRODALOM: 1. <i>A megszállt területek irodalmából.</i> — Kéky Lajostól. 2. <i>Színházi esték.</i> — (Harsányi Kálmán könyve.) — Galamb Sándortól	312

DCIV. SZÁM.

A MAGYAR-ROMÁN AGRÁR-PÖRÖK KÉRDÉSE. — Lukács Györgytől	321
A TÖRÖK FORRADALOM. — Germanus Gyulától	342
A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS JÖVEDELMEZŐSÉGÉNEK KÉRDÉ- SÉHEZ. — Bernát Gyulától	372
A XVII. SZÁZAD MAGYAR FŐÜRI ZENÉJE. (III). — Szabolesi Bencétől	385
KÖLTEMÉNYEK: <i>Beethoven</i> — Sík Sándortól. — <i>Chanson triste.</i> — Gáspár Jenőtől	423
NEMZETI SZELLEM — NEMZETI KULTÚRA. — Gr. Klebelsberg Kuno, Berzeviczy Albert, Concha Győző, Ravasz László, Végh Gyula, Zelovich Kornél nyilatkozatai	427
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>A francia szellem válsága.</i> — (E. R. Curtius könyve.) — Fábián Istvántól. 2. <i>A Bethlen-család.</i> — (Dr. Lukinich Imre.: <i>A bethleni gróf Beth- len család-története.</i>) — Arday Páltól. 3. <i>A settlement-mozgalom.</i> — (Ifj. Erődi-Harrach Béla dr.: <i>A ma- gyar settlement-mozgalom eszméi.</i>)	463

SZÉLJEGYZETEK

MAGYARORSZÁG PÉNZÜGYI

ÚJJÁÉPÍTÉSÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ.¹

«Meglepő talpraállásnak» nevezte pénzügyi újjáépítésünket utolsó jelentésében a Népszövetség kiváló biztosa. Smith Jeremiás.

A külföld számára már eddig közölt számadatok és tények mindenesetre elégségesek a «meglepő» jelző igazolására. A pénzügyi újjáépítés sikere oly rövid idő alatt állott be, hogy az meglepetés volt még azok számára is, akik ennek a műnek politikai és erkölcsi felelősségét elvállalták. De a közzétett okmányok alig adnák meg annak a mértékét, milyen mélységből kellett Magyarországnak felküzdenie magát, hogy megmentse pénzügyeit, sőt ezeknél többet is: létét. Már pedig azok az események, amelyek megelőzték az ország megmentéséért folyt ezen küzdelmet, rendkívül tanulságosak gazdasági és politikai szempontokból. Bizonyos részletek nyilvánosságra hozására azonban még nem jött el az idő. Arra kell tehát szorítkoznom, hogy néhány vonással ecseteljem Magyarország helyzetének alakulását a pénzügyi újjáépítés megindulásáig.

A kettős monarchia összeomlása után két forradalom pusztította Magyarországot: a szocializmus felé hajló radikálisok és a szocialisták szövetségének forradalma, majd a szocialistákkal egyesült bolsevikieké. Tartamuk kilenc hónap volt. Kilenc hónap elégtelen volt az ország politikai alkotmányának és gazdasági szerkezetének marxista köztársasággá való átalakítására, különösen, mert a forradalmároknak nem is volt határozottan megállapított tervük. De kilenc hónap

¹ A *Société Belge d'Etude et d'Expansion* felkérésére írt tanulmány, mely a társaság *Bulletin* című folyóiratában is megjelent.

bőven elég volt annak destruálására, ami még megmaradt az ország gazdasági szervezetéből. Hiszen nem sok maradt meg ebből éppen a háború után. A háború erősen megviselte a gazdasági életet, a reá következő, az ország háromnegyedére kiterjedt ellenséges megszállás pedig annál példátlanabb zavart támasztott gazdasági téren, mert a megszállás a fegyverszüneti szerződés megkötése után váratlan volt. Az 1919. évi ellenforradalom, az államnak a nemzeti eszme alapján való felélesztéséért küzdve, természetesen feladatának látta, hogy a gazdasági élet újjászervezését is programjába vegye. De az újjászervezés pénzügyi és gazdasági tervének megalkotása leküzdhetetlen akadályokba ütközött, mert mikor az ellenforradalom a politikai hatalom birtokába jutott, az ellenséges megszállás tovább terjedt még azoknak a területeknek szinte egészére is, amelyeket később a békeszerződés meghagyott Magyarországnak, a régi birodalom csekély 28 %-a körül vonva meg az új határokat. Az ország legközelebbi jövőjének bizonytalansága és a viszonyok bénító súlyából folyó megkötöttség miatt még a kellő elemekkel sem rendelkeztek az egymást követő kormányok olyan pénzügyi program készítésére, amelynek észszerű kilátása lehetett volna sikerre. Magát a békeszerződést még csak később. az összeomlást és az ország tényleges feldarabolását követő három év múlva ratifikálták a szövetséges hatalmak. Mértéktelen követelések fenyegették az országot jóvátétel címén, azon a «jóvátételen» felül, amelyet a szomszédállamok «brevi manu» szereztek meg maguknak, betörésükkor. A békeszerződés gazdasági és pénzügyi határozatainak várható hatásai annál kevésbbé voltak megítélhetők, mert súlyosbította azokat a régi gazdasági szervezet hirtelen felnégyelése. Ezek a súlyos körülmények eleve kudarcra kárhoztattak minden újjáépítési kísérletet, bármily szellemes lett volna is.

Kevéssel a bolsevizmus után, 1919-ben, elvállalván a pénzügyminiszteri tárcát, teljesen számot adtam magamnak, habár akkor nem győzhettem meg az izgatott közvéleményt, hogy az újjáépítés kísérletének sikert ígérő kiindulási pontja nem lehet más, mint a győztes nagyhatalmakkal való meg egyezés, oly célból, hogy az országra jóvátételi kötelezettség

címén hárítandó terhet konkretizálják és megállapítsák, és hogy ezenkívül lehetővé tegyék Magyarország számára megfelelő biztosítékok nyújtását kölcsön céljaira, amely nélkül lehetetlen volt megtörni az infláció circulus vitiosusát. A Jóvátételi Bizottság csak az 1922. év végéféle tűzte napirendre a Magyarország által fizetendő jóvátétel kérdését. A magyar kormány ekkor Párizsba küldött. Végre megindíthattam az előkészítő tárgyalásokat. A Jóvátételi Bizottságtól. sajnos, Nagy-Britannia és Olaszország minden jóakarató támogatása ellenére is, csak 1924-ben volt kieszközölhető az a határozat, amellyel ez a bizottság felfüggesztette zálogjogait Magyarország bizonyos jövedelmeire vonatkozólag, hogy azok lekötésével kölcsönt vehessünk fel, és amellyel a kölcsön időtartamára megállapította a jóvátétel fejében fizetendő évjáradékokat, amelyekbe a békeszerződésből folyó összes terhek beszámítandók.

Ijesztő mértékben veszítette erejét az ország az alatt az öt év alatt, amíg tétlenségre volt kényszerítve. A mezőgazdasági és ipari termelés a tökehiány következtében minimálisra csökkent. A kereskedelem mind szűkebb körre szorult. A pénz értékének bizonytalansága spekulációvá tett minden eladást. A fogyasztók millióinak jövedelme annyira veszített valóságos értékéből, hogy vásárlási szükségletüket még a legszűkebbre szorítva sem elégíthették ki. Megszűnt a tőke kínálat. A pénzintézetek takaré- és folyószámla-betétei, amelyek a háború előtt meghaladták a 4 milliárdot, leolvadtak 70 millió aranykoronára. Kölcsönöket jóformán csak magánegyének adtak egymásnak, gyakran 100 %-os kamatokra is. Az esztelen és tiltott spekulációk fantasztikus halmaza támadt, amelynek össze kellett omolnia a stabilizáció első jelére. A főváros fejvesztett népességét egészen megzavarta az «utódállamok»-ból kiüldözött 330,000 menekült, földönfutóvá lett, túlnyomó részben az értelmiségi osztályhoz tartozó magyar beözönlése. A hirtelen úgy ahogy újra megszervezett pénzügyi közigazgatás jóformán csak találomra dolgozhatott. A kincstár kiadásai számszerint napról-napra emelkedtek. A jövedelmek valódi értéke rohamosan csökkent. Semmitmondóvá vált minden költségvetés vagy csak számí-

tás is. Közben mindig ijesztőbbé nőtt a teljesen elviselhetetlen terhek fenyegető veszélye.

Az 1922. évben még három milliárd aranykoronát emlegettek, mint a Magyarországtól követelhető «jóvátétel» összegét. A háborúelőtti magyar államadósságot akként osztották meg Magyarország és az annak területén osztozkodó államok között, hogy a záloggal nem biztosított államadósságokból 46 %-ot hárítottak annak a területnek 28 %-ára, amelynek részére annakidején a kölcsön felvételre került. A külfölddel szemben fennálló összes adósságok — ideértve a magyar honosok külföldi magántartozásait, amelyek megfizetésére a békeszerződés a magyar államot kötelezte — 974 millió pengővel terhelik az államot, vagyis kereken 900 millió aranyfrankkal és 2300 millió papírkoronával, amelyek valorizációját állandóan követelik az idegen kötvénytulajdonosok, jöllehet a békeszerződés ilyen valorizálásnak ellentmond. Ez összegekhez járul 9 milliárd papírkorona a hadikölcsönöknek Magyarországra eső része fejében, 14 milliárd más belöldi adósság és a Németország által követelt 1900 millió márkaadósság. A békeszerződés által az osztozkodó államokra átruházott magyar államjavak elvesztése 5—6 milliárd aranykoronával apasztotta a magyar nemzeti vagyont, amelyet még további milliárdokkal csökkentett a külföldön levő magyar magánvagyonok sequestrálása, «likvidációja» és elkobzása. Ehhez járult még az a 3168 millió aranykoronára becsült kár, amelyet a három szomszédállam hadseregei okoztak a «trianoni» területre való betörésük idején, ingó vagyonok kihurcolása útján. Ha a magyar korona nem szenvedett volna katasztrófának mondható értékcsökkenést s ez úton nem veszítették volna el szinte teljes értéküket a papírkoronaadósságok, az elszegényedett magyar államot a rászakadó rettenetes adósságteher véglegesen és reménytelenül megfojtotta volna. Az állam ezen a réven óriási adósságtehertől szabadult, de a népesség micsoda szörnyű áldozata volt ennek a részleges szabadulásnak az ára! Micsoda jóvá nem tehető igazságtalanságok származtak a pénzre szóló kötelezettségek minden téren beállott felfordulásából! A leg súlyosabban érintett értelmiségi középosztály túlnyomó

része összeroskadt a csapás alatt s többé alig lesz megmenthető.

Az egyetlen szál, amely 1923-ban még visszatartotta Magyarországot a katasztrófa szélén, az a remény volt, hogy a Jóvátételi Bizottság olyan határozatot hoz, mely lehetővé teszi majd a Nemzetek Szövetsége szakemberei által a magyar kormánnyal egyidejűleg kidolgozott újjáépítési terv végrehajtását. Ez a határozat folyton késett. Hét ország vitatkozott, alkudozott rajta. 1923-ban látszólag meghozták, de olyan feltételekhez kötve, amelyek egyben hatálytalanná is tették.

Végre azután nagynehezen megvalósult 1924 februárjában. abban a pillanathan, mikor a szál komolyan szakadni kezdett. 1923 végén a búza ára 120,000 korona volt Budapesten métermázsánként. 1924 február 8-án 198,000 koronára emelkedett. Nyolc nap múlva 330,000 koronára ugrott. A dollár árfolyama február 11-ére 56,000 koronát ért el. Február 16-ára 100,000 koronára ugrott. Katasztrófa szele kezdett fújni.

Maga a magyar közönség is csak valamikor később fogja megtudhatni, mekkora hálával tartozik a Nemzetek Szövetségében alakított bizottság néhány kiváló tagjának és a Jóvátételi Bizottság egyes fődelegátusainak, kiknek erélyes és emberséges közbelépése megmentette Magyarországot a válságos pillanathan.

1924 április havában visszatértem a pénzügyminisztériumba, de ezúttal olyan tervet végrehajtani, amelyet a kétségbeesés küszöbén majdnem az egész ország bizalma fogadott. A nemzetgyűlés óriási többsége egyetlen lendülettel szavazta meg a teljhatalmat a pénzügyminiszternek. Nagyon értékes munkatársat találtam ekkor Smith Jeremiás, a higgadt eszű gyakorlati szakférfiú és szamaritánusi arany-szívű ember személyében, kit főbiztossá nevezett ki hozzánk az újjáépítés tartamára a Nemzetek Szövetsége.

Szerencsétlenségünkre újonnan támadt akadályok veszélyeztették az alig megkezdett művet 1924 május havában. Abban a pillanatban, mikor felkérésemre Teleszky János külföldre utazott, hogy megindítsa a főként londoni,

new-yorki, római és párizsi piacon tervezett 250 milliós aranykoronakölcsönre vonatkozó tárgyalásokat és hogy megállapítsa a kölcsön és az új Nemzeti Bank alapításában való részvételek feltételeit : heves válság csapott le a bécsi tőzsdére. Egy bécsi bankár nagyarányú, makacs «contremine»-nel támadta meg a francia frankot és belebukott. A bécsi piacon nagymennyiségű magyar értékpapír volt elhelyezve. Ebben a válságos pillanatban egy tömegben zúdultak azok a már annyira tönkrement budapesti piacra. újabb váratlan nehézségeket okozva. Valahogy sikerült ezt a zátonyt kikerülni. De nyomban utána, mikor ismét biztonságban kezdtük magunkat érezni, egy nagy amerikai bank, amely jókora kölcsönrész vállalását ígérte meg, hirtelen visszavonult. Alig eszmélhettünk fel, újabb meglepetés ért : egy kontinensbeli piac, amelynek részvétele ünnepélyesen ígértetett a Nemzetek Szövetsége egyik ülésén, az utolsó órában bezárult előttünk. Ezek a félrevonulások megghiúsíthatták volna a mentést. Indokaik ösmeretlenek maradtak. Az Angol-Bank azonban komolyan és hátsó gondolat nélkül akarta Közép-Európa pénzügyi újjáépítését, ideértve a Magyarországot is. Habozás nélkül közbelépett és saját jószántából 4 millió font előleget ajánlott fel az Állami Jegykibocsátó Intézetnek, hogy ezzel áthidalja az ígéretek visszavonása okozta szakadékot. Ez a biztató gesztus azonnal hatott. A Nemzetek Szövetsége által erkölcsileg támogatott és az Angol Bank részvételével megindított kölcsön fényes sikert aratott. Meg kell jegyezni, hogy az Angol Bank történetében még nem volt rá eset, hogy állami kölcsönben résztvevő volna.

Előrelátható volt, — és ez az előrelátás volt egész újjáépítési politikánk sarkköve — hogy Magyarország jóvátételi kötelezettségének észszerű meghatározása és a Népszövetség auspiciuma alatt megkötött, bár egyedül Magyarország anyagi biztosítékaira alapított kölcsön a baj gyökerét fogja sujtani, mert ezzel meg kellett szűnniök a Magyarország hitelének felélesztése elé rakott akadályoknak s annak a megkötöttségnek, amely nem engedte, hogy az ország saját erőforrásait kifejthesse és szabadon újjáépülésére fordíthassa.

A pénzürték stabilizációjának első feltétele volt, hogy

kölcsönpénzből néhány évre biztosítani lehessen a még előrelátható költségvetési hiányok fedezését, és pedig annyi időre, amennyi a költségvetés normális egyensúlyának szilárd helyreállítására szükséges lehet. Ezzel elkerülhetővé válhatott a további inflációs bankjegyszaporítás és lehetővé kellett válnia, hogy új papírpénzre térjünk át, és pedig olyan bankjegyek kibocsátására, amelyek bőséges aranyfedezetéről az újonnan alapítandó Nemzeti Banknak kellett gondoskodnia. Előre láttuk, hogyha a kölcsön, főként Londonban és New-Yorkban, sikerre vezet, hatásai következtében rövidesen könnyebbülés fog beállani a szinte teljes tőkehiányban és a devizahiányban is, mert várható volt, hogy a kölcsönműveletek megnyitják az angol és amerikai piacokról hozzánk vezető csatornákat s a kölcsönpénz nyomában más tőkék is ide fognak áramlani, és pedig elégséges mennyiségben. Az események igazolták ezt az előrelátást. Valóságos meglepetés volt azonban a költségvetés egyensúlyának gyors helyreállása. Kétségtelen, hogy a költségvetés kereteinek megszorítása erélyes, sőt némileg erőszakos volt. A kormány ebben a válságos időben cselekedeteinél kénytelen volt mellőzni minden érzelmi indítékot. Habozás nélkül kellett fokozatosan megszabadítania az államot több mint 30,000 fölöslegessé vált tisztviselő és alkalmazott terhetől. Egyúttal a fiánc-tudomány minden eszközével kellett nyomasztó adókat kisa-jtolnia a kimerült népességből. Lehetetlen volt azonban előre látni azokat a váratlanul gyors hatásokat, amelyeket a bizalom visszatérése szült s még kevésbbé azt, hogy az egész népesség annyi hazafias elszántsággal fogja magára vállalni mindazokat az áldozatokat, amelyeket rá kellett rónunk, hogy kivezethessük az országot a veszedelmes zsákutcából. A feléledt remény nyomán az erély és az akarat árja fakadt. Az újjáépítés művébe bekapcsolódott az egész országban mindenki, aki tehette, kiki a maga körében, olyan lendülettel, hogy a kincstár számára nem várt mértékben fakadtak új bevételi források.

Indokoltnak látszott eleinte az aggodalom, hogy vajjon 250 milliós kölcsön elégséges lehet-e majd? Alig 69 milliót kellett fordítani az első hónapok után megszűnt hiányok

fedezésére és az átmenetileg felvett, rövidlejáratú függő kölcsönök visszafizetésére. Azután már állandó maradt az egyensúly állami bevételek és kiadások között, úgyhogy a hiányok megszűnván, a Nemzetek Szövetségének hozzájárulásával, gyümölcsöző és haszonhajtó beruházásokra lehetett fordítani a fennmaradt kölcsönpénzt. A pénzügyi újjáépítés sikerült.

A magyar pénz, amelyből 100 korona 105 arany francot ért hajdan, majd a háború végével csak valami 40 francot, öt francra esett a forradalmak alatt, 85 centimes-ra — mindig 100 koronához viszonyítva, — a békeszerződés ratifikációja után; három centimes-ra csúszott, mikor a Jótételi Bizottság megtagadta a kért határozatot, melytől az újjáépítés függött, s végül 7/10 centimes-ra zuhant alá a Jótételi Bizottság 1924. évi februári határozatát megelőző napokban. Miután az aranykoronához viszonyítva átmenetileg 20,000 koronáig süllyedt a pénz értéke, 14,500 korona volt az a pont, ahol az ingadozás végkép megszűnt. A magyar pénz és az új «pengő» három év óta szilárdan áll. A fedezet nélküli pénzjegyforgalom az újjáépítés kezdetén 3000 milliárdig emelkedett. Jelenleg 443 millió pengőt tesz, 54 %-ig aranyértékkel fedezett bankjegyekben. A Nemzeti Bank váltóleszámítolási kamatlába 1924 óta 10 %-ról 6 %-ra csökkent. Az elsőrendű kereskedelmi váltók kamatlába 26 %-ról átlagos 8 %-ra szállt le. A tizenhárom legnagyobb budapesti pénzintézet és a postatakarékpénztár takaré- és folyószámlabetétei, amelyek 1858 millióra rúgtak 1913-ban és 76 millióra zuhantak 1924-ig, jelenleg hasonló értékben 517 millióra emelkedtek. Az újjáépítés óta beözönlött idegen tőke összege másfél milliárd aranykorona értékre becsülhető.

Ennyi adat is bőséges tanuságot tehet róla, hogy a Nemzetek Szövetségének s a magyar nemzetnek közös műve sikerült.

A pénzügyi újjáépítés sikerült, de veszedelmes tévedés lenne azt hinni, hogy olyan megcsonkítás és felforgatás után, mint amelyet Magyarország át élt, egyedül a pénzügyi újjáépítéssel már minden veszély el volna hárítva. A pénzügyi újjáépítés egymagában csak éppen hogy egyensúlyozott

helyzetet teremthet és szilárd alapot, amelynek hiányában az ország gazdasági újjászervezése és normális élete lehetetlen lenne. De a végcél szükségyszerűen a gazdasági újjáépítés. A gazdasági újjáépítés sok időt kíván és nehéz munka lesz. Ezt a munkát a magyar népnek saját ítélete szerint és saját erejével kell végrehajtania. Még törvényhozása és kormánya is csak annyiban lehet hasznosan segítségére, hogy kötelezettségükhöz képest biztosíthatják számára a nélkülözhetetlen nyugalmat és örködhetnek politikai biztonsága felett, egyúttal célszerű törvényes szabályokat és intézményeket alkotva.

De egyébként a lehető legtágasabb mozgási szabadságot kell engedniök a magánkezdeményezésnek és a nép természetes géniuszának. Tanulmányozni, az egészséges kezdeményezést irányítani, előmozdítani, egyensúlyozni. itt-ott nekivetni a vállát is, mikor a nemzet közösségének közbelépése indokolt: nagyban s egészben alig lehet más szerepe e részben az államnak, ha csak nem akarja megkockáztatni értelmiségi és anyagi erőforrásai szabad kifejlődésének korlátozását bürokratizmussal, amely lehet tetszetős, mint valami szellemes mértani rajz, de amelynek rugalmassághiányát, találékonyságban való fogyatékoságát, merev doktrinarizmusát, lassú és félénk mozgását bőségesen elítélték az annyiszor és mindenütt megismétlődött politikai kísérletezések eredményei.

A gazdasági újjáépítés problémája rettenetes nagy feladat elé állította Magyarországot. Teljesen újjá kell szervezni a fenekestől felforgatott gazdasági életet. Le kell nyesni, fel kell áldozni a területek összevagdolásakor széttört régi szervezetnek számtalan, az új, szűk és csonka területen aránytalanná és hasznavehetetlenné vált törmelékét. Az új terület új szükségleteihez mért különböző gazdasági alkotások egész soráról kell gondoskodni. Társadalmi átalakulásra is van szükség, hogy helyre lehessen állítani a társadalmi rétegek felborított egyensúlyát. Gondoskodni kell szilárd és hasznos gazdasági összeköttetések teremtéséről idegen nemzetek egész sorával. Helyre kell állítani a kereskedelmi mérleg egyensúlyát is. Ezt a célt nagy részben azzal lehet majd elérni, hogy a mezőgazdasági termelés erőyes fokozásához tőkéket

és módokat teremtsünk. Nagyon téves azonban a külföldön elterjedt felfogás, mintha Magyarország pusztán mezőgazdasági ország lenne vagy lehetne. Lakosságának csak 56 % -a él a mezőgazdálkodásból. Nem maradtak el az erőfeszítések, hogy emeljük ezt a százalékot. A birtokreform, mindig szorosan ragaszkodva a magántulajdon jogainak tiszteletéhez, eddig 600,000 kiscgazdának juttatott földet. birtokkiegészítést vagy háztelket. De Magyarország nem áldozhatja fel ipari népességének érdekeit sem, amely ipari népesség naponta szaporodik ott is, mint minden országban. Hiábavaló a jó tanács, hogy a tömegek térjenek vissza a földhöz. Hiábavaló lenne kísérletezni azzal, miként lehetne akadályozni a falut, hogy rajokat küldjön az ipari központokba. Ily irányú propaganda hasznos lehet, de csak kevés sikerre vezethet. Magyarország népességének szaporodása mintegy évi 80,000 lelket ér el. Ezek nagy része esik az ipari népesség körére. A népsűrűség máris 86 lelket tesz négyzetkilométerenként, tehát jóval magasabb Franciaországénál. Még nőni fog. Számolni kell ezzel. A magyar ipar jelentősége jóval nagyobb, mint általában hiszik a külföldön. A magyar iparnak az osztrák és cseh iparral együtt 54 millió belföldi fogyasztója volt a vámhatáron belől. Magyarország mai területén van még mindig a békeszerződést megelőző időből való magyar ipar legjelentékenyebb része. De belföldi fogyasztóinak száma 8 millióra csökkent. Az elszakított óriási területek nem adnak többé kenyérmagvakat a gyönyörű malmoknak. A fémipar, a petróleumfinomító ipar és annyi más el van vágva a nekik nélkülözhetetlen nyersanyagok forrásaitól, éppen úgy, mint hajdani vásárlóiktól, míg a kereskedelmi mérleget súlyosan félrebillenti olyan gyártmányok behozatala, amelyeket a magyar nép azelőtt saját vámterületén dolgozó ipartelepekről kapott és amelyek nyersanyagát bőségesen termelhette jelenlegi csonka területén is.

Európa érdeke kívánja, hogy ez az annyira sokágú és bonyolult újjáépítés egész Európa általános gazdasági újjáépítésével összhangban hajtassék végre. Európa érdeke Magyarországnak is érdeke. De ennek a kérdésnek sok gazdasági, szociális és technikai eleme van. Csakis ezeknek mélyre-

ható tanulmányozása révén volna lehetséges valamely nagyarányú újjáépítési terv egészséges alapjait megtalálni s meghatározni. Könyvtári, statisztikai tanulmányok éppúgy, mint társalgások egyes fővárosokban tett átfutó látogatások alkalmával, sok szempontból igen hasznosak lehetnek. De pusztán ezekre alapítani terveket, bármilyen zseniálisak legyenek is azok, csak a nagy európai mű kockáztatására és veszedelmes kiábrándulásokra vezethet.

Az idő azonban szorít, az általános megbeszélések pedig lassan haladnak Európában. Az érdekelt országok nem várhatnak. Késedelem nélkül kellett hozzálátnia kinek-kinek a maga munkájához. Magyarországon is meg kellett tennie, amit megtettek a többiek. Ami Magyarországon az utóbbi években történt, a jövőben várható kedvező eredményekre enged következtetni. A kereskedelmi külforgalom 1920-ban 582 millió aranykoronáig esett. 1926-ban már 1584 millióra emelkedett. Ezek a szembeállított számok nem mondanak meg mindent, ami közgazdákat érdekelhet, de sokat mondanak arról, mi történt eddig.

A magyar nép józan esze, komolysága, szilárd akarata és értelmessége tette lehetővé a «meglepő talpraállás» megvalósulását az államügyek terén. Nem oktalan optimizmus megjósolni, hogy lehetővé fogja tenni a gazdasági talpraállást is, legalább olyat, amely erre az elnevezésre méltó lesz.

BÁRÓ KORÁNYI FRIGYES.

BEDEGHI NYÁRY FERENC.

Suhog a levegő, héja hasítja,
Nyáry Ferenc lecsap a szalkai síkra,
Vad riadással veszi a tar észre,
Kedve dehogy van kopja-törésre.
Vargha Gyula.

I.

A magyar lovasság a mohácsi veszedelem után gyorsan átalakul. A támadók fegyverneméhez alkalmazkodniok kellett a védőknek. A törökök könnyű lovasságának sikerrel csak könnyű háti lovassal lehetett ellenállni. A szükség, a kényszerűség tehát arra bírta a mieinket, hogy felhagyva a nyugattól átvett nehéz fegyverzetű lovassággal, visszatérjenek az ősi haremódhoz és a könnyű fegyvernemhez. A XVI. század harmincas és negyvenes éveinek harcaiban imitt-amott még találkozunk ugyan nehéz magyar lovasokkal, de már a könnyű háti lovasság, vagyis a huszárság viszi a vezető szerepet. Ezernyi tapasztalat bizonyította, hogy a töröknek csak az illetén lovassággal lehet sikerrel ellenállni. Batthyány Ferenc bán, e kitűnő katona, a tapasztalat alapján írta volt, hogy ahol ezer lovon való huszár vagyon, ott hatezer török sem rabol bízvást.

A magyar haremódhoz, a magyar nemzeti jelleghez való visszatérésnek az eredménye, hogy könnyűháti lovasságunk a Németbirodalomban játszva győzte le a nehéz lovasságot s a schmalkaldeni háborúban már a külföldiek is a világ legkiválóbb lovasságának mondták huszárságunkat. Itthon pedig a császári seregek huszárság nélkül semmire sem mentek s a mieink nem is tartották azt derék hadnak, melyben elegendő huszárság nem volt. Csöppnyire sem kell tehát azon csodálkoznunk, hogy huszárságunk híre s neve sólyomszárnyon szállt tovább. E hírt azonban nem egyedül haremódjának és könnyű voltának köszönhette. A magyar könnyű háti lovasokat a harci készség, a vitézség s a vak-

merőség tette páratlanná. A császári lovasok régi regulamentumai előírták, hogy a gyáva és a szaladó lovasokat le kell szűrni. A huszár-regulamentumokban ilyen intézkedést hiába keresünk. Ezek nem a gyávaságot, hanem a vakmerőséget tilalmazták. Az 1540. évben kiadott huszár-regulamentum például azt írja, hogy tapasztalás szerint a huszárok a csatákban a sorokból kiugratnak, az ellenséget bajviadalra hívják s meg sem várva a parancsot, az ellenségre rontanak. Ez úgy a tiszteknek, valamint a nemeseknek és az alájuk rendelt közembereknek szigorúan tilos. Aki tehát a parancs előtt az ellenségre ront, aki az ellenséget kopjatorésre hívja stb., azt szigorú fogsággal kell büntetni. S ha tömlöcbe nem lehetne őt vetni, szabad az ilyen katonát levágni!

Ime a huszár-regulamentum világosan elárulja, milyen páratlan harci készség, milyen ritka vakmerőség jellemezte huszárainkat! Ezeknek köszönhetni, hogy már a XVI. század első felében az örökös tartományok: Csehország, Ausztria, Stájerország, Krajna, Karinthia stb. a maguk védelmére magyar huszárságot tartanak.

Könnyű háti lovasságunk kitűnő lévén, kell, hogy akik ezt a fegyvernemet megteremtették, kiváló tisztek lettek légyenek. S azok is voltak. Ki ne ismerné a második Herkulesnek nevezett Enyinghi Török Bálintot, kinek ötszáz huszárról Ursinus Velius írta volt, hogy «Mars lelke tündökölt mindegyikben!» Méltán sorakozik mellé legnagyobb bajvívóink egyike: Pekry Lajos, aztán Bakyth Pál, Zrinyi Miklós stb.

Kiváló huszárfőtisztjeink legnagyobbjai közt emlegetik Bedeghi Nyáry Ferencet is, aki a huszárság hírét külföldön is megalapította és gyarapította. Nevét s tetteit tollra vennünk tehát nagyon is érdemes. Hatalmas katonai családnak volt ő egyik érdemes tagja, annak a családnak, mely kiváló kerületi generálisokat, jeles várkapitányokat és diplomatákat adott a hazának. S ezek között ő volt a legkiválóbb. Az egykorú levelek *«erőben álló, vastagult tölgynek»* mondják őt. Nevéhez sok győzelem, de vereség egy sem fűződik. Mestere volt a huszártámadásoknak, a cselvetéseknek és a leshányásoknak. A támadásokban gyors volt, mint a villám,

de óvatos és megfontolt a csataterv előkészítésében. Nem egy sikeréről írják az egykorúak, hogy az ellenség még meg sem eszmélte magát, mikor Nyáry Ferenc már bódulásba ejtve őt, szaladásra hozta.

Tudott dolog, hogy a török mester volt a lesvetésben s mindig hamis praktikát forgatott fejében. Ugyancsak embernek kellett lennie, aki csaló szándékát megcsalni értette. Nyáry Ferenc ilyen volt; addig sosem lépett a vízbe, míg követ nem látta.

Mint a XVI. század magyar tisztjei, Nyáry is előljárt a küzdelmekben. Nem ismervén a félelmet, mindig ott harcolt, ahol legerősebb volt a küzdelem.

Bár a szerencse állandóan társalkodott véle, elbizakodottá sohasem lett. Felköpő, fennhéjázó embernek senki sem ismerte őt. Kortársainak s jó magának leveleiből azt olvasuk, hogy a harcban rettenetes, otthon azonban szelíd és nyájas ember volt, aki szereplő férfiainkkal jó barátságban, jó viszonyban élt.

Nyáry Ferenc szép számmal, állandóan tartott jargaló vitézeket, vagyis állandóan szolgáló katonákat. Ezek a lovászokon kívül mind harcban edzett nemesek voltak. Mivel a király részéről a hópénz és a jargalás ritkán járt ki, Nyáry Ferenc a vitézeit igen gyakran a magáéból fizette s pénzes búzával is tartotta. Nem csoda tehát, hogy katonái a tűzbe mentek érte s bizony, egy sem szegődött közülök más úrhoz.

Tudott dolog, hogy Nyáry Ferenc korában főembereink gyakran változtatták pártállásukat s oly egyesek voltak, mint a visszaszegzett kaszák. Nyáry Ferenc ezen a téren is különbözött sok kortársától. Az ő hűsége nem a szerencse után forgott. Politikai pártállását sem változtatta soha. Királyához hű volt s hű maradt mindenkor.

Sok jó tulajdonsága között nem az utolsó az ő nagy magyar-szeretete. Mindig büszke volt nemzetére s nem ismert jobb katonát a magyarnál. Ha győzelmeiről írt, nem magát, hanem magyar katonáit magasztalta. A schmalkaldeni háborúban aratott fényes győzelmeinek leírásában folyton a magyarok vakmerőségét, őfelsége hű magyarjait, a magyarok rettenetes küzdelmét s kitartását emlegeti. S az «audacia

Hungarorum»-on kívül egyedül Isten segítségének tulajdonítja a győzelmet.

Nyáry Ferencet sok kiváló tulajdonsága, nyílt jellemvonása és ritka haditudománya ki tudja, minő magas polcra vitték volna, ha Isten látogató kezét oly sokszor nem kellett volna éreznie. Súlyos köszvénye, a tábori élet e nyavalyája, nagy kínokba ejtették. Akaratereje azonban oly nagy volt, hogy még így is hónapokon át nyeregben ült, bár a köszvény mondhatatlanul elgyötörte. Dicsőséges pályája legmagasabb polcáról is ez a betegség vetette őt ágyra: Ott kellett hagynia győztes magyar seregét s Szászországból nagybetegen hozták őt haza. Senkinek oly súlyosan nem esett a válás katonáitól, mint neki. De hát a végzet ellen nem lehet rugódoznia.

II.

Nyáry Ferenc régi törzsökös familiából származott. A családjának birtoka a hódoltság kora előtt Tolna megyében volt. Nyáry Ferenc a kor szokása szerint már gyermekkorban a fegyverforgatásban gyakorolta magát s mint lovas ifjú Nándorfehérvárott szolgált rokonának Héderváry Ferencnek zászlója alatt. Jó nevet szerezvén itt magának, Lajos király udvarába került. Az 1526. évben királyával együtt vonult a mohácsi mezőre. A szerencsétlen csatából ő szerencsésen megmenekült. Hűséges híve lévén Lajos királynak és családjának, a mohácsi csata után Ferdinándhoz csatlakozott s annak törhetetlen híve maradt haláláig. Mint huszártiszt résztvett a Szapolyai János ellen folyt küzdelmekben s hol Katzianer, hol meg Salm Miklós seregében küzdött. Bizonyára kitüntette magát; mert az 1530. év őszén már az esztergomi érsek őt és Giczzy Farkast tette meg Esztergom kapitányaiává.¹

¹ Bécsi állami levéltár, Hung. 1530. Conditiones, quibus dominus reverendissimus Strigoniensis egregium Franciscum Nyáry et Franciscum Giczzy ad custodiam arcis Strigoniensis in capitano et castellanos eiusdem arcis acceptavit. (Mindkettő esküt tesz.) Ugyanott van Rozgendorf jelentése 1530 október 26-áról Esztergom megszállásáról.

Nyáry igen rövid ideig maradt Esztergomban. A következő évben már résztvett az istvánfalvai csatában s ott elfogta a kalandor Basó Mátyást. Jó híre s vitézsége napról-napra növekedvén, Ferdinánd király az «aulæ regiæ majestatis familiaris»-ának nevezte ki. Ezentúl tehát a királyi bandériumban szolgált, melynek tisztjei a magyar könnyűhátú lovasság legjelesebb emberei voltak.

Tudott dolog, hogy a török a rózsza kivirágzása előtt hadat nem igen indított. Addig úgy a mieink, mint a törökök csordára verték a lovakat s kezdetét vette az úgynevezett füvelés. Az 1532. év április 19-én jelentette Zalaházy Tamás, hogy Enyinghi Török Bálint Bécsben gyógyíttatja jobb kezét, Bakyth Pál, Nyáry Ferenc és Bánffy Boldizsár otthon ülnek, de lovaikat füveltetik s csak Szent György napja után patkoltatnak. Régen nem fizették őket s katonáikat. Mivel hadba kell majd vonulniok, fizetni kellene őket.¹

Mivel a török készülődésének híre megbizonyosodott, főbb tisztjeinket Pozsonyba hívták. Megjelentek ott Pekry Lajos, Bánffy Boldizsár és Nyáry Ferenc sok nemessel. Zalaházi Tamás püspök 1532 május 3-án a városokhoz, a kapitányokhoz és az aulicusokhoz levelet intézett, jelentvén, hogy a kitűzött napra készen kell lenniök.² A huszárok toborzása tehát nagyban folyt. Zalaházi püspök Batthyáynak meg is írta, hogy nagyszámú huszárságot toboroztak.³

Mivel a katonaság fizetése rendesen sohasem járt ki, a máséhoz kellett nyúlania. Emiatt sok panasz merült fel. A magyar tanácsosok öfelségéhez fordultak panaszukkal.

¹ U. o. «Omnes eqoas more ipsorum in gramminibus alunt. Id nisi hoc tempore faciant, perditum aiunt iri equos ipsorum» etc.

² U. o. «Scripsimus etiam ad omnes capitaneos et aulicos majestatis, ut parati ad diem constitutum adesse debeant.» A püspök itt felsorolta az aulicus huszártiszteket is ilyen rendben: Bakyth Pál, *Nyáry Ferenc*, Bánffy Boldizsár, Révay István, Maylád István, Serédy Gáspár, Zay Ferenc, Osztrothy Miklós, Nagy Imre (vicenádor), Erdőhegyi Benedek, Keglevich Péter és Kasztellánffy János.

³ Körmendi levélt., Missiles, 1532. «Constituerent etiam non exiguum equitum levis armaturæ sive husaronum numerum conducere.

A többi közt Nyáry Ferenc ellen is kikeltek, írván, hogy ő az esztergomi káptalan birtokait elfoglalva tartja.¹

Nyáry Ferenc keményen tiltakozott e vád ellen. Ő — írta a magyar tanácsnak — valamint katonái semmiféle jogtalan-ságot, pusztítást és foglalást nem műveltek. Aki ilyesmit mond róluk, az kezes-lábas hazugságot állít.²

Igazat kell Nyárynak adnunk; mert hasonló panasz ritkán merült fel katonái ellen. Különben is, ő jószívű ember volt, aki a saját jobbágyaival is mindig emberségesen bánt. Egyik levelében írta volt Nádasdy Tamásnak, hogy segítse kiszabadítani a rab Wessey Mihályt. «Hiszen — írta — az Isten azért teremtette az urakat, hogy alattvalóik iránt jó szívvvel viseltessenek!»³

Kiútvén a török háború 1532-ban, Nyáry Ferenc Török Bálinttal s Pekry Lajossal Bécset védelmezte s a portyázó törököknek sok kárt okozott. A török elvonulása után Nyáry több ízben együtt volt Ferdinánd királlyal. Jelen volt ő akkor is, mikor a király (1533-ban) a török követtséget fogadta. Ez évben a vele kötött egyesség szerint Nyáry jargalásra szerződött, minden lóra évi 20 frt-ot s ha szolgálatban van, minden lóra még külön havi 2 frt-ot kapott.⁴

Az 1535. évben a király honti főispánnak nevezte ki s érdemeit címerbővítéssel is jutalmazta.⁵ Az ősi Nyáry címer a pajzs kék udvarában zöld ágon kinyílt rózsát ábrázolt. A címerbővítés a régít a pajzs aljára helyezett koronával egészítette ki. A koronából oroszlán emelkedett ki, három rózsáágat tartván jobbjaival. A pajzs fölött a sisak koronájából szintén oroszlán emelkedett ki három rózsáággal.

Ugyanaz évben a király 240 lóra rendelt Nyáry Ferenc-

¹ Bécsi állami levélt., Hung. 1532. »Franciscus Nyáry omnia bona capituli ecclesie Strigoniensis occupavit, nec illa ad certas admonitiones nostras remittere curat».

² U. o. Franciscus Nyáry aulae regie majestatis familiaris ex possessione Rethke, 1532 nov. 21.

³ Országos levélt. Nádasdy levele. 1532. ex castro Surány.

⁴ Volt közös pénzügyi levéltár, Hung. 14335. Fasc. 1533.

⁵ Országos levélt. Liber Regius, 1535 aug. 16. Ugyanakkor kapta meg Nyáry az engedélyt a vörös pecsétviasz használatára.

nek fizetést s még minden ló után félforintot ígértek neki, ha a huszáraival elfogadtatja a havi 3 frt-nyi zsoldot.¹ (A német lovas ugyanakkor havi 10 frt-ot kapott.)

Ugyanezen évben az udvari huszártisztek között Nyáry Ferenc a második helyen szerepelt 150 lóval.²

A király a következő évben Nyáry Ferencet akarta Erdélybe küldeni, de betegsége miatt nem vállalhatta a megbízatást. Egyébként akkor is 200 lovasát fizette a kincstár,³ de Nyáry ennél jóval több lovasat tartott.

Nyáry 1538-ban a király felszólítására Prágába ment s ott jelentette az uralkodónak, hogy ő 400 lovasat tart öfelsége szolgálatára, de fizetést nem adtak neki. Így hát amit hosszú időn át szerzett, katonáinak kellett adnia.⁴

A király fizette lovasságon kívül Nyáry Ferenc még a maga költségén is tartott állandóan szolgáló (continuus) lovasokat. Volt idő, mikor 900, sőt több lovasa is volt.

Az 1538. évben a tanácsosok Nyáry lovasait portyázásra és a tartományok védelmére rendelték. A fizetést a dicára utalták. De — mint Nyáry írta az év nyarán — idáig mit sem kapott.⁵

Ugyanez év augusztus 23-án Herberstein Zsigmond jelentette a királynak, hogy Pozsonyban tanácskozott Nyáry Ferencel és Bánffy Boldizsárral. A nevezett főkapitányok kijelentették, hogy Mária születése napján Nyitrán óhajtlák lovasaikat megmustráltatni. Aztán öfelségétől várják a parancsot, hová vonuljanak seregükkel.

Mivel a szultán Oláhország ellen hadat indított, attól lehetett tartani, hogy Erdélybe is becsap. Ezért a király

¹ Volt közös pénzügyi levéltár. Hung. 14334. Fasc. 1535 január 3. A feldmustermeister jelentése öfelségéhez.

² Bécsi állami levéltár. Hung. 1535. Az aulicusok ekkor 15-en voltak : Bakthy Pál 200 lóval, Nyáry Ferenc 150 lóval, Bánffy Boldizsár 100 lóval, Zay Ferenc 70 lóval stb. Akinek a saját szere 16 ló volt 20 frtot kapott gránát-posztóruhára és subára.

³ U. o. Numerus gentium.

⁴ U. o. Nyáry öfelségéhez 1538 június 12. ex Surány. (Dum Pragæ super eram apud majestatem vestram, locutus sum majestati vestræ etc.)

⁵ U. o. 1538 juli 2. ex arce mea Surány. Nyáry levele öfelségéhez.

Nyáry Ferenc. Bánffy Boldizsár és Osztrotyth Miklós alatt 2000 könnyűháti kopjas lovast és 400 spanyol gyalogost küldött János király segítségére. Ez a sereg Debrecenbe ért, mikor híre jött, hogy a szultán seregével már hazafelé tart. Nyáry Ferenc ekkor több magyar tisztársával Erdélybe ment, János király látogatására. Ott úgy a király, mint Fráter György szívélyesen fogadták őket. Fráter György a lakoma alatt élénk beszélgetést folytatott Nyáry Ferencel s melegen ajánlta neki, hogy a kölcsönös szeretet és megértés vezesse őt s a többi magyar katonával is egyetértésben és barátságban éljen.¹ János király tréfásan kérde Nyáry Ferentől: Mit ad néked az urad Németországban? Nyáry felel: azt, amit azelőtt is adott volt, tudniillik tisztes zsoldot. De várakat adott-e néked? kérde a király: Nyáry felel: most kérek várat és birtokot Németországban. Itthon már kaptam ilyet.

Brank nevű várad² — mondá János király — jó helyen fekszik s amint értem, sok lovas befogadására alkalmas. Ezért (zobor Gáspárnak Holics várával együtt az országnak nem kis szolgálatot tehet az, aki lelkéből szolgálni akar ez országnak!

Ehhez még hozzátette János király, hogy örömmel hallja, ha országunk valamelyik várában magyar kapitányok szolgálnak.³

E rendkívül érdekes beszélgetés jellemző vonással szolgál mind Fráter György, mind pedig János király gondolkozására és magyar érzésére.

Nyáry Ferenc hazavezetvén lovasait, itthon füvelésre bocsátá őket. Úgylátszik, hogy a fizetetlen katonák nem sokat törődtek azzal, hogy kinek a rétjén legeltetik lovaikat. A prédára született vitézek még a szegénység gabonáját is

¹ U. o. 1539. febr. «aliquoties blande admonuit (Fr. Nyáry), ut ad mutuam amorem redirect, ac se cum aliis militibus Hungaris amice conjungeret, mutuumque concordiam et ipse amplectetur» etc.

² Branka Sziléziában fekvő vár volt. Hogyan került ez Nyáry birtokába, nem tudjuk.

³ «Subjunxit Joannes: libenter audio, quando in aliqua arce in regno Hungariae sita castellanos Hungaros esse intelligo.»

elszedték. Hiába! régi magyar mondás szerint gubásnak fános a társa.

Thurzó Elek, aki maga is érdekelt fél volt, magának a királynak írta volt, hogy Nyitra, Bars és Hont megyék nemesei hozzájöttek s keservesen panaszkodtak Nyáry Ferenc fővelő katonái ellen. Ezek — írja — egyik községből a másikba mennek s a jobbágyok gabonáját elviszik. S amit elfogyasztani nem bírnak, messzebbre fekvő vidékre vitetik s ott eladják.¹

Mit felelt e vádaskodásra Nyáry Ferenc, nem tudjuk. Válasz nélkül azonban aligha hagyta Thurzó feljelentését.

Meghalván János király, Nyáry Ferenc hévvel ajánlotta Ferdinánd királynak, hogy a békesség értelmében foglaltassa el az egész országot. A maga szolgálatát e célra örömmel ajánlotta fel.

Bár ez időben erősen kínoztta őt a köszvénye, a hadi vállalatokban mindég részt vett. Csak őszkor vonult haza Surány várába. Ide hívogatta jó barátját Nádasdy Tamást. írván néki: «ha kegyelmed itt leszen, fájdalmimat is elnyomom».²

Az 1541. évben résztvett a Pest körül folyt harcokban s az egykorú írók szerint sok sikert aratott. Ugyancsak jelen volt Pesten a németbirodalmi nagy vállalat alkalmával 1542-ben és szemével látta a hatalmas sereg gyáva futását.

Mint Hont megye egyik főispánjának, állandó villongása volt Balassa Menyhárttal. Ennek a következménye volt, hogy Hont megye két részre szakadt. Az egyikben Balassa, a másikban Nyáry Ferenc uralkodott. Az 1542. évi országgyűlés kimondotta, hogy a kétrészre szakadt megyét egyesíteni kell s úgy Balassának, mint Nyáry Ferencnek esküit kell letenniök, máskülönben hűtlenség bűnébe esnek.

Ügylátszik, ez ügyet hamar rendezték, mert Ferdinánd király Nyáry Ferencet magával vitte a speieri birodalmi gyűlésre. A következő évben pedig Kecseti Márton volt veszprémi püspökkel ő vitte Prágába a királynak a beszercebányai országgyűlés végzéseit megerősítés céljából (1543.).

¹ U. o. 1538 szept. 1.

² Országos levélt. Nádasdy levele. 1540 szept. 23. (Honti főispánnak írta magát.)

Ferdinánd mint mindég, ezúttal is szívesen fogadta Nyáry Ferencet, akiről jól tudta, hogy törhetetlen híve.¹

Mivel az uralkodó kevés fizetett népet tartott a vég-házakban s mivel a törökök portyázását alig tudták megakadályozni, a dunántúli urak 1543-ban összejöttek s kimondották, hogy «ha őfelsége meg nem oltalmazhatja őket. ők magok gondot viselnek magokra, hogy megoltalmazzák magokat... Őfelsége írjon mind Zrinyi uramnak, mind Nádasdy uramnak, hogy viseljenek gondot reá; mert az dolog naponkint gyul, nem aluszik».

A király Nádasdy Tamás főkapitány kardja alá akkor ezer lovast rendelt Nyáry Ferenc, Balassa Zsigmond és Bebek Ferenc kapitányok kardja² alatt. Nyáry Ferencnek ekkor mintegy kétszáz lovasa volt. E válogatott csapatnak főlegényei a következő nemesek voltak: Nyáry Ferencnek saját szere 18 ló volt, Kincsy Mihály 12. Sziróky Albert 10, Nagy Tamás 11, Tiburecz Máté 10, Vizaly György 7, Nagy Pál 8, Splényi István 7, Zolthay Bernát 6, Iványi Pál 6, Deák Márton 5, Mucsy Lőrinc 6, Kodik László 6, Borsy János 6, Bodonyi István 6, Fekete Márton 4, Horváth István 4, Rakay Tamás 4, Tetétleny László 5, Zalay Sebestyén 3. Vothay Orbán 3, Mocsonaky Benedek 4, Száky András 4. Ispán Mihály 3, Hirák György 3, Barók Albert 4; Doroszlay László 4, Nagy Máté 4, Zerdy Albert 2 és Takáts Ozvald 2 lóval szolgált.³ Az itt feltüntetett lószámnál az emberszám valamivel több volt.

Nyáry Ferenc maga írta kétszáz lovasáról, hogy azok derék vitézek.⁴ Azonban a fizetést hiába várta. Panaszkodott is e miatt Nádasdynak.

¹ A király bizalmának a jele volt, hogy mikor Országh László özvegyét Várköch Györggyel szerette volna összeházasítani, Nyáry Ferenchez és Salm Miklóshoz fordult közvetítés céljából. (Ferdinánd levele a nevezettekhez 1541 ápril 18. Bécsi áll. levéltár.)

² U. o. Solutio splend. et magnifici domini Thomae Nádasdy supremi capitanei. (1543.)

³ Országos levéltár, Lymbus, II. sorozat, 14. csomó: Nomina capitalium personarum in exercitu magnifici domini Francisci Nyáry existentium anno domini, 1543.

⁴ U. o. levele Nádasdy Tamáshoz, 1543. E levelében Nyáry János nevű testvéréről is említést tesz, aki Nádasdy Tamás seregében szolgált.

Úgy látszik, hogy ez időben ismét betegeskedett; mert Nádasdy azt írta neki, hogy engedelmeskedjék az orvosnak. Mire ő azt felelte, hogy ő engedelmeskedik s beszéd minden medecinát, amit az orvos rendel.¹

Ez évben (1543.) Balassa Menyhárttal való villongása megújulván, Pozsonyba utazott. Innét írta volt Nádasdy Tamás tárnokmesternek, hogy mint egészséges ember indult el hazulról, de útközben úgy elbetegeskedett, hogy most az ágyból sem tud felkelni. Kéri Nádasdyt, jönné Pozsonyba, hogy a Balassával való ügye tárgyalásánál jelen lenne.

Néhány nap múlva újra írt Pozsonyból Nádasdynak. Leveleimre — írja — választ nem kaptam. Balassával való ügyemben jöttem Pozsonyba, ahol ha az Isten nem segített volna, alig kerülhettem volna el a halált, oly súlyos nyavalya ejtett az ágyra. Ki és honnan fogja népemet fizetni? Minden pénzemet katonáim fizetésére fordítottam, most már nincs mivel fizetnem őket. Chernel Ambrus fejemre és vagyonomra pályázik. Az esztergomi érseknek előadá, hogy mi minden száll vagyonomból öfelségére, ha sikerül a terve ellenem.²

Bármint várta is Nádasdyt, elfoglaltsága miatt az nem jöhetett Pozsonyba. De peres ügyeit azért elintézte. Csak katonáinak nem bírt fizetést kieszközölnie. Zomolyánból írta aztán Nádasdynak: «Te kegyelmednek ezt írhatom, hogy én felmentem Pozsonyba mind ezen beteg erővel azért, hogy én te kegyelmeddel szemben lehessek, végezhessek». Ám ahová engem utalt a fizetés dolgában, ott hiába vártam arra, «mert kit az kamarások, kit egyebek, az kik hozzája fértek, elvitték; énnekem nem sok lőn meg benne». A további szolgálatra — úgymond — ő mindenkor készen állana. «Én kész volnék az én népemet ott is tartanom, az hol az szükség mutatnája» — csak rendesen fizetnék, de ilyen haladékkal és fogyatkozással káros a szolgálat.³

Bár Nyáry katonáit ritkán fizették s bár ő maga sokat szenvedett a köszvénytől, ha szükség volt rá, a legnagyobb

¹ U. o. 1543 márc. Ex arce nostra Zomolyán.

² U. o. Pozsony, 1543 márc. 12. Levele Nádasdyhoz.

³ U. o. Zomolyán, 1543 jún. 9. Kéri Nádasdyt, hogy legyen vele szemben.

kínok közt is lóra ült és mindég sikerrel küzdött az ellenséggel. Az 1544. év nyarán például Kubán, Ramadán és Nassuf ezerötszáz török lovassal és négyszáz janicsárral rablásra indultak. Lévához érkezvén, éjjel a várost elfoglalták s a vár ostromához fogtak. Balassa Menyhért felébredvén, ingben s gatyában lóra pattant s véres küzdelem után elűzte a törököket. Balassa az övéivel és Thury Györggyel, aki az ágyúszóra odasietett, a törökök után ment, de látván nagy számukat, visszatért Lévára.

A Surány várában időző Nyáry értesülvén a török had küzdelméről, azonnal lóra ült s mintegy ötszáz könnyűháti lovassal a török után száguldott. Mivel kevésnek ítélte erejét, Surányban maradt lovasait is magához rendelte.

Mint mindég, úgy most is, seregét hármas csatarendben állítá fel s buzdító beszédet tartott övéihez. Istvánffy és Tinódi egyformán emlékezett meg e beszédről. Nyáry mint jámbor hősokeket kérte vitézeit, hogy a rendet megtartsák :

Az viadalt köztünk míg el nem végeznék,
Senkitől itt addig fogoly ne fogassék,
Zsákmányra is addig senki itt ne essék,
Ki ezt nem fogadja, annak feje essék!

A törökök átgázolván az Ipolyon, Nyáry száguldva ment nyomukban s nagy erővel rontott reájok. A harc tüzeiben érkezett meg a páratlan Zolthay Lőrinc, az esztergomi érsek kapitánya, ki elsősorban küzdvén, Husszaín odabasát kopjával leterítette. Mivel mind a mieink, mind a túlnyomó számban lévő törökök vitézül küzdöttek, az öldöklés sokáig tartott. De a törökök végre is feladták a küzdelmet. Ötszáz török lovas s a janicsárok nagy része a csatatéren maradt. A törökök zsákmánya s rabjai a mieink kezébe kerültek. Ez volt a nagyhírű szalkai viadal, melyet a mieink úgyszólván minden kár nélkül vívtak ki. Nyáry Ferenc mesteri vezetésének köszönhető ez. Ő nemcsak itt, hanem más csatában is mindég azon volt, hogy minél kevesebb veszteséggel intézze a harcot.

A szalkai győzelem után Nyáry Ferenc és Balassa Menyhárt a vitézekkel együtt nagy vígan lakozának. Az ellenséges-

kedés köztük tehát már elnémult. Két ily nagy és páratlan vitéz megbékülésének mindenki örvendett.

A következő (1545.) év tavaszán jargalásra, vagyis évi szolgálatra ismét több huszárt fogadtak. Ezekből Nyáry Ferenc kardja alá is rendeltek ötvenet. Minden lovas évi 20 frt-ot és szolgálat idején havi 2 frt-ot kapott.¹

Hogy ez időben már milyen nagy volt Nyáry Ferenc tekintélye, abból is kitűnik, hogy 1546-ban maga a király ajánlotta fel neki a dunántúli generális kapitányságot. De bár Salm is rajta volt Nyáry megnyerésén, nem lehetett őt rábírní e magas tisztség elfogadására.² Így hát Kesas Pál szigetvári tiszt lett Dunántúl az ország hadnagya. Ez a Kesas jeles vitéz volt s 1546-ban Szigetvárrott a királyi kommissariusok előtt halálos bajt vívott egy török vitézzel s könnyen legyőzte őt.

A következő évben kitörvén a szász háború, a király kétezer huszár verbuválását rendelte el. Salm Miklós 1546 július 30-án már kérdést intézett a királyhoz, hogy a kétezer huszár élére egy vagy több vezért helyezzen-e?³ A király választása a győzelmes Nyáry Ferencre esett. Senki sem tudta oly gyorsan s oly jól, mint ő, a huszárságot összehozni. S ahol ő zsoldot kiáltatott, ott a legjobb vitézek szoktak megjelenni. Amint a későbbi eredmények is megmutatták, a király választása nagyon helyénvaló volt. Nyáry a seregét október 1-én Nagyszombatban megmustráltatván, a kikötött zsoldot kifizetteté. Aztán megindult Prága felé. Istvánffy szerint Nyáry serege 1150 emberből állott. Tinódi ellenben 1080-ra teszi a lovasok számát. Prágába érkezvén Nyáry serege, Ferdinánd király és családja meg szemlélte a huszársereget. A király tiszteletére Nyáry hadi gyakorlatot tartott seregével. Adott jelre a huszárok nagy sivalkodással mint a szélvész szanaszét száguldottak s egyetlen jelre mindannyi a helyén termett.

Nyáry Ferenc seregével átlépvn Szászország határát,

¹ Volt közös pénzügyi levéltár. Hung. 14335. Fasc. 1545 ápr. 8.

² U. o. *Familienakten*, 17811. fasc. 1546 jún. Salm jelentése öfelségéhez.

³ U. o. Pozsony, Salm Miklós levele öfelségéhez.

hatszáz huszárt küldött előre az ellenség állásának kikémlelésére. Adorf városához érven a hatszáz huszár, ott ágyú- és puskatűzzel fogadták őket. A huszárok — írja Nyáry Ferenc — mitsem törődve a tüzeléssel, víg harci kiáltások közt a város három kapuját betörvén, Adorf városát elfoglalták.¹ Másnap reggel az ellenség táborhelyéről erősen tüzelt a mieinkre. Nyáry Ferenc, bár a köszvény nagyon kínozte, lóra ült s embereit támadásra vezette. A hatalmas erővel végbevitt támadás elől az ellenség a városba menekült, de ott sem állt meg, hanem tovább vonult. Magyarjaink — írja Nyáry — mindenütt nyomukban voltak s az ellenséget ismét megszalasztották. E győzelmet öfelsége seregeinek támogatása nélkül egyedül a magyarok bátorsága vívta ki! («Audacia Hungarorum solo divino auxilio» — írja Nyáry). A csatatéren ezernél több holtest feküdt; 12 ágyú, 12 zászló a huszárok kezébe került. A szaladó ellenség Ölsnitz városába menekült. A mieink idáig követték őket s bár a falakról erősen tüzeltek rájuk, a huszárok folytatták a harcot. Végre Ölsnitz városa is meghódolt. És most — írja Nyáry — e városban vagyunk!

Mindezt az eredményt a magyarok — folytatja Nyáry — egyedül kopjával és pajzzsal vívták. Egyetlen lövészszámjuk sem volt, mégis mindent elsöpörtek maguk előtt.² Aztán négyszáznál több foglyot is ejtettek. A városok és a nemesi kúriák — írja Nyáry — Isten szerelmére kérnek minket, hogy ne bocsássuk rájuk a magyarokat, inkább meghódolnak.

Hívó lélek lévén Nyáry Ferenc, hadi jelentését azzal fejezi be, hogy a szép győzelmet, melyben a magyarok csak három embert vesztek, egyedül az isteni kegyelemnek köszönhetjük.³

¹ Óvatosságból a mieink éjjel kivonultak a városból, de a polgárokat hűségre eskettették. («Timore ingenti adducti — írja Nyáry — iuramentum praestituissent.»)

² A németek fortélyhelyeit, a dárdákból alakított sövényt stb. a huszárok mind áttörték. («Nihil enim ipsis profuerunt loca tutiora, quæ Germanis fortélyhelyek nominantur etc. nam hæc omnia Hungari temere et audacter pertransierunt, nihil horum formidantes.»)

³ Nyáry Ferenc levele Várday Pál esztergomi érsekhez. 1546 nov. 4. (Pray : Epistolæ Procerum, II. kötet, 147. lap.)

Nyáry levelével együtt Oláh Miklós is írt Prágából az esztergomi érseknek.¹ A magyarok győzelmét ő is úgy írja le, mint Nyáry. A csatátéren Oláh szerint ezerkétszáz holttest maradt. A nehéz német lovasokból alig tíz menekült meg. A magyarok közül csak kettő sebesült meg. A huszárok annyi zsákmányhoz jutottak, hogy a kótyavetyén az ökör és a tehén négy garason, a ló 2—3 forinton kelt.

Íme, a magyar könnyűháti lovasság az ágyúkkal és puskákkal felszerelt 6500 főnyi ellenséget úgyszólván játszva megsemmisítette. Pedig csak ezer huszár küzdött hatezer-ötszáz főre rúgó ellenséggel, mely közben még segítséget is kapott. A fegyvernemek és a harcmodor különbsége, valamint a huszárok páratlan vitézsége eredményezte a fényes sikert. És a jó huszárok e háborúban alapították meg európai hírnevüket, melyet később a mühlbergi csatában még növeltek.² Ebben azonban Nyáry Ferenc már nem vett részt. Kínzó nyavalyája miatt Ferdinánd király ajánlatára 1547 husvét táján hazavitette magát. De derék huszárai tovább is dicsőséggel harcoltak s egyik vitéze, Luka József, fogta el a szász választó fejedelmet. Tudott dolog, hogy V. Károly császár fényesen megjutalmazta huszárainkat s Luka Józsefet arany-sarkantyús lovaggá ütötte.³

Ferdinánd király nem feledkezett meg hű vitézéről, Nyáry Ferencről. Amint kissé enyhültek fájdalmai, újra igénybevette szolgálatát. Az 1547. év nyarán ugyanis ismét ezer huszárt rendelt Nyáry kardja alá, úgy, hogy azokat Prágába s onnét a harctérre vezesse. Azonban vagy Nyáry betegsége, vagy egyéb körülmény ezt a tervet megakadályozta. A király 1547 július 11-én Prágából már azt írta volt Nyáry Ferencnek, hogy az alája rendelt ezer huszárt nem kell külföldre ve-

¹ U. o. 1546 nov. 5.

² Károlyi Árpád ezelőtt ötvenegy évvel az egykorú világirodalom felhasználásával mesteri módon megírta a schmalkaldeni háború történetét. (*Századok*, 1877. Két közlemény.)

³ Luka József pécsvidéki nemes volt. Fivére, Luka János, a pécsi püspök lovasai közt szolgált 1543-ig. Magyar levele is maradt ránk, melyet Zay Ferenchez intézett 1567 október 29-én, Pozsonyból. (Zay-levéltár Zayugrócon.)

zetnie, hanem itthon az alattvalók védelmére kell őket használnia.¹

Nyáry maga írta Nádasdynak, hogy kezét s lábát kegyetlenül kínozza a podagra.² Nádasdy Tamás, mint jó barát, akkor meg is látogatta Nyáryt Bucsánban. Ekkor Nyáry már zászlós úr volt ; mert a király kinevezte őt főlovászmesterének.

Ugyanez év október havában kettős lakodalomra hívta Nádasdyt. Anna nevű nővérét adta nőül Apponyi Istvánnak, és Mathényi Istvánnak Katalin nevű leányát Török Kristófnak. Ez utóbbit meghívó levelében fivérének mondja. A kettős lakodalom — írja Nyáry — Bucsánban leend Katalin-napja után következő vasárnapon. Kérve-kéri Nádasdyt, hogy jelenlétével ékesítse fivérének és nővérének esküvőjét.³

Az 1548. év június havában arra kérte Nádasdyt, hogy rokonának, Hédervárynak és Thardy Gáspárnak Bakyth Péter és Oroszlánkövi ellen indított perében legyen támogatósára. «Értem, — írja — hogy te kegyelmed Pozsonyban vagy és te kegyelmeddel örömet szembe lennink, ha szintén egyéb dolgunk nem volna, hanem hogy csak te kegyelmeddel szólánánk és együtt lennink ; mert úgy tetszik, hogy könnyebben lennink, ha te kegyelmeddel szólhatnánk.»⁴

Pörös ügye lévén 1549-ben is, újra Pozsonyba ment, de Nádasdy országbíró, bár megígérte, nem mehetett oda.⁵ Ujságunk — írja Nyáry — nincsen. Salm Murány várát még nem vette be. Hála legyen a jóságos Istennek, most jó egészségben

¹ Bécsi állami levéltár, Hung. Prága, 1547 július 11. («Dabis operam — írja a király Nyárynak — ut solito stipendio, quod in Hungaria husaronibus dari solet, contenti, nobis atque reipublicæ christianæ serviant.»)

² Országos levélt., 1547 november 30. («Magister agazonum, comes comitatus Hontensis-nek írja magát.»)

³ U. o. 1547. Die proxima post festum Simonis, ex Posonio.

⁴ U. o. FERIA tertia, proxima post festum sacratissimi corporis, ex Bucsan.

⁵ A legnagyobb szűgyen lesz, — írja — ha kegyelmed el nem végzi e dolgot. «Non enim opera macilentorum pullorum, qui isthic habentur, tale negocium expediendum est, sed ut de Hungaria pinques capones ad eam rem efficiendam ferantur, necesse est». (1549 aug. 8., Pozsony.)

élünk. Most készülünk Héderváry uram lakodalmára, ahol kegyelmednek és asszonyának egészségére is üritünk majd poharat.

Közeledvén az országgyűlés ideje, a magyar tanács arra kérte a királyt, hogy Nyáry Ferencet nevezze ki szállásmesternek. Az ország ősi szokása szerint ugyanis ez a tisztség a főlovászmestert illeti. A mult országgyűlésen nagy zavarok s viszálykodások voltak a szállások miatt. Mivel azonban Nyáry Ferenc, felséged főlovászmestere olyan igyekvő s oly igen eszes ember, hogy az elszállásolásnál sokkal nehezebb ügyeket is könnyen elintéz s mivel ő úgy az aulikusokat, mint az ország rendeit igen jól ismeri, tehát őt kell megbízni a szállásmesterséggel.¹

A magyar tanács ugyanezen napon Oláh Miklós kancellárnak is írt s őt meg is kérte a fentebbi ügy támogatására.

Az 1550. évben Szolnok építése miatt Nyáry Ferencnek és népének úgyszólván állandóan nyeregben kellett ülnie. Pedig — amint a magyar tanács írta az uralkodónak — Nyáryt nagyon kínozták a köszvény. Nádasdy Tamás meg is látogatta őt Bucsánban. Távozása után írta neki Nyáry, hogy az ő és a felesége betegsége nem javult. A fájdalom mindkettőjüket nagyon elgyötörte. Arra kéri Nádasdyt, hogy küldene citromot (pomagranata acerba), hogy szomját csillapíthassa.² Valamivel későbben írt levelében dícséri Bucsán jó levegőjét. Itt — úgymond — a betegek is meggyógyulnak. «Én Nyitra felé minden utat ismerek. Holnap Hontba utazom s elintézvén minden ügyemet, kigyelmeddel hévízre megyek.»³

Úgy látszik, hogy együtt mentek hévízre; mert Nyáry kocsit s lovakat küldött Nádasdy elé.

Hazajövéen Hévízről, táboroznia kellett. Augusztus 19-én a magyar tanács Nyáry Ferencet és Nádasdy Tamást lóhalálában Pozsonyba rendelte haditanácskozásra. Mit végeztek itt, nem tudjuk. Nemsokára a lengyel-magyar határkérdés ügyé-

¹ 1549 november 14. Nyáry Ferenc, mint főlovászmester, évi 1000 forint fizetést húzott. (Status erogationum, 1549 márc. 7.)

² Országos levélt., Bucsán, 1550 ápr. 4.

³ U. o. Bucsán, 1550 máj. 24.

ben kellett volna Nyárynak jelen lennie, de táborozása miatt nem mozdulhatott.

A helytartótanács 1550 október 7-én már arra kérte Salm Miklóst, hogy bocsássa el a felültetett nemességet ; mert itt a vetés ideje. Nádasdy Tamás és Nyáry Ferenc az urakkal Nyitrán és Pápán van, de tovább nem akarnak táborban maradni!

Még mielőtt a tábor széteszlott, Nyáry Ferenc egy török sereget megugrasztott. Ő maga írta volt Nádasdynak : «Kegyelmed ne nehezelden reánk, hogy mi az törököket kegyelmed híre nélkül elűztük. Azt mondhatjuk kedig, hogy mi űztük el őket ; mert mihent Nyitra mellett való táborunkból Esztergom felé indulánk, azontúl az török megijedett és általment az Tiszán (?) és míg mi mehettünk utánna az gyalog néppel, utánna mentünk, úgyannyira, hogy Esztergomot is megvehettük volna és nevet szerzettünk volna magunknak. De nem akaránk kegyelmed ellen és Ebersdorf uram ellen véteni, ki igen disvadeála, hogy el ne induljunk. Félti vala, hogy előtte elkapjuk.»

Levele végén még megírta, hogy ha Szegedig űzték volt a törököt, az ott való nép majd tovább kergeti. «Az mi egészségünket — írja — az üdő gubernálja, ki nem állandó, hanem állhatatlan.»¹

Nyáry — amint a magyar helytartótanács írta a királynak — az 1550. évi expedicióban mindvégig résztvett, bár folyton betegeskedett. Sok költsége is volt, ezért a helytartótanács melegen ajánlja őfelségének kérése teljesítését.

Mi volt a kérés, nem tudjuk.

Ezidőben történt, hogy Nyáry Ferenc diósi bírása elfogta a nagyszombati bírót. Mikor ez ügy a király elé került, a helytartótanács jelentette őfelségének, hogy az elfogatás Nyáry tudta nélkül történt s ő azonnal szabadon bocsátotta a bírót. «Ilyesmi — írja a tanács — Nyáry tudtával nem is történhetik, hiszen ő minden dologban szívvel-lélekkel felséged kegyelmét igyekszik növelni!»

Az 1550. év december 13-án intézte a helytartótanács

¹ U. o. Bucsán, 1550 okt. 26.

utolsó iratát Nyáry Ferenchez. Arra kéri őt, hogy Vöröskő ügyében embereit addig tartsa vissza az ellenségeskedéstől, míg a törvény el nem intézi a vöröskői tisztek ügyét.

Ezt az időt Nyáry Ferenc már nem élte meg. Súlyos betegség vetette az ágyra. Ő maga már írni nem tudott s bízott emberével kérte leghívebb barátját, Nádasdy Tamást, hogy jöjjön hozzá. E kérés nem talált siket fülekre. Nádasdy Tamás lóhalálában sietett a beteghez. Czigány Ferenc, Nádasdy tiszte, 1551 február 22-én írta Peterdi Ádám deáknak, hogy ura (Nádasdy) felől sem mi hírt nem adhat. «Az mint közhírrrel értjük, Nyáry Ferenchez ment uram Zomolyánba : mert halálán vagyon Nyáry Ferenc»

Egy nappal előbb (február 21-én) Sennyey Ferenc írta ugyancsak Kapu várából : «Nyáry Ferenc uramat mondják halálán. Vélem, hogy Nyáry uram hivatta oda» (t. i. Nádasdyt.)¹

Ferdinánd király Nyáry Ferencnek szabad végrendelkezési jogot engedélyezett. Úgy ezt, mint Ferdinánd királynak egyéb jóságát Nyáry Ferenc úgy igyekezett meghálálni, hogy testamentumában szeretettel emlékezett meg koronás királyáról. Ezenkívül ezer magyar forintot és egy díszes aranyserleget hagyott néki.

Ferdinánd király 1551 április 12-én elrendelte, hogy a Nyáry hagyta ezer forintot és az aranyserleget Pozsony várnak építésére kell fordítani.²

Nyáry Ferencben a XVI. század első felének legvitézebb és legjellemesebb férfja húnyt el, aki itthon és külföldön hírt, dicsőséget szerzett a magyar könnyűháti lovasságnak. Emléke örökké élni fog haditörténetünkben.

TAKÁTS SÁNDOR.

¹ Országos levélt. Nádasdy levelezések.

² Volt pénzügyi levéltár. Hung. *Denkbuch*. 387. kötet. Udalrico Ehringer scribæ ædificiorum arcis nostræ Posoniensis.

VÖRÖSMARTY KÉPZELET-ALKATA.

Vörösmarty Mihály költői alkotóerejének legfinomabb, de, mondhatni, legnehezebben kifejthető, szinte titokzatos forrása : képzelete. Nincs még egy magyar költő, akinek a képzelete annyira lenyűgözően és félelmetesen elemi hatalmat képviselne, aki az emlékek és közvetlen benyomások adatai fölé saját magából annyira merészen, szenvedélyesen és mégis mindig a gondolat dinamikájának értelmi hevével is egyúttal olyan önálló hang-képvilágot teremtett volna, mint Vörösmarty Mihály. A magyar irodalomban ez a képzelet volt az első, amely a stílust felszabadította a formaiságok elszigetelő elemeiből és érvényesítette helyettük az egész embert ; elvetette a részletkérdések aprólékos gondját s a művészi alakító elvek nagy szintézisének igényével és föladataival jelent meg ; a költői alkotó tudat arisztokratikus tartalmát átcserevelte egy egészen magyar, de nyugateurópai kultúrtávlatba is bekapcsolódott polgári lélek egyetemes területére s a költészetet visszaadta önmagának azáltal, hogy elválasztotta a tudástól s a költői megnyilatkozást az alkotás eredeti, ősi ihlet-áramából fakasztotta.

Vétenénk a minden nagy arányai ellenére mégis csak történeti Vörösmarty-képzelet emberi igazsága ellen, ha megtagadnók tőle a fejlődés történeti vonásait. Bizonyos, hogy ez a képzelet is sokat felvett magába s alkatának belső formáit hatások alatt fejlesztette. Azonban ez a fejlődés Vörösmarty képzelet-idomaiba nyomult bele, azokkal organikusan egy lett, azokkal újat teremtő és változatokat továbbképző belső ingerré, stílus-iránnyá vált. Ez a különbség Vörösmarty képzeletének történeti jegyei és mondjuk Csokonaié között, ame-

lyek csak sokoldalú kísérleti formák maradtak, avagy Berzsenyié között, amelyek lényegüket vesztett kifejezés-elemekké merevültek, avagy Petőfié között, amelyek néha esetlegesen fölvelt képzelet-modort mutattak és Aranyéi között, amelyek művészetileg nagyszerűen érvényesültek ugyan, de nem mindig jelentették Arany természetének velük való azonosságát. Éppen ezért anyagilag szinte lehetetlen feladatnak látszik e hatásrétegek kielemezése, mert Vörösmarty valósággal magához hasonulttá élte fel magába s lelke alaphangjához hangolta a képzelethatásokat. Van ennek azonban még egy másik lélektani nehézsége is. Vörösmarty képzelet-fejlődése nem irodalmi műveltségtörténeti, hanem alkat-azonosság. hangulat-rokonság lélektani kérdése. Mindenkiből, aki hatott rá, Vörösmartyban volt valami. Ez a roppant, szinte titáni lelkiség a lehetőségeknek kifejezhetetlen gazdagsága volt. Kezdve Sophoklestől, Shakespearen és Shellyn át, egészen Schelling és Kant világáig, mindegyikhez rokon volt egy kissé. A benyomásokat azonban csak egy irányban vette és szerette: a történelmi és az emberi létszerűség mindinkább elmélyülő és elboruló eszmélkedésének melankóliájában. Ebben nyilvánult meg az ő képzeletének is legigazibb Vörösmartyassága. Kedélyének, temperamentumának, idegrendszerének lírai fogékonysága is ide nevelte felvevőképességét. Ez a rokon lélek-szín, ez a rokonképzet- és gondolatirány, mely képzelete és ennek nevelői közt már alapszerűen is megvolt, természetes, hogy egészben vette át a hatást, mely az alkotásnak, a működésnek szinte a szellemi metafizikájában érvényesült inkább, mint kimutatható anyagi eredményeiben. Vörösmarty lelkének alkotó egysége tehát a maga formáiban megmaradt, de magasabb területre váltódott át, úgy azonban, hogy megnyilvánulásában megőrizte tehetsége és fejlődése harmóniáját.

A rokonulás lelki áteredésének irodalmi tényszerűsítésén túl ki merne itt tovább menni s ki merné vállalni a szellemi ráhatás egymásra találó és egymásba olvadó folyamatában annak a munkának a kockázatát, mely meg akarja találni egy új alakulattal gazdagabb lelkiségben az eredeztető erők minden részletének filológiai vonalát!?

Bajos volna eldönteni, hogy Vörösmarty képzelet-fejlődése történeti útjának kik és mik voltak a legtovábbtartó állomásai. Összefoglalóan érintve e kérdést, bizonyosnak látszik, hogy Vörösmarty a klasszicizmust már nem tisztán kapja. Az a klasszicizmus, melyet az ő fejlődése talál itt, már telítve van a magyar preromantika elemeivel, úgy, amint azt Európában már elkészítette a felvilágosodás és a szentimentalizmus. Csak Vörösmarty első drámai kísérletében, a *Bujdosók*ban ragyog fel egy pillanatra a hellenizmus szelleme s Guzmics Izidor egy egész tanulmánnyal várja Vörösmartytól, hogy magyar Sophokles váljék belőle, hogy «hellen művészi szellemre vitessenek át a magyar színek.» «Köztünk — írja — a színművészetet Vörösmarty kezdé. Ő áll legközelebb a hellennekhez s a hellenek legjobbjához : Sophokleshez ; ő könnyen az lehet nálunk, ami Shakespeare a britnek, Schiller a németnek leve, ha tudjuk mi őt úgy becsülni, miként azokat becsülik az övéik ; csak több színműveket és csak színműveket írjon a *Bujdosók* nagy szellemi szerzője. Műgond műve-e ez ő benne, ki studiumává tette légyen a helléneket vagy a természeté, nem tudom ; de hogy benne műgond munkál és természet s hatalmasan munkál, látom, örvendem. E kettő együtt ily mértékben köztünk nem juta még kettőnek.»¹ Vörösmarty azonban egészen a romanticizmusra hajlik át, még pedig arra a formájára, melyet az angol szellem teremtett meg. Műfajelmélet-terén Schlegel-Tieck neveli képzeletét alkotó figyelemre, sok téma-mintát vesz a francia romantikának nálunk is ismeretes darabjaiból, de legtermékenyebb a vonzalma az angolok iránt. Kezdve Shakespearetől, kinek munkái háromféle kiadásban is meg voltak könyvtárában, olvasmányai közt van : Ossian, John Milton, Thomas Moor, Byron, Robert Burns és Shelley. Ossian két kiadásban is megvolt neki s figyelmét különösen a Dina-Morul, Croma, Calton and Colmal, Cathlin of Clutha, Sul-malla of Lumon, The War of Inis-Thona, Fingal, Coulath and Cuthona című részek ragadták meg. Shelleyből a *Revolt of Islam* I. éneke, Prometheus

¹ Guzmics Izidor : *Hellen-magyar dramaturgia*. Évkönyvek. 1836—38. 9. l.

Unbound Julien and Madelalo. An Exhortation, On Death, To Wordsworth. Lines to a Critic, Love's Philosophy. Lines, Liberty. Sonnet II., Time. The Past. Conclusion, The Cenci tetszenek neki legjobban,¹ jórészt Shelleynek romantikus és intellektuális periodusaiból származó költemények² Ki is volt Vörösmarty lelki alkatához közelebb álló, mint Shakespeare bonyolult, szenvedélyes képzelete. Ossián melankólikus eszmélkedése s Shelley fénylő líraisága s képekben gondolkozó, fenséges filozófiai teltsége.³ Képzeletét megragadja időnként a népköltés magyar és keleti világa is, melyből a népszellem couleur localja meg is ihleti, epikájában és drámájában itt-ott színez vele, lírai formát is ad neki, naivságát azonban sohasem tudja a maga számára döntő forrásnak fölfedezni.

Gondolkozásának alakulására, mely főleg két irányban nyilvánult: az emberi haladásnak és az ész teremtmő erejének állandó hangsúlyozásában, az angol s német kritikai

¹ Könyvtárában e szerzők munkái a következő kiadásokban voltak meg: The Poetical Works of Robert Burns. With A Life of The Author and an Essay on The Genius and Writings of Burns. By E. Cunningham. London, 1841. — The Works of Thomas Moore. Leipsic, 1833. Printed for Ernest Fleischer. — The Poetical Works of John Milton. 1827. Printed for Ernest Fleischer. — Ossian énekei. Ford.: Fábrián Gábor. Budán, 1833. — The Poems of Ossian. Translated by James Macpherson. With Dissertations on The Era and Poems of Ossian and dr. Blair's critical Dissertation. London, 1844. A fenn jelzett költemények e kiadásban Vörösmartytól vannak mind megjelölve. — An Appendix to Shakespeare's Dramatic Works. Contents: The Life of The Autor by Aug. Skottiwe. His Miscellaneous Poems. A critical Glossary. Leipsic, 1827. Printed for Ernst Fleischer — William Shakespeare's Dramatic Works in Ten Volumes—With Notes Original And Selectes. By Samuel Weller Singer. Vol. X. Romeo and Juliet — Hamlet—Othello, Second Edition Halle, 1843. Printed for C. R. Kersten—Shakespeare's dramatische Werke. Übersetzt von Aug. Wilh. v. Schlegel und Ludwig Tieck. Dritte Auflage. Elfter Band. (König Lear—Troilus und Cressida — Ende gut. Alles gut) Berlin, 1844. A könyvben belül e bejegyzés: Petőfi Sándoré — Shelleys Pti-cal Works. London, 1837. A jelzett költeményeket Vörösmarty jelezte mind meg.

² The Poetical Works of Percy Bysshe Shelley. London, 1920. VI—XIII.

³ Paul Van Tieghem: Précis d'Histoire littéraire de l'Europe depuis la Renaissance. Paris, 1925. 225—226. l.

szellem volt erős hatással: az előbbi talán Széchenyi közvetítésével avagy nélküle is vehette, az utóbbit pedig Kanttól, aki a magyar szellemi életnek már Vörösmarty idejében is erős ihletője. Vörösmartynak egyébként is eszmélkedésre hajlott a költői természete. Valami filozófiai naturalizmus érezhető már ifjúkori kísérleteiben, mely elmélyül epikájában és drámaiban, pontosabb filozófiai, helyesebben: világnézeti alakot és szellemet azonban a 30-as évektől kezdve kap. Különösen felöltő jelenség azonban, hogy Vörösmarty gondolkozásának formáiból mennyire hiányzik a francia szellem iránya. Irodalmi romantikájából sokat vesz ugyan, azt is inkább talán csak aktualitásból, de már politikai eredményeit az átgondolás felelősségével mérlegeli, költészetébe pedig sohasem vitte bele a napi politikai szenvedély lázát. A politikát csak az emberi haladás és az emberméltóság nemzeti távlatában szerette, amikor az már elvesztette jelentéktelen pártvonásait s mint az emberi szellem egyik teremtő megnyilvánulása működött. Ez az erős filozófiai eszmélkedésre hajló állandó készség visszahatással volt Vörösmarty egész lelki berendezésére: elvonttá tette gondolkozását, kontemplatívva fejlesztette érzését s ilyen irányban ihlette képzelete asszociációs működését és szókincsének jelentéstartalmát. Szinte azt mondhatni, eldöntötte költészetének egész fejlődése irányát, amely tulajdonképpen nem más, mint a konkrét történetiségből az elvont eszmeiség felé ívelő elfinomodás.

Így áll előttünk történeti jegyeivel Vörösmarty Mihály képzelete. Ez a történeti elemzés sok tekintetben bevilágított képzeletének összetételébe, de működésének összesített megnyilvánulását nem merítette ki.

Vörösmarty Mihály képzelet-alkata nem egységes és nem tiszta. Legelső, igazán képzeletére sajátosan valló költeményében, a *Kis gyermek halálában* már olyan vonása van, mely szinte költészeti anyajegye marad -- genre képei kivételével -- epikájában, drámájában s lírájában, ez, hogy képzelete kevert. Keveri a tiszta képzeleti funkciót az eszmélkedés funkcióival, valósággal *eszmélesíti* a képzeletét. Ennek a képzeleti működésnek magára a költői alkotásmódra az a következése, hogy Vörösmarty lelkében sohasem tud igazi lírai képzelet és dalhangulat kiala-

kulni, amint a pillanat érzésszamatja sem tudja átízesíteni lírai képeit. de azért költészetének anyaga lírai alapszövésű. Valami sajátos, állandó gondolat-derengés merengő félhomálya uralkodik a lelkén. amely felveszi képzelete lírai megrendülését: a képvonalat, de meghalaványítja bennük az üde. játékos, naiv, szóval primér színeket s a maga nehéz. elvont gondolatszíneit keveri beléjük. Az alkotás folyamata megindul, de a képtartalom átváltódott s az asszociáció ezen a váltott irányon folytatódik tovább. A benyomás lírai tartalma s igénye elveszti pillanatra szánt. önálló hangulatértelmét, de mint öntudatlan izgalom tovább hat. megőrzi s a képek képzeletelei közé beleviszi a tónus-egységet s ennek az immár gondolati érzelemegységnek a hangulat-irányában sodorja az asszociációkat. Ennek kell betudnunk egész költészetének lírai hangzását. melytől nem ment epikájának legobjektívebb tája, drámájának legdialektikusabb szenvedélye sem. Továbbá ebben a kevert képzeleti működésben kell okát keresnünk annak. miért lesz Vörösmarty költeményeinek hatása mindig rendkívül tömött. összetett, inkább a fenség határán járó s elmélyítő izgalom, mint az egyszerű érzéseket feloldó s megpihentető hangulat.

Vörösmarty képzelete alkatának ez az alapszabása történetileg két nagy irányban bontja ki képzelete működését. Tulajdonképpen ezzel a két képzeletváltozattal találkozunk Vörösmarty egész költészetében: van egy képzeletmódja. amely heroikus vagy történeti s van egy képzeletmódja, amely bölcséleti. Amazt romantikusnak. emezt humanisztikusnak nevezhetnők. Amabban epikája és drámája, emebben lírája — főleg a 30-as évektől kap kifejezést. A kettő, főleg Vörösmarty epikai pályájának kezdetén, összefolyik. de később mindinkább érezhető különbségekkel különül el egymástól. Bár Vörösmartyra mindig jellemző marad, hogy epikája lírai, lírája pedig drámai veretű. Mondhatni Vörösmarty képzeletének minden problémája az elsőhöz fűződik. az jelenti Vörösmarty fiatalságát. frissességét, újszerűségét és teremtő géniuszát, az utóbbiba amannak már kiforrt eredményei jelennek fel.

Mi volt Vörösmarty heroikus avagy romantikus képzeletének legnagyobb ténye? Semmiesetre sem az, hogy új volt a témaferentő, avagy témalátó ereje. Az sem, hogy új alakokat látott, avagy új embereket mutatott be. Hanem új volt az a monumentális ihleterő, amellyel Vörösmarty a heroikus témáknak roppant epikai és drámai súlyát végig merte s tudta görgetni egy képzeletaktus lírai folyamatában. Mi volt ennek a felszabadult merész és aktív szabadságnak az arányaihoz viszonyítva Berzsenyi képzeletének passzív temperaméntuma, Csokonai artisztikus vagy melankólikus lágysága, Kölcsey vértelen szenvelgése és Kazinczy hűvös formai bája? A képzeletszabadságnak ez az elemi nyilvánulása azonban Vörösmarty költői megjelenésének csak összbenyomását nyújtotta. Részleteire bontva e hatás-elemeit, azt találjuk, hogy Vörösmarty képzelete jellegét már a korabeli kritika és irodalmi ízlés is gyorsan felismerte s úgyszólván jelentőségét is ebben a felismerésben szigetelte el. A legelső hivatalos kritika, amely Vörösmarty műveiről elhangzott, az Akadémia ítélete volt 1834-ben, mellyel az 1833. évre szóló nagyjutalmat Kisfaludy Sándor és Vörösmarty között osztotta szét. Az indokolás ezt mondotta :

«K. S. az említett kötetekben foglaltatott újabb regéiben felébreszti mindazon érzéseket, melyeket az ezeket megelőzőttek literaturánk egy kevésbbé szerencsés időszakában gersjesztettek. A költő más korba ragadva, elevenen rajzolja azt és annak embereit : az érzemények hő festésével melegít, képeivel elbájol. Technikája egészen sajátja s melly iránt a közérzés rég kifejezte vonzódását, nyelve nemesen népszerű.

«Vörösmarty Mihálynak itt szóbanlevő munkáiban akár a költés főnemeit s fajait tekintjük, akár az egyes alnemek külön belső természetét és külső formáit : azokban tetemes különféleség vétetik észre, távol minden úntató egyformaságtól. Az egyes, akár nagyobb, akár kisebb darabok belső alkotására oly szépsikerű gond van fordítva, hogy számos darabját e két kötetnek példányként tűzheti ki az æsthetika. A lélek külön állapotai festésében a költő szint olly szerencsés, mint azon poétai alkotó részekben, melyek egy nagy nemű, képekben és hasonlatokban mindig gazdag s meglepőleg új

fantázia szüleményei. A verselési technika nagy részt a tökéletességig van víve sok formáiban a poétikának, legkitűnőbbben pedig a hexameter nemében. A nyelv bennök nemcsak hibátlan, tiszta, tömött és nemes, hanem mintegy új forrásai nyílnak benne a rejtve volt bájaknak.»¹ Kölcsey, akinek finom szeme talán legelőször látja meg Vörösmartyt, már előbb — 1883 — így ítélt róla: «Legbizodalmasabb bátorsággal merem állítani, hogy ezen előre ment és közrendületet okozott kölcsönös kritika és ellenkritika nélkül soha, például Vörösmarty saját bélyegű, általható erejű, genialis nyelve nem lett volna lehetséges.»² Az akadémiai ítélet azonban nagy nyugtalanságot keltett. Első eset volt arra, hogy tisztán irodalmi kérdésben először oszlott meg régiekre és újakra a közvélemény. A *Tudományos Gyűjteményben* Horváth István emel kifogást az akadémiai ítélettel szemben s Kisfaludy Sándort egyedül tartja méltónak a nagydíjra, mivel «míveltségünkre nézve új időszakaszt alkotott.»³ Desseffy József a *Felsőmagyarországi Minervában* kel Kisfaludy Sándor védelmére: «Az egyik (K. S.) — írja — a költészet szebb útját még jobban megtörte s amannak több nemeiben szerencsésen gyakorolta magát; a másik kevesebbre nyitott utat, de szintűgy szívet ragadó és elmét bájoló genialitással. Egyik a közelebbi múlt kornak dísze, a másik a jelenlevőnek. Nincs most rá idő, æszthetikai vizsgálatok alá bocsátani a két nagy szelemű író, kinek egyike nyelvünk képessége mellett a nálunk is már honosodni kezdő görög és római költészet formáit bővebb gyakorlatba hozta, a másik ügyes módosításokkal a régiebb nemzeti formákhoz ragaszkodott; egyiknek igen értelmes és tudományosan fejtegető kritikus juthat, a másikat csak közérzelem szerint ízeljük és magasztaljuk; egyiknek több olvasója, a másiknak több csodálója; — mind a kettőben büszkélkedik a nemzet»⁴ Desseffynek Bajza felel Békefy névvel a *Kritikai Lapokban*: «Vörösmarty nemcsak a költészet mind a három fő nemében ada jeles műveket. ha-

¹ Akad. nagygyűl. jegyzőkönyv. 1834. 7. ülés., nov. 8. 46. pont.

² *Kritikai Lapok*. 1833., I., 20. l.

³ *Tud. Gyűjtemény*, 1834, XII., 123. l.

⁴ *Felsőmagy. Minerva*, 1835. I., 173—175. l.

nem azok különböző alágaiban is. Vörösmarty a kiseddig epigrammától kezdve a dal és elégia külön nemein keresztül az ódáig, a románostól a poétai elbeszélések több fajain át a nagy epepeiaig, s a drámában a víg és tündértől a történelmi és magas tragikumig sok és sokféle, nagy és nagyszerű vagy legalább első s itt-ott vétkek mellett is mindig rendkívüli művekkel gazdagítá irodalmunkat s lőn — mit kétségbe bizonnyosan nem húzand senki — a romantikus iskolának, melynek mind eddig az egy Zrínyi volt művészetünk mezején képviselője — de nem ismert, vagy félre ismert, vagy nem értett, föl nem fogott képviselője s vezér követők nélkül — feltámasztója, vagy inkább újra s szebb fényben alkotója. S midőn Kisfaludy Sándor csak olvasót szaporított — mi bizonyosan nagy, felette nagy érdemi. — Vörösmarty művészségünk körét tagította, annak új fordulatot adott, benne új időszakot kezdett, mely nem kisebb érdemi amannál.¹ «... Hanem azt kérdelem a nemes gróftól, hogyha — dato non concessio — az egy *Doboz* felér belső becsre Vörösmarty minden dalaival és epigrammáival. *Kemend* Vörösmarty népi és minden vegyes költeményeivel. *Döbrönte* Vörösmarty minden balladáival és románcáival, a *Megbösszult hitszegő* Vörösmarty Hábadorjával... kérdelem a nemes gróftól: semmi tehát *Cserhalom*! ez a gyémántja a magyar költészet koronájának, hol a nyugati keresztény- és hősvilága, a keleti szerelme s kalandorvilága vetélkedik? Semmi a *Tündérrőlgy*, melyben minden bányái ki látszanak fosztva lenni egy kimeríthetetlen gazdagságú, vakító ragyogású keleti phantasiának, mely Moore Tamás műveit kivéve, nem tűr hasonlítást európai művel s daczára látszik alkotva lenni az indus és perzsa dalkokoknak, megmutatni nekik, hogy az oriens tündéerkertjeihez s rózsatömkelegéhez nyugoti elme is lelt utat? És *Széplak* semmi? Semmik azok az érzések örvényei s kínok kínjai, festve páratlan ecsettel? És semmi az a *Két szomszédvár*, egy eposzi Shakespeare, egy költő-Prometheus teremtménye, ez a canticum canticorum-ja a gyűlölség poézisának, óriási szenvedelmeknek ezen elsodró viharai, roppant erőknél e tengerárjai, melyeknél feláldozni

¹ *Kritikai Lapok*, 1836, VI. f., 161–163. l.

tetszett a költőnek a külső valóságot, de megtartá azt a belső összhangot és egyenmértéket, mely a szertelennek is vív ki helyet a költészetben! És semmi-e végre, hogy *Délszigetet* és *Magyarvárt*, mint töredékeket, elhallgassam, semmi-e *Eger*, ez a magyar eposzok koronája, melyben annyi művészi értelemmel a legkülönfélébb alkotó részekből olly harmonikus egész állott össze, hol nem tudjuk a nemzeti s individuális bélyegek különféleségeit és sokaságát, vagy az érzések festését vagy a történetek fűzését, vagy az erőben s lágyságban, szigorú szabatosság s ismét virágzó képekben dús előadást csodáljuk, vagy a technei tökélyt magasztaljuk s tűzzük ki példányul? Ez a kis Ilias, ez az eposzaink eposza, mely maga elegendő költőjére múlhatatlan fényt és ragyogást árasztani: ez is tehát mind semmi? S ezek mind együtt nem voltak képesek a nemes gróf mérőserpenyőjében Vörösmarty csészéjét lesülyeszteni?»¹

Azonban Vörösmartynak nemcsak barátai és csodálói, hanem még ellenségei is összetalálkoznak a jelzett szempont kiemelésében. Az utóbbiak közül kiválik Csathó Pál, aki a *Rajzolatok*ban 1838-ban szokatlan élességgel támadja az Athenæum vezetőségét, a «triceps redactio»-t, főként diktatórikus modoruk miatt. Ezzel kapcsolatban mindegyiknek kritikai jellemzését is adja. Vörösmartyról azt írja: «Jeles versíró, de csak középszerű költő; csupán a külső tárgyak leírásában, nem egyszersmind a gondolatban és nézetekben erős; hexamétereiben a nyelv minden eddigi kincseit és szépségét kimeríté, de mint dalnok Kölcséynél és Kisfaludy Sándornál, mint ódairó Berzsenyinél, mint dramatikusan a két Kisfaludynál kisebb; mint epikus legerősebb ugyan, de úgy, hogy a genius megbántása nélkül Virgilhez és Homerhoz, Dante-hoz vagy Miltonhoz, Klopstockhoz vagy Voltairehez legtávolabbról sem hasonlítható; prózája rossz, darabos, póri; mint akadémikus pártos és szájas, inkább pártjának s egy felsőbb akaratnak, mint saját belátásának és meggyőződésének eszköze: minden szorosan vett tudományban tudatlan.»²

¹ *Kritikai Lapok*, 1836. VI. f., 171—173. l.

² *Rajzolatok*, 1838. II., 20. sz.

E kritikai felfogások alapján is Vörösmarty képzeletének jellegét tehát két vonásban határozhatjuk meg: a pátosz dinamikus erejében s abban, hogy ez a képzelet lényegében nyelvképzelet. A pátosz Vörösmarty képzeletében nemcsak idegállapot, nemcsak érzelmi feszültség, nem is csak hang- és színanyag-tartalék, hanem valami, minden egyes lelki funkciót általható, betöltő, mondhatni feltételező, nyilvánulásának módját és arányait megnagyvító, közben pedig önmagát is felfokozó öntudatlansága a fenség temperamentumának. Ez az a titkos tényező, mely úgyszólván eldönti pátosza jellegét és tartalmát. Ez a pátosz nem kívülről, a tárgytól kölcsönzött, tehát egy asszociált pillanat-állapot, hanem belülről megnyilvánuló, mindig működő, kifelé törő, állandó intenzitás. Hasonlóan a fenséghez, ennek a képzeletalkatnak lélektanában is benne van szubjektív és objektív elem: a gondolat és a líra s megvan az a tendenciája, hogy magához alakít, nagyít, magára mintáz mindent. Ez a mindig ihletett fenségérzet a maga feszültségének kifelé törő erejével: elsősorban a nyelvképzelet munkáját határozza meg, mert ennek korlátatlan lehetőségében tud igazán elhelyezkedni, kifejeződni. Az alakot megrajzolja ugyan, de mindig a fenség magaslatainak szinte imaginarius színeivel. A szerkezet intellektuális elemeit nyűgnek tekinti s inkább a képek s az alakítás szabadságának tájaira csap át. Mindenesetre ez romantika is, de nem csak az. Van benne szín, szenvedély, a tárgytól függetlenül érvényesülni kívánó stílus-hatás, talán néha tárgyi szélsőség is. De soha sincsen benne csak önmagáért való szertelenség. A romantikus fantáziában halavány az asszociációk centruma, ezért csapzik szét. Vörösmarty képzelete belülről indul meg, egy képzethangulat zárt egységében fejlődik fel s ennek a hangulatnak szinte a plasztikai idomai-ban alakít ki maga körül mindent. E kialakulásnak pedig folyamata az, hogy a gondolatok kép-értékben jelennek meg, a képek pedig azért érvényesítik a maguk érzelmi értékét is. Így jön létre Vörösmarty képzeletében az a minden lírai szabadsága ellenére is belső gondolati fegyelem, mely egészen befelé készíti képzelete hatásának érvényesülését.

Rendkívül jellemző Vörösmarty képzeletének ezirányú

fejlődése. Vörösmarty epikájában s némileg drámájában hasonlatai, jelzői, képzetsorai bármennyire merészek, mindazonáltal csak a megvilágítás asszociációi. Minél inkább érik, fejlődik, mélyül a képzelete, annál sűrűbb, ki nem bontott képzettömeggel dolgozik az asszociációja, mikor már a szavaknak is képerejük van s a képeknek nem szemléltető céljuk, hanem csak hangulathatásuk van, még pedig mindig a gondolat belső perspektívája felé beállítva, mellyel mindent elmélyítenek. Ez a tudatosság számára elemezhetetlen működés természetes, hogy nagy egységben látja a világot, a képzelet souverain egyetemesítő erejével kép-egységbe von össze mindent, amit a hangulat öntudatlan folyamata összekapcsol. A képek, jelzők, szóátvitelek, jelentésráértések, melyek Vörösmartynál mind újak, szinte felfrissítették a főnevek tartalmát, mind ebből a lélek-állapotból születtek. Ez az öntudatlan képzelet-működés s a vele kapcsolatos asszociáció-reform, ez a szokatlan hangulati hatásokra törekvő áthelyezése a tárgynak volt Vörösmarty legnagyobb költészeti tette, de legnagyobb idegensége is. A *Rajzolatok* 1838. évi számában Zombory Leopold álnéven valaki: *Rövid utazási pillanatok papirosvölgyi tündérorságban bal szemmel* című cikkében Vörösmartynak éppen ezt a nyelvi újszerűségét gúnyolja ki s kifogásolja az ilyen kifejezéseket: A kapu ijeszti a levegőt. Vassá váltak az emberek, a sok dárda Bakonnyá. Szomorúan hallgat az alszél. (Hát hallgat a szél vígan is? — jegyzi meg utána az író.) S hada mint felhőből leszálló sas-sereg vagy mint nehéz szikla. Megborzadt, mint az agg tó. Csendes patakok mérői időmnek. Vándor arcok. Bús dobogás. Csók, te hitetlen galamb. Csókjaim közt cseréltem ajkamat. Omló haja stb. A végén az író ezt teszi a felsorolt kifejezések után: Új, szörnyűképpen új metamorphosis... Multa licent stultis.¹

Vörösmarty nyelvképzeletének alkatához tartozik az idő távlati hatása. Így értelmezem képzeletének, helyesebben szavainak s képeinek akusztikus jellegét s még inkább zenei sodrát. Természetes összefüggésben van ezzel ritmusfantáziája is, melynek legdúsabb hajtása költői szakának fő-

¹ *Rajzolatok*, 1838, 29. sz.

ként első idejére esik. A nyelv elemeinek akusztikus kihasználása Vörösmarty legegységibb művészi stílusához tartozik. Mint mindenütt, itt is a hanganyag elemeiből: a szavakból kell kiindulnunk. Vörösmarty szavainak s képzeteinek valami csodálatos ritmikus rajzásuk van. Mint szavak, önállóan, a vers ritmusán kívül is. zenei zengzésűek, ritmikus sodrúak. A szavak benne már így születtek. Tudjuk róla, hogy szavait, verseit — magányos sétatán — szerette maga elé dúdolgatni. Verselése is inkább hallás, mint tudás útján indul meg. Ennek a ritmikus rajzásnak természetes következménye a költészetben uralkodó akusztikus hang-perspektíva. Képeiben sok a festői jegy, de még több a hangképzet. Ezért olyan szózatok sorai. A ritmusnak és a szónak hangidomai összedobbanva, valami belső kihangzást vernek fel magukból, úgy, hogy a szókép ritmuskép is lesz egyúttal. A szavaknak ez a belső, mondhatni irracionális kihangzása, zenéje rászereződik a ritmusra, ezt megárasztja, megduzzasztja, hangzás-területét szétöblösíti. Így támad aztán elő az a nagyszerű hangpompa, amely állandó kísérője marad Vörösmarty költészetének, amely úgy hat, mint a legeszményibb orgonazúgás. A szavak az ihletnek erősítő áramaiban szinte tomboló ritmuséleket élnek. A ritmus-zúgás mint valami csillogó, határozatlan képhangulat és hang-köd von be mindent, a tér-szemlélet elhalmozódik s az időhangulat megfoghatatlan lebegésébe olvad fel minden. Ezért van oly nagy különbség Vörösmarty költői és prózai nyelve között.

Tagadhatatlan, hogy a nyelvnek ez a kezelése Vörösmarty legnagyobb művészete, de egyúttal a nyelvművészet legmagasabb s legfinomultabb foka is. Ez az a pont, ahol a nyelvképzélet már a metafizikai területen jár, ahol a nyelv már nem technika s nem forma, ahol a gondolat az érzelmek látásává finomul, amelyen át felragyog lelkünkben a lét minden nagyszerűségének és titokzatosságának leverő sejtelme. Itt a nyelv már teremtés, magához az eszméhez legközelebb álló vonatkoztatás, ennek szinte abba való át-lényegülése. Vörösmarty Mihály ide emelte fel a magyar nyelv magasságát. Valóban: ő a legnagyobb magyar nyelv-zenesi.

Vörösmarty Mihály e teljesen magára valló képzeletalkata költészetének két történeti jelentőségű vonását következteti ki szükségszerűen magából.

Az első az, hogy az ebben a képzeletben fogantatott költészet tulajdonképpen egy irodalomtörténeti fejlődési folyamatot és fokot bezáró és összefoglaló nagy tény volt. Ebben a költészetben bezárultak az iskolák, összeolvadtak a különféle irányok s a képzelet-stílus — mondhatni — a maga végső irodalmi következtetéseiig jutott el. Igaz, hogy ez a képzelet-stílus romantikusan befolyásolt, látszólag tehát még mindig kötött, mögötte azonban elkészült az új ars poetica, amelynek egyetlen szabálya: a teremtető képzelet elve. A költészet — úgy látszott — végre megkapta a maga végleges értelmét. A képzeletnek ez a túlsúlya azonban visszahatás volt a klasszicizmusnak azzal a racionalizmusával szemben, amely lenyűgözte az egyéni alakítás képzeleti szabadságát. Ez a visszahatás, mely már érni kezdett a magyar preromantikusokban, Vörösmartyban találta meg a maga másik szélsőségbe lendítőjét. Ebben a szélsőségben kitombolta és kiélte magát a romantika, de nem bukott meg a képzelet. Vörösmarty a történetek végső lehetősége helyébe az eszmék lehetőségét tette s az eszmélkedésbe való áthelyezéssel megmentette továbbra is a képzelet jogát. Csak egyet vesztett el: a képzelet hitelét. Vörösmarty ugyanis a tények, a közvetlen benyomások helyett szinte a maga képzeletét tette magánvalóvá. A történetet magába szívta, elvonta s ideákba oldotta fel. Amikor azonban ezt tette, felszabadította magát a konkrétumok ellenőrző, hitelesítő ereje alól. Képzete csak az eszmék magalkotta magasságában tudta kifejtetni a maga szabadságát s az eszmék világához hasonította lelke minden anyagát. Költészete ennek következtében elvont, magasztos, ünnepies, fénylő élettávolságban lebegő, de mint mind ilyen irányú költészet: önmagával szemben bizonyosságra jutni nem tudó, kifelé pedig magát igazolni s az élet vágyait kielégíteni s ezeket vezetni nem képes, pusztán ideális igény lett. Mondhatni: Vörösmarty költészete önmagába fölívellett, ragyogó magassággá vált, mely az élet fölött élt, saját magát kereste, a saját egyensúlyozottságára törekedett.

S itt lett Vörösmarty Mihály képzelete költészetének sorsa. Feltűnő ugyanis, hogy ilyen hatalmas s döntő jelentőségű költőnek, mint aminőnek Vörösmartyt szinte egyöntetű hódolattal tisztelte a saját kora, nem lett folytatása, nem támadt iskolája. Gondolatainak, képeinek egy-egy ragyogó emléksora fel-felcsillámlik kortársainál, avagy későbbi költőknél. ihlet-köre ki-kibont egy-egy hullámgyűrűt, mely aztán mint téma tovább remegteti a költők képzeletét, költészetének egésze azonban lezártan úgy maradt, ahogy ő azt befejezte, lényege nem folytatódott tovább. Nem lehetett ennek oka az, hogy Vörösmartyra úgy tekintett fel kora, mint a képzelet Lear-királyára, aki saját költészetének fájdalma, gigászi csalódása volt. Ezt csak az magyarázhatja, hogy Vörösmarty költészetében mindenki érezte, hogy hiányzik belőle az élet aktív, cselekvő lelke. Csodált magasság volt, melynek elvont fénye, filozófiai fensége, képzeleti miszticizmus mindig ünnepies, fárasztó gondolat- és nyelvpompája, mindenekfölött pedig az általános emberi ideáljának magasztos, de a történelem legnemzetibb hullámozásának idejében való, szinte tragikus hangsúlya s kételkedő összekapcsolása a hazai élet problémáival nem kedveztek annak a kornak, mely a maga egészében a rajongó cselekvésre született. Ekkor jön Petőfi a maga friss, egyszerű természetességével, közvetlen szemlélet-erejével és Arany a maga naiv realizmusával és konkrét költőiségével. Az a csendes és szinte magától adódó győzelem, amely fellépésük nyomán szinte önkéntelenül következett, nem azon fordult meg, hogy ezek talán nemzetibek, avagy talán történelmibek voltak, mint Vörösmarty. Azon a sokat vitatott s hangsúlyozott népiességen sem, mely Vörösmarty számára is tudott volt, de költői kifejezőmódjának nem volt elégséges eszköz, hanem tisztán azon, hogy Petőfi és Arany szabadabban, frissebben, függetlenebben, életszerűbben hozták tehetségüket, közelebb vitték egymáshoz az életet és költészetet, nem burkoltak bele mindent eszmélkedő érzelmi köntösbe s nem volt meg tehetségükön annak a történeti útnak a nyoma, amely minden eredetisége mellett is mindig érezhető maradt Vörösmarty költészetén, mely végső elemzésben egy ragyogó intellektuális kultúrának

s a képzelet grandiózus ösztönének egymás eléréseért vívott s diszharmonikusan végződött küzdelme volt. A küzdelemből bonyolult lelkiiség lett. Ezt folytatni, ezt tovább költészetté tenni nem lehetett. Vörösmarty Mihály lelke nem lett hagyomány, sem iskola. Csak szent titok. A zseni beethoveni fájdalma a magyar ihlet romjain. A képzelet rommá törte magát benne a gondolatain. gondolatai pedig elvéreztek képzelete örvényeiben. Ennek a szimbóluma *A vén cigány*, aki a magyar költészetnek ugyanazon az útján ül, amerre elhaladt az öreg Toldi. Két világ, mindegyik befejezés. A különbség közöttük csak az, hogy Toldi a beteljesedés végzetét nyugodtan fogadja, mert csak a valóságban csalódott, de látja az eszmék folytonosságát. A vén cigány pedig eszmék romjain kesereg s reménytelenségének szétdúló viharával szemben csak keserűségének dacosan lángoló logikája tud oly hatalmas lenni, hogy a halál ellen hisz az életben, mert lehetetlennek tartja, hogy a történelem ereje erősebb legyen, mint a természet joga.

BRISITS FRIGYES.

A VILÁGHÁBORÚ KIROBBANÁSA SZARAJEVÓBAN.

Benes. aki súlyos politikai betegsége után immár mint lábbadozó a kisentente karnagyi dobogójára ismét visszatért. legutóbb azt üzenté a trianoni magyaroknak, hogy a cseh-magyar Locarno alapfeltétele a trianoni békediktátum loyális megtartása.

Azt hiszem. helyes úton járok. ha megállapítom. hogy a cseh alapfeltétel az. hogy mi «magyar tisztességérzettel» a trianoni kényszerszert nemzeti létünk és fejlődésünk evangéliumaként tartsuk és fenntartsuk.

Benes. kegyetlen száraz realizmusával, maga sem hiszi azt. hogy e kötelezettséget őszintén vállalhatnak; igyekezete ennél fogva csak oda irányulhat. hogy a Párizs környéki békeparancsok immár lazuló csomóit hozzájárulásunkkal újra szorosabbra köthesse. hogy adott esetben a világ színe előtt az általa félve gyűlölt magyarságot az adott szó megsejézésével vádolhassa.

A kiéheztetéssel legyőzött. megnyomorított. lefegyverzett és a győzők kénye-kedvének kiszolgáltatott közép-európai hatalmak Párizsból csakis az Istenükben való bizalmat és a jog és igazság majdani diadalában való erős hitüket hozhatták haza és ime az éj sötétje után a hajnal derengeni kezd és a jog és igazság útban van.

Száz ellenség fojtó karja elzsibbadt a német óriás fojtogatásában. aki immár Anthushoz hasonlóan az erőt adó jog talaján lábát újra megvetheti. A németek példájára mi is kezdünk szabadabban lélekzeni és biztosíthatjuk magunknak azt az archimedesi pontot. melyből a jog és igazság által adott békés eszközökkel a Párizs környéki békemonstrumokat sarkaikból kifordíthatjuk.

A trianoni béke 161. cikke brutális erőszakkal elfogadtatta Magyarországgal azt, hogy «Magyarország és szövetségesei, mint e veszteségek és károk okozói, felelősek mindazokért a veszteségekért és károkért, amelyeket a Szövetséges és Társult Kormányok, valamint polgáraik az Ausztria-Magyarország és szövetségesei támadásai folytán rájuk kényszerített háború következményeképen elszenvedtek.»

E nyilvánvaló és tudatos hazugságra van úgy a versaillesi, mind a st. germaini, de főleg a trianoni béke monstruma felépítve; ha ez a cikk hazug voltával magában összedül, alaptalanná válik további nemzeti kínszenvedésünk is.

A német kormánynak minden törekvése Versailles után a háborús felelősség elhárításában összpontosul. Német következetességgel és szívósággal a napi politika irányítévesztő zajában is dolgozott tudós és politikus, szocialista és konzervatív az igazi háborús felelősség felderítésén. A berlini «Zentralstelle für Erforschung der Kriegsursachen» adja a keretet e törekvéseknek; a német birodalmi kormány egyik kíváló programpontja a háborús felelősség elhárítása és lassan, de már látható körvonalakban észlelhetjük e fontos probléma megoldási módját.

Ott, ahol 1914-ig az aknamezők el voltak helyezve, nyugtalanokká váltak a különféle Bismarckok és Talleyrandok, akik rossz lelkiismeretükkel jól emlékszenek arra, hogy mikor és hogyan készítették elő a világháborús összeütközést.

Történetesen a világháború a boszniai aknamezőből — tehát a mi volt érdekszféránkból — robbant ki véletlenül azért, mert az állítólag európai «dictatorship»-re törekvő Németország ellen a világpolitika minden ütköző pontján robbanó anagot állapíthatunk meg. A volt monarchia, de különösen Magyarország halálos ellenségei a német és angol-szász versengésből következetesen eredő Dunamonarchia elleni hangulatot nagy politikai éleslátással arra használták fel, hogy Ausztria és Magyarország megsemmisítésének primér szükségét előtérbe helyezték és félve attól, hogy a német-angolszász viszály kiegyenlítésén dolgozó államférfiak által nélkülözhető bravókká válhatnának, sietve szikrát dobtak a kezelésükbe adott robbantóba.

E helyzet közelebbi megítélhetésére szolgáljanak a következő emlékeim a szarajevói merénylet előzményeit és lefolyását illetőleg.

A volt Osztrák-Magyar-Monarchia dualisztikus alakulata szervezetiileg lehetetlenné tette az okkupált, majd annektált tartományok felszívódását a monarchia egyik vagy másik állama testébe és így alkalmat nyújtott az idősb Andrassy-féle koncepció nagy és kis ellenfeleinek arra, hogy e problémát napirenden tartsák. Egyedül Kállay Béni volt képes e külpolitikai nehézségeket közigazgatásilag ellensúlyozni és belpolitikai tekintélyével a Lajtán innen és túl paralizálni. A monarchia balsorsához tartozik az, hogy Kállay halála a belgrádi konak embertelen vérfürdőjével és hullamegbecstelenítéseivel majdnem egyidejű és így különös balsorsunk, hogy nemzetünket e veszteség akkor érte, amidőn a vértől bemocskolt trónra ülő Karagyorgyevics Péter az ő és háza ellen irányuló európai bojkottól a nagyszerb propaganda jelszavával fordította el a szerbség jobb elemeinek figyelmét. Péter királynak e propaganda céljaira fényes eszközök és elemek álltak rendelkezésére. A faj és vallás szerint páratlan egységet tevő és Bizánc majd a stambuli Phanar iskolájában nevelt szerbség Cattarótól Pancsováig várta nemzeti egységesítésének és terjeszkedésének napfelkeltét; várta azt az alkalmat, amidőn a magyar délvidéken, ahová a megsemmisítéstől menekült volt és ahol a magyar királyok néki gazdag hajlékot nyújtottak, bármely eszközzel lerázhassa magáról a hála kényelmetlen bilincseit és nekifordulhasson a vendéglátó magyar nemzetnek, hogy ennek ezeréves testéből a délvidéket kiszakítsa és azon a szerbséggel békés együttlében élő magyar, sváb és horvát szomszédok fölé mint a föld ura kerekedjék. E célok elérésére a siker alapfeltételét a szerb nép durva őseréjében keresem, mert a XIX. század egész fejlődési folyamán észlelhetjük azt, hogy a földet művelő, disznókereskedő és uzsoráskodó szerb parasztság, szétszórtsága ellenére, vallási különváltságából eredő keleti kulturájával erősebb, mint a nyugati kultúra által a faji terjeszkedésben gyengített magyarok, svábok és horvátok.

Amikor Karagyorgyevics Péter ez adott alapokon szervezkedni kezdett, I. Ferenc József Kállay helyébe Athénból Burián Istvánt hívta haza, aki a délvidéki néperők ilyen elemi árveszedelmével szemben szobatudománnyal és elméleti tézisekkel akart megküzdeni a nélkül, hogy csak magát a szerb nyelvet is bírta volna.

A Kállay által nevelt és kiképzett boszniai segéd munkások sora Burián székfoglalásakor már rendkívül ritka volt, úgy hogy a Burián körül hamar elhatalmasodó miniszteriális hivatalnokok raja még a nagy hagyomány e maradványait is csakhamar félretolhatta.

A magyar délvidék és Horvátországnak amúgy is gyenge, a képviselőszállítás színvonalára süllyedt kormányzata a Karagyergyók ezen hálófönása idejében, a magyar parlament akkori darabont-kzízisével, majd a koalíciós kormány meddő kísérletezésével volt határvédő éberségétől elterelve, politikai hivatását tovább is a bécsi katonai horvátbarát politika ellensúlyozásáért a szerb elem bizalomteljes kényeztetésében még akkor is kereste, amidőn a Khuen-Héderváry által a maga idején helyesen inaugurált szerb-barát irány az Obrenovicsok kiirtása után már helytelenné vált. Az osztrák területi szlovén vidékeken és Dalmáciában politikai irányítást az olaszellenes elven kívül pedig egyáltalán nem találunk. Az, aki Bécs és Budapest villongásai közepett a monarchia délszláv politikáját a változott belgrádi helyzetnek megfelelő céltudatos, következetes és egységes irányba tudta volna összefoglalni és ez irányba bánt, helytartót, főispánt és katonai kormányzót, az uralkodó akarátának tekintélyével belekényszeríteni, Kállay Béni, már őseihez tért volt, örökében pedig Burián István ült, ki nagy szorgalommal olvasta Kállay lelküket vesztett irományait s lelkiismeretes hivatalnokként folytatta a megkezdett formális munkát, fel nem ismerve azt, hogy Kállay bosnyák miniszteri pozíciójának írásba és törvénybe igaz nem foglalt, de szükség által parancsolt hivatása, a monarchia délszláv politikájának a külpolitikai helyzetnek megfelelő egységesítése és irányítása volt.

E készületlenségünk és tehetetlenségünk közepette viszik a belgrádi «Terazia»-ból a nagyszerb propaganda szálait

Mrkovics Petar¹ hírnevével a Drinán és Dunán át a monarchia szerbjei közé, felélesztve bennük a Dusan cár birodalmának feltámadásában való hitet. E propaganda sikeres terjesztésének előfeltételei a monarchia akkori belpolitikai helyzetében, az e célra kínálgató szerb nemzeti egyház szervezetében adva voltak. Tudnunk kell, hogy az akkori monarchia szerb népelemei, kivéve a bunyevác töredéket, a szent Száva által alapított óhitű nemzeti egyházhoz tartoztak, már ezen egyház alapítása és különválása Bizánetól a vallási és faji egység összeforrását tartotta szem előtt. E szervezetnek köszönhetette a török iga alá jutott szerbség fenntartását, hiszen minden egyes egyházközség külön-külön és egyenként Dusan cár nemzeti birodalmának egy-egy anyasejtje. A világi elem a pappal együtt — még pedig kifejlett demokratikus alapon — jelenti az egyházi községet, melynek a püspöki hatalom alá való rendeltsége tulajdonképpen csak a szentségek kiszolgáltatására szorítkozik. A püspökök coelibátusa és a pópák családi élete mélyreható ellentétet von az alsópapság és az episzkopátus között, úgy hogy a világiak és az alsópapság legtöbb esetben az episzkopátus ellen összefog. Ez ellentétek a középkori szerb birodalom összeomlásával még növekedtek, amikor a konstantinápolyi patriarcha a török részekben újra magához ragadta az egyházi felsőbbiséget és hatalmának erősítésére és jövedelmének gyarapítására görög nemzetiségű püspököket ültetett a szerb egyházközségek nyakára. Bosznia okkupációjával Kállay első igyekezete, a bosnyák-hercegóc szerb egyház nemzeti újjászervezése volt, amennyiben az idegen nemzetiségű görög püspökök helyébe készpénzért vett szerb nemzetiségű püspököket a konstantinápolyi patriarchától. Ez intézkedésnél, mely a szerb hagyománynak és gondolkodásnak kedvezett, Kállay szeme előtt a monarchia szerb elemeinek egybefoglalása lebegett a magyar fennhatósághoz, a karlováci patriarcha alá. Tudvalevőleg az ausztriai szerbek a csernovitzi metropolitához tartoztak, míg a magyar és horvát szerbek már a szerb nemzeti hagyományú karlováci patriarchát tisz-

¹ Petar király bosnyák inszurrekciós álneve 1876-ban.

telték. Amig Kállay egyrészt a bosnyák, dalmát és magyar szerb egyházmegyék egyesítését tűzte ki magának célul, a jól felfogott államérdek szempontjából a szerb püspökök hatalmát és befolyását az egyházközségek autonómiájának túltengésével szemben erősíteni igyekezett. E túltengés illusztrálására szolgáljon csak az az egy példa, hogy a mosztari szerb püspök istentisztelet előtt a szerb egyházközség elnökétől kapta a mise ornátumát, melyet istentisztelet után az elnök újra elvett tőle és elzárt. A világi és elsősorban szerb politikai elem, mely még az összeköttetést az okkupáció előtti időkből Pétervárral és Moszkvával fenntartotta, a monarchia államfenntartó érdekeit veszélyeztette, miért is Kállay a kilencvenes évek elején Boszniában még egy hosszantartó, elkeseredett kultúrharctól sem riadt vissza, csakhogy a püspökök tekintélyét és hatalmát az alsópapság fegyelmeztlensége és a világiak túltengése ellen erősítse. A püspöki hatalom és a szerb egyházközségek közti ellentét a karlováci szerb kongresszusokon is mind erősebben nyilatkozott. Sajnos, a parlamentáris harcokkal elfoglalt magyar kormány húzta-halasztotta ezen napirendre hozott vitális kérdések elintézését, úgy hogy Kállay halála után és I. Petár trónraléptekor a magyar délvidék és a bosnyák tartomány világi szerbjei az alsópapsággal egyetemben egy frontban sorakoztak volt a szerb püspökök ellen. Az egyházi ellentétek szervezkedésére a szerb egyházközségek szolgáltak, amelyek természetsszerűleg csakhamar nemzeti politikai tényezőkké váltak és mint olyanok, a Belgrádból kiinduló monarchia ellenes nagyszerb propagandának önként kínálkoztak.

Függetlenül attól, vajjon az Obrenovicsok bestiális kirtása Oroszország hozzájárulásával történt-e vagy sem, tény, hogy a gyilkosság belgrádi haszonélvezői és Pétervár között csakhamar megértő egyetértés jött létre, melynek biztosítékául a cári kormány Pasicot állíttatta a teljesen orosz mederbe került szerb kormány élére. Az egyetértésből így csakhamar együttműködés lett, melynek főmozzanataként a szerb belügyminisztériumban elburkolva, a nagyszerb irredenta-osztály szerveztetett, kiadós rubeldotációval ellátva.

Az így hivatalosan irányított irredenta elsősorban az

akkor még török fennhatóság alatt «sinlődő» (?) Macedónia felé fordult. A bolgár-macedón irredenta-rendszert szerb használatra adaptálták. A propaganda sarkpontja az autonóm szerb egyház- és iskolaközség volt kiszemelve, hiszen a felületesen tájékozott nyugat a «tudatlan», «elnyomott» (?) macedón szerbség iskoláztatását (!) akár flottademonstrációval is kivédte volna az «Arany szarvnál», mitsem tudva arról, hogy az így támogatott iskolákban az *A-B-C* szerepe csak alárendelt volt s a tanítók kiválasztásánál a pedagógiai képzettségnek mellékes szerep jutott; hiszen akkor, amikor ezen iskola-propaganda Boszniát is boldogította, tapasztalhattuk, hogy a belgrádi kultúra tanító-apostolai mindenhez értettek, csak a nép elemi oktatásához nem.

A bolgár-macedón irredenta-utasítás legveszedelmesebb eszméje a megtámadt állam hatósági tekintélyének megbontása és aláásása volt, mely célból okvetlen tilos hatósági személy és állampolgár közti ellentét esetén az állam alkalmazottja javára való tanuskodás. Erre vonatkozó mindennapi, végeredményben azonban súlyos következményű apróságként említem, hogy a rakoncátlankodó és részeg honpolgár ellen eljáró rendőr a körülálló tömegből sohasem kaphatott tanut eljárásának igazolására, még kevésbé természetesen, ha a támadást visszautasította.

E bámulatos következetességgel végrehajtott destruktív eljárás már a század első évtizedének második felében Boszniában is megingatta a kötelességükben eljáró hatósági személyek államfenntartó ténykedéseit. A «*Národna Obrana*» lajstromaiba felvett, vagy még azokon kívül álló szerb tömeg minden egyes esetben a felségárulástól a lopásig a szerb nemzetiségű bűnös mellett az államhatalom és annak eljáró közege ellen összefogott. Emlékszem oly esetekre, amikor az eljáró rendőrnek felkínálkozó és ennél fogva feljegyzett szem- és fültanu a tárgyalásnál nemcsak hogy teljesen cserbenhagyta a rendőrt, hanem kitanított furfanggal ellene is vallott. A szerb nemzetiségű alkalmazottak csakhamar csakis horvát nemzetiségű, illetve mozlím-vallású alattvalók elleni eljárásra voltak használhatók, míg a más nemzetiségű, kipróbált és kifogástalan alkalmazottak a közrendőrtől egészen a járási főnökhöz a legtöbb

esetben hamis és elferdített tanuzás következtében a rövidebbet húzták. A bosnyák bíróság, amelynek tagjai főleg a délszláv elemből kerültek ki, csakhamar át volt járva e maffiától, vagy legalább is a formalizmus bátyái mögé húzódott. A hivatalos hatalommal való visszaélések nem kerültek le a napirendről, úgy hogy végeredményben az állami érdekek védelme az illető alkalmazottra számtalan esetben kenyérvesztést, vagy pedig hivatalos pályájának megtörését jelentette. Ezen évről-évre mindinkább elterjedő maffia nem utolsósorban tette lehetségessé a szarajevói gyilkosok útját a Drínától a merénylet színhelyéig.

A meghódítandó területeken megindított nagyszerb irredentának vezetői a «Trezvonost» nevű antialkohol-szervezetnek köteles és kipróbált tagjai voltak. 1912. évi szarajevói kormánybiztosságom idejében biztos indiciumok voltak arra, hogy a nevezett egyesület elnöke és vezetősége egyszersmind a «Národná Obrana» szarajevói központja is. Az egyesületre való ráütés vagy annak feloszlatása azonban úgyszólván ki volt zárva, hiszen a londoni és párizsi «emberbarátok» európai skandalumot formáltak volna «iszákos» kormányzatunk ellen. Végre hosszú várakozás után a «józanság» elnök ura egyszer alaposan leitta magát és biztos, hosszabb őrizetbe volt vehető, amire a «józanság» apostolai nagyobb óvatosságot tanusítottak.

A nagyszerb irredenta egy másik szerve a «Sokol-egyesületek» által hirdetett és csak cégérnek használt testnevelés volt. Jellemző, hogy a «Sokol-egyesület» boszniai elnöke katonai szolgálatra alkalmatlan volt. Nem tudom, vajjon a mostani délszláv szokáság a testnevelés terén mit jelent; a háború előttiről azt mondhatom, hogy csak a parádés nagy dobverésében mutatott testi gyakorlatképességet. Itt a testnevelés szintén csak a maffia cégére volt.

A «Sokolok» irredentája elsősorban a középiskolák ifjúságának meghódítására volt irányítva és csakhamar a középiskolai tanári kar ellen fordult, amennyiben ha annak tagjai a fiatalság politikai megmértelyezése ellen bármi módon állást foglaltak, a nagyszerb rohamcsapatoknak áldozatává váltak. A középiskoláknál elhelyezett Sokol-tanár a tanári konferenciák

ügyeit kellő óvatossággal tudtára hozta a fiatalságnak, és mintegy kijelölte azon kartársait, akik esküjükhöz és hivatásukhoz híven a reájuk bízott fiatalság fegyvelmezésére igyekeztek. E téren is csakhamar az államhű alkalmazottak, a pedellustól a gimnáziumi főigazgatóig, a maffia prédájául estek. úgyhogy a háború kezdetén a bosnyák középiskolai oktatás terén önérzetes, erélyes és pártatlan tanférfiú már alig működött.

A török fennhatóság alatti területeken a nagyszerb irredenta ezirányú maffiája kevésbé érvényesült, hiszen ott primitív közrendészetre és csak szórványos kultúrintézményekre találunk. E területeken Belgrád inkább egyszerűen eltette láb alól a kötelességű hivatalnokokat és alkalmazottakat.

Katonai szempontból főként a vasúti- és távíróvonalak személyzetére nehezedett az irredenta működése, még pedig azzal az eredménnyel, hogy a Balkán Szövetség és Törökország között kitört háború kezdetén a török haderő nagyrészt a vasúti- és távíró-személyzet árulása következtében volt képtelen a stratégiai visszavonulásra.

A boszniai nagyszerű irredenta tulajdonképpen szárnyrakelése 1905-re vezethető vissza, amikor Burián báró a még Kállay alatt kitört szerb egyházi kultúrharcot azzal végezte be, hogy a püspöki kart úgyszólván teljesen kiszolgáltatta a világi elemnek, amidőn a bosznia-hercegovinai szerb egyházi és iskola-autonómiát a Felség által aláíratta. Ezen autonómiában nemcsak a püspökök húzták a rövidebbet, hanem az államhatalom is végleg lemondott hathatós ellenőrzési jogáról a szerb nemzeti egyházzal és iskoláival szemben.

Kívülesnék e tanulmány keretén, ha e súlyos és messzeható politikai ballépés részleteibe bocsátkoznám. Azt hiszem, elég, ha megjegyzem azt, hogy ez autonómia szerint az állami tanfelügyelő a szerb felekezeti iskolában csak előző bejelentés után jelenhetett meg, mely rendelkezés szerint előfordulhattott az az eset, hogy a tanfelügyelő látogatása előtt a tanító és tanítványok kurjongatás között dugták el Petár királynak a tanteremben kifüggesztett képét, melynek helyébe a császár és királynak az illemhelyen félretett és bemocskolt képét akasztották.

Nem is szükséges ezek után említenem, hogy a szerb egyház- és iskolaközségek kormánybiztostól ment gyülekezetei csakhamar a nagyszerb irredenta biztosított tűzhelyeivé váltak.

Az a bizalmi előleg, melyet Burián báró ez autonómiával az uralkodótól a szerbek számára kieszközölt, egyrészt külpolitikai hatásra célzott, amennyiben a monarchia ez időben már az ellene mindinkább agitáló és az orosz cárizmus által pénzelt nyugati demokráciának liberális reformot akart felmutatni, másrészt arra vezethető vissza, hogy Burián báró a boszniai szerb vezérek — Sola, Santic, Jeftanovic — bizantinizmusának elhitte azt, hogy — mint Sola kijelentette — a szerbek hűséges «szolgáknak» születtek. Burián a bosnyák néppel sohasem érintkezett; diplomata elvonultságában és elzárkózottságában távortartotta magától az ellentmondás eshetőségét s még külügyvétségének sorsdöntő pillanataiban is abban a hitben ringatta magát, hogy a monarchia a várakozás álláspontján bevárhatja a fejlődő helyzetek végleges kialakulását. A miniszter környezete pedig, mint minden dekadens kormányzatban, Bülow herceg mintájára egyéni ambíciók kielégítése céljából a «wie Euer Majestät sehr richtig bemerken» kerülővel első kézlegyintésre áttért az önálló véleményről a böles döntés helyeslésére.

A boszniai szerb egyházi és iskolai autonómia engedélyezésének idejébe esik a brit politika frontváltozása a monarchiával szemben VII. Edward ischli látogatása következtében. A «Foreign Office» ez irányú aktivitása csakhamar Szarajevóban, a monarchia délszláv exponált pozíciójában is érezhetővé vált. Mig ezelőtt a szarajevói brit főkonzul — Sir Freeman — tevékenysége sportra és bridge-re szorítkozott, annak ugyanolyan nevű utódja leplezetlenül a bosnyák nagyszerb körökkel való szoros informatív érintkezést gyakorolta, ami csakhamar a szerb lapok valóságos angломániáját eredményezve, az angol-piemonti politikának emlékeit élesztette fel. Mi több, Mister Freemann II. növekedett tevékenysége elvégzésére csakhamar segéderőt kapott Mister Mac Farren szerb-angol tanító személyében. aki nemsokára mint a Daily Mail rosszakarató levelezője és

Seaten Watson vendéglátó barátja, az angol nyelv elsajátítását a szerb társadalmi körök divatjává tette.

Ilymódon a szarajevói orosz, olasz és francia, már eddig is tevékeny politikai ágensek sorához most az angol is csatlakozott. az eljövendő nagy-entente homályos körvonalaiban, melyek a Balkán hivatásáról és jövőjéről meggyőződött szerbekben a már alakuló külpolitikai támaszt kézzelfoghatóvá tették.

Ugyanaz a Burián, aki a szerb egyházi és iskola-autonomia engedélyezését a boszniai szerbek megbízhatóságával indokolta, a szebuli új-török forradalom kitörése után még bécsi palotájában is érezte e balkáni földlökést, mely «hű» szerbjeink álarcát meglazítva, mutatta igazi arcukat, — idegesen sietett Budapestre és Bécsben az annexió szükségét hangoztatni.

Az annexió s a belgrádi és pétervári kormányok tájékozó visszavonulása pillanatnyilag meglazította a szerb irredenta gyűrűjét és nyilvánvalóvá tette, hogy a Kállay által szervezett bosnyák közigazgatás még képes volt az annexió államtényét zökkenés nélkül érvényesíteni. Az annexióval, mint az most már dokumentálható is, katonailag és külpolitikailag fél úton megálltunk, bel- és külföldi ellenségeket ugyan ezzel is szereztünk, egyben azonban időt is adtunk ezeknek, hogy gyarapított és rendezett stratégiai felvonulásra az ismert terepen ellenünk elkészülhessenek. Nyilvánvalóvá lett továbbá az európai politika számára a dualizmusban rejlő gyengeség; hiszen képtelenek voltunk Ausztriával Boszniát illetőleg végleges rendezést létesíteni. A szandzsákból való visszavonulásunk csakhamar lehetővé tette, hogy Szerbia és Montenegró délről kart-karba fűzzenek; az annexió előtt meghökkent nagyszerb propaganda pedig már 1910-ben elfoglalta azokat a pozíciókat, melyeket az ugyanazon évi bosnyák alkotmány sáncain belül a monarchiát robbantó aknáknak előbbrevitelére oly végzetes eredménnyel következetesen kihasznált.

Az annexió után Pasics elsősorban a Törökország elleni balkán-szövetség létrehozásán fáradozott; hiszen Pétervárnak nem állott érdekében az, hogy az új-török regimenek idő adassék a szükséges belpolitikai reformok keresztülvitelére,

mert ezek megtörténte a beavatkozás politikáját lehetetlenné tette volna. Rá is kellett tehát idején ütni a modernizálódó Törökországra, amit a konkra éhes szófiai és athéni kabinetek azonnal megértettek. A Balkán-háború és Bulgária bukaresti megnyomorítása Belgrádnak most már szabad kezet adott, hogy a Habsburg-monarchia ellen teljes erővel és minden eszközzel járjon el. A horvátok lojális magatartása az annexiós krízisben ajánlatossá tette Pasicsnak, ezeket is a szlovénekkal egyetemben a belgrád-pétervári terv számára megnyerni. A szükséges közeledést Masaryk közvetítette, aki a prágai és zágrábi egyetemek közt szötte a fonalat és a magyar «kényuralom»-elől Prágába emigráló horvát diákok irányítását magára vállalta.

Masaryk, mint vallástalan szabadgondolkodó, volt hivatva a horvát fiatalsággal a mélyen gyökerező vallási ellentétet az óhitű Belgráddal szemben elfeledtetni: hiszen a prágai mindent ígérő, Pétervárról jól dotált pánszláv propaganda a messze idegenben könnyen elfeledtette a horvát diákkal azokat a mélyreható lélektani, gazdasági, történeti, sőt földrajzi ellentéteket, melyek akkor, ma és mindenkor a horvát népet a szerb néptől elválasztják.

A budapesti kormányok rövidlátó, sikertelen és nem egy vonatkozásban igazságtalan zágrábi kísérletei és a balkán-háborúnak a horvát fiatalság idealizmusát növesztő eredményei csakhamar számos délvidéki szerbet, horvátot és szlovént a délszláv ideológia táborába egyesített, amely Pasicsot belgrádi monarchiarontó politikájával pajzsra emelte, úgyhogy a «Terazia» a pétervári, párizsi és londoni kabineteknél mint a délszláv eszme zászlóvivője volt akkreditálható.

I. Ferenc József az ellenséges front ezen kialakulásáról értesülve volt, azonban mint a fair plays embere, a belgrádi kormány annexiós elismerését és az erre vonatkozó nyugati nagyhatalmi intervenciót már csak azért sem akarta diszkreditálni, mert a határvidéki tábornokainak klikkje azal áltatta az uralkodót, hogy a horvát elégedetlenség csakis a magyar kormány, de sohasem az uralkodó ellen fog nyilvánulni. Ferenc Ferdinand trónörökös pedig környezetével

együtt géppuskás Jellasicsokról álmodozott, akikkel a trónörökösnek a magyarság ellen irányuló kormányprogramja megvalósítható lesz.

Amíg a magyarság Budápesten parlamentáris problémákkal foglalkozott és csak melleleg rá nem termett egyénekekkel kísérletezett a felvonuló délszláv zivatar ellen, amikor Budapesten megfeledkeztek a magyarság ezeréves történeti hivatásáról, mely szerint a déli és északi szláv hullámyerés közt a nyugati kultúra mólójaként vagyunk elhelyezve, Ferenc Ferdinánd következetes munkájának sikerült a magyarság amúgy is gyenge bécsi exponensét — Burián bárót — a bosnyák miniszteri székből eltávolítani és Szarajevóban az adaptált Jellasics-terv előkészítésében a polgári kormányzatot tábornoki vezetés alá rendelni.

Burián utódja a jongleur természetű, magyaroknak hízelgő lengyel Bilinszky lett. Potiorek tábornoszernagy, bosnyák tartományfőnök mellé magyar helyettesként Rohonyi igazságügyminisztériumi államtitkárnak e fontos helyre való kinevezése jellemző volt a budapesti délszláv politika irányítására. Rohonyi tisztességes és eredményes pályája bevégezése előtt állott és így budapesti állására már mások pályáztak. Ily módon ez a beteges, nyugalomra vágyó, a nagypolitika berkeiben járatlan ember a budapesti miniszteriális vágyak pillanatnyi érdekei szempontjából a távoli Szarajevóba tolódott át, hogy ott a nagyszerb propaganda országrontó aknamunkáját és a Belvedere herostratesi terveit magyar szempontból ellenőrizze és ellensúlyozza.

Rohonyi kinevezése Thallóczynak tulajdonítható, kinek délszláv politikája egyáltalán balkezes volt. Kállay Béni Thallóczyt fényes levéltári, nyelvészeti és irodalmi szakértelemével a rendes politikai közigazgatás munkájába és menetébe sohasem kapcsolta be. Thallóczy hivatalos szereplése Kállay alatt a délszláv közoktatási, egyházi és kulturális ügyekben való szakvéleményekre és szigorúan körülhatárolt közvetítő politikai eljárásokra szorítkozott. Burián, de főleg Bilinszky alatt Thallóczy a Kállay Béni által néki kijelölt és természetének, valamint fényes tudományos tehetségének megfelelő körből kilépve, a bosnyák minisztériumban

mérvadó politikai befolyásra tett szert. Különösen Bilinszkynek, a magyarokkal szembeni szemfényvesztő politikájához. volt Thallóczyra szüksége, kinek Budapesten fényes politikai összeköttetései voltak és aki bohém modorával szívesen látott társalgó volt főuri és politikai körökben.

A bosnyák szarajevói és bécsi kormányzat ezen állapota következtében a nagyszerb propaganda napról-napra tért foglalt és óráról-órára mindinkább alámosta Kállay Béni életművének bázisát. A bosnyák tartománygyűlés a szerbek kénye-kedvének volt kiszolgáltatva, akik most már leplezetlenül Pasics utasításai szerint tárgyaltak, szavaztak, vagy obstruáltak; a középiskolák fiatalsága a napi politika harcait, a szarajevói vagy zágrábi események vitáit a tanteremben és utcán akarta megoldani. A bosnyák bírói kar, a délszláv politika által megmételvezve, állam volt az államban, bírói függetlenségének leple alatt az államtekintélyt úton-útfélen ügyvédi és formalisztikus fogásokkal aláásta. Emlékszem többek közt a kalinoviki erőd kikémlelésének esetére, melynél a nagynehezen kézrekerített bűnösök a vizsgálóbíró színlelt figyelmetlensége következtében a szerb propaganda által berendelt mentő tanukkal érintkezésbe léphettek. Jellemző és mérhetetlen kihatású volt különösen a Drljevics-féle elfogatás. 1912 őszén, akkori szarajevói kormánybiztosságom alatt, szerencsés véletlen a politikai rendőrség kezébe adta Drljevics nevezetű egyetemi hallgatót, akinél egy kis katonai faladában a délszláv diákszövetség kiterjedt levelezését találták. E levelezés már két órai futólagos áttekintés után nyilvánvalóvá tette, hogy a délszláv diákszövetség egész szervezetének fonala kezünkbe került, de nyilvánvalóvá lett az is, hogy a siker érdekében kerek 12 délszláv politikus és vezető azonnali elfogatását, a Száván innen és túl, kellene elrendelni. Drljevicsnek a kora reggeli órákban történt elfogatása után még a délelőtt folyamán az addig átkutatott anyaggal az akkor történetesen Szarajevóban időző Bilinszkyhez siettem, akinek Potiorek tábornagy jelenlétében az ügy állásáról jelentést tettem. Bilinszky, aki éppen egyezségi tárgyalásokat folytatott a bosnyák tartományi gyűlés szerb képviselőivel, rendkívül kellemetlenül

volt meglepetve, amidőn kijelentettem néki, hogy elfogatási parancsokra kell magát elhatároznia. Bilinszky rövid gondolkodás után nyíltan kijelentette, hogy ezzel utazásának és tárgyalásának Bécsben megígért sikere kizártnak tekinthető, amiért is nyomban az egész ügy elnyomására utasította az államügyészt. Drljevics még a Belgrád bevételére emlékeztető déli harangszó előtt teljes podgyászával, összes irományaival kiszabadult, hiszen Bilinszky az összeesküvés fonalairól tudni sem akart. Egy félévre rá, amidőn a Bilinszky által ez alkalomból megkísérelt szerb paktum megint meddőnek bizonyult és a délszláv diákszövetség mozgolódása még magát Berchtold grófot is nyugtalanítani kezdte, szokatlan bőkezű összegek utaltattak ki a szarajevói polikai rendőrség számára a célból, hogy a délszláv diákszövetség szervezetét ellenőrizze és az összeesküvőket kézre kerítse. E szervezethez tartozott tudvalevőleg Princip Gavriló is.

A belgrádi propaganda emberei háborítlanul jártakkeltek a Drávától a Drina forrásáig. Az államérdekkel összeütközésbe kerülő és ezért az állam szolgálatából nagynehezen eltávolított alkalmazottak, valamint a fegyelmezetlen diákok serege Belgrádban a pétervári fiókpenztárnál mindenkor bőséges ellátást talált; ugyanakkor, amidőn a fentebb említett maffia áldozatai, a közrendőrtől a magas állású tisztviselőig darabokra tört existenciával bűnhődtek azért, mert a véletlen vagy következetes kötelességteljesítés folytán a nagyszerb propagandának útjában állottak.

A Belgrádból irányított szerb és horvát politikusok e közben megszédtek magukat Bilinszky kétségbeesett korrumpáló kísérleteiből. Az államhivatalok fontos pozíciói, tekintet nélkül a képzettségre, korra és tapasztalatokra, a szerb egyéni ambícióknak prédául estek. Éppen végzett medikusokra kórházorvosi állások, tapasztalatlan technikusokra fontos és busásan fizetett vállalkozások árlejtés nélkül bízattak. Ez adományok ellenértékeként zavaros, rabulisztikus «hűségnyilatkozatok» szolgáltak, amelyek értéke egyenlő volt azzal a móddal, mellyel adattak és elfogadtattak.

A sorsdöntő fázis közeledésének intő jelei mindinkább a napi eseményekhez tartoztak. A Drljevics esettel majdnem

egyedőben a Brcka-i parton a Száva apadása két láda kézi-gránátot hozott a napvilágra, melyeket a hajóról valószínűleg a vámvizsgálatkor sülyesztettek a vízbe. A kézi gránátok, melyek azonos gyártmányúak voltak, mint az 1914. évi szarajevói merényletnél használtak, a kragujeváci szerbarzenál készítményei voltak, mi több, az arzenál selejtezett irataiba voltak csomagolva. Ez az eset Bilinszkynek tüzetes adatokkal tudomására hozatott a folytatandó külpolitikai akció megindítása céljából. Bécsben e tény fölött is napirendre tértek, hiszen a bombák senkinek sem ártottak volt.

A balkáni háború és a skutarii krízis idejében átmenetileg részben felfüggesztett politikai szabadságok a nagyszerb propaganda ellenőrzését megkönnyítették, minek folytán kezünkre került a szerb hadvezetőség boszniai forradalmi szervezetének egyik sektora. A tervbe vett merényletek sora úgyszólván percre volt beállítva; a calpjinai fontos alagút felrobbantásával egy szomszédos pópa, a bileki várparancsnok legyilkolásával egy kereskedő, a díboji Bosznahíd felrobbantásával egy kicsapott diák volt megbízva és így tovább; gyalogpostajáratok a megindításra készen vártak s a híradás chiffré-jei (változó megjelölt olvasmányok megjelölt lapjai) adva voltak.

Az 1914. évi teljes sikerű mozgósítás csak annak volt köszönhető, hogy a szerb vezérkar ezen barátait (pótlásukat elkerülendő) az 1914. évi mozgósításig szorgos figyelemmel kísértük s a mozgósítási parancsal egyidőben tettük ártalmatlanná.

1913. elején az egyik szerb vezető politikus, aki vagyonos földbirtokos lévén, bizonyos aggálllyal nézte a közeledő katasztrófát, felkeresett hivatalomban és óvatos puhatolódzás után kifejtette előttem annak szükségét, hogy a magyar-szerb hagyományos jóviszony fenntartása érdekében szükséges volna, ha a magyar vezető politikusok, elsősorban az akkori házelnök, Tisza István, a délszláv helyzetről közvetlenül és őszintén (persze szerb szempontból) tájékoztatnának. Bizalmas látogatóm, aki előkelő politikai pozícióban volt, közölte velem, hogy Tiszánál már eljárta volt, de őszinte eszmecserére alkalmat nem talált, amiért is a maga és több megnevezett

társa nevében arra kért, vállaljam az informálást magamra. E felkérés nem lepett meg, hiszen a Belvedereből és a vezérkari főnöktől érezhető nyomatékkal szerbellenes, feltétlen horvát irányú politikát követeltek a délszláv helyzet orvoslására, mely irány, sajnos, a szerb zsákutcába jutott budapesti politikával ellenkezett.

Potiorek táborszernagy-tartományi főnöknek e felkérésről természetesen jelentést tettem, aki Rohonyi missziójára ironikusan célozva, mégsem ellenezte az információt, úgy hogy 1913. évi április hó elején egy párizsi utamról, hol közvetlenül tapasztaltam a bosnyák-szerb emigráció élénk közlekedését az ottani szerb követséggel, visszatérve, Tisza István-nál jelentkeztem. Tisza válaszlevélben április 11. vagy 12-ikére fasori villájába kért magához.

Másfél órán át nyílt alkalmam Tiszának az annektált tartományok politikai helyzetképét leplezetlenül vázolni. Szembe állítottam a szélső szerb és horvát törekvéseket. a kormányzat ingadozását Bécs és Budapest ellentétes nemzeti-ségi favorizálása közt. Kifejtettem annak szükségét, hogy azon esetre, ha a belgrádi felforgató üzemek ellenére, a gazdaságilag és politikailag értékes szerbséget nem akarnók elejteni, akkor erős kézzel kell azokat a szerb érdekköröket Budapest felé irányítani, amelyek még ezideig a centrifugális örvénybe nem kerültek. E cél elérésére azonban első sorban arra van szükség, hogy a miniszterelnökség boszniai ügyekkel foglalkozó ügyosztálya e feladat előkészítésére és keresztülvitelére képesíttessék, mert az jelenleg — mint szó szerint mondtam — csak a «postaszekrény» szerepére szorítkozik. Egyedül a «Julian-egyesület» (melyet akkor Klebelsberg Kuno irányított) volt még tanubizonysága annak, hogy a délszláv magyar politikát még jól és eredményesen is tudjuk kezelni.

Tisza nem zárkózott el a magyar-bosnyák politika nagyobb aktivitásának szükségétől, kifejtette azonban, hogy az akkori parlamentáris küzdelmek közepett bizonyos velem nem közölhető nehézségeket kell eltávolítania, míg a kormányt ez irányban befolyásolhatná. Addig is, mint Tisza határozottan ígérte, éber figyelemmel fogja kísérni és ellen-

őrizni az általam előadott viszonyokat. Ezzel reményteljesen távoztam a fasori villából.

Tisza István nazonba a magyar pártok és politikusok végzettszerű egocentrikus civakodásai és versengései közepett sajnos, nem ért rá idején a felvett kérdésekkel behatóan foglalkozni.

Még egyszer, 1915-ben, a gorlicei csatát követő napon volt alkalmam Tiszával bosnyák ügyekről beszélni, amikor nála, mint a bosnyák belügyi főosztály vezetője, bemutatkoztam. Akkor Tisza előadásomra megigérte, hogy maga a helyszínen érinkezésbe fog lépni a bosnyák néppel és vezetőivel, csak — amint reményteljesen mondá : — «még az olasz hadüzenet Gorlice után várható elhárítását akarom bevárni s aztán lemegyek».

Tisza lejött Boszniába, — de akkor, amikor már késő volt, — akkor amikor tehetetlen politikusok az utolsó pillanatban azt a munkát akarták az ő csodálatos személyiségével egyszerre elvégeztetni, amelyet hosszú éveken át elhanyagoltak.

A megindult lavina most már nagy ugrásokkal rohant mindent megsemmisítő útján.

1914. évi május elején mint a tartományi kormány elnöki osztályának vezetője, a mellém beosztott hírszerző tisztt kíséretében a közös vezérkar által összehívott értekezletre Bécsbe utaztam. Az értekezlet, melyen a monarchia összes hírszerző tisztjei és közegei képviselve voltak, hőtzenorfi Conrad báró, vezérkari főnök által megnyitott. Conrad báró egyéb elfoglaltsága következtében Ronge vezérkari alezredest bízta meg az értekezlet vezetésével. Conrad báró ez alkalommal vele folytatott beszélgetésem folyamán elmondta, hogy a megelőző napokon Moltke gróf német vezérkari főnökkel Karlsbadban találkozott, akivel közösen megállapították, hogy az orosz hadvezetőség kémiszolgálatata rendkívüli aktivitást mutat, ami egyéb politikai jelekkel összevetve, a közeledő fegyveres döntésre enged következtetni.

Egyéni helyzetem ez értekezlet tárgyra és céljára való tekintettel rendkívül kényes volt. Közvetlen előljáróm, Potiorek tábornak nagy bosnyák tartományfőnök az adott,

tényleges helyzet kéméletlen feltárására utasított volt, ami különben saját meggyőződésének is teljesen megfelelt. Bilinszkyről azonban tudtam, hogy a bosnyák állapotokat rózsás színekben akarta látni és hogy a Felséget még mindig a szerbek opportunizmusával és kezelhetőségével áltatta. Bilinszky a halála után kiadott emlékirataiban, de közvetlenül a szarajevói merénylet után is úgy állította be a dolgot, mintha a szarajevói katasztrófa főleg azért történhetett volna, mert Ferenc Ferdinánd boszniai útjának elhatározása és annak előkészületei a bosnyák minisztérium és a polgári kormányzat mellőzésével foganatosított. Tény az, hogy Ferenc Ferdinánd már rég Bilinszky megbuktatásán dolgozott és őt annyira gyűlölte, hogy parancsa szerint hivatalosan ezen hadgyakorlati útjának előkészítéséből kikapcsolta. A szerencsétlen trónörökös ezen szeszélye azonban nem változtatott volna a végzetten. Hiszen a Bilinszky által vezetett bosnyák minisztérium volt egyik főoka annak, hogy az annektált tartományokban csakis cári bevonulási és látogatási rend szerint lehetett volna némikép biztonságról beszélni. Bilinszky már rég saját szépítéseinek hálójában ült és ha az igazi helyzetet ez utazás előtt lelkiismeretesen feltárta volna, egyúttal a miniszteri székből is távoznia kellett volna.

Bilinszky miniszterialis kedvence és speciális bosnyák szakértője a szerb nemzetiségű Cerovic udvari tanácsos volt, aki már akkor a szélső szerb elemekkel, sőt a szerb követ-ség személyzetével és az ott közlekedő szerb propaganda-vezérekkel állandó összeköttetést tartott fenn, mely messze túlhaladta a neki Bilinszky által esetleg adott instrukciókat. Ez a Cerovic volt különben az, aki a monarchia összeomlásának napján kihúzta zsebéből a bosnyák nemzeti tanács megbízó levelét, melynek alapján elsősorban magyar és német nemzetiségű kollégáit a bosnyák minisztériumból kidobta és egyúttal birtokába vette a miniszterialis titkos irattárt, mely a belgrádi kormány háborús felelősségének megállapíthatását zárta magában és melyet ezért Cerovic sürgősen Belgrádba is szállíttatott.

Ilyen előzmények és körülmények közt a fentjelzett értekezleten szóhoz kerülve, leplezetlenül feltártam az annektált

tartományok politikai helyzetét. Kijelentettem egyúttal, hogy a felszabadult centrifugális erőket fizetett ellenkémkedéssel nem lehet megállítani, hiszen — mint mondtam — már a népiskolai szerb gyermek is a nagyszerb propaganda eszközévé lett, úgy, hogy hitem és meggyőződéseim szerint Bosznia és Hercegovina kitörés előtti tűzhányóval hasonlítható össze. Figyelmeztettem az értekezletet, hogy fejtegetéseim miniszterem politikai beállításával homlokegyenest ellenkeznek. ezért arra kellett kérnem a megjelent urakat, hogy szóbeli felvilágosításaim csakis szolgálati tájékoztatásukra szolgálhatnak.

Akkori bécsi tartózkodásom idejében még nem dőlt el véglegesen, vajjon Ferenc Ferdinánd trónörökös lejön-e Boszniába, avagy sem. Szarajevóból való elutazásom előtt a trónörökös egy sürgönye még némi habozásra engedett következtetni. A trónörökös útjának célját illetőleg tudtam azt, hogy annak egyik alapgondolata Hohenberg hercegnő első önálló prezentációja; sejtettem továbbá, hogy Ferenc Ferdinánd ezen útja is trialisztikus programjának előkészítésére szolgál, hogy most már a délszlávok bekapcsolásával a magyarellenes gyűrű északról-délről bezárassék. Épen ezért abban a tévhitben ringattam magam, hogy a prágai pánszlávok — különösen Masaryk, akinek Belgrádban nagy befolyása volt, — Ferenc Ferdinánd boszniai látogatását csakis a magyar-szláv ellentétek kiélesítésére fogják felhasználni, hogy Ferenc Ferdinánd trónörököst végzetes és polgárháborút előkészítő tervére lekössék.

Szarajevóban hazatértemkor azzal a hírrel fogadtak, hogy a trónörökös jövetele végleg el van határozva, de mivel e látogatás a hadgyakorlatok szempontjából katonai jellegű. Ferenc Ferdinánd utasítása szerint az utazás rendezése és biztosítása vezérkari közegek által intézendő. Téves azonban az a sokszor megkísérelt kibúvó, hogy a polgári kormányzat közegei teljesen ki lettek volna kapcsolva a szóbanforgó munkálatokból. A tartományi főnök katonai és polgári funkciója ilyen kikapcsolást már eleve kizárt; tény csak az, hogy a polgári közegek a katonai közegek által voltak irányítva.

Az utazás előkészítése és rendezése tárgyában élénk

távíratváltás következett a vezérkar és a trónörökös katonai irodája között. E távíratváltás a trónörökös szeszélyes, ingadozó, kítőző ellenszenvektől ide-oda hányatott szerencsétlen természetét újból nyilvánvalóvá tette.

A trónörökös láthatólag aggodalmas nyugtalansággal nézett ez útja elébe, másrészt e látogatás politikai tervéhez tartozott, hiszen a horvátok növekedő magyarelles magatartását nagyrészt a Belvedereből élesztették, miben a papság és a határvidékről eredt, tényleg csak kadettiskolás talajban gyökerező Jellasics-imádó generálisok sora segítettek a főherceget. A trónörökös boszniai levelezése és informatív szolgálata 1910 végétől mindinkább irányító jelleget ölt és az uralkodó állásfoglalásától független, sőt avval ellenkező, ami nem minden esetben nobilis módon és úton nyilvánult. Alapelve a horvát elem abszolút pártolása. Belgráddal rokonszenvező horvát nincs és a dualizmusnak trializmusra való átalakítása a délszláv kérdés megoldásának nyitja. Ferenc Ferdinánd lábát Szarajevóban meg akarta vetni s az uralkodó magas kora e térfoglalást sürgőssé tette és a személyes biztonság keresését háttérbe szorította.

A hadgyakorlatok következtében a szarajevói látogatás alkalmából katonai sorfal felállítása eleve ki volt zárva. E hiány lehető pótlására az 1910. évi császár-királylátogatás példájára a testőrszázadtól körülvett a la Daumont-fogat használatát már csak azért is ajánlottam, mert a bosnyákok keleti képzeletére az ezzel kifejeződő pompa hatást ígért és ami a fő, a trónörökös személyét jobban biztosította. A trónörökös azonban autót parancsolt. A bevonulási útvonal rövidítése is szóba került, hiszen a trónörökös által választott út hossza kerek 7 kilométer volt, melyre csak 150 rendőr volt elosztható. A trónörökös itt is ragaszkodott eredeti tervéhez, minek teljes megértésére azonban meg kell jegyezni, hogy e javaslatok tulajdonképpen indoka — a «veszély» — nyíltan nem neveztetett meg, hiszen az erre hivatott katonai környezet csakis «vigyázz»-állásban legalázatosabb hódolattal tett javaslatot.

Az 1914. évi szarajevói látogatás előfeltételei I. Ferenc József 1910. évi boszniai tartózkodásának emlékei által is

befolyásolva voltak. Tudnunk kell, hogy 1910. évben a szarajevói hatóságok a későbbi alkotmányjogok által nem voltak feszélyezve és az uralkodó biztonsága érdekében a katonai sorfalat nem tekintve, közel száz rakoncátlan és megbízhatatlan diákot és csavargó fantasztát a királyi látogatás tartamára egyszerűen internáltak, ami I. Ferenc József tudomására jutott és az akkori erélyes természetű külügyi osztályfőnöknek — báró Pitnernek — nem vált javára,

1914-ben erre még jól emlékeztek Boszniában; hozzájárult ehhez, hogy már akkor minden egyes délszláv diák politikai «nebántsvirág» volt és még hozzá a trónörökös éppen a délszláv alattvalók meghódítását tűzte ki látogatása céljaként.

Különös biztonsági nehézséget okozott Boszniában a moszlim nő fátyolos, zsákszerű viselete, mely a személyazonosítást szerencsejátékká tette.

Ha végül egybevetjük a trónörökös biztonságának követelményeit Boszniának fentebb vázolt politikai és közigazgatási destrukciójával, ha tekintetbe vesszük, hogy a szerbség éppen felforgató tervei elhomályosítása érdekében lojalitásának elismerését követelte és a napirenden tartotta, a helyzet igazi képe adva van.

A szerb maffiának a népek történetében egyedülálló alatomoságát és visszaélését a lojalitás magasztos fogalmával semmi sem bizonyítja jobban, mint a tuzlai szerb egyház- és iskolaközség elnökének a kabinetirodához intézett spontán részvétsürgönye a merénylet után, melynek szerzője ugyanaz a Jovanovic, aki a bombákat szállította; ugyanaz, aki akasztófán bűnhődött tettéért és aki ma a szerb nemzeti hősök pantheonjában kapott helyet.

Van-e az ir, olasz, vagy lengyel irredenta-történetében ehhez hasonló diffamáló eset?

A nép 50 százalékanak ilyen mentalitása volt a sorfal, amely közt Ausztria és Magyarország trónjának várományosa szarajevói városházára vonult.

A szarajevói kálváriaút egyes fázisai már hitelesítve vannak s ismeretesebbek annak, aki e tényt a képzelettel nem akarja elhomályosítani.

1916. évi boszniai változatos közigazgatási tevékenység-

gem folyamán a muzulmánokkal való kedves emlékü érintkezésem következtében a «kismet» fogalmát megértettem s ezért a merénylet végzetes sikerét úgy a fenséges áldozatok, mint a monarchia kismetjének hiszem.

Kismet volt az, hogy a városházán megváltoztatott útirányról a főhercegi autó előtt haladó polgármesteri autó soffőrjét nem értesítették és ezért éppen a Ferenc József-utca és Appalkai sarkán, ott, ahol Princip állott, pillanatnyi vesztegléssel az új útirányba akarták az autókat visszaterelni.

Kismet volt az, hogy a topcsideri szerb királyi park embervadászati iskolájában kioktatott Princip két, vaktában elsütött lövéssel a főherceg nyakütőerét, majd az autó oldal falán át a hercegnő hasütőerét találta és roncsolta szét.

A merénylet és vizsgálatának adatai a monarchia eljárását a szerb királysággal szemben mindazok előtt igazolták, akik életképtelen rezignációt nem követeltek a budapesti és bécsi kormánytól.

A multat jósló próféták seregének fejtegetése és következtetése csak elfecsérelt nyomdafesték marad.

Pasics (Berthelot fogalmazványa szerinti) válasza a közös minisztertanácsban jól megfontolt és a szerb megbízhatósághoz mért ultimátumra nemcsak a szarajevói merénylek felbujtói és cinkostársainak ajtót, kaput nyitott volna a büntetlenségre, de magát a belgrádi kabinet felforgató politikáját is valósággal konzerválta volna. A belgrádi válaszban koncedált vizsgálati terv szerint a monarchia Európa politikai cirkuszporondján a «Dummer August» szerepét vállalta volna, addig, amíg a cári autokratizmus a «nagy francia forradalom született és egyedül hivatott szabadságőreivel» katonailag teljesen elkészült volna a végleges rácsapásra.

Mult év végén végre a brit kormány is hosszú habozás után belefogott a világháború előzményeire vonatkozó levéltári anyag közzétételébe. Headlam-Morley történész kifogástalan jellemével vállalta a szóbanforgó iratok rendezését és kiadását. A most megjelent és az 1914. évi nyár krízisének irattári anyagát felölelő első kötet 265. szám alatt Sir Bunsen bécsi brit nagykövet egyik, 1914. évi július hó 29-én kelt sürgönyében a következőt jelenti a *Foreign Office*-nek:

«A francia nagykövet kormányának jelenti, hogy a szerb követ, kivel 26-án történt elutazásáig állandó összeköttetésben volt, vallomásai meggyőzték (a francia nagykövetet) arról, hogy a kettős monarchia délszláv tartományaiban lábrakapott állandó forrongás az osztrák-magyar monarchia kormányát arra kényszeríti, hogy vagy e tartományok elszakadásába beletörődjék, vagy végső erőmegfeszítéssel azok (a tartományok) további birtoklását biztosítsa azáltal, hogy Szerbiát mint hatalmi tényezőt kikapcsolja. A szerb követ kijelentette, hogy az idő Szerbia számára dolgozik és a francia nagykövetnek azt mondta, hogy a délszláv tartományok három éven belül készek lesznek arra, hogy Ausztria-Magyarország ellen felkeljenek a nélkül, hogy Szerbia kisujját is megmozgathatná. Ausztria-Magyarország világos, hogy tovább nem várhat, miért is a háborúra elhatározta magát, melytől már nem lesz eltéríthető.»

Ime úgy a *Foreign Office*, mint a *Quai d'Orsay* közvetlenül a háború kitörése előtt, de minden bizonnyal már 1906-tól is teljesen tájékozva volt arról, hogy Szerbia az entente által biztosított hatalmi helyzetében a monarchia életére tör.

Micsoda álnokság nyilvánul ezek szerint a brit és francia kormány akkor és máig is hangoztatott véleményében, hogy az ultimátumra adott szerb válasz kielégítő volt!

Sir Eyre Crowes és Sir Nicolson — a monarchia sírásói — véleménye szerint a vértszívó pók által behálózott áldozatnak tehát a nyálkás fonalakat sem volt szabad eltávolítania, mert ez a dédelgetett Szerbia souverain jogaiba ütközött volna. E souverain jogok sérthetetlenségét Sir Grey teljes diplomáciai akciójának sarkpontjává tette, hiszen Nicolson a brit külügyért már rég a pétervári politika hálójába fogta azzal, hogy Szerbia mint pétervári küleröd a németek «Drang nach Osten»-jének fő ellenbástyája. E bástyát az angol és francia politika már éveken át erősítette volt, amit az általunk követelt hatóság merényletvizsgálati rendszer minden bizonnyal oly vonatkozásban is felderített volna, hogy ez nemcsak a szerb dinasztia morális letörését hozta volna magával, hanem a Sir Nicolson szolgálatában álló ágensek és bizalmasok is kellemetlen helyzetbe jutottak volna.

A brit nép tisztességérzete a szarajevói merénylet következtében — a Nicolson-Staed által sugalmazott *Times* kivételével — teljesen a monarchia oldalára állt. Tanuság erre az, hogy július 25-én Sasanow panaszkodik, hogy az angol sajtó Ausztria javára ír. Sir Grey és politikájának tulajdonképpeni irányítói azért teljes igyekezetükkel oda hatottak, hogy országuk közvéleményét a szerintük helyes irányba, melyről tudták, hogy a háborúra vezet, fordítsák, amennyiben a monarchiát mint «békerontót» és a «szerencsétlen» és «ártatlan» kis Szerbia «elnyomóját» állították be.

A párizsi brit nagykövet — Sir Bertie — hiába igyekszik igazmondásával a *Foreign Office*-re mérsékelően hatni. Nicolson Oroszország mellett döntött és ezzel a kocka el volt vetve.

Nem tagadom, hogy mindazok — s így mi is, — akik a háborúról határoztak, nem bírtak azzal a jövőbe látással, hogy a világháború szörnyűségeit teljességükben megítélheték volna. Párt- és érdekpolitikából (Sir Grey), sértett önézretből (Iswolsky), bosszúvágyból (Poincaré) és anyagi érdekből (Suchomilow) stb. mindannyian többé-kevésbbé kárakra és vesztükre Pasics terveit segítették elő, amikor a monarchia önvédelmi jogát nem akarták elismerni. Ki találkozott volna széles Ausztria- és Magyarorszáiban — egy pár becsvágyó katonán kívül — aki még a megalázkodás árán sem tért volna ki a háborús döntés elől, ha úgy tudta volna, mint mi most tudjuk, hogy mi fog következni? Ki hihette volna, hogy a nyugati kultúrnépek az Egyesült Államokkal összefogva, ilyen irtó harcot fognak az útjukban álló németek és magyarok ellen folytatni? Ki hitte volna, hogy még a háború után is a franciák elvakult gyűlölete oda fog vezetni, hogy a magyar bolsevizmus elkergetésének útjába álljon?

Merem állítani, hogy I. Ferenc-József, kivel az utolsó gentleman-uralkodó sírba szállt, inkább ősi házával együtt a trónról lemondott és félreállt volna, mintsem hogy hű népeit az igazság, jog és tisztesség végtelen mártírjaivá tegye.

Ki felelős ezek szerint a világháború kitöréseért? Csak nem mi magyarok, akik ezeréves hazájuk határait őrizni akarták, akik nem akarták eltérni azt, hogy a könyörület-

ből befogadott vendégnép felforgassa az ország békéjét és akik e célból tisztességes és béketartó szomszédságot követeltek Belgrádtól?

A versaillesi békeokmányban alapvetőleg a volt európai középhatalmak kizárólagos terhére leszögezett és mireánk is ránk kényszerített háborús felelősség Clemenceau esze-ésszjárására vall, aki abszolút materialisztikus és cinikus élet-felfogásával a jelenkor keretében érvényesítette tamerláni bosszúvágyát és ellenfelet-irtó szándékait. Clemenceau mes-teri hipnózisa irányította Wilsont, aki a ráhárult világdöntő-bírói szerepéből csak a pose-t vitte haza Párizsból, és Lloyd Georges-t, aki a német tengeri- és kereskedelmi hatalom legyűrése után csak hódító választási jelszavakra gondolt. A többi statiszták a napibér kiutalványozása után távoztak, míg a vérfürdő igazi értelmi okozói — Belgrád és Prága — a préda felosztására sietett.

De az idő nemcsak a Jovanovicok számára dolgozik.

Ferenc Ferdinánd trónörökös szarajevói látogatásának politikai háttere az addig Belgrádból irányított délszláv mozgalomnak a Habsburgok jogara alá terelése volt, hiszen 1914-ben a Karagyergyók még nem voltak a délszláv mozgalom általánosan elfogadott vezérei; ellenük dolgozott a monarchia délvidékének egész katolikus papsága, a bosnyák musulmánok és a horvát katolikus parasztság nagyobbrésze. Ezek összefogása esetén Belgrád vezető pozíciója veszélyeztetve volt, Pasics és a nagyszerb propaganda többi vezérei, akiknek egyrésze máig fel nem derített okokból a háború folyamán a szaloniki vészbíróság által örökre elnémíttatott, bizonyára résen voltak és Ferenc Ferdinánd kísérletét vérbe fojtották volna.

A háborús felelősség szokatlan pragmatikus becikkelyezése a békeszerződési szövegbe francia drótsövény közé internalt német békedelegációt annyira meglepte, hogy a német delegáció ellenvetéseit az adott keret lehetőségeit nem tudta érvényesíteni. Az osztrák és magyar békedelegáció helyzete ezáltal természetszerűleg súlyos hátrányba jutott, amely még fokozódott azáltal, hogy a volt közös kormányzat irat-tárai nem állottak rendelkezésünkre.

Sajnos, a háborús felelősség kérdésének kutatása azóta rendkívül szétágazódott. A németek elsősorban az orosz mozgósítással összefüggő állítások megdöntésére fordítják figyelmüket és igyekezetüket.

Szerény véleményem szerint az orosz mozgósítás kérdése elsősorban stratégiai szempontból volt döntő befolyással a háború terjedelmére és a háborús bonyodalomnak csak egyik fontos fázisa, de nem eredete.

A Wilson-féle zsoltárpolitikára vezethetők vissza a szóbanforgó hírheft kényszerelismerések. Az angol-szászok óriási tömege ma is azt hiszi, hogy a szarajevói merénylet a közép-hatalmak számára csak kapóra jött alkalom volt, és nem tudja, hogy e merénylet minden bizonnyal azon aknarendszerhez tartozott, mellyel Belgrád és Pétervár az európai békét, céljaik elérése végett, fel akarták borítani. Pasics és a melléje beosztott orosz prokonzul — Hartwig — minden eszközzel az orosz-magyar-osztrák háború siettetésére törekedett, mert a Ferenc Ferdinánd programja által a monarchiában várható belviszály előre nem volt oly időpontra és kedvező európai helyzetre beállítható, mint a bombák gyutaeca.

Ha tehát a németekkel egyetemben a háborús felelősség igazi bűnöseit a világ törvényszéke elé akarjuk állítani, Szarajevóból kell kiindulnunk.

A merénylet tettesei, egynek kivételével, kézrekerültek ; a felbujtók és azok, akik a merénylet tervéről tudtak és azt meg nem gátolták, mind máig nem vonattak felelősségre.

Ljuba Jovanovic, Pasics minisztertársa tudvalevőleg a *Krv Slowenstva*-ban úgy nyilatkozott, hogy Pasics a merénylet tervéről tudott.

Miss Durham (*The Serajevo Crime, George Allen and Unwin, London. 1925*) című könyvében közzétette az 1918. évi szaloniki vészbíróság jegyzőkönyveit, melyekből itt csak a következő tényeket akarom megállapítani :

A «fekete kéz» szervezete, mely a *Národna Obrana* rohamcsapata volt, a szerb külügy- és hadügyminiszterrel állandó összeköttetést tartott fenn, különösen pedig Milanovic külügyminiszterrel. A szaloniki ítélet alapján kivégzett tisztek, mint a «fekete kéz» tagjai, a szarajevói merénylet tervébe, mint

annak előkészítői, be voltak avatva; maga Sándor régensherceg pedig a «fekete kéz» szervezetének tagja volt. (Lásd Lazarovitsch őrnagy nyilatkozatát.)

E szétszórt fonalak mentén kell a háborús felelősség békés revízióját keresni és az európai hatalom birtokosait figyelmeztetni, hogy a jog és igazság nevében e kérdést Magyarország is napirenden akarja tartani addig, amíg a trianoni békeszerződés ezen hazugsága össze nem dől.

BÁRÓ COLLAS KÁROLY.

A KISEBBSÉGI KULTÚRAUTONÓMIA ÉSZTORSZÁGBAN.

Századunk egyik legnagyobb államtudósa, az 1922-ben elhalt Kjellén Rudolf upsalai professzor, *Staat und Lebensform* című művében (2. Aufl. Leipzig 1917) azt az alapgondolatot fejezi ki, hogy a néptehetségnek tökéletesítése az állam célja. Ha azonban történet-szemléletünk a világ-történelmet mint népek történetét s az államokat mint a népek életvalósulási formáit tekinti, Kjellén gondolata talán úgy formulázható, hogy a néptehetségnek megvalósítása célja az államnak.

Az állam azonban a nép különféle kisebbségi (nemzeti, vallási stb.) csoportjait foglalja össze. A kisebbségeknek pedig kulturális lényükből folyik közvetlenül és szükségképpen, hogy egy-egy véletlentől és időtől független, egészen sajátosságos részközösséget alkotnak éppen úgy, mint az államnépesség többi része. A kisebbségi kérdések megoldására irányuló törekvés tehát mind jogilag, mind politikailag bizonyos személyi kötelekeknek bevonulását jelenti az egységes, souverain államnak szilárd épületébe. S az állami pozitivizmusnak ez a növekedése az államfetisizmusnak lassú elsorvadásához vezet.

A legmodernebb jogtani irányzatok, mind a pszichológiai jogelmélet (Petražicki), mind a normatív államjogtan (Kelsen) szerint megszűnik az államnak mint külső-reális objektivitásnak felfogása és fogalma átvitetik a hatalmi alávetettek pszichológiájának területére. A pozitív államnak ilyen szemlélete mellett korlátozta az mindenhatóságának legmagasabb közületi formáját, mert két irányban is lemondott souverainitásáról. Fölről, amikor annak egy részét átengedte egy államfeletti szervezetnek, a Nemzetek Szövet-

ségének, alulról pedig, amikor a területileg uralkodó állam fogalmába a személyi nemzetet vonta be, amely többé nem esik össze egy végeredményében véletlen területnek népesítésével.¹

Ez az új államszemlélet a souverainitás és a minoritás fogalmáról érte meg azt a fölfogást, hogy a nemzeti kérdésnek területi megoldása a legtöbb esetben lehetetlenség. Miután azonban a nemzet fogalma többé nem territoriális, hanem személyi probléma, mivel a nemzet «lelki-ideális komplexum», ezért kell a modern államnak metafizikai lényéből olyan pozitív lénnyé, olyan nemzetközi közjogi testületté átalakulni, amelyben a souverainitás a következő modern kettős jelentőséget foglalja magában. Belsőleg nem az államhatalom korlátatlanságában nyilvánul többé, hanem abban a tulajdonságában, hogy az állam az egyessel szemben jogilag mint feltétlen fölérendeltség jelentkezik. Külsőleg pedig azt jelenti a souverainitás, hogy az állam nincs semmi más hatalomnak, mint a nemzetközi jog magasabb rendjének, alávetve. Amikor az állam belső souverainitásának egy részét valamely közjogi testületnek (pl. a nemzeti kisebbségek kultúraautonómiájának), vagy külső souverainitásának egy részét a Nemzetek Szövetségének delegálja, ez souverainitásának önkorlátozását jelenti csupán.

Ezeknek az alapelveknek tekintetbe vételével mondotta ki Genfben 1927 augusztus 22—24-iki ülésén «Európa Szervezett Nemzeti Csoportjainak III. kongresszusa» mint tárgyalásainak első határozatát, hogy a kisebbségi jogoknak a kiépítése, illetve a nemzeti önkormányzat közjogi elismerése a szervezeti törvényekben és a jogoknak panasz tárgyává tétele teljes összhangban van a Nemzetek Szövetségében egyesült souverain államok mai lényével, és így

¹ V. ö. Laserson: *Staat, Souveränität und Minorität*. Riga—Berlin 1927, főleg S. 85 f. — V. ö. ehhez Pick ismertetését (Glasul Minorităților — Die Stimme der Minderheiten, Lugos Jg. V, 1927, S. 327 f.) — L. továbbá Balogh Artur: *Souveränität und Minderheitenschutz*. (U. o. S. 284 f.) — L. továbbá *Der III. Kongress der Organisierten Nationalen Gruppen Europas*. (Nation und Staat; Wien Jg. I, 1927, S. 56 f.)

valamennyi kisebbségi kérdésnek pozitív szabályozása mind az egyes államokon belül, mind pedig nemzetközi jogi úton lehetséges.¹

Keserű tapasztalatok árán tanulta meg Európa, hogy minden kísérlet, amely a nemzeti kisebbségi² kérdésnek megoldására hatalmi politikával törekszik, elvetendő, nemcsak azért, mert eddig soha semmi eredményt nem tudott elérni, hanem azért is, mert ellentmond az igazságosságnak. A hatalmi politika erkölcstelen beavatkozási rendszerét tehát a nemzeti kisebbségi kérdés jogpolitikai megoldásának kell elfoglalnia. Ez utóbbira két út kínálkozik: államjogi és nemzetközi jogi.

Az első szerint az volna a legtermészetesebb megoldás, ha az állam alkotmányában teljes egyenlőséget biztosítana nemzeti kisebbségeinek a szabadság- és a politikai jogok tekintetében és kötelezné magát, hogy közigazgatásában olyan rendszert alkalmaz, amely lehetővé teszi a nemzeti kisebbségekre nézve fiziológiai, gazdasági és kulturális életük szabad fejlődését. A háború után kelt alkotmánylevelek föl is veszik ezeket a szép alaptételeket, de mit ér mindez, ha a gyakorlati megvalósítás tekintetében nem történik semmi sem? Egy szankció nélküli jogtétel a gyakorlatban teljesen értéktelen. Valamely kisebbséget érintő legmesszebb menő védelmi határozatok sem használnak semmit sem, ha nem várható az államtól becsületes követésük, illetve megvalósításuk.

Ily módon áll elő egy olyan fórumnak a szükségessége, amely az illető államot a nemzeti kisebbségekre vonatkozó határozatainak végrehajtására kötelezné. Más szóval ez volna a kérdés nemzetközi jogi úton való megoldása.

A nemzetiségi kérdés, amelyet a XIX. század alakított ki, a nélkül hogy megoldott volna s amely a háborúban nemzetközivé vált, a háború után nemzetközi megoldást

¹ L. u. o. S. 69.

² E kitétel «nemzeti kisebbség» «nemzetiség» helyett a világháború után keletkezett szóhasználat. Szerencsésnek azonban éppen nem mondható, mert végeredményben mint politikai-aritmetikai fogalom a nemzet és nemzetiség helyesen kialakult fogalmainak lelki lefokozását jelenti.

követelt. A szövetséges és társult hatalmaktól diktált párizs-környéki békék, majd a Nemzetek Szövetségének alkotmánya annak az alapelvnek keresztülvitelére törekedtek, hogy a nemzeti kisebbség kérdésének államjogi kezelését nemzetközi biztosítékokkal egészítsék ki és hatékonyan támogassák. Az azóta eltelt hosszú évek kilátástalansága amellet szól, hogy a fenti alapelveknek gyakorlati megvalósítása belátható időn belül leküzdhetetlen akadályokba fog ütközni.¹

A kisebbségi kérdés ideális megoldásának lehetősége tehát kétségtől állami jogi téren keresendő. Mialatt Európa legtöbb államában a kisebbségi védelem mikéntje felől vitatkoznak és azt gondolják, hogy az elemi szabadságjogoknak a kisebbségek részére való biztosításával már eleget is tettek az igazságosság kívánalmának, azalatt sikerült a modern államjogi elméletnek és a nemzeti kisebbségek kívánalmának egy egységes formulára jutniok, amely ebbe az egyetlen szóba foglalható össze: autonómia.

* * *

Az autonómia, jellegét tekintve, két alakban jelentkezik: mint területi autonómia zárt és egységes településű területekre; ide volna sorozható az ún. területenkívüli autonómia is népesebb, szétszórt településeket illetőleg. Másik faja a kultúraautonómia személyjogi alapokon.

¹ Minderre az utolsó évek igen gazdag irodalmából lásd főleg Wolzendorff: *Grundgedanken des Rechts der nationalen Minderheiten (Naturrecht des Minderheitenschutzes) mit einem Exkurs über Nationalkatalaster*. (Das Selbstbestimmungsrecht der Deutschen II. 1.) Berlin 1921. — Bordin: *Das positive Recht der nationalen Minderheiten. Eine Sammlung der wichtigsten Gesetze und Entwürfe*. (Das Selbstbestimmungsrecht der Deutschen II. 2.) Berlin 1921. — Fouques Duparc: *La protection des minorités*, Paris 1922. — Johannet: *Le principe des nationalités*, 2e éd., Paris 1923. — Magyary Géza: *Règlement de procédure relative à la protection des minorités*, Budapest 1923. — Baranyai Zoltán: *A kisebbségi jogok védelmének kézikönyve* 2. kiadás. Berlin, 1926. — Grunwald: *Das Recht der nationalen Minderheiten und der Völkerbund*. (Staatsbürger Bibliothek H. 143/44.) M. Gladbach 1926. — Kraus: *Das Recht der Minderheiten*. (Stilke's Rechtsbibliothek Nr. 57.) Berlin 1927.

Amikor az önrendelkezés és az önigazgatás gondolata fölmerült, megvalósításának útját a területi autonómiában keresték. Azelőtt teljes lehetetlenségnek tűnt föl, hogy a nemzeti kisebbségeknek jogilag elismert testülete állami szervként szerepelhessen és működhessen. a nélkül, hogy az ugyanazon ajkúaknak zárt területen megtelepedett tömege háta mögött ne állott volna. Ott találjuk ezt a küzdelmet a területi és a személyi elv között az 1848-iki kremsieri parlamenttől az 1899-iki brünni szociálista kongresszusig mindenütt, ahol nemzetiségi autonómiáról esik szó. A személyi alapon fölépített nemzeti kisebbségi autonómia technikai lehetősége számos tudós és politikus munkáján át végre legújabbán egy gyakorlati példában bizonyításra talált. A világon a legelső kisebbségi kultúraautonómiát egy, uralgó népeiségre a magyarral rokon kis északi állam, Észtország, valósította meg.

Az észtországi kisebbségek kultúraautonómiájának rövid történelmi előzményét a következőkben foglalhatjuk össze.

Az észtországi nemzeti kisebbségi kultúraautonómiának megvalósítása egy a történelemmel szemben annyira elvakult időben, mint a mostani, elsősorban bizonyos különleges történelmi fejlődési processzusra és belső állampolitikai okokra vezethető vissza. A háború után az adott helyzetből szinte váratlanul előállott Észt Köztársaságnak vezető népe kénytelen volt számolni új államéletében elsősorban a németiségnek történelmi-kulturális fejlődésével. A Baltikumnak a XIII. század eleje óta a Németbirodalomból kiindult kolonizációja itt a cári uralom összeomlásáig politikai, gazdasági és kulturális vezetőszerpet biztosított a németiségnek. Az egykori Esztónia (Estland) és Livónia (Livland) keleti-tengeri tartományok, melyeknek elsejéből és másodikának északi részéből a mai Észt Köztársaság keletkezett, német rendi önkormányzatukat és német jogukat az évszázadok során mindvégig megtartották.¹ Ezt a számra nézve csekély

¹ L. bővebben Engelhardt : *Die deutschen Ostseeprovinzen Russlands*, 3. Aufl., München 1916. — Berendts : *Die Verfassungsentwicklung Estlands*. (Jahrbuch des öffentlichen Rechts Bd. XII.) Tübingen 1924, S. 191 f. — Crozat : *Les Constitutions de Pologne, de Dantzig*,

(mintegy húszezer), de politikailag, gazdaságilag és kulturális szempontból igen magas fejlődési fokon álló németiséget az 1919-iki észt földreform deposszedálta. Az észtországi kultúraautonómia megvalósításának történelem- és állampolitikai rúgói tehát a német kisebbségnek ebben a helyzetében keresendők. Ez nem idegen test az észt államban, hanem több mint hétszáz esztendőös kulturális teljesítményeinél fogva nélkülözhetetlen alkotóeleme az államnak. Az észtországi kultúraautonómia tehát egyfelől számolt az országnak ezzel a történelmileg adott különleges helyzetével. másfelől pedig némi ellenértéket biztosított a gazdasági hátrányokkal szemben főleg a német kisebbség jövőndő kulturális fejlődési lehetőségeiben.

Ezeknek a szempontoknak mérlegelése után most már megállapítható, hogy kulturális önkormányzat csak ott kínálkozik a kisebbségi kérdés megoldásának egyedül hatékony eszközéül, ahol egy kisebbség öntudatosan kiegyensúlyozott kulturális öncélú életével az egész szempontjából mint az államnak szükségszerű részösszefüggése jön tekintetbe. Ahol ez fennforog, ott csak és egyedül csak a kultúraautonómia jöhet számításba mint egy kisebbség állami életének megfelelő szervezete. Ez azonban semmi esetre sem jelenti azt, hogy a kultúrönkormányzat volna a kisebbségi jognak egyetlen alakja.¹

d'Esthonie et de Finlande. (Bibliothèque de l'Institut de législation comparée de Toulouse.) Thèse. Toulouse 1925. — Tobien: *Die livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus*, Riga 1925. — Csekey: *Az Észt Köztársaság alkotmánya és a Baltikum világpolitikai helyzete.* (Különleny. a Budapesti Szemle 584. számából.) Budapest, 1926. (U. a. Magyar Kisebbség. Lugos V. évf., 1926, 120. s k. 1.) — Ugyanő: *Die Quellen des estnischen Verwaltungsrechts.* (Acta et Commentationes Universitatis Tartuens [Dorpatensis] B IX. 2—XIV. 2.) Tartu (Dorpat) 1927—28. — Rolnik: *Die baltischen Staaten Litauen, Lettland und Estland und ihr Verfassungsrecht.* (Abhandlungen des Instituts für politische Auslandskunde an der Universität Leipzig H. 2.) Leipzig 1927.

¹ Gerber: *Kulturautonómie als Eigenart minderheitenrechtlicher Ordnung und ihre Verwirklichung nach der estnischen Verfassung.* (SA. aus d. Festschrift f. Professor Träger.) Berlin 1926, S. 99.

A főntebb körvonalozott történelmi fejlődési és jogpolikai okon kívül nem tévesztendő el szem előtt az sem, hogy Észtország a szó szoros értelmében vett egységes nemzeti állam, amelynek tiszta észt lakosságával szemben a népességnek csak 12·3 %-át teszik ki a nemzeti kisebbségek. Itt tehát semmiféle vélt «veszedelmet» nem jelenthetett az autonómia biztosítása.

Már az 1918 február 24-iki manifesztum, amely az észt szabadállamot kikiáltotta, a következő alapgondolatot tartalmazta: «A köztársaság határain belül élő nemzeti kisebbségeknek, az oroszoknak, németeknek, svédeknek, zsidóknak és más népeknek biztosítatik joguk a nemzeti kultúraautonómiához». Már az időközi észt kormánytól 1918 december 2-án életbe léptetett tanügyi rendelkezések kimondották, hogy «az észt köztársaság határain belül lévő iskolákban tanítási nyelvül a tanulók anyanyelve ismertetik el és azonnali alkalmazást talál». Az alkotmányozó gyűléstől a nyilvános elemi iskolákról 1920 május 7-én elfogadott törvény (R. T.¹ 75/76—1920. sz.) elrendeli, hogy azok a tanulók anyanyelve szerint észt, német, orosz, svéd vagy más iskolákra oszolnak meg. Valamely nemzeti kisebbség gyermekei részére egy bizonyos iskolának vagy osztálynak megnyitása az elemi iskolát fenntartó intézményre nézve kötelező, ha átlag legalább 20, a kisebb szigeteken pláne csak 15 tanuló akad, kiknek tanítása egy tanító által lehetséges. Az elemi iskolai oktatás kötelező és ingyenes.

Az alkotmányozó gyűléstől 1920 június 15-én elfogadott alaptörvény (R. T. 113/114—1920. sz.), amely 1920 december 21-én mint az Észt Köztársaság alkotmánya lépett életbe, idevonatkozólag a következő fontos alaprendelkezéseket tartalmazza:

«Észtország minden polgárának szabadságában áll nemzetiségét megállapítani. Azokban az esetekben, melyekben személyes megállapítás nem lehetséges, ez a törvényben rendelt módon történik.» (20. §.)

¹ R. T. = *Riigi Teataja* (Államközlöny), az Észt Köztársaság hivatalos lapja.

«Az Észtország határain belül élő nemzeti kisebbségekhez tartozók nemzeti érdekeik biztosítására kulturális és jóléti célokból megfelelő önkormányzati intézményeket hívhatnak életre, amennyiben ezek az állami érdekeivel nem ellenkeznek.» (21. §.)

«Azokon a helyeken, amelyeken a lakosság többsége nem az észt, hanem egy helyi nemzeti kisebbséghez tartozik, a helyi önkormányzati intézmények ügyviteli nyelvüül ennek a nemzeti kisebbségnek a nyelve is szolgálhat. emellett mindenkinek joga van ezekben az intézményekben az állami nyelvét használni. Azoknak a helyi önkormányzati intézményeknek, amelyekben egy nemzeti kisebbségnek a nyelvét használják, az állami intézményekkel, valamint azokkal az önkormányzati intézményekkel való érintkezésükben, amelyekben nem ugyanannak a nemzeti kisebbségnek a nyelve van használatban, az államnyelvet kell alkalmazniok.» (22. §.)

«A német, orosz és svéd nemzetiségű polgároknak joguk van írásban nyelvükön fordulni az állami központi intézményekhez. E nemzetiségek nyelveinek használatát a bíróság előtt és a helyi állami, valamint az önkormányzati intézményekben külön törvény fogja részleteiben megállapítani.» (23. §.)

Az alkotmánynak ezekből a rendelkezéseiből kitűnőleg az észt kisebbségi jog három alkotó elemből áll: 1. a nemzetiséghez való tartozás jogilag rendezett önmeghatározásából. 2. a nemzeti kulturális és jóléti érdekeknek a kisebbségek részéről való önkormányzatából és öngazgatásából és 3. a nyelvhasználat jogi rendjéből. Bár kultúrautonómián csak a második pontban jelzett jogintézményt értik, mégis világos, hogy annak az első és a harmadik pontban feltüntetett alkotóelemek lényeges kiegészítő tartozékai.

Az Észt Köztársaság alaptörvényének fenti rendelkezései köztörvényekkel nem csorbíthatók, mert az alaptörvény eltérhetetlen zsinórmértékül szolgál a törvényhozás, bíráskodás és közigazgatás intézményei számára (86. §) és mint a legfőbb bíróság (az Állambíróság) megállapította, a bíróságok kötelesek a törvények alkotmányosságát, vagyis az alaptörvénnyel való egyezőségét, ellenőrizni. (Az Állambíró-

ság közigazgatási osztályának 1926 május 11-én 857 II. sz. alatt kelt elvi jelentőségű döntvénye.) Mindezen jogoknak csorbitása csak az alaptörvénynek népszavazás útján való megváltoztatásával történhetnék. (87—88. §.)

Az észti alkotmánytörvényben lefektetett alapelveknek gyakorlati megvalósítása az 1925 február 12-én hozott törvényben történt a nemzeti kisebbségek kultúrönkormányzatáról (R. T. 31/32—1925. sz.).¹ Mint említettük, ez az első és mindeddig páratlanul álló törvény a kisebbségi kérdés történetében.² Létrejötté jórészen az észtországi német kisebbségnek köszönhető, mely a cári uralom idején mind politikailag, mind gazdaságilag és műveltség tekintetében vezető szerepet foglalt el a Baltikumban. Már az 1920-ban összeült első parlament (Riigikogu) elé törvényjavaslatot terjesztett be a német frakció, de ez akkor nem került tárgyalásra. Az általános bizottságtól előterjesztett második javaslatot első olvasásban el is fogadta az államgyűlés, de akkor feloszlatták. Ugyanezt nyújtotta be a kormány az 1923-ban

¹ A törvény közölve: *Rigasche Rundschau* vom 7. Februar 1925.

Revaler Bote Jg. VII, 1925, Nr. 30 és Sonderausgabe vom 23. Februar 1925, Nr. 44. — *Zeitschrift für Osteuropäisches Recht*, Breslau Jg. I, 1925, S. 114 f. — *Kulturwille, Zeitschrift für Minderheitenkultur und Politik*, Berlin Jg. I, 1925, S. 109 f. — *Journal Officiel de la Société des Nations* Juin 1925, p. 788 et suiv. — Villecourt: *La Protection des Minorités dans les Pays Baltiques et la Société des Nations*. (Thèse à Paris.) Bordeaux 1925, p. 123 et suiv. — *Das Autonomiegesetz in Estland. Autonomiia-seadus Eestis. Zakon avtonomii v Estonii*. Tallinn 1926. — *Gesetze und Verordnungen betreffend die deutsche Kulturselbstverwaltung*, Reval 1926, S. 3 f. — Rühlmann — Junckersdorff: *Das Schulrecht der deutschen Minderheiten in Europa*, Breslau 1926, S. 34 f. — Kraus: *Das Recht der Minderheiten*, S. 191 f. — Mindezek a közlések többé-kevésbé hibásak. Egy az eredeti észti szöveg alapján készült és jogilag is kifogástalan német fordítás megjelenik közelebbről Csekey: *Die Verfassungsentwicklung Estlands*. (Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart Bd. XVI, Tübingen 1928.)

² A másodiknak, a szlovén kultúraautonómiának, Karintiában csak a javaslata kész. L. ehhez Hasselblatt: *Die Kulturautonomie der Slowenen in Kärnten*. (Nation und Staat Jg. I, 1927, S. 3 f.) E cikk annál inkább érdekes, mert szerzője párhuzamot von a törvényjavaslat és az észti törvény közt.

egybegyűlt második államgyűlésnek, amely elé a német frakció, főleg Hasselblatt képviselő, továbbá Jaakson és Tõnisson képviselők még két másik javaslatot terjesztettek. E javaslatok összeolvasztása mellett a kormány törvényjavaslata fogadtatott el a tárgyalások alapjául, de a második olvasás során ez is visszautasított az általános bizottsághoz a kisebbségek jóléti önkormányzatának kérdése miatt. Mint ugyanis fentebb már rámutattunk, az észti alkotmány 21. §-a a nemzeti kisebbségnek a kulturális mellett a jóléti önkormányzatot is biztosítja. Az általános parlamenti bizottság pedig arra az elhatározásra jutott, hogy a jóléti öngazdálkodás kérdését külön törvényben kell szabályozni. Így végre is a nemzeti kisebbségek önkormányzatáról szóló törvényjavaslatból egy javaslat keletkezett a nemzeti kisebbségek kultúraautonómiájáról.¹ Ezt azután az észti parlament törvényerőre emelte.²

¹ Szerzője főleg Konstantin Päts képviselő, volt államfő. Sokban segítségére volt, főleg a végrehajtási rendelet kidolgozásában. Eugen Maddison, az észti belügyminisztérium főtitkára. Lásd az utóbbitól: *Die nationalen Minderheiten Estlands und ihre Rechte*. Tallinn (Reval) 1926. — Ugyanő: *Vähemusrahvusest Eestis* [A nemzeti kisebbségekről Észtországban]. (Kaja [Visszhang], Tallinn VI. évf., 1924, 124. sz.) — Ugyanő: *Kardetav samm* [Veszélyes lépés]. (U. o. 131. sz.) — Ugyanő: *Veel vähemusrahvuste omavalitsuse võimupüürist*. (Kaja 137. sz.) Ugyanaz: *Noch einmal die Grenzen der Kompetenz der Selbstverwaltung der völk. Minderheiten*. (Dorpater Nachrichten Jg. IV, 1924, Nr. 123.) — Ugyanő: *Missugune peab olema vähemusrahvuste omavalitsus?* (Vaba Maa [Szabad Ország] VI. évf., 1924. 131. sz.) Ugyanaz: *Welcher Art muss die Selbstverwaltung der völkischen Minderheiten sein?* (Dorpater Nachrichten Nr. 131.) — Ugyanő: *Missugused rahvused on Eestis vähemusrahvused?* [Mely nemzetiségek Észtországban a nemzeti kisebbségek?] (Kaja 338. sz.) — Ugyanő: *Vähemusrahvuste hoolekande küsimustest*. (Vaba Maa 134. sz.) Ugyanaz: *Zur Frage des Fürsorgewesens der völkischen Minderheiten*. (Revaler Bote Jg. VI, 1924, Nr. 132 és Dorpater Nachrichten Nr. 142.) — Ugyanő: *Vähemusrahvuste kultuuromavalitsus* [A nemzeti kisebbségek kultúraönkormányzata]. (Maaomavalitsus [Vidéki önkormányzat] III. évf., 1925, 11. sz., 162. s. k. l.) — Ugyanő: *Meie rahvusvähemused*. (Vaba Maa VII. évf., 1925, 183. sz.) Ugyanaz: *Unsere Minoritäten*. (Revaler Bote Jg. VII, 1925, Nr. 187 és Dorpater Zeitung Jg. IV, 1925, Nr. 163.)

² Az észtországi kisebbségi kultúraautonómia történetére nézve

Szerkezetét tekintve a nemzeti kisebbségnek kulturális önkormányzatáról szóló törvény csak kerettörvény. Nevezetesen csak az alapokat tartalmazza, amelyeken az államkormány segítségével az önkormányzat egész épülete felépítendő. Ezt a törvényjavaslat indokolása is kimondja. hangsúlyozván, hogy Észtország itt mint a világ első állama új államjogi útra lép. követendő példa nélkül, amelyhez igazodhatnék. E mellett a törvény ideiglenes, átmeneti jellegű, amelyet bevezetése is ilyennek szán mindaddig, amig

lásd az előbbi két jegyzet irodalmán kívül: Kruus: *Rahvusaautonoomia* [Nemzeti önkormányzat]. (Poliitiline kirjastik [Politikai irodalom] Nr. 6.) Tartu 1917. — Heyking: *The main issues confronting the minorities of Latvia and Eesti*. London 1922. — *La situation juridique des minorités en Esthonie*. (Bulletin de l'Esthonie. Paris No. 18, 1922. p. 40 et suiv.) — Spindler: *Vähemusrahvuste kultuuriline autonoomia* [A nemzeti kisebbségek kultúraautonómiája]. Tallinn 1922. — Ugyanő: *An die Gegner der Kulturautonomie der völkischen Minderheiten in Estland*. Reval 1924. — *Autonomie-Nummer*. Sonderausgabe des Revaler Boten vom 23. Februar 1925, Jg. VII. Nr. 44. — *Sondernummer des Revaler Boten vom 29. September 1925, Nr. 220.* — *Deutsches Autonomiegesetz*. (Kölnische Zeitung vom 11. Februar 1925.) — *Die Kulturautonomiepläne der Juden und Russen in Estland*. (Kulturwille Jg. I, 1925, S. 306.) — Klau: *Der Werdegang des estländischen Kulturautonomiegesetzes*. (Deutsche Arbeit, Hamburg Jg. XXIV. 1925, S. 153 f.) — Ugyanő: *Der Inhalt des Gesetzes über die Kulturselbstverwaltung der völkischen Minderheiten in Esland*. (U. o. S. 180 f., 209 f. — Krey: *Der deutsche Kulturrat in Estland*. (Germania vom 2. Oktober 1925.) — *Kulturelle Autonomie*. (Deutsche Allgemeine Zeitung vom 17. Februar 1925.) — Kübarsepp: *Vähemusrahvused* [Nemzeti kisebbségek]. (Eesti. Maa, rahvas, kultuur [Észtország. Ország, nép, kultúra], Tartu 1926, 1251. s k. l.) — Löber: *Kulturautonomie*. (Deutsche Tageszeitung vom 9. März 1925.) — Mesching: *Minderheitenautonomie*. (Frankfurter Zeitung vom 11. Februar 1925.) — *Minderheiten-Kulturautonomie. Das Beispiel Estlands*. (Elsass-Lothringische Heimatstimmen. Strassburg Jg. III, 1925, S. 282 f.) — *Nationale Kulturautonomie der Minderheiten*. (Magdeburger Zeitung vom 25. Juni 1925.) — *Nationale Kulturautonomie der Minderheiten*. (Neue Züricher Zeitung vom 12. Februar 1925.) — Spindler: *Einzelfragen betr. die Kulturselbstverwaltung*. (Baltische Blätter, Berlin Jg. VIII, 1925, S. 225 f., 274 f.) — Venter: *Kulturautonomie*. (Deutsche Tageszeitung, Berlin vom 26. Juni 1925.) — *Erneute Fortschritte der estländischen Kulturautonomie*. (Glasul Minori-

egy megfelelő külön törvény meg nem valósítja az alkotmány-törvényben lefektetett alapelveket.

A kultúraautonómia államjogilag önkormányzat, még pedig szociális önkormányzat. Mint ilyen a többi önkormányzati test közé beilleszthető, még pedig akár regionális (territoriális), akár aterritoriális (vagyis személyi alapon nyugvó) egységekre. S az eddigi tapasztalat szerint ennek sem köz-igazgatási jogi, sem közigazgatási technikai akadályai nincsenek. Alapelvei a következők.

A nemzeti kisebbségek kultúraönkormányzata alapjait

tájtílor — Die Stimme der Minderheiten Jg. IV. 1926. H. 12, S. 362 f.) — Beermann: *Denkwürdige Tage in der Geschichte des baltischen Deutschtums.* (Deutsches Philologenblatt Jg. 1926, S. 24.) — Hasselblatt: *Die Durchführung der Kulturaautonomie in Estland.* (Staat und Volkstum. Für den Deutschen Schutzbund hrsg. v. Lœsch u. Hillen Ziegfeld. [Bücher des Deutschtums Bd. 2.] Berlin 1926, S. 155 f.) — Ugyanő: *Der Aufbau unserer Kultur-Selbstverwaltung.* (Aus Jahrbuch des baltischen Deutschtums. Riga 1927.) — Panzram: *Estland voran!* a) *Sein Kulturautonomiegesetz,* b) *Das deutsche Schulwesen daselbst.* (Preussische Lehrer-Zeitung, Spandau Jg. 1926, Nr. 15/16.) — Poll: *Kulturautonomiegesetz der Republik Estland.* (Dissertation.) Würzburg 1926. — Schiemann: *Die Kulturautonomie als Lösung des Minderheitenproblems.* (Der Weg zur Freiheit, Halbmonatschrift des Arbeitsausschusses deutscher Verbände, Berlin Jg. VI, 1926, S. 120 f.) — Wrangell: *Estländische deutsche Kultur selbstverwaltung.* (Baltische Blätter für pädagogische und allgemeine kulturelle Fragen, Riga Jg. IV, 1926, S. 145 f.) — Csekey: *A kisebbségi kultúra-autonómia Észtországban.* (Magyar Külpolitika VIII. évf., 1927, 2. sz.) Ugyanaz Magyar Közigazgatás XIV. évf., 1927, 4. sz. Ugyanaz kivonatosan *Die Kulturautonomie der Minoritäten in Estland.* (Pester Lloyd vom 14. Januar 1927. Morgenblatt.) Ugyanaz: *Esti vähemusrahvaste kultuuriautonomiia üle loeng Budapestis* [Előadás Budapesten a nemzeti kisebbségek kultúraautonómiájáról Észtországban]. (Päevaleht [Napilap]. Tallinn [Reval] 1927 január 21-iki szám.) — A napilapokból a következő fontosabb cikkeket tartalmazó számok jönnek még tekintetbe: *Revaler Zeitung* Jg. II, 1919, Nr. 111. — *Revaler Bote* Jg. II, 1920, Nr. 5, 13, 14, 124, 125; Jg. III, 1921, Nr. 260, 261, 264, 267; Jg. V, 1923, Nr. 46, 49, 55, 200, 218, 234; Jg. VI, 1924, Nr. 151, 155; Jg. VII, 1925, Nr. 155, 173, 249, 252. — *Kaja* V. évf., 1923, 204. sz. — *Postimees* [A postás], Tartu [Dorpat] LXVII. évf., 1923, 277. sz.; LXVIII. évf., 1924, 280. és 281. sz. — *Vaba Maa* V. évf., 1922, 91. sz.; VI. évf., 1923, 183. sz.

tekintve megegyezik más nagyobb közigazgatási önkormányzati testtel, nálunk a megyével, Észtországban a kerülettel. Különböznek azonban egymástól annyiban, hogy a kultúrautonómia nemcsak egy vagy több kerületre terjed ki, hanem az egész állam területére; továbbá, hogy a nemzeti kisebbség kultúrönkormányzata csak egy feladatot ismer, az illető nemzetiség kulturális érdekei felől való gondoskodást, és végül, hogy ehhez az autonómiához nem tartozik Észtország valamennyi polgára, sem az illető nemzetiségnek minden tagja, hanem csak azok, akik a nemzeti kultúrönkormányzat megfelelő nemzetiségi jegyzékébe felvételtek. Ebből következik most már, hogy a nemzeti kisebbségek önkormányzati intézményei éppen úgy közjogi, állami feladatokat ellátó intézmények, mint egyéb önkormányzati testek. Éppen az a legjellemzőbb a nemzeti kisebbségek önkormányzatának mindkét fájára, mind a területire, mind a kulturálisra, hogy az önkormányzat a nemzeti kisebbségre vonatkozó feladatok elvégzését leveszi a központi államigazgatás válláról. tekintettel arra, hogy azokat kielégítően csak maguk a kisebbségek tudják elvégezni. A kisebbségi önkormányzat tehát az állam megbízásából állami feladatokat teljesít és így államszervvé lesz. Éppen ezért az önkormányzati testekre nézve általában érvényes alapelvek alkalmazást találnak a nemzeti kisebbségek kultúrönkormányzati intézményeire is, főleg azoknak felépítésére és hatáskörére, valamint más állami intézményekhez, nevezetesen az államkormányhoz való viszonylatukra. A kormány azonban, éppen úgy, mint a többi önkormányzati testhez való jogállásában, a kisebbségi kultúrautonómiával szemben is nem hierarchikus fölöttes, hanem csak felügyeleti hatóság. «Hatáskörén és az általános törvényektől vont határokon belül teljesen szabad, és határozatainak és intézkedéseinek nincs szükségük megerősítésre, hanem azokat csak a közigazgatási bíróság ítélettel semmisítheti meg.» (Az általános bizottság indokolása.)¹ Ugyanazon az alapelven felépítve, mint a kerületi önkormányzat.

¹ *Gesetze und Verordnungen* S. 19. — Az indokolás lenyomatva a *Revaler Bote* Sonderausgabe-jában is vom 23. Februar 1925. Nr. 44.

ennek megfelelően élvezik a kultúrönkormányzatok a kerületi önkormányzatokat törvényesen megillető jogokat, nevezetesen a jogi személyek jogait; továbbá a szerveik működését meghatározó, a hivatalnokaikat választó, valamint bíróság előtti ügyekben a képviseleti jogot; mint közjogi intézmények a bélyegilleték alól mentesek; joguk van hivatali díjakat szedni stb.

Mindebből kitűnik tehát, hogy a nemzeti kisebbségek kultúraautonómiája közjogi test. Míg azonban a közigazgatási önkormányzati testnek az annak területén lakó állampolgárok a tagjai, tekintet nélkül nemzetiségükre, addig a kultúrönkormányzathoz az illető nemzeti kisebbség tagjai tartoznak, függetlenül lakóhelyüktől. A kisebbségi kultúraautonómiának tehát kétségtávol a személyi jog, nem pedig a területi jog az alapja, mert az nem helyi önkormányzatot jelent, mint például a törvényhatósági autonómia, hanem az illető nemzetiség országos önkormányzatát. Hisz jelentősége éppen abban van, hogy a területileg nem tömörült, hanem szétszórtan élő nemzetiségi kisebbséget egyesíti kultúrönkormányzatban.

Ami most már a nemzeti kisebbségek kultúraautonómiájának hatáskörét illeti, az pozítíve nyert megállapítást. Ide tartoznak: *a)* az illető kisebbség nyilvános és magán tanintézeteinek szervezése, igazgatása és felügyelete; *b)* gondoskodás az illető kisebbség többi kultúrfeladatáról és az ebből a célból életre hívott intézetek és vállalatok igazgatása (2. §).

Míg hatáskörében az önkormányzati testté egybefoglalt kisebbség szigorúan tisztán kulturális térre szoríttatik, addig másfelől ezen a téren igen messzemenő önigazgatási jogot élvez, amelyet bizonyos állami felségjogoknak átengedése még erősít.¹ Így a kultúrönkormányzat tagjaira nézve kötelező szabályrendeleteket adhat ki éppen úgy, mint az önkormányzat egyéb alakjai (3. §), valamint közszükség-

¹ V. ö. Mintz: *Die nationale Autonomie im System des Minderheitenrechts unter besonderer Berücksichtigung der Rechtsentwicklung in den baltischen Randstaaten.* (Heidelberger Dissertation.) Riga 1927, S. 122.

leteinek fedezésére tőlük hasonlóképen közadókat szedhet (6. §, d pont).

A kultúrönkormányzat működésében három közigazgatási aktus között kell különbséget tenni: a rendelet, a határozat és az intézkedés között. Tagjaira kötelező rendeleteket (*sundmäärused, verbindliche Verordnungen*), amelyeket mi szabályrendeleteknek nevezünk, a törvény 3. §-a szerint jogában van a kultúrönkormányzatnak alkotni. A végrehajtási rendelet 41. §-a aztán közelebből úgy határozza meg a törvénynek ezt a rendelkezését, hogy a rendeleti jog viselője a kultúr tanács. A rendelet kiadási módjára, ellenőrzésére és megsemmisítésére nézve a többi önkormányzati testre érvényes jogszabályok alkalmazandók. (Az orsz. időközi kormány törvényeinek és rendeleteinek gyűjteménye 173. sz., 853. cikk 1927 július 28-áról. az önkormányzat bevezetéséről szóló törvény mellékletének 7. §-a.) A végrehajtási rendelet 63. §-a szerint azonban a kultúr tanács határozatokat (*otsused, Beschlüsse*) is adhat ki, ami általános közigazgatási tevékenységből folyik. Ezeknek törvénytelen végrehajtásával szemben panasszal lehet élni a közigazgatási bírói eljárásban a békebírósnál. Ugyanez illetékes a szabályrendeletek törvénytelensége ellen beadott panaszok elbírálására is. Végül megkülönbözteti a végrehajtási rendelet 64. §-a a kultúrigazgatás intézkedéseit (*korraldused, Verfügungen*),¹ amelyeknek törvénytelenségeivel szemben szintén

¹ A *Gesetze und Verordnungen* 41. lapján a német fordítás helytelen, amennyiben az eredeti észt szöveg korraldus-át Verordnunggal adja vissza. A kultúrigazgatásnak nincs joga kötelező rendeleteket (szabályrendeleteket) kibocsájtani. Ez a végrehajtási rendelet 41. §-a szerint, amely a törvény 3. §-át kiegészíti, csak a kultúr tanácsot illeti meg. A terminológia helytelenségét érzi már Gerber is, azért megjegyzi, hogy a 64. §-ban helyén való volna «a kultúrigazgatás rendelkezéseiről» (*Anordnungen der Kulturverwaltung*) beszélni (S. 80). Ebbe az általános forgalomba aztán Gerber mind a rendeleteket, mind a határozatokat bele akarja konstruálni, hogy a rendeletek végrehajtásával szemben is érvényesíthető legyen a panaszjog a békebíróság előtt. Erre a konstrukcióra azonban semmi szükség sincs, mert a rendeletekkel szemben a kerületi önkormányzatokról és a közigazgatási bíraskodásról szóló törvény rendelkezései irányadók.

megnyitja a közigazgatási bírói utat a békebírótság előtt. A 63. és 64. §-okban lefektetett panaszjog közt tehát az a különbség, hogy az az első esetben a kultúr tanácsnak a kultúrigazgatás intézkedését alapító határozatának törvénytelenége, a másodikban pedig a kultúrigazgatásnak egy a kultúr tanács törvényes határozatát végrehajtó intézkedésének a törvénytelenége ellen irányul. A közigazgatási bírói eljárásnak tehát csak a jogszerűség elbírálása lehet a tárgya. A célszerűség megítélését a végrehajtási rendelet 64. §-a magának a kultúrönkormányzatnak tartja fenn, amikor kimondja, hogy a kultúrigazgatás ténykedésével szemben emelt minden egyéb panasz a kultúr tanácshoz intézendő.

A kisebbségek nyilvános iskolahálózatát az illető kerületi vagy városi önkormányzat és a megfelelő nemzeti kisebbség kultúrönkormányzata együttesen dolgozzák ki s a közoktatásügyi miniszter javaslatára a kormány erősíti meg. A nemzeti kisebbségeknek már működő anyanyelvű iskolái a kultúrönkormányzat részére átadottnak az iskolák jogainak és jellegének fenntartása mellett. Az ilyen tanintézeteknek megnyitása és átadása alkalmából a kormány megerősíti az ezeknek az iskoláknak fenntartásához megállapított összegeket és egyéb kötelezettségeket, amelyeket a helyi önkormányzati testületeknek továbbra is viselniök kell (4. §). Észtországban ugyanis az iskolák túlnyomó részét a kerületi és városi önkormányzati testek tartják fenn. Csak igen kevés az állami tanintézet, a felekezeti pedig egészen ismeretlen. Ma még mindig a magániskolák a legjobbak, aminek oka az orosz uralomban és a 90-es évek óta különös eréllyel folytatott russzifikálási törekvésekben keresendő.

A nemzeti kisebbségek kultúrönkormányzatának anyagi alapjai a következők: a) a törvény értelmében az államtól átvállalt költségek és kötelezettségek az elemi és középiskolák tekintetében; b) a helyi önkormányzati testeknek pénzösszegei és egyéb, az elemi és középiskolák fenntartásával kapcsolatos kötelezettségei, annyiban és azon az alapon, amint azt a törvény kötelességükké tette; c) állami és önkormányzati segélyek kultúrcélokra; d) közadók.

melyek szükség esetén a kultúr tanács részéről az illető kisebbség tagjaira kivettnék abban az összegben és azokon az alapokon, amint a pénz- és közoktatásügyi miniszter közös javaslatára az államkormánytól megerősítést nyernek : e) végül ajándékozások, gyűjtések, alapítványok, örökségek és saját vagyonból vagy vállalkozásból eredő jövedelmek (6. §). Érdekes ehhez az utolsó ponthoz megjegyezni, hogy ennek rendelkezéseit illetőleg a kultúrönkormányzatoknak jogai messzebb menők, mint a helyi önkormányzatoké, amennyiben ezeknek nincs joguk gyűjtések eszközzésére.

A törvénynek mindezekből a rendelkezéseiből a nemzeti kisebbségekkel szemben tanusított nagyon liberális szempontok tűnnek ki. Ezek szerint ugyanis a kisebbségek nyilvános iskoláinak fenntartása mindig az államra és a helyi önkormányzati közigazgatásra háruló köteleesség, a kultúrönkormányzat feladata pedig az említett iskolák «szervezésében, vezetésében és felügyeletében» nyilvánul.

Áttérve a kultúrautonómia szerveinek ismertetésére, ezek : a kultúr tanács, mely megfelel a kerületi tanácsnak (nálunk a törvényhatósági bizottságnak), tehát határozó szerv, és a kultúrigazgatás (kultuurvalitsus, Kulturverwaltung), mely megfelel a kerületi igazgatásnak (nálunk az alispáni, illetve polgármesteri hivatalnak), tehát ügyintéző szerv. A különbség csak az, hogy a kultúr tanács és a kultúrigazgatás a kisebbségi kultúrautonómiának központi szervei, melyek a fővárosban székelnek. Helyi kérdések megoldására és rendezésére a kultúr tanács helyi kultúr kuratóriumokat is életre hívhat, s ezeknek működési köre egybeesik a kerülettel, beleszámítva az egyébként külön törvényhatóságokat alkotó városokat is (5. §).

A kultúrönkormányzat tagjairól egy jegyzéket (nemzetiségi regiszter) vezetnek, melybe az illető nemzetiségnek minden észtországi tagja felvétetheti magát, aki legalább 18 éves. A regisztráltak 18 éven aluli gyermekei szüleik nemzetiségét követik. Ha a szülők két különböző nemzetiséghez tartoznak, gyermekeik nemzetiségének meghatározása megegyezésük alapján történik. Ha az nem jön létre, a gyermek az apa nemzetiségét követi. Ha a gyermekek 18. életévüket elérték, nem

számítanak az illető nemzeti kisebbséghez tartozóknak. ha egy éven belül nem regisztráltatják magukat (9. §).

Mindebből nyilvánvaló, hogy a kultúrönkormányzatban való részvétel önkéntes és a nemzetiségi jegyzékbe való felvétel útján történik. Csak azokra a 18 éven aluli gyermekekre kötelező, akiknek szülei magukat az illető kisebbség tagjai közé bejegyeztették. Ez felel meg az észt alkotmánytörvény 20. §-a ama rendelkezésének, hogy «Észtország minden polgárának szabadságában áll nemzetiségét meghatározni». Éppen így szabad mindenkire nézve a kultúrautonómiaából való kilépés. Ebben az esetben azonban az utóbbinak jogában áll az önként kiváló taggal szemben az újra való felvételt megtagadni (10. §). Hiánya a törvénynek, hogy a be nem lépést vagy a kilépést nem köti ahhoz a követelményhez, hogy az illető egy másik nemzetiséghez tartozónak vallja be magát. Enélkül ugyanis szakadás jöhet létre az illető kisebbség kötelékében, és megtörténhetik, hogy a kilépő a kultúrönkormányzat terheihez való hozzájárulás nélkül annak intézményeit továbbra is élvezi (pl. gyermekeit annak iskoláiba járattja stb.).

A nemzetiséghez való tartozás meghatározásánál tehát a pozitív bevallás elve érvényesül, amelyet csak az első megalkakuláskor egészít ki a negatív, amennyiben a választási névjegyzékbe foglalt kisebbséghez tartozó polgárnak joga van magát két hónapon belül annak közhírré tételétől töröletetni (18. §). A nemzeti kataszterbe való bejegyzésnél vagy törlésnél tehát semmiféle állami felülvizsgálati vagy törlési jog nem érvényesülhet. Azoknak a kételyeknek, amelyek e tekintetben a tényleges joggyakorlattal szemben felmerülhetnek,¹ egyszer s mindenkorra elejét vágta az Észt Köztársaság Állambírósa közizagzati szakosztályának (Eesti Vabariigi Riigikohtu administratiiv-osakond) 1926 február 26-án (550 II. szám alatt) hozott elvi jelentőségű döntvénye, amely a belügyminiszternek elutasító intézkedését a nemzeti-égi adatbevallás megváltoztatása iránt benyújtott kérvény

¹ Így Gerbernél, i. m. S. 62 f., akinek még nem volt tudomása az először tőlünk közölt döntvényről. (Lásd következő jegyzet!) Ezzel szemben már helyesen Mintz : i. m. S. 123 f.

tekintetében ítéletben megsemmisítette és így az egyes állam-polgároknak a nemzetiség szabad bevallására vonatkozó alapjogát ismételten tekintélyszerűen megerősítette.¹

A fentebbiekből kitűnik, hogy az észt kisebbségi jog három alkotó elemének elseje, a nemzetiséghez való tartozás jogilag rendezett önmeghatározása, teljesen szabadon érvényesül. Ennek kiegészítésül szolgálna még a nemzetiség szabad bevallásának büntetőjogi védelme, amelyet az 1926-iki genfi nemzetiségi kongresszus mint egyhangú határozattal hozott kiegészítést fejezett ki,² s amelynek megvalósítása iránt az észt büntetőtörvénykönyv javaslatának tárgyalására kiküldött parlamenti bizottság 1927 áprilisában tartott ülésén Hasselblatt képviselő indítványára egyhangúlag elhatározta, hogy mint új pontot (459. I.) veszi fel a javaslatba. Így aztán az észt büntetőjog lenne az első, amely egy olyan szent szabadságjogot, mint aminő a nemzetiség bevallásának szabadsága, büntetőjogi oltalomban részesít.³

¹ E döntvényt teljes német fordításban közölte Csekey: Glasul Minoritátilor — Die Stimme der Minderheiten Jg. V, 1927, Nr. 4, S. 151 f. és Zeitschrift für Ostrecht Jg. I, 1927, S. 391 f. — Lásd még e kérdést illetőleg: *Das Recht der nationalen Selbstbestimmung*. (Revaler Bote Jg. II, 1920, Nr. 205.) — Blessig: *Zur Frage der Bestimmung der Nationalität*. (U. o. Jg. IV, 1922, Nr. 29.) — H[asselblatt]-t: *Freie Selbstbestimmung der nationalen Zugehörigkeit für estländische Staatsbürger*. (U. o. Jg. VIII, 1926, Nr. 71.)

² Közölte Hasselblatt-nál: *Das Nationalitäten-Problem. der Genfer Kongress und wir*. (SA. aus d. Estländisch-deutschen Kalender für das Jahr 1927.) Dorpat 1926, S. 14 f.

³ Közölte Csekey: *A nemzetiség szabad bevallásának büntetőjogi védelme*. (Budapesti Hírlap 1927 április 14-iki száma.) Ugyanaz Magyar Kisebbség VI. évf., 1927, 4. sz., 291. s k. l. Ugyanaz Magyar Közigazgatás XLV. évf., 1927, 15. sz. — Egyidejűleg németül: *Schutz des Nationalitätsbekenntnisses*. (Pester Lloyd vom 14. April 1927, Abendblatt.) Ugyanaz Glasul Minoritátilor — Die Stimme der Minderheiten Jg. V, 1927, Nr. 4, S. 149 f. — Hogy milyen visszhangot és érdeklődést keltett ez a kétnyelvű közlemény, bizonyítják a következő tudomásunkra jutott lapok, amelyek szószerint átvették: *Híradó*, Pozsony 1927 április 21-iki száma, *Prágai Magyar Hírlap* 1927 április 21-iki száma, *Hírlap*, Szabadka 1927 április 24-iki száma, *Das Deutsche Tageblatt*, Berlin vom 30. April 1927 (vezércikknek) és *Mecklenburger Warte*, Rostock vom 30. April 1927 (vezércikknek). — E mellett a fenti

A törvény megállapítja a jogszabálycímzetteket is és nemzeti kisebbségnek nyilvánítja a német, orosz és svéd nemzetiségeket s minden többi nemzetiséget, amelynek összes létszáma nem marad háromezren alul (8. §). Azok a kisebbségek, melyek kultúrönkormányzati testeket akarnak életre hívni, kívánságukat nemzeti képviselőik vagy kulturális szervezeteik útján közlik az államkormányval (16. §).

Az első kultúr tanács választásának keresztülvitelére megbízza a kormány a fenti közléstől számított két héten belül a városok, mezővárosok és községek önkormányzati intézményeit, amelyek a választói jogosultsággal bíró polgárok névjegyzékeit vezetik, hogy az illető rendelkezés vételétől számított egy hónapon belül állítsák össze az illető nemzeti kisebbség valamennyi szavazásra jogosult tagjának jegyzékét, alapul véve részint az önkormányzatoknak rendelkezésére álló adatokat, részint az egyes állampolgároknak vallomásait nemzetiségükről (17. §). Szavazati joguk van mindazoknak a teljes korú polgároknak, akiknek jogosultságuk van a helyi önkormányzati képviselőtestületek választásában részt venni (11. §).

Ha az említett határidő eltelte után az illető nemzeti kisebbség névjegyzékbe foglalt teljeskorú polgárainak a száma kevesebbet tesz ki, mint az illető nemzetiség utolsó népszámlálás alapján megállapított teljeskorú polgárainak fele, akkor a kultúr tanács választásokat nem tartják meg. Ilyen esetben az illető nemzeti kisebbség csak három év múlva nyújthat be újból hasonló kérelmet (9. §).

A választások kiírására, felügyeletére és lefolytatására

cikkek szerzőjére való hivatkozás nélkül, de csaknem ugyanazzal a kommentárral, közli Junckerstorff: *Der Schutz des freien Nationalitätsbekenntnisses*. (Tägliche Rundschau, Berlin vom 11. Mai 1927.) Ezt kivonatolja a *Nemzeti kisebbségek védelme* címen a Híradó, Pozsony 1927 május 20-iki száma. — Ugyanő: *Das Recht des freien Bekenntnisses der Nationalität*. (Völkerbund-Fragen, Zeitschrift der Deutschen Liga für Völkerbund, Berlin Jg. 1927, Nr. 5, S. 95 f.) — Rosenberg: *Die Bestimmung der nationalen Zugehörigkeit im Recht der Minderheiten*. (K. C.-Blätter Jg. XVII, 1927, H. 3.)

az illető kisebbség egy főbizottságot alakít, amely áll egy, az illető kisebbséghez tartozó elnökből, egy, a felebbezési bíróságtól kiküldött bíróból és egy kormány megbízottból (21. §). Ezen bizottság javaslatai alapján hagyja helyben a kormány a belügyminiszter előterjesztésére a rendelkezéseket, az illető kisebbség kultúratanácsának választását, választókerületeit, valamint az egyes választókerületek kultúratanács tagjainak számát és a választások keresztülvitelére alakított helyi választási bizottságokat illetőleg (23. §). Hasonlóképpen a kormány határozza meg az illető főbizottság előterjesztésére a választandó kultúratanács tagjainak a számát, mely nem lehet húsznál kevesebb és hatvannál több (22. §).

A választások az egyes választókerületekben ugyanazokon az alapokon történnek, mint a kerületi tanácsi választások. Az eredményeket a hivatalos közlönyben (*Riigi Teataja*) teszi közzé a főbizottság (24. §). Ha a választásokon kevesebben vesznek részt, mint az illető kisebbség névjegyzékbe foglalt szavazásra jogosult polgárainak a fele, akkor a kultúratanácsot nem hívják egybe, és a kultúraautonómia megalakítására irányuló kérelem csak három év múlva nyújtható be ismételten (25. §). Ha azonban a választásokon a szavazati joggal rendelkező polgároknak több mint 50 %-a részt vett, akkor a választási főbizottság elnöke a választási eredmény közzétételétől számított két héten belül egybe hívja a kultúratanácsot.

A kultúratanács megalakulása után először is elhatározza, hogy a nemzeti kisebbségek kultúrönkormányzatáról szóló törvény alapján a kultúraautonómiát meg akarja-e valósítani. Ha ezt kétharmad szótöbbséggel elhatározza, akkor a kormány a kultúratanács ezen kijelentésének megfelelően a kultúraautonómia tevékenységét megkezdettnek nyilatkoztatja ki (27. §). A kultúratanácsot három évre választják (24. §).

Miután a kultúraautonómia állami feladatokat teljesít,¹

¹ Ez felel meg az észt felfogásnak az önkormányzat fogalmát illetőleg, amely az «állami önkormányzat» elméleti alapjaira helyezkedik. Az alkotmánytörvénynek azok a kinyilatkoztatásai, amelyek az állami és az önkormányzati közigazgatást (e helyett: országos és helyi) egymással szembeállítják, a hiányos terminológiára vezethetők vissza.

joga s egyúttal kötelessége is az államnak a fölött őrködni, hogy ezek az intézmények feladataiknak megfeleljenek. Ezért adja meg a törvény az államkormánynak a jogot, hogy a kultúrtaácsot feloszlathassa és új választásokat írthasson ki. Ilyen esetben a feloszlástól számított három hónapon belül új választásokat kell kiírni. Közben azonban a feloszlátott kultúrtaács végrehajtó szervei, így a kultúrigazgatás és a helyi kultúrkuratóriumok, tovább folytatják tevékenységüket (14. §).

Viszont a kisebbségeknek is megadja a törvény a jogot, hogy önkormányzataiknak működését a kultúrtaács ilyen irányú határozatára, aminek kétharmad szótöbbséggel kell történnie, megszüntethessék. Ugyanez az eset következik be akkor is, ha a nemzetiségi névjegyzékbe bejegyzett polgárok száma az alá a szám alá süllyed, amely az önkormányzat életbelépéséhez szükséges (8., 15. és 19. §-ok).

* * *

A fentebbiekben foglalhatók össze a kisebbségi kultúrtautonómiáról szóló észt törvénynek leglénnyegesebb rendelkezései. Tekintettel arra, hogy — miként említettük — ez a törvény csak keret, a kormány köteles volt érvénybelépésének napjától (1925 március 3) számított négy hónapon belül a kultúrönkormányzat intézményeinek megvalósítását rendeleti úton eszközölni (30. §). Ez történt az 1925 június 8-án kiadott kormányrendeletben a kisebbségek kultúrönkormányzatának szervezéséről (R. T. 101/102—1925. sz.), továbbá az ugyanakkor és ugyanott kiadott kormányrendeletben a nemzetiségi névjegyzék (rahvusregister, Nationalregister) vezetéséről és a kormánynak 1925 december 18-án kiadott rendelete irányelvek a kisebbségek kultúrönkormányzatai kultúrkuratóriumainak működését illetőleg (R. T. 199/200—1925. sz.).¹

Ezekből a kormányrendeletekből mint legfontosabb intézkedések a következők emelhetők ki :

Míg a kultúrtaácsnak és a kultúrigazgatásnak székhelye az ország fővárosa (Tallinn [Reval]), addig a kultúrkurató-

¹ Mindkettő közölve *Kulturwille* Jg. I, 1925, S. 220 f. és *Gesetze und Verordnungen* S. 29 f.

riumoké az illető kerületi városok. Amennyiben több kerület számára áll fönn egy kultúrkuratórium, a kultúr tanács határozza meg annak székhelyét. A kultúr kuratórium a működési területén választott kultúr tanács tagjaiból áll. Ha azonban számuk háromnál kevesebb, akkor a kultúr tanács kiegészíti a kultúrautonómiának a kultúr kuratórium területén lakó, szavazati joggal bíró tagjaiból. A kultúr kuratórium vezetőségét alkotják az elnök, helyettese és a titkárok. A kultúr kuratórium elnökének és tagjainak hivatala tiszteletbeli állás. A kultúr kuratóriumot szükség szerint hívja össze elnöke vagy vezetősége. Csak akkor határozatképes, ha tagjainak legalább a fele jelen van. A jegyzőkönyvek másolatait két héten belül fel kell terjeszteni a kultúr igazgatáshoz. A határozatok akkor lépnek érvénybe, ha a kultúr igazgatás elnöke hét napon belül nem emelt kifogást a kultúr tanácsnál.

A nemzetiségi névjegyzékekről szóló kormányrendelet mindenekelőtt megállapítja, hogy azokat a kultúr igazgatás és a helyi kultúr kuratóriumok vezetik. Mind az általános, mind a helyi névjegyzékeknek két alregisztere van, az első az *A* regiszter, amelybe a 18 éven felüli, a másik a *B* regiszter, amelybe a 18 éven aluli személyek neveit foglalják. A kultúr kuratóriumok minden hó első hét napján belül beküldik a gondozásukra bízott helyi jegyzékekben végbement változásokat a kultúr igazgatáshoz. Végül az állami felügyelet gyakorlása végett fölterjesztik az egyes kultúr kuratóriumok a jelzett időpontig az említett adatokat a belügyminisztériumnak. Egyébként a felügyeleti jog gyakorlását illetőleg az 1919 október 11-iki, az önkormányzatok felügyeletéről szóló időleges törvény intézkedései az irányadók (R. T. 78—1919. sz.).

* * *

Ami most már a nemzeti kisebbségek kultúrautonómiájának megvalósítását illeti, ahhoz a következőket kell figyelembe venni. Az 1922-iki népszámlálási adatok szerint Észtország 1,107.059¹ lakosa közül 87·7 % észt. 8·2 % orosz,

¹ 1925 január 1-én 1,114.630. Lásd Pullerits: *The Estonian Year-book 1927*, Tallinn 1927, p. 13.

1·7 % német, 0·7 % svéd és 0·3 % zsidó. 1·4 százalékot tesz ki még az egyéb (főleg lett, finn és lengyel) nemzetiségek aránya. A legalább 3000 lelket számláló nemzetiségek közül, amely minimális szám a törvényben kívánt feltétel, eddig mindössze a németek és a zsidók valósították meg a kisebbségi kultúraautonómiát. Az oroszok és a svédek¹ aligha is fogják kérni azt, mert meglehetősen zárt területi egységekben élnek. úgyhogy a helyi közigazgatás az észti alkotmánytörvény értelmében amúgy is a kezükben van, s így a kultúrautonómiának reájuk nézve nem volna különösebb értelme.

Legelőször a német kisebbség kérte Észtországban a kultúrautonómia megvalósítását. Már 1925 április 11-én megfelelő kéressel fordultak a parlament német frakciója és a német nemzeti kultúrszervezetek a kormányhoz. 1925 április 17-én adta ki a kormány rendeletét a választói listák összeállítása tekintetében (R. T. 65/66—1925. sz.),² amelynek alapján a választást az első német nemzeti kultúrtaácsba végrehajtották. 1925 június 8-án hagyta jóvá a kormány a rendeletet az észtországi német kultúrtaácsba való választásokról (R. T. 101/102—1925. sz.).³ E rendelet szerint, amely jellegére nézve állandó, a választások tíz kerületben történnek, amelyek szavazókörekre oszlanak. Utóbbiakat a belügyminiszter a kultúrigazgatás javaslatára három évenként osztja be. A választói listákat a jövőben a kultúrkuratóriumok állítják össze.

A német kultúrautonómiában 11.562 szavazati joggal bíró polgárt regisztráltak, akik a német kultúrtaácsba 41 tagot választottak. A szavazásban a választói névjegyzékbe foglalt polgároknak 67 %-a vett részt.

1925 november 1-én történt a német kultúrtaács megnyitó ülése, amely egyhangúlag mondotta ki a kultúrautonómia megvalósítását. A kormány 1925 november 4-én kelt

¹ Az észtországi svédek autonómtörekvéseit illetőleg lásd a Tallinban megjelenő *Kustbon* [Partlakók] című svéd lap következő számait: III. évf., 1920, 8., 13—16. sz.

² Kiegészítve a belügyminiszter 1925 május 2-án 182. szám alatt kelt intézvénnyével (R. T. 85/86—1925. sz.).

³ Közölve *Gesetze und Verordnungen* S. 42 f.

határozata a német nemzetiség kultúrönkormányzatát megnyitottnak jelentette ki (R. T. 175/176—1925. sz.). November 8-án volt a kultúr tanács első rendes ülése, melyen a kultúrigazgatást megválasztották. Ez áll az elnökből, al-elnökökből és három további tagból. E hivatalok fizetés nélküli tiszteletbeliek. Kimondották, hogy az egyes kultúr tanács tagok választókerületeik kultúrkuratóriumainak ipso jure tagjai. A kultúr tanács öt állandó bizottságot alakított: az általános kultúr-, az iskola-, a pénzügyi, a kataszteri és a jogi bizottságot.

Együttal megállapították általános vonásokban és átmeneti jelleggel a német kultúrönkormányzatnak szervezeti kereteit s annak további kiépítésére és keresztülvitelére négy külön hivatalt létesítettek: a kataszteri, a pénzügyi, az iskolai és a kultúrhivatalt.¹

Ezek közül a kataszteri hivatalnak feladata a nemzetiségi névjegyzék összeállítása,² a pénzügyié minden idevágó kérdés igazgatása, főleg azonban a kultúrönkormányzat költségvetésének összeállítása és az adórendelet elkészítése.³ A köz-igazgatási feladatoknak legjava és legnehezebbje azonban az iskolai hivatalra esett, amely a következő személyzetből állott: a hivatal vezetőjéből (Schuldezernent), a tanügyi tanácsosból és a titkárból, valamint a tanügyi tanácsból.⁴ E hivatalnak legfontosabb első teendője volt a nyilvános és magánintézeteknek átvétele, ami az észt közoktatásügyi minisztérium intézkedésére 1926 szeptember 1-én megtör-

¹ Lásd: Előzetes ügyrend az észtországi német kultúr tanács részére 1925 november 1-éről. Közölve: *Gesetze und Verordnungen* S. 65 f.

² Lásd a német kultúr tanács 1925 november 10-iki szabályrendeletét (Zwangsverordnung) a német kultúrönkormányzat tagjainak adatszolgáltató köteleességéről (R. T. 5—1926. sz.). Közölve: *Gesetze und Verordnungen* S. 64 f.

³ A német kultúrönkormányzat adóiról szóló rendeletet 1926 július 16-án erősítette meg a kormány (R. T. 61—1926. sz.). Közölve: *Gesetze und Verordnungen* S. 70 f. és *Revaler Bote* Jg. VIII, 1926. Nr. 61.

⁴ Ennek tagjai az iskolahivatal (Schulamit) vezetője, a tanügyi tanácsos (Schulrat), a kultúrhivatal két képviselője és a tanítás két képviselője.

tént.¹ Ugyancsak az iskolahivatal dolgozta ki a különféle iskolatípusoknak részletes tervezetét. az iskolahálózatot és a magániskoláknak a költségvetését.² Végül a kultúrhivatal. amely minden egyéb művelődési kérdést feladatainak körében egyesít. a következő három osztályra oszlik : 1. felsőbb iskolaügyi,³ 2. általános művelődésügyi és 3. tudományos társulatok és múzeumokéra. amely utóbbi a német tudományos egyesületek együttes munkájának, fenntartásának, gyűjteményeik, könyvtáraik. múzeumaik stb. gyarapításának kérdéseivel foglalkozik. A kultúrhivatalnak jelentősége éppen egy központ létesítésében nyilvánul a német tudomány és művészet számára, ami mellett azonban a testfejlesztés kérdéseinek szabályozását is hatáskörébe vonja.⁴

A zsidó kisebbség nevében a revali hitközség valamennyi észtországi zsidó hitközség nevében 1925 október 19-én fordult az államkormányhoz kultúraautonómiájuk megalakítása

¹ 1926 augusztus 25-én adta ki a kormány intézkedését a német tanítási nyelvű nyilvános iskoláknak a német kultúraautonómia részére való átadásáról. Szósz szerint közli a *Revaler Bote* Jg. VIII, 1926, Nr. 194.

² 1927 október 11-éről kelt a törvény a magántanintézetekről. (R. T. 97—1927. sz.) Közölve : *Revaler Bote* Jg. IX, 1927, Nr. 253. — A kisebbségi tanintézetekről szóló törvény megalkotása azonban még a jövő feladata. Lásd ehhez Hasselblatt : *Revaler Bote* Jg. IX, 1927, Nr. 226.

³ Az észtországi terminológia szerint a felsőbb iskola megfelel a mi középiskoláinknak. A mi polgáriskoláinknak megfelelő típus teljesen hiányzik.

⁴ E négy hivatalnak munkaanyagáról részletes jelentés volt már a német kultúratanács 1926 március 13—15-iki második rendes ülése előtt. Lásd részleteiben is *Revaler Bote* Jg. VIII, 1926, Nr. 60—61. — *Rigasche Rundschau* Jg. LVII, 1926, Nr. 62. — Az 1927 március 28—29-iki harmadik rendes ülés főleg iskolaügyekkel foglalkozott. A részletes jelentés *Revaler Bote* Jg. IX, 1927, Nr. 70—71. — A német iskolák gyökeres reformját az egységes iskolahálózattal a kultúratanács 1927 december 4—5-iki ülése állapította meg. A részletes jelentések közölve : *Dorpatier Zeitung* Jg. III, 1927, Nr. 281—282 ; *Revaler Bote* Jg. IX, 1927, Nr. 278—282 ; *Rigasche Rundschau* Jg. LVIII, 1927, Nr. 278. — Lásd még X. X. : *Zum deutschen Schulnetz.* (*Revaler Bote* Nr. 273.) és —rg. : *Vor einer Reorganisation des deutschen Schulnetzes in Estland.* (*Nation und Staat* Jg. I, 1927, S. 193 f.)

tárgyában. Ebben kimutatták, hogy 3045¹ zsidó nemzetiségű állampolgár él Észtországban, vagyis a háromezer polgárt feltüntető törvényes minimum megvan. 1925 november 25-én adta ki a kormány rendeletét a választói listák összeállítására (R. T. 187/188—1925. sz.). A zsidó kultúratanácsba való választásokról szóló rendelet kormányhatósági jóváhagyása 1926 március 30-án történt (R. T. 30—1926. sz.). A választói listákon 2041 zsidó nemzetiségű választópolgárt regisztráltak. A kultúratanács tagjainak számát 27-ben állapították meg. A választásokon 71 % vett részt. A megnyitó ülés 1926 június 6-án ment végbe, melyen egyhangúlag mondták ki a kultúrönkormányzat megalakítását. Június 16-áról kelt a kormány elismerő rendelete (R. T. 53—1926. sz.), s június 20-án történt a zsidó kisebbség kultúrönkormányzatának első rendes ülése, melyen a kultúrigazgatás tagjait megválasztották. Érdekes megjegyezni, hogy a nyelvet illetőleg a zsidó kisebbség nem tudott egyöntetűségre jutni s így annak megállapítását az egyes kuratóriumokra bízta, amelyek a héber és a zsidó zsargon (jyddisch) közt választhatnak.²

Befejezésül még csak annyit, hogy az észt parlamenthez benyújtott törvényjavaslatok közt tárgyalásra vár a nyelvi zörvénynek javaslata. Ennek törvényerőre emelésével a nemzeti kisebbségi kérdés csaknem teljes megoldást nyerne Észtországban.³ Egyedül a kisebbségek jóléti autonómiájának

¹ Mintznél tévesen 8045. I. m. S. 129.

² Természetesen a héber nyelv csekély elterjedtsége miatt a zsargon (jyddisch) kisebbségi nyelv talált nagyobbreszt elfogadásra. Lásd minderre Jokton: *Die Gesichte fun di iden in estland*, Dorpat 1927. — 1927 március közepe óta egy szükség szerint megjelenő zsidónyelvű folyóiratot is ad ki a zsidó kultúrhivatal Tamarkin szerkesztésében *A zsidó kultúrigazgatás híradója* címen. — A zsidó kultúraautonómia adóiról szóló rendeletet 1927 január 21-én erősítette meg a kormány (R. T. 12—1927. sz.).

³ Lásd idevonatkozólag: *Die Sprachenfrage im Verfassungsentwurf*. (Revaler Bote Jg. II, 1920, Nr. 17.) — *Das Sprachgesetz für Estland*. (U. o. Jg. VI, 1924, Nr. 95.) — Legújabbán Maddison: *Die Sprachenfrage in Estland*. (Glausul Minoritajilor — Die Stimme der Minderheiten Jg. V, 1927, Nr. 12.)

kérdése maradna még hátra. melyet a kultúrautonómiáról szóló törvény egyelőre nyitva hagyott.

* * *

A kisebbségi kultúrautonómia megvalósításával a kis Észtország példát mutatott a világnak. Estonia docet! S mi magyarok büszkéek lehetünk északi rokonunkra, a finn-ugor szellem munkájára. Az észt példa igazolja, miként lehet a kisebbségi kérdést a tisztán hatalmi politika teréről jogpolitikai térre átvinni. Az egészen fiatal észtországi kisebbségi kultúrautonómiának már is egész kis világirodalma van. Mintha már is érezhető volna az a jövődőlésünk,¹ hogy az észt kultúrautonómia-törvény a tengerbe vetett kő lesz. melynek hullámgyűrűi az egész világon éreztetni fogják hatásukat. Eredményei már is tisztán mutatják, hogy a kisebbségi kérdés nemzetközi jogi úton való megoldása ma tisztán utópia, s az egyetlen helyes megoldás belső törvényhozási úton keresendő.

Annak jellemzésére, hogy maguk az észtok is mennyire értékelik ezt a világra szóló jelentőségű törvényalkotásukat, hadd álljanak itt a híres észt államférfiunk, a jelenlegi államfőnek, Jaan Tõnissonnak, a szavai, amelyeket lapjában, az erősen nacionalista érzelmű régi tartui (dorpati) napilapban, a «Postimees»-ben tett közzé a kultúrautonómiáról szóló törvény elfogadásával kapcsolatosan.

«Az Észt Köztársaság — írja — mint első tette meg a döntő lépést a nemzeti kisebbségek kultúrautonómiájának megvalósításához, amelyről minden államban oly sokat beszéltek, amellyel azonban még egyetlen állam sem jutott a törvényalkotási úton messze. A nemzeti kisebbségek kérdése azonban a világháború óta elsőrendű politikai problémává fejlődött ki, amelyet nem lehet többé megkerülni, és amelynek a megoldása vagy meg nem oldása némely államra, főként azonban egy új államra, végzetessé válhatik.

A nemzeti kisebbségek kultúrönkormányzatáról szóló törvény biztosítja mindennek előtt az állam belső életét

¹ Csekey : *Az Észt Köztársaság alkotmánya* 11. 1.

és belső rendjét, amennyiben a benne élő nemzeti kisebbségek életbe vágó fontosságú követelményeinek teljesítésével azokat saját szabad akaratuknál fogva szorosabban fűzi az államhoz, amely minden polgára kulturális kíváncsiainak igazságos módon megfelel s minden kisebb nép legdrágább kincsét, nemzeti sajátságát, biztosítja és védelmezi. Ha a kisebbségek jogai és kötelességei többé nem az uralkodó többségi nép kegyétől és pillanatnyi hangulataitól, hanem a törvénytől függenek, akkor nem lesz többé első és másodrangú polgár az államban, mint a régi cári Oroszországban, hanem akkor a kisebbségnek a tagja is teljes jogú polgárnak érzi magát, akinek jogait az állam védelmezi és aki ennek ellenében a maga részéről szintén szívesen védelmezi ezt az államot.»

A világháború nyomán keletkezett új államalakulatok, amelyeknek a kisebbségi kérdés legnagyobb teherterhelése. eddig nem mertek annak megoldásához hozzányulni. Észországa az érdem, hogy északi kulturális hagyományaihoz híven élére állott az európai nemzeteknek. S mi magyarok éber figyelemmel várjuk, mikor fognak északi testvéreinktől a Balti-tenger partjáról a hullámgyűrűk eljutni a Kárpátok övéig, hogy megnyissák a kulturális fejlődés lehetőségeit a ma még rabszolga sorsban tartott magyar véreink számára.

CSEKEY ISTVÁN.

A XVII. SZÁZAD MAGYAR FŐÚRI ZENÉJE.

— Első közlemény. —

1.

Mint mikor az elvonult árvíz nyomán az utas lépten-nyomon apró tavakra, vízzel telt szakadékokra vagy apadó csatornákra bukkan, melyek között legtöbbször nem lát összefüggést, de tudja, hogy ugyanegy folyam vizéből erednek : úgy jár a régi magyar zene kutatója látszólag izolált jelenségek és kezdeményezések útvesztőjében, s úgy kell néki is, ha rekonstruálni akarja ezt a zenetörténetet, egyetlen eltűnt organizmust, az élő régi kultúra elvonult folyamát keresni e sokféle, sokféle szakított próbálkozás mögött, még ha nem is látja, hol és hogyan függenek össze. Az a zenei anyag, melyet a XVII. század magyar dokumentumai tartalmaznak, különálló, elhatárolt réteget jelent a magyar műzene történetében. Az előző század zenéjével jóformán semmi kapcsolata nincs : egyetlen dallam sejtet csak ilyen kapcsolatot, a Hofgreff-gyűjteménynek egy dallama, mely a XVII. század derekán a Kájoni-kódexben bukkan fel Balassa egyik istenes énekének szövegével : Bocsásd meg Úristen, ifjúságomnak vétkét.

Már maga ez az izolált helyzet is arra mutat, hogy ennek a zenének háttérében a XVI. századdal szemben merőben megváltozott viszonyokkal fogunk találkozni. Valóban, az első két főmomentum, mely szemünkbe ötlik, az, hogy ennek a kultúrának más a produkáló köre (kiindulóhelye) és más a rezonáló köre (felvevő helye), mint a régebbi magyar zenének : mások a feltételek, melyek között létrejön és más a hallgatóság, mely rá figyel. Az első momentumot illetően maguk a zenei emlékek világosítanak fel róla, hogy hangszeres zenével állunk szemben. A második momentumra vonatkozóan irodalom- és kultúrtörténeti emlékek mondják meg, hogy a korszak zenéje elsősorban a főúri rezidenciák művészete és szórakozása. Mindezt egységbe foglalja és megvilágítja egy sor adat, mely arra mutat rá, hogy a fennmaradt zenei anyag csak töredékes reflexe egy mindeztől elveszett kultúrának, a régi magyar zenekarok kultúrájának.

2.

A hangszeres zene gondolata egymagában is rávilágít arra a távolságra, mely ezt a zenét a XVI. század zenéjétől elválasztja. A históriás ének zenéje elsősorban énekelt muzsika, melyet legfeljebb hangszerrel kísérnek. Bármennyire fontos a dallam, mégis csak a szöveghez kötötteen érvényesül, mégis csak arra szolgál, hogy a szövegnek szárnyat adjon, hogy az előadást megrögzítse, plasztikussá, élővé, színessé és maradandóvá tegye. Bizonyos, hogy dallam és szöveg ekkor még elválhatatlanok: hogy a vers-irodalom az énekelt, nem az olvasott vers kultúrájából fakad, s Tinódi nem ok nélkül hangsúlyozza hivatásában a «szép notákkal énekelt»-t. A dallam a vers élete, levegője, formája: de ez a forma csak a vershez kötve lesz valósággá. Önálló léte azon alapul, hogy dallam-voltában zárt, tökéletes, végleges; felszabadulására akkor teszi az első lépést, mikor más szövegekre is énekelhető, vagy más szövegeket formálnak az ő képére. Ekkor már szuverén, mint a népdal melódiája, mely magához formál szövegeket s uralkodik rajtuk. Uralmának határa ott van, ahol minden zárt énekelt dallamé: nagy formát nem térenit, legfeljebb sok ismétlés során gazdag variációkat: hogy tovább mi alakul belőle, nem rajta áll. Szövegtől szövegig már elrepülhet, de szöveg nélküli, hangszeres zene nem alakul belőle. A XVI. században nem ismerünk szorosan vett magyar instrumentális irodalmat.

Ez a helyzet most megváltozik. Az ismertebb dallamokat leírják virginálra (a zongora ősenek neve,) s a dallamok, mint virgináldarabok többé-kevésbé külön, független életet kezdenek élni. Sőt, mint látni fogjuk, feltűnik a darabok között egy speciális csoport, a táncdallamok csoportja, mely a dallam életének azt a stádiumát mutatja, mikor szövegi vonatkozásoktól, irodalmi reminiscenciáktól teljesen elszakad s a maga lábára áll.

Megváltozott tehát az irodalomhoz való viszony; de megváltozott maga az irodalmi háttér is. A XVI. század dokumentumokban fennmaradt zenéje, csekély kivétellel, énekelt epika; bibliai história, krónika, novella vagy pamflet. A XVII. századé énekelt líra. A kor-szak epikája már csak csekély részben énekelt irodalom. Van ugyan adat rá, hogy Gyöngyösit énekelték,¹ Kádár István balladájának is fennmaradt a dallama, históriás versek még sokáig nótajelzésekkel jelennek meg; de mindez már inkább másodrangú vagy kivételes tünet, egykorú írott zenei dokumentuma nincs. Az énekelt irodalom hom-

¹ Arany János: *A magyar nemzeti vers-idomról*. Összes munkái. V. 313. 1. Kodály Zoltán: *Árgirus nótája*. 1921. 5—6. 1.

lokkerében a líra áll; a század nagy lírája, javarészt főúri poézis, mely oly sajátságos módon itatódott át népi elemekkel, hogy lehetetlen mögötté meg nem látni egy régi, izmos, egyetemes magyar kultúra körvonalait. Legfőbb képviselői kéziratos gyűjtemények, melyek csak újabban (Thaly óta) kerültek kiadásra: a Szencsey-gyűjtemény, a Mátray-kódex, a Vásárhelyi-, Teleki-énekeskönyvek, a Komáromi Énekeskönyv. Ezek az énekelt versek, virágénekek, szerelmi dalok, utolsónak mutatják azt a stádiumot, melyben az énekelt vers szövege és zenéje egyenlőrangú. Mert a XVIII. században olyan folyamat indul, amely szinte fordítottját mutatja a kiindulópontnak, a vershez csatolt dallamnak: ott a dallamokhoz kezdenek szövegeket csatolni, ott a nyelv igyekszik lépést tartani a zenével. Maga a szöveg vesz fel zenei elemeket, átmuzikalizálódik; rímjáték csengés-bongása, az echó-irodalom végső raffinériái hatják át ezeket a verseket. (Szíveket Ujító Bokréta. Dávidné Soltári stb.: a «kollégiumi költészet»; Amadé versei). A XVIII. század világi dallamai már nagyrészt zsarnokai szövegeiknek. A XVII. század keményebb, szabadabb, határozottabb arcú lírája még sokszor önkényesen formálja a dallamot. Legtöbbször azonban egyenlőrangú a kettő: a régi énekelt líra ekkor áll a zenitjén.

3.

A második szempontot, melyből a kétféle kultúra (a XVI. és XVII. század kultúrája) közötti különbséget vizsgálnunk kell, topografikusnak nevezhetnők, mert arra figyel, mi a színhelye az egyes zenei szimptómáknak. A nagy divergencia itt is felötlik. Az epikus ének a vándor énekmondók kultúrájában gyökerezik. A XVII. század irodalmi és zenei kultúrája helyhez-, helyesebben helyekhezkötöttebb. Egyik motívuma ennek kétségtől abban keresendő, hogy a korszak költői túlnyomórészt főurak, akiknek élete rezidenciákon folyik; elég itt Zrínyi, Listius, Rimay, Barakonyi, Beniczky, Eszterházy nevét felidézni, hogy a XVI. század vándor-énekeseinek életétől elválasztó döntő távolság szembetűnjék. De az irodalomnak ez az arisztokratikus színezete még nem lehetne egyedüli magyarázata a szellemi elhelyezkedés különbségének. Lényegesebb az, hogy a színhely ebben az irodalomban sokkal többet jelent, mint eddig: hogy Csáktornya Zrínyi életének, szellemének fontosabb momentumai, mint Alsó-lendva Ráskai Gáspárénak, de egészen bizonyosan fontosabb, mint Kassa Tinódiénak; hogy Gyöngyösi életében a megyei alispánság mást, hangsúlyozottabb motívumot jelent, mint Istvánfi Pálénak, és mást a főúri patrónus szolgálata, mint ha Tinódi Török Bálintot szol-

gálja. Az elmúlt évszázadban a költő, az énekmondó munkásságának fősúlya épp a mozgékony mindenütt-levésre, ország-bejárásra. vándoréletre esik; most ez az élet megkötöttebb, centralizáltabb, határoltabb. A lokális megrögzítődés szinte fokozatosan kísérhető végig az évszázadon. Mi ennek az oka, min fordul meg, hogy a szélesebb horizont lassanként megszűkül, hogy az országút és az Ilosvai som-bokra¹ helyébe a vár, a rezidencia, a nagyúri birtok lép?

Az ország összezúzódtott, szétért, darabokra hullt. Ami a XVI. században még csak fenyegető veszedelem vagy még friss seb, itt már örök fojtogatás, itt már atmoszféra, az élet állandósult formája. Minden, ami akkor még csak a látóhatár alján sötétedett, itt már elborította az egész horizontot: az izoláltság, belső szétszakítottság, a kelet és nyugat között való felőrlődés veszedelme, az Európából való kihullás: itt már beteljesült, valósággá lett. De ezt a fájdalmat még az egész korszak érzi, még tiltakozik és lázad ellene, nem úgy, mint az utána következő félszázad; s ha el kellett szakadnia Európától, messze-figyelő irodalomtól, termékenyített és termékeny művelődéstől, ha egész életét várvívásokra, határvidéki harcra, templomfoglalásokra, zsoldosok sáskajárására kell átalakítania: a várakban, melyekbe ily zivatáros és bizonytalan évtizedekben visszavonul, megpróbálja régi kultúráját folytatni, újra zenél, újra énekel, olvas, ír, vitatkozik. Csakhogy odakint már mindennek alig lehet visszhangja, a falu már örök harcban áll, minden kultúra luxus, folytatása lehetetlen, s legfeljebb ha a réginek, az eddiginek megőrzése sikerül csodával határos módon. Minden, ami még élni, dolgozni, folytatni akar, a várba menekül; a vár az utolsó menedék. S itt a várakban — főként Erdély és a Felvidék váraiban, mert ezek a területek predesztináltak az ilyen izolált fókuszokra oszló kultúrára — virul fel a XVII. század magyar főúri zenéje is.

Kíséreljük meg nagy vonásokban végigkövetni, mit jelent az ilyen részleges centralizálódás, a helyhezköötöttség feltűnése a zenei kultúra számára, főként, mit jelentett és mit jelenthetett volna a magyar zenének?

4.

Tegyük fel — mindig a régi társadalom életét és arányait szemlélve, — hogy egy vagy több muzsikussal hosszabb ideig működik egy helyen. Legelső következménye ennek minden társadalomban,

¹ Ptolomeusát, mint maga írja, „el-fenn egy som-bokorban” fejezte be. (R. M. K. T. IV. 240. l.)

akár van zenei érzéke, akár nincs, hogy ennek híre fut, köztudomásúvá lesz, érdeklődést kelt. Annak, hogy muzsikájához mások is hozzájuthassanak, kétféle módja képzelhető: vagy eljönnek szomszéd, esetleg távoli helyiségekből is zenét hallgatni, vagy a muzsikust, illetve muzsikusokat viszik el, kérik kölcsön más rezidenciák. A magyar udvarok életében mindkettő előfordult: az előbbire ugyan nincs adatunk, de ha meggondoljuk, hogy Bethlen Gábor és Thököly Imre fejedelmek idején messzi országokból hozatnak jó zenészeket, könnyű feltételeznünk: az utóbbit számos adat igazolja.¹ Idézzük itt egyik ismertebbet, azt a levelet, melyben Bethlen hárfást kér Eszterházy Miklóstól (Gyulafehérvár, 1619 jan. 12.)²: «Jöllehet ennekelötte állapotunk szerintt kwlső országokbeli idegen nemzettből álló Musicusoknakis szeritt teüén. Udvarunkban fizetésükön tartottunk; Mindazáltal cziaak szintén ezelőtt nem sok wdővell nemelliek Attiok Anniok és egieb attiókiai temetésekre s egieb dolgokra tölwnk ell bueziuzuan elis mentenek; És heliekben, ugi vagion, hagi vyab Musicusokétt idegen országokban elis kwldöttwnk: mindazáltal az wdőnek rövid voltához képest érkezések felől reméntelenek levén: keriwk kegiel-

¹ L. Takáts Sándor adatait *A régi magyar trombitások* c. tanulmányában (*A régi Magyarország jókedve* 1921. 150—54. l.): Batthyány Ádám trombitása id. Bethlen Istvánnál 1631: Erdődy György gróf kéri Batthyány trombitását 1644; Csáky László hívja Batthyányt egy-két trombitásával; Megyeri Zsigmond szökött hegedűse Batthyány udvarában 1629: Eszterházy Miklós saját hegedűsét ajánlja fel érte: ugyanaz Batthyány hegedűsét «marosztolja» s hívja Batthyányt hárfásával és cimbalmosával: ugyanazt hívja Turcsányi Sándor hegedűsével és cimbalmosával 1656. — Lipóczy Keczer Ambrus is feljegyezi Thököly István késmárki udvarában 1663. jún. 2. «Estvére érkezék Máriássy László Csáky uramtól, síposokat kérni kölcsen». (*Monum. Hung. Hist. Script. XXXIII. [Magyar Tört. Évk. és Naplók II.]* 105. l. Rakalupszky István Csejtéről 1600 február 2-án Thelekessy Mihály udvarából kéri kölcsön «Lukácsköt az hegedűvel és Trombitás Jánost az trombitával», Marsovszky Miklós menyegzőjére. (Századok 1890. 635. l.) Két 1572-iki adatot körmöczi zenészekről l. Századok 1875. 155. l. Ezenkívül Demkő Kálmán, A felső-magyarországi városok életéről 1890. 212. l. Analóg jelenségekről a német városi zenekarok körében l. H. Kretzschmar, Führer durch den Konzertsaal, I. (1919-iki kiad.) 12. l. — A külföld régi városi és udvari zenekarairól általában l. W. J. v. Wasiliewski: *Geschichte der Instrumentalmusik im XVI. Jahrhundert*, 1878. 4—15., 98—100. l.

² *Magyar Tört. Tár* X. (1861.) 8. l. (Horváth Mihály: *Kismartoni regesták.*)

medett szeretettel, Egy héty szolgálattá, cziák szinte a maga Harfassatt bocziassáide. Kgmedet assecurallíuk, a lakodalom után ismett Kgmedhez bátorságossan vissza kesértetthíwk ; Munkája a Jambornak heaban nem leszen . . » De ugyanígy kérnek el városi muzsikusokat is ; példa rá Bethlennek egy másik levele Gochmaizter Kálmán szebeni főbíróhoz¹ : «...előttünk álló lakadalom napjára több városokból is akarván musikásokat ide hívatni. Kegyelmedet intjük sőt kedvesem is vesszszük onnat is Zebebnől német Virginás Györgyöt több musikásokkal virginájával regalliával edgyütt ezen levelünk megadó emberünkkel küldje mindjárást ide . . » (1615 febr. 10.)

Az ilyen «keresletnek» az a következménye, hogy a muzsikusok értéke növekszik ; s ha zenéjüket megkedvelik, megjelenik az oda irányuló tendencia, hogy a zenei, elsősorban hangszeres kultúra állandóvá és rendszeressé legyen. Ezzel elérkeztünk ahhoz a stádiumhoz, mikor az elszórt jelenségek között összefüggés támad, mikor az izolált kísérletezésekből praxis alakul, a vegetálásból kultúra lesz. Mert az ilyen rendszeresség többféle irányban érezteti hatását. Elsősorban is, a zenei kultúra jelentősége emelkedik. Hogy ez a jelentőség centrális lesz-e vagy lokális, azt azok a körülmények döntik el, melyeket az imént már röviden érintettünk. Ha valamely rezideniális zenekar játéka vagy programja oly vonzó, hogy a szomszéd területek lakossága el-ellátogat hozzá, akár azért, hogy zenéjére táncoljon : centrális jelentőségűvé lesz a zenekar. Ha ilyen hírnévre, kedveltségre nem tesz szert, megmarad lokális tünetnek. A rendszeresség legfőbb követelménye az állandó apparátus. Erre elég korán, már a Báthori- és Bethlen-udvar alkalmi együtteseiben megtaláljuk a törekvést. Az időnként mutatkozó hiányok pótlására két mód van : egyik, hogy külföldről hozatnak zenészeket ; másik, hogy itthon nevelnek használható instrumentalistát. Valóban, ekkor már megjelenik a zenei nevelés, nevezetesen a hangszeren : lanton, hegedűn, trombitán való játékra nevelés rendszeres praxisa.² Ha ez az elv, mint szükségszerűség, már kialakult, önként folyik belőle a zenei életnek bizonyos elsőfokú, kezdetlegesen meginduló függetlensége. Sok körülménytől függ, mennyire bontakozik ki. érvényesülhet-e egyáltalán : túllépi-e a zenei együttes az alkalmoszerűség s a mulattatás kereteit ; lehetnek-e az együttes tagjai anyagilag, társadalmilag annyira függetlenek, hogy praxisukat önálló kezdeményezéssel irányítsák. Vagyis eljut-e az egész praxis az öncélúságig, szabadságig, vagy

¹ *Magyar Tört. Tár* 1885. 241. l. (Szilágyi Sándor : *Bethlen Gábor fejedelem levelezése*, 1887. 406. 33.)

² Takáts Sándor i. m. 152. l.

legalább az alkalmi művészet fogalmáig? Akár megteszi ezt az utat, akár megáll a félúton: tény, hogy a rendszerességből bizonyosfokú konzerválódás ered, apparátus, külsőségek, formák, a zenei együttes és játék kereteinek maradandóbb megállapodása, — megjelenik a tradíció; kezdetben bizonyára csak általános formák, később talán a belső tagozódás, a tartalom tradíciója is. Az ilyen praxis már mindenképp melegágya a produkciónak; a rendszeres összejövetelek, alkalmi zenekarok, mulattató együttesek játszanivalót kívánnak, sokaig ugyanazt, de aztán mást — s ezt a programot elő kell teremteni valahonnan. Valószínűleg sok lesz az idegenből áthozott anyag; de ha a helyi szükségletek szaporodnak s főként, ha speciálizálódnak, akad lassanként önálló, helyi termés is, előbb tán csak önálló alkalmazású átvett gondolat, idővel önálló gondolat is, mely lassanként tudatára ébred a maga külön értelmének, minden mástól elütő hangjának, jelentőségének, s azontúl önmagából épít, nem az idegenből. Ez volna a rendszeres zenei élet kibontakozó stádiumának végső, továbbmutató foka: többé-kevésbbé önálló gyakorlat s kialakuló tradíció keretei között, állandó apparátusra támaszkodó zenei termelés megindulása.

Ezen a ponton fel kell ismernünk, hogy az egész folyamatnak megvannak a maga végig követhető példái és analógiái a régi nyugati műzene történetében. Ott a XIII. és XIV. század folyamán következik be, hogy a vándor muzsikuskok városokban és rezidenciákon, védett helyeken telepednek le s ott, részben patrónusok oltalma alatt, társulatokká szerveződnek. Így alakulnak meg «confrérie des ménestriers» és «Bruderschaft der Spielleute» nevek alatt az első nyugati instrumentalista szervezetek; megjelenésük döntő lépés a hangszeres műzene kialakulásához vezető úton, mert a városban vagy várban való megtelepedéssel s az állandó szervezettel egyidőben a rendszeres együttzenélés kezdetét is jelenti. A XV. és XVI. század már a nagy udvari zenekarok virágzásának és a városi zenekarok kibontakozásának kora. Ekkor születik meg az új zenekari irodalom.

Mielőtt az átalakulás további menetét követnők, pillantsuk át, hogy a felsorolt eredmények közül melyek és hogyan következtek be a magyar rezidenciák zenei életében.

5.

Bizonyos, hogy ez a zenei, helyesebben hangszeres praxis eljutott a rendszerességig: legalább is állandó szokás szabta meg, mit és milyen alkalommal játszának. Példa rá az asztali-zene, melynek típusait, a

«fogás-nótákat» meglehetősen egyöntetűen írják le külföldi és hazai források; de példa rá több egykorú memoárszerű feljegyzés is, mint Apor Metamorphosisa, melyek az alkalmi zenét már bizonyos szokások, ceremóniák tipikus alkotórésze gyanánt említik meg; lakodalmi zenéről, «hajnal-nóta»-ról, temetési muzsikáról éppúgy tudnak, mint bizonyos tánc-típusokról. (A hajnal-nótát már Szentmártoni Bodó János említi *Az Tékozlo Fiának Historiaia*-ban [1628; II. r. 7. str.: «Hajnal nótát fejénél Hegedülfe vonja»].) Ugyanígy kimutatható egykorú feljegyzésekben a tábori együttes (síp, trombita, dob) általános ünnepi jelentőségű alkalmazása. Végül erre mutatnak azok az adatok is, melyekből a zenekar struktúrájának vissza-visszatérő típusaira következtethetünk. Ez az utóbbi gyakorlat, vagyis annak meghatározása, kik muzsikáljanak az egyes alkalmakkor, kétségtől a legingadozóbb, legelmosottabb határú, mert az együttest legtöbbször a reális lehetőség szabja meg, nem a zenekari hangzás ideálja. Mégis, az apparátust többé-kevésbé állandónak nevezhetjük, mert ha alkalmi összetétele változott is, alapja, maga a hangszeres együttes ténye, már kialakult.

Jelentősége azonban lokális marad; minden egyes zenekar közép-pontjává lesz ugyan a vidék zenei életének, muzsikálásának; de nem lesz melegágyává további, akár párhuzamos kezdeményezésnek és törekvésnek. Teljesen kiforrott voltában ugyanazt jelenti a rezidenciának és a környéknek, mint primitív alakjában; könnyű központnak lennie, mikor versenytárs nélkül áll. Vagyis nem ered belőle semmi nagyobb, nem veszi körül termékeny talaj, legfeljebb figyelmes és hálásan rezonáló hallgatóság, mely nem követel tőle mindig mást és egyre többet, nem fenyegeti túlszárnyalással és mellőzéssel. Egyes fókuszokban már ott világít az élet, de a fókuszok fényéből nem születik önálló, teremtő fényfolyam.

S ez talán jelentékeny részben abból ered, hogy tulajdonképpeni függetlenségre ez a zenei gyakorlat nem emelkedett. Mindvégig alkalmi jellegű, alárendelt, mulattató szerepre szorított jelenség. Itt a döntő különbség, mely a nyugati alkalmi, rezidenciális zenekaroktól elválasztja: nemcsak a muzsikás marad függő helyzetű, alárendelt személy, de maga a zenei kultusz is megtartja alkalmazott, kiszolgáló jellegét. S aki ezt a szórakoztató mulatságot szolgáltatja, értékes udvari cseléd, de cselédnél alig több. «Trombitással s pejlóval szívesen kedveskedném Kdnek» írja Thököly Wesselényi Pálnak 1681 júl. 21-én. (Deák Farkas: *Gr. Tököly I. levelei* 1882. 244. l.) A muzsikálás mellett fel is használják különféle teendők elvégzésére, mint a külföldi udvaroknál a középkor végén, mikor a trombitás gyakran a herold vagy

futár szerepét tölti be. Lipóczy Keczer Ambrus naplója (1663—69. *Monum. Hung. Hist. Script. XXXIII.*) hat muzsikust is említ Thököly István késmárki, árvai és rosenbergi udvarában (Miklós, Ádám, Pál és Samkó trombitásokat, Hegedüs Ádámot és Jancsit), de egyetlenegyszer sem zenével, hanem mindig küldöztetéssel, hírhordással kapcsolatban; hasonló Verdugo, trombitás szerepe Bethlen udvaránál. (Szilágyi S., *Bethlen G. kiadatlan pol. levelei* 1879. 253., 259. l.) Ritter György János sopronyi polgár krónikája (1701—19. *Monum. Hung. Hist. Script. XXVII.* 518. l.) egy trombitás hadi követtségéről emlékezik meg (1706). (L. még Thököly 1693—94-iki Naplóját [*Mon. Hung. Hist. Script. XV.* 73—74. l.] Veterani trombitásáról.) Mindez általános jelenség: külföldi és itthoni rezidenciák zenészei még a XVIII. században is elsősorban alkalmazottak; az énekes jóval a muzsikus felett áll. Hivatás és foglalkozás sajátoságos kompromisszumban egyesülnek. Pedig már itt is, ezalatt is, útban van annak a felismerése, hogy zene és zenekar több, mint mulatság és fényűzés. Ha Komáromi János büszkeséggel jegyzi fel törökországi diáriumában¹, hogy Nicomédiában (1701 szept. 25.) törökök és keresztények egyaránt «csudálkoztak az magyar muzsikáknak (azaz hangszereknek) zengésén», vagy ha Apor fájlalja, hogy «most talám azokat az szép magyar nótákat senki Erdélyben el sem tudná fújni»²: úgy látszik, már többel büszkélkednek és többnek az elvesztét fájlalják, mint ami pusztá mulatság és időtöltés; itt, határozatlan körvonalakban, már annak a megsejtése dereng, hogy ez a zene külön színt, fajból, időből szakadt sajátos kultúrát jelent, amellyel büszkélkedni lehet, amelynek a pusztulásáért kár.

De ez a felderengő tudat messze van attól, hogy hagyományá formálódjék, hogy szükségét érezze a magáé megvédésének, s ha érezné, azt meg is tudja védeni. Ezúttal, úgy tűnik, a nyugati szvit-zene az, ami hatalmasabbá lesz, ami elnyomja és «feleslegessé teszi» a rezidenciákon. A tradíció, mely vele szemben a magyar udvari zenében kialakult, eléggé erős lehetett arra, hogy bizonyos kereteket szabjon a gyakorlatnak, de kétségkívül nem volt oly erős, hogy összetartó termékeny gondolatná lehessen, hogy elhatároljon, tudatosan bizo-

¹ Magyarországi s erdélyi bujdosó fejedelem Késmárki Thököly Imre secretáriussának, Komáromi Jánosnak törökországi diariumja s experientiája. Közli Nagy Iván. 1861. 73. l.

² *Mon. Hung. Hist. Script. XI.* 330—31. l. A *Methamorphosis verses* fogalmazásában (1739. *Mon. Hung. Hist. Script. XXXVI.* 30. l.): «Ma úgy elhagyatott régi magyar nóta, Hogy talám nem volna, az ki olyat fúna.»

nyos irányt vagy szellemet igyekezzék megteremteni. Ilyen szellemtermő ereje a hagyománynak csak akkor lehet, ha produkcióval jár, teremtésre ösztönöz, ha szüntelen kapcsolatban áll az étellel s egyúttal messzebbre tekintő gondolat, valamilyen egyetemesebb érvényű szándék vagy elv hatja át.

Ezzel elérkeztünk a XVII. század magyar udvari zenéjének legnehezebb, mert legfelderítetlenebb problémájához: járt-e ez az udvari kultúra — itt tisztán a rezidenciák magyar zenekaraira gondolunk — valamilyen intenzívebb művészi produkcióval? Ami a korszak zenekari anyagát illeti, mindeddig egyetlen dokumentumnak sem sikerült nyomára akadni. Elveszték-e? vagy eredetileg fel sem írták, amit ilyen zenekar játszott? tálán improvizáltak, közismert dallamok ösztönös, meg sem rögzíthető parafrázisára szorítkoztak? eldöntetlen, egyelőre eldönthetetlen kérdés. Lehetséges, hogy ez a kultúra számottevő zenekari produkcióval járt, de nyomait épp csak a virginálzene átiratai őrizték meg; lehetséges, hogy a produkció nem volt jelentékeny, hogy e zenekari kultúrában kizárólag az előadó közösség, a reprodukáló elem, a zenélő csoport megjelenése a korszakos jelenség. Figyelmünknek mindenesetre erre a közösségre kell fordulnia: azt kell vizsgálnunk, milyen volt az apparátus, a magyar zenei kultúra új instrumentuma, mely ebben a korban, a rezidenciák levegőjében kialakult.

6.

A históriás ének korában s abban a kultúrában, melyet képvisel, a szerző egyúttal előadó is; alkotó és hallgatóság közvetlenül érintkeznek. Amint a XVI. és XVII. század folyamán kialakul a zenekari kultúra, vele új tényező, az előadó közösség ékelődik szerző és hallgató közé s egyúttal problémává lesz, ami addig természetes forma, önkénytelen keret volt: az interpretáció. A magyar zenekar nem ekkor tűnik fel először; a XVI. században már jelentékeny udvari együttesekről tudnak az adatok. De nem véletlen, hogy a zenekari kultúra épp a XVII. században lép előtérbe s lesz reprezentánsává az egész zenei életnek. Ezt is, mint az epikus ének hanyatlását, a kultúra egyetemes krízise s más irányba fordulása okozza. A súlypont áttolódása az új, külön, bonyolult apparátusra, kétségkívül nem egyszerre történt; s elméletben átmenetet is konstruálhatunk a kétféle kultúra között: a tisztán hangszeres zene feltűnésével a szerző-előadó helyébe előbb valamely hivatásos előadó s később lassanként növekvő, hivatásos előadó-közösség lép. Ez a lassú kibővülés nem áll tisztán előttünk; de lehetséges, hogy ennek a nyomai lelhetők

fel az olyan irodalmi dokumentumokban, melyek a zenélő együttest még organikusán külön élő részekre bontva vonultatják fel előttünk, vagy, ami még ritkább és feltűnőbb, egy-két hangszer jellegét, szinte esztétikáját adják valamely hosszabb felsorolás vagy szembeállítás keretében. A probléma itt azért különösen súlyos, mert az előbbi csoportba tartozók könnyen tévedésbe ejthetnek: a XVII. században talán már nálunk is felbukkant a váltakozó hangszercsoportok elve a zenekari praxisban, s lehetséges, hogy ami itt még alkotórészek nyers életének látszik, az már az alternáló «chorus instrumentalis»-ok nyoma, vagyis a zenélő együttesből már kilépő kis szolisztikus hangszercsoportoké. Akár így van, akár úgy: fontos jelenség, hogy itt olyan apróbb csoportok állnak előttünk, melyekből a zenélő apparátus régibb formáira s egyúttal a bővülés irányára és arányaira következtethetünk. Ez az első lépés, mely az apparátus szerkezetének feltárásához segíthet; mert ha sikerül itt a hangszeres együttjátszás legелеmibb típusait felismernünk, meg fogjuk találni e típusokat, kiszélesítve, esetleg kombináltan, a nagyobb apparátusok organizmusában is.

Szinte egyedülálló képviselője a hangszerek irodalmi esztétikájának Rimay János verse a kobozról: ¹

Pengését koboznak gyakran ha te hallod,
Minden vígságodat elmulatni látod.
Gyönyörűségedet szomorúságra fordítod,
Szép száraz szemedet könnyvezésre hozod.

Nem körösmához való koboznak pöngése.
Sem nem tánczhoz való gyönyörű zengése,
Mert hozatik tőle elme gyötrődése,
Bujdosó elmének gondban törődése.

Hárfa, lant zengése gyönyörűséget hoz.
Hegedűnek hangja lakodalom házhoz,
Síp szónak az szava, jó az ser körösmához:
De koboz pengése elme törődést hoz.

Regal és orgona, díszes templomokban
Mikoron dicsírik Istent ének szókbán,
Puzan és hortista² az éneklő karban:
Koboz igen illik katonák karjaiban.

¹ Rimay János munkái. Kiadja br. Radvánszky Béla 1904. 36. l.

² Talán másolási hiba «kortista» v. «stortista» helyett (l. Radvánszky, *M. családélet és házt.* III. 1879. 369. l. Egy 1617-iki jegyzékben: *Stortlista*. — *Puzanista*.); «storto» v. «cornamuto torto» a görbékürt (Krummhorn) régi olasz neve (Wasiliewski i. m. 84. l.): a «Kort-

(Rokon ezzel a felfogással, amit Szepesi Csombor Márton ír a kobozról [*Europica Varietas*, 1620, 301. l.]: «... igen keferves kobzolaft hallék, mely enghem nem tudom ha meg vigasztala vagy inkább meg keferite.» — V. ö. Rimay felsorolását a következő régi, tréfás recipével: «Hárfák pöngésétől, kobzok zöngésétől, hegedű hangjával, duda nótájával, hoptánc porából, Bachus jó borából öt-hat pintet bevenni»; továbbá Udvarhelyi György 1664 okt. 19-én Teleki Mihályhoz írott levelének következő passzusai: «Német muzsika s gyengén pengő lantocska kell azoknak, kik vízzel választják el a májat a tüdőtől. Duda, dörgő síp, hegedű, virgina s koboz illik a bor mellé». [Takáts Sándor: *A magyar mult tarlójáról* 1926. 251. l. Teleki M. levelezése III. 264. l.] Az első Comico tragoediában hegedű, citera vagy lant kíséri a mulatozást. [Alszegehy Zsolt: *Magyar drámai emlékek* 1914. 183., 196. l.] Gyulai Mihály a «Fertelmeskedő, s' bujálkodó TANCZ JUTALMÁ»-ban [1681] főként a lakodalmi hegedűlést ostorozza [C₃, C₄b, Db l.].

Már Heltai Gáspár említi a Részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról szóló dialogusban [1552. 35. l.], hogy a lakodalmakon, hegedő, lant, dob és síp járja.)

Eszterházy Pál nádor 1656-iki énekgyűjteményében a «Palas s Ester kedves tánczá»-nak «Ugrója»¹ egész zenekari apparátust vonultat fel. Meglepő a szólóhangszerek hangsúlyozott kiválása, előlépése: valóságos tutti-solo váltakozás ez, ilyen sorrendben: hegedű-duda-együttes — [közben egy ideig talán csak vonósok, később ismét hozzájuk szegődik a duda] — koboz solo — trombita-dob-együttes — lant solo — ének, talán lanttal.

5. Keljünk föl asztaltól, ha jól laktunk bortól,
S tánczoljunk
Szóljon hegedű sétáljunk,
Dudás is bőgjön mulassunk.
7. Az polepsit vonják, mert az urak hagyák,
Rendessen
Hogy azt jár hassák kedvessen
Nézzék is egymást édesen.
8. Fordítsd már az tánczot, s vonj szép oláh tánczot
Ékessen
Hadd járjuk ezt is elmessen
Sőt igen köllemetessen.

Instrument»-ról l. M. Praetorius, *Syntagma Mus.* II. (1618, új kiad. Publ. d. Gesellschaft f. Musikforschung XIII. 1884.) 47. l. (a storto-ról 27., 47. l.) és C. Sachs: *Handbuch der Musikinstrumentenkunde* 1920. 329—30. l.

¹ *Irodalomtört.* Kézl. II. 1892. 144—46. l.

9. Magyar tánczot vonhatsz te Dudás is fujhatsz
Immáron
Az közrend is hadd tánczoljon,
Innét senki ne oszoljon.
10. Kobzos ide járulj, engem el ne árulj
S musikálj ;
Pöngesd hurjaidat s itt állj
Lássad senkit meg ne tréfálj.
11. Trombita, dob szóljon, vígasság hadd foljon
Ez házban,
Légyen minden vigasságban
Senki nem lesz szomjuságban.
12. Hagyják el az nótát, verje Lantos lantját :
Hadd halljuk,
Füleinket vigasztaljuk
Mesterségét magasztaljuk.
13. Énekes jer elől, ne menj székem mellől
S mondj nótát :
Hozd elől Nymphák mivoltát
Szép Diana vadászatját.
14. Meg köll immár szünni (mert le köll fekünni)
Musikának ;
Vegye kiki szállásának
Utját elől s jó ágyának.

A Vásárhelyi-daloskönyv egyik menyegzői éneke (XXV.)¹ azt a benyomást teszi, mintha a hangszer változása a tánc és a táncosok változásával, kicserélődésével járna együtt :

1. Hallad-e? pendits(d) az *lantot*,
Hadd járjam szépen az tánczot ;
Leány, köss fel aranylánczot,
Ne tegyen közöttünk gáncsot.
— — — — —
4. Erre is, gazda, rávigyázz,
Ifjakat mikor tánczban látsz,
Akkoron vigan azt kiálts(d) :
«*Hegedűs*, három most az táncz!»
— — — — —
6. — — — — —
— — — — —
Vonassad az lengyel tánczot,
Hadd (h)ozzám már az menyasszonyt.

¹ *Régi Magyar Könyvtár* XV. 1899. 54—55. l.

8. Vonassad az ifjak tánczát,
Hadd fogja ki-ki ő társát;
Dudás hosszan fúdd az dudát,
Ne kiméld asszonyok talpát.

Ezekből a példákból már a hangszeres játék praxisának néhány alaptípusát vehetjük ki: a koboz, hegedű és lant szolisztikus szerepét, a hegedű-duda s a trombita-dob együttest. Az egymáshoz kapcsolt hangszerek elve az, hogy valamely magas, melódiát hordozó hangszer mellé támaszul akkord- vagy basszus-hangszer áll. Az együttesnek ugyanezeket az alaptípusait részben önálló funkciójukban, részben más kombinációkkal vegyülten világítják meg a további példák. Valamennyi alkalmi zenei együttesről szól; de közülük külön csoporttá alakulnak a speciális alkalmak együttesre: az asztali zenére, tánczenére, temetési zenére vonatkozó. Mindezek az adatok, prédikációkban, regényekben, versekben, dalokban és röpiratokban elszórt említések, megbízhatóknak látszanak, míg kisebb apparátusról van szó; ellenőrzésül ott vannak az emlékiratok, levelek, udvartartási listák, melyek eléggé világosan támogatják vagy kiegészítik az irodalmi emlékek adatait. Ahol azonban az apparátust nagyobb felsorolás vonultatja fel, óvatosaknak kell lennünk, mert számos esetben egyszerű halmozással, a nagyúri pompa vagy mulatság színes leírásának irodalmi eszközével állunk szemben. Itt tehát pozitív zenekari adat nem fog akadni; de ezek az említések akkor is figyelemre-méltók, mert meglepően sok hangszer ismeretéről tanuskodnak. Ugyanígy nem vonhatunk az udvartartási listákból sem reális következtetést az esetről-esetre alakuló együttes speciális, alkalmi kereteire; ezek viszont általános szempontból, lehetőségek szempontjából világítják meg a rezidenciák hangszeres kultúráját.

A kisebb együttesek leírásai az eddigi kereteket nem lépik túl, csak abban különböznek tőlük, hogy a zenekar elemeit nem választják szét élesen apróbb csoportokra.

Bornemissza Péter *Ördögi kisirtetei*-nek «Fris Torkofokrol» szóló részében¹ afféle iváshoz játszott «tus-zenét» ír le pár szóval:

Az bor italhoz kedíg, ezer álnokfagot talaltac, imez amaz io Berenczeiert. Arra hegedőt vontat, trombitat fuytat, hog hamar hamar meg idgyac...

Érdekes analógiája ennek a leírásnak Geleji Katona Ajánló Levelének egyik passzusa az «Öreg Graduál»-ban (1636):

¹ NEGYEDIC RESZE AZ EVANGELIOMOKBOL, ES AZ EPIS-TOLAKBOL VALO TANVSAGOKNAC. Sempte 1578. (Egyet. Kvt. péld.) 909. l.

Vagy fzin'tén azon követik (t. i. a gyönyörködtető orgonisták), a' mit amaz vizes, vagy etzetes, vagy penig bűdös bor áruló hamis kortsomárofofok, a' kik hegedűt, vagy furoollyáft, fogadnak a' pintzejekhez tsak hogy inkább a' borokra vonhafsák a' dösölő embereket, a' kik gyakorta a' fip fzóra képeft meg az ő fzin'te való tífzta jó bort-is el hagygyák . . .

Hasonló leírást találunk az *Ungarischer oder Dacianischer Simplificissimus* 24. fejezetében, ahol főúri lakodalmakról számol be¹:

... wie dann manches mal ein halber oder gantzer Aymer Wein auf die Taffel gefchrotten / und so lang das Faß rinnet / alles in Gefundheit nacheinander außgetrunkē wird / uñ darbey wird continuirende *Clarín* und Trompeten geblasen / wie auch die Heerpaucken geschlagē / . . .

A fuvós-zene, úgy látszik, általában kedvelt tipusa az asztali muzsikának. Kőszeghy Pál *Bercsényi Házasságá*-ban (1695)² így írja le az egyik lakomát:

Vacsorához ülnek s vannak nagy vígadván.
Trombita-harsogást, síp-sikoltást hallván.

Majd később ugyanott³.

Hol a sok muzsika szép zöngése között
A síp és trombita Echóval küzdközött,
Elvacsorálák mit a szakács jól főzött . . .

Apor a *Metamorphosis* 3. részében (Az vendégségről és ebédről és vacsoráról) több adattal egészíti ki ezt a képet⁴:

Mikor megittasodtanak az emberek soknak énekes inasai voltak, akkor énekelni kezdettek, valami szép régi magyar dolgokról énekeltették, néha szerelem énekét is mondottanak kivált az nagy embereknek régi időben mikor mulattanak, igen kedves muzsikájok volt az török síp, egyszersmind az dob, akkor szép magyar noták voltak, s azokat fútták, s annál ittak az nagyja az embereknek. A mely nótákat penig az sippal fúttanak, ugyan indította az embe-

¹ 1683-iki kiad. 176. l.

² Thaly Kálmán kiad. 1894. 49. l. (l. 118. str.)

³ 51. l. 129. str. V. ö. Rákóczi asztali zenéjének leírásával Beniczky Gáspár naplójában (1707 jun. 26. Thaly, Rákóczy-tár I. 20. l.): « . . . le is ültenek, a' sok Trombita, Dob, és másféle Musikának zöngése között. » Majd ugyanott (30. l., jui. 25.): « . . . drága étkekkel és confectumokkal lévén megkészétve az ebéd: a' sok szép discursus, Trombita, Dob és másféle Musica meg nem szűnt » . . .

⁴ *Mon. Hung. Hist. Script.* XI. 330—31. l.

reket mind az itálra, mind a vígasságra . . . [V. ö. Rimay id. verse 3. str. 3. sorával.] Trombitáltak is némelykor, de azt úgy fútták, mintha egy farkas ordított volna [«nem is volt kedves musikájok» teszi hozzá a Metamorphosis verses fogalmazásában, *Mon. Hung. Hist. Script.* XXXVI. 30. l.] . . . Asztalról felkelvén, vagy még asztalnál ülven is, készen volt az hegedű és duda, ottan ottan az, frulya és cimbalom is [a verses fogalmazásban: «Hegedű, «cimbalom, duda készen lévén, Frulyát is gyakrabban azok közti tévén.»]; azután táncolni kezdettek . . .

De néha, úgy látszik, magát a tánc-zenét vagy «szórakoztató-zenét» is fúvók szolgáltatták. Egy XVII. század végéről való panaszos ének (1697) így kezd¹:

Óh szegény magyarság, mit gondolsz magadban?
Azt tudod: jól nyugszol te nemes ágyadban.
Avagy vígan tánczolsz szabad cúriádban,
Sípoltatod magad kárpitos házádban.

Révayné Forgách Zsuzsánnáról feljegyzik, hogy néha hegedű- és sípszó, néha trombitaszó mellett táncolt udvarának lányaival: egyébként jól játszott virginálon és énekelt hozzá. (Deák Farkas: Forgách Zsuzsanna 1582-1632. M. Tört. Életr. 1885. 23. 31. 33. l.)

Eszterházy Pál virágénekeiben metaforák és halmozások sorában jelenik meg a hangszerekkel való játékos példálózás. «Egy sólyom madárról való ének»-ében (13. strófa)² még csekély és alternatív a zenei apparátus:

Fogyatkozás nem lesz hangos muzsikában
Hegedő- vagy dudában;
Tánczot is járhatunk,
Többet is várhatunk.
Képeket irhatunk.

De már az «Egy kis karvoly madárról való táncz-ének»-ben (9. str.)³ gazdagabb kombináció tűnik fel:

Gyöngyvirág musikásod
Szarkaláb virginásod.
Verőfény virág légyen dobosod,
Harang virág hangos trombitásod.

¹ Thaly, *Adalékok* I. 270. l.

² *Irodalomtört. Közl.* 1892. 140. l.

³ U. o. 134. l.

Három hangszer, vagy helyesebben hangszercsoport zenéjét idézi fel a Vásárhelyi-daloskönyv egyik éneke (XCIII. 13. str.):¹

Vigan, vigan, mégis vigan! lám jól hegedülnek,
Trombitáknak, virgináknak húrjain pengenek ...

ahol az együttes annyira valószínűen hat, hogy a nyilvánvaló elírás («trombitáknak ... húrjain») sem zavarja. Koháry István egyik rab-éneke (Haj ki bánat! 1684) szintén az apparátusnak ezt a három-négy hangszerfajtára kiterjedő típusát vonultatja fel:

7. Zeng az muzikaszó,
Trombita, dob, sípszó,
Mondják az éneket ...²

16. ... Az hegedűszónak
S egyéb muzikának
Pengése házoknál
Nem szűnik, itélem ...

17. Mert hahogy megszűnne
S hegedűs pihenne —
Mondják: három az táncz!³

A duda, mely ebben a korban szóló-instrumentumként is feltűnik (Apor a fejedelem «igen kedves muzsikájá»-nak nevezi⁴), sokáig nél-

¹ Régi Magyar Kvt. XV. 155. l.

² Thaly: *Adalékok* I. 197. l. Hasonlóan énekkel kombináltan jelenik meg a kisebb együttes Apornál, a monostori kerti ünnepségek leírásában, (*Mon. Hung. Hist. Script.* XXXVI. 98. l.):

Akkor minden étel s ital bővön vala,
Virgina, hegedű, ének s szép muzsika ...

Énekes és hangszeres apparátus jelenik meg a Szencsey-kézirat 23. sz. házassági énekében is (26. str.): Az éneklő személyek kérlek jelen legyenek, mondgyanak éneket és ditsereteket, ízépeket, szépeket. — 28. str.: Az musikás van hátra ennek ő Regulája, hegedű notája, Czimbolim harfája, ezt vonnya ezt vonnya. — A Both János másolta «lemondási költemény»-ben (1631, Figyelő III. 1877. 62. l.) olvassuk: Dob, sip, lant és hegedőlés, Nem köll nekem sem éneklés, Mert rövid nap meghalok, Trombitálás, virginálás, Tőlem távol légy tánczosztás, Mert rövid nap meghalok.

³ U. o. 199. l.

⁴ I. m. 336. l. V. ö. Horváth Istvánnak Batthyány Ádámmal küldött jelentésével (Rohonc várából): «Dudást vittének s csaknem felfordították a házat a mosólányok, legények és inasok». (Takáts S.: *A magyar múlt tarlójáról*. 251. l.) — Hogy a duda nyugati országok-

külözhetetlen basszus-hangszere lehetett a vonós-együtteseknek, de a nagyobb zenekaroknak is. «Hegedű, virginás, dudás és trombitás, A ki nélkül nem lehet semmi víg lakás» írja egy «gúnyvers a székely kevély asszonyokról és az udvari pippes leányokról» 1676. (Radvánszky, *M. családélet* 1896. 419. l.) Úgy látszik, a XVIII. század folyamán szorult ki a zenekarból s helyét a gordonnak, illetve cimbalomnak adta át. Apor még felemlíti a farsangi vándor zenekarokban:¹

... (farsangban) ... úgy ittak s úgy jártak egymáshoz, csuklyát vontak az nyakokban, botot az kezekben, feles cigány hegedűsök, dudások az számban, kiáltásokkal, muzsika-szóval, úgy járták az tartományt.

De Rettegi György, mikor emlékirataiban leírja a «lakodalmi solennitások»-at (1760-iki feljegyzés),² már nem tud róla:

Így osztán nagy sereggel megindultak török-sípossal, akinek volt s egyéb musikásokkal, úgymint: hegedűs, gardonos és cimbalmosokkal oda, az hol a menyasszony szülei, vagy maga lakása volt.

S ha a XVII. század magyar zenekarát, az *Ungarische Wahrheitsgeige* alább következő leírása nyomán egybevetjük a XVIII. századvégi magyar zenekarnak a lipcei *Allgemeine Musikalische Zeitung* 1800-iki évfolyamában megjelent leírásával, legnagyobb különbségnek épp a duda eltűnését s helyette a cimbalom bevonását fogjuk találni. A szerepet, mely a régebbi magyar zenekarban a dudának jutott, épp az a rendkívüli fontosságú röpirat világítja meg, mely egymaga ad választ a XVII. század magyar zenekari előadás-módjának kérdésére.

7.

A *Wahrheitsgeige* (1683) politikai tendenciájú röpirat; célja a magyar felkelés s a közelmúlt küzdelmeinek igazolása. Sajátságos zamatú elmésséggel allegóriához fordul, hogy a tényeket plasztikusakká tegye: a magyar hegedű és a magyar zenekar leírásához. A tényeket pontokba foglalja s e pontokat később megismétli, ezúttal

ban a XVI—XVII. század folyamán még a legkevésbé világi jellegű együtteseknek is része lehetett, érdekesen bizonyítja G. M. Artusi, ki a ferrarai San Vito apáca kolostor zenekarában említi (*L'Artusi overo delle imperfettioni della moderna musica*, 1600, 2. l.)

¹ I. m. 358. l.

² *Házánk* 1884. I. 362. l. Az emlékirat az 1718—67 közötti időről való.

politikai értelmet, magyarázatot fűzve hozzájuk.¹ Közben az előadás módjára is rátér, hasonlóan kétértelmű, később allegorico-politikai módon magyarázott leírást adva róla. Felmerülhet tehát a kérdés, megbízható-e a röpirat zenei szempontból. Úgy hisszük, az; egyik mellette szóló érv, hogy adatainak egy része feltalálható más, egykorú dokumentumokban; másrészt meg plauzibilis, hogy a politikai értelmezés ötletességét épp abban látta, hogy meglevő, való részletek és sajátságok leírását használta fel átértelmezhetően, nem kitalált dolgokét.

A röpirat teljes címe: ² Ungarische | Wahrheits-Geige / | Oder | Eigentlicher Entwurff deß Vn- | gerlands / wie auch die Beschaffenheit dieser | Nation / sambt allem Verlauff / woraus dieses Ungarische | Ubel geflossen / biß hieher gewachsen / und jetzt in so groffe Flamme ausgefchla- | gen. Aus dem Ungarischen in das Teutsche über- | fetzt. | Gedruckt zu Freyburg / Anno 1683.

Első részében — egy Mazek nevű magyarországi hegedűs állítólagos leírása nyomán (dátuma: Caschau den 27. April 1683) — közli a magyar hegedű sajátságait, formáját, részleteit. Utána az együttes leírása következik (A₂ b) l.). Minthogy ezúttal az utóbbi érdekel, következze itt ez a rész eredeti szövegében és terjedelmében. A szöveg egyes pontjait, mint említettük, a röpirat később még egyszer lenyomatja s akkor fűzi hozzá a politikai értelmezést; a szövegnek ebben a második lenyomatában több lényegtelen eltérést találunk az elsőtől: ezeket széljegyzetben jelöljük. A szöveg gótbetűs, a kiemelt szavak eredetileg latinbetűsek.

Itzt folget die Art oder Manier der Ungrischen gantzen *Musik*.

1.

Die Ungarn brauchen zu ihrer *Musik* keine Mittel-Stimmen / weder andern Mittelstimmen ... andere *Discant*, *Alt*, *Tenor* noch *Bass*.

2.

Die Ungarn haben zu jedem *Essen* oder *Tractament* eine befondere *Sonata*

¹ Ismertette Bartalus István: Ujabb adalékok a magyar zene történelméhez 1882. (*Akad. értekezések a nyelv- és széptud. köréből.* X. 13.) 10—15. l. Réthelyi Prikkel Marián: A magyarság táncai 1924. 44. és 48. l.

² *Bpesti Egyetemi Kvt.* RMK. III. 518.

fo sie *Nota* nennen ; Und ifts sonderlich ift
des ersten Effens oder *Tractaments* die
Saurkraut *Nota*.

3.

Die übrigen Ungrifchen Geiger /
und solten ihrer 100. beyfammen feyn /
ftreichen des ersten *Discants* Stimme
oder die *Nota* in gleichem Thon / unten
in der *Octav* mit / welches sie *contra*
nennen.

4.

Es wird zu einer vollftändigen Un-
grifchen *Mufic* ein Bock oder Sack-
pfeiffe auch gebrauchet / diese brummet
wie bekandt / immer in einem eingerich-
ten Thon gar ftattlich mit / und giebt
den Geigern nicht geringen Behülff ,
damit sie nicht fo bald ermiden.

auch ein Bock oder Sack-
pfeiffe gebrauchet die
brummet immer

ermiden

5.

Die Ungrifchen Geiger haben eine
gantz befondere Manier im geigen / ge-
brauchen sich gar langer Strich und
sonderbaren ruckenden Stöß mit dem
Bogen / fo keine andere *Nation* dißfalls
ihnen nach zu thun vermag.

Ungarifchen

sonderbarer ruckender...
dißfalls [den
nachzuthun

6.

Die Ungrifchen Geiger gewöhnen
sich nicht allerhand *Colleraturen*, sondern
verbleiben bey einer wol gefasten und
erlerneten auch wohl anftändigen Leuf-
fel / fo sie etwan 2. oder 3. mal *repetiren*.

Ungarifchen... gewöhnen
sich nit an...
einem wolgefasten
wolanftändigen

7.

Die Ungrifchen Geiger *excelliren*
absonderlich in den höchst verwunder-
lichen geschwind oder behend machen-
den *Contrapuncten*.

8.

Die Ungrifchen Geiger wagen alle
Leibes Kräfte dran etwas zu verdienen
oder [A₃] zu überkommen und zu er-
halten / feynd gar luftig und munter /
fitzen nicht nieder / sondern stehen auff
eine Banck in die Höhe oder ihrem
Herrn vors Angeficht / darzu halten sie
sich auch gar mäßig in Effen und
Trincken / und lassen sich mit wenigem /
beedes mit *Tractamenten* und Bezahlung
contentiren / so fern sie nur ein gutes
Wort und guten Willen spüren.

Ungarifchen... Leibskräfte-
ten... etwas zu über-
kommen / zu verdienen
feynd gar munder und
fitzen nit gern nieder
ihren Herrn unters...
/ halten sich gar mäßig
im
nicht weniger /
spühren.

Ennek a leírásnak minden részlete nagyfontosságú; az 1. és 3. pont arról világosítanak fel, hogy a magyar együttesben nincs szó szigorúan elhatárolt szólamokról: — ha a röpiratot magyar írta vagy magyartól kapott adatokra támaszkodik, itt valóban olyan momentumot ír le, melyet elsősorban kellett a külföld zenekari muzsikájától való megkülönböztetésül hangsúlyozni. A dallamot párhuzamosan több szólam játssza. De ez a játék nem gépies: már magában a vonásmódban is van valami speciális (5. pont), még jobban szembe-
tűnik a dallam gyors kiszínezésének és körülírásának, a «kolorálás»-nak általános praxisa (6—7. pont). Ez a két pont látszólag ellentmond egymásnak; az előbbiben sematikus, rövid ékítésről vagy futamról, az utóbbiban csodálatos és gyors «kontrapunktok»-ról, kétségkívül a dallammal egyidőben játszott, szabad, elaprózó parafrázisokról tesz említést. Talán úgy érti, hogy a kolorálás formája többé-kevésbé azonos passage-típusokon alapul, de ezek a típusok viszont szakadatlanul érvényesülnek, hogy az előadást improvizáció-jellegükkel szabadabbá és mozgalmasabbá tegyék. Az az időtlen hagyományokból takadt előadásmód ez, mely énekes és hangszeres zenében egyaránt nyomon követhető a legősibb kultúráktól kezdve, a régi nyugati műzene egész történetén át a ma még fellelhető régi népdalokig s a népies zenekarok előadásmódjáig; melynek a nyugati műzene történetében a XIII. századba, Johannes de Garlandiáig visszanyúló elnéleti irodalma van, s melyet a XVI. és XVII. században tudományos, instruktív művek egész sorozata tanított Olasz- és Németországban.¹ A hangszereknek ezt a koloráló, mozgalmas játékát,

¹ L. többek közt Wasiliewski i. m. 106—9. l., Johannes Wolf előszavát Giov. Luca Conforto *Breue et facile maniera d'essercitarsi a far passaggi* c. művének (1593 vagy 1603?) új kiadásához (*Veröffent-*

a «cikornyás» előadást, úgy látszik, a duda «támasztotta meg» és kíséretben, basszuson, kitöltő szólámon kívül bizonyos egységet adhatott a játéknak (4. pont). Ez volt az a funkció, melyre később más hangszereket, gordont (bőgőt) és cimbalmot alkalmasabbnak találtak.

Vessük össze ezt a képet azzal, melyet több mint száz évvel később a lipcsei *Allgemeine Musikalische Zeitung* 1800-ik évfolyamában¹ egy névtelen tudósító (mint újabb kutatás megállapította, Klein Henrik)² ad a magyar népies zenekarokról. A kép alig változott; a zenekar kissé kibővült; az improvizáltan kórázó előadás (itt szólóban) most is legfeltűnőbb jellegzetessége az együttes játéknak. A főszólam mellett most «második hegedű» is szerepel.

Die Instrumente bey der ungarischen N. Musik (Nationalmusik) sind gewöhnlich eine oder mehrere Violinen, eine Bafsgeige und ein sogenanntes Hackbrett (Zimbal). Andere Instrumente: Fagott, Oboe, Waldhorn u. a. findet man bey derselben nie. Selten findet sich eine geringere als drey Mann, und noch seltner eine grössere als 8 oder 10 Mann starke. Truppe Musiker beysammen, von welchen immer der Eine, oder ein Paar erste Violin, ein Anderer den Bafs, und die Uebrigen, den Zimbalisten ausgenommen, zweyte Violin spielen. Ist aber die Gesellschaft mehr als fünf Glieder stark, so spielt eines derselben die Variation des Textes nach Angabe seiner eigenen Phantasie, und bringt dadurch einige Mannigfaltigkeit in die sonst sehr einfachen Töne.

(Ez az együttes már 1790 körül végleges formájában áll előttünk. Nagy János a «*Nyájás Múzsá*»-ban [1790, 246. l. «A' Fársángról»] így írja le:

Nálam lefzsz a' tzimbalmos,
Egész éjjel nem álmos,
Két hegedűst kereftem.
'S még bőgőt-is szereztem,
Akár lassút, akár frisset,
Jól vonnyák a' Minuetet.
Tuta! ra! ra! ra!

Uebungen der Musikbibliothek Paul Hirsch, Frankfurt a/M. II. Berlin 1922.) ; *Vierteljahrsschrift für Musikwissenschaft* 1892. 370—75. l. stb.

¹ 35. sz. «*Ueber die Nationaltänze der Ungarn*» 611—16. hasáb. A zenekarról 611. hasáb. — Újabban l. Fabó Bertalan: *A magyar népdal zenei fejlődése* 1908. 221—24., 232—34. l. Réthei Prikel Marián i. m. 48—49. l.

² Major Ervin: Két bírálat 1925. (Különlenyomat a «*Századok*»-ból). 6. l.

Ugyanott [244. l.] a «kesergő tzigány»-nyal mondatja: «Ki lefziz már muzsikás, Tzimbalmos, és kontrás...» S hogy ezek az együttesek már valóban túlnyomóan cigányokból állhattak, abból látjuk, hogy Gvadányi cigánybandái ezt a tipikus összetételt mutatják: a «Pöstyényi Főrdés»-ben [1787.] a szeredi öttagú banda szerepel [köztük egy cimbalmos, egy «kontrahás»]; «A mostan folyó ország gyűlésének satyrico critice való leírása»-ban [1791, 179. l.] még pontosabban részletez egy ugyanilyen együttest:

Hárma hegedűjét füléhez illette,
Czimbalmos czimbalmát térdére rá tette,
Bögdőjéhez magát egy vén görbítette...

A *Hasznos Mulatságok* 1823-iki évfolyamának I. f. 92. lapján szintén ezt az újabb típust regisztrálja: «Nevezetes tulajdona a' Magyar muzsikának, hogy közönségesen négy eszközök által gyakoroltatik, úgymint: két hegedű, egy bögdő és egy czimbalom által; noha ezek mellett az újabb időkben többféle fuvó eszközök is hozzá alkalmaztattak.»)

De ha az apparátus s az előadásmód tán kevésbé is változott, van a *Wahrheitsgeige* pontjai között kettő, melyeknek helyességét már nem ellenőrizhetjük későbbi adatokból, melyekhez a korszak dokumentumaiból kell kiegészítést keresnünk. Ezek nem az apparátusra s nem az előadásmódra, hanem külsőbb körülményekre vonatkoznak: egyik az asztali zene formája, másik az előadás színhelye.

SZABOLCSI BENCE.

KÖLTEMÉNYEK.

Útban.

Zöld fák közül kilátszik egy ház
A komáromi szigeten.
Átpillantok s látása megráz.
Nagy Isten! alig hihetem,
Az a sziget már nem magyar föld,
Félig magyar csak ős Dunánk,
S *Komárom* szüze méla, megtört
Szemekkel sírva néz reánk.

Borús szemem a tájt beszállja,
Mint ismerősnek integet
A fülmilék s rózsák hazája,
A vízre hajló zöld sziget.
Ma rajta síri szél sohajt át,
Pedig de sok szép napja volt,
Mikor még születése napját
Ott szokta ülni Beöthy Zsolt.

Karavánokban jött a vendég,
Barát, tanítvány, tisztelő,
A kerti fák közt, váltva, mindég
Új s új csoport bukkant elő.
A házigazda alig győzte
A sok baráti kézfogást;
Míg Salamonné főzve-főzte
A pompás jó halpaprikást.

Étel-ital pezsgésbe hozza
 A szívet és a szellemet.
 Csapong a kedv. Nincs vége-hossza.
 A tréfaszó ha megered.
 Első a házigazda ebben,
 A hangja finom, úrias,
 S nem sziporkázik fényesebben
 Kovácsok üllőjén a vas.

Figyelve csüggtünk mézes ajkán,
 Ha bölcs beszéde megeredt.
 Jó, ringatózni könnyű sajkán
 Kristályvizű mélység felett.
 «Szellemkincsünk nagy, dús örökség,
 Te ifju. balgán meg ne ved ;
Egy csillag égjen : az örök-szép,
 Költő, művész, csak azt kövesd» . . .

Álom, ne csalj! Elmúlt a mult már,
 A mester ajka néma por ;
 A csillag elhomályosult már,
 Korunk, hajh, *lelket is* rabol.
 Van-é a széthullt romházában
Egy célra törni még erő,
 S a tűrő rab sötét dacában
 Ott szunnyad-é a jobb jövő? . . .

Szemem a túlsó partra villan,
 Megkap a kép varázsa. Im,
 A déli napfény játszva csillan
 Komárom ősi tornyain.
 Szél a ködöt ha messze fújja,
 Lesz ott megint magyar világ,
 Sírjokbul is kikelnek újra
 A *komáromi daliák*.

Két Browning-vers.

Hóp Evelin.

I.

Meghalt a bájos Hóp Evelin!
 Űlj mellé, s nézd, mi szép halott!
 Ez az ágya, 'könyvespolca az,
 Ő tépte le ezt a gerániumot.
 Mely immár szintén haldokol.
 A szobában minden a régi maradt;
 A zsaluk bezárva, réseiken
 Engednek át csak két sugarat.

II.

Tizenhat éves volt csupán.
 S alig sejthette, ki vagyok én.
 Nem is gondolt szerelemre még.
 Egyéb cél vonta, más remény.
 Kötelesség csip-csup gondjai közt
 Majd fáradt, majd pihent kicsit.
 Míg hirtelen intett néki a menny —
 És most kihűlten fekszik itt.

III.

Hát késő immár. Hóp Evelin?
 Csupa szépet jósolt rólad az ég,
 Mely tiszta- s igaznak alkotott,
 Oh te szellem-, tűz- s harmat-vegyülék.
 S csak mert háromszor idősb vagyok.
 S más úton járom a föld porát:
 Neked nem voltam semmi egyéb.
 Csak embertárs, felebarát?

IV.

Nem, nem lehet az! Hisz az Isten él,
 Ki teremtni erős, kegyet osztani nagy.
 S ki szerelmet szíthat szerelemér'
 Neki szólok : vágyam csak te vagy!
 ... Bár lelkem tán még sokszor él
 Új s új alakban, új tereken.
 Sokat tanul, sokat feled is,
 Mig egy nap az Úr odaád nekem.

V.

De eljön a nap, oh Hóp Evelin,
 Melyen megértem, a földi tanyán
 Mért bolygott vidám szellemed
 És szüzi tested hajdanán?
 Mért volt hajad ámbra? Ajakadon
 Gerániumod színe mért viritott?
 S a régi után új lét ha virad,
 Mily üdvre fogsz vezérteni ott?

VI.

Majd szólok : «Éltem azóta sokat,
 Majd bizakodón, majd csüggedőn.
 Sokféle mezben bolyg~~ta~~tam át
 Sokféle tájon és időn.
 De bármit elértem : egy, csak egy
 Került el mindig a föld terein :
 Rád vágytam s most megelételek —
 Óh hogy fogadsz itt, Hóp Evelin?

VII.

Azóta folyton szerettelek.
 Szivembe' hordtam éj- s napon át
 A te nyílt mosolyod, piros ajkaid,
 S fürtidnek ifju aranyát

És mostan csitt. Fogd ezt a dalt,
 Mit drága kezedbe szoritok :
 Ez titkom. Aludj most. Szellemed
 Majd kél, emlékszik, s érteni fog !»

Szerelem romok között.

I.

Itt, hol alkony enyhe fénye rezdül
 Sok-sok mérföldön keresztül,
 S álmos birkák hazatérő nyája
 Ballag most a félhomályba',
 S közbe-közbe, itt-ott fűvet lelve,
 Meg-megáll, hogy lelegelje :
 Azt beszélik, rég elmúlt időben
 Város ragyogott dicsően,
 Hogy itt volt a fejedelmi székhely,
 S udvarában fényességgel
 Trónolt a király, kinek szavára
 Béke lett vagy harci lárma.

II.

S ím most, bárhol álljak, nincs semerre,
 Nincs egyetlen árva cserje,
 S a hegylejtőn csak elszórva látszik
 Néhol egy tenyérnyi pázsit.
 Hol néhány kis ér siet a mélybe
 És jut névhez. összeérve.
 — S hajdan itt nagy várnak állt az orma
 S lángként tört az égbe tornya,
 S tetején a száz-kapús falaknak,
 Miket színmárványbul raktak,
 Elfért tizenkét lovas, ha kellett,
 Kényelemben, egymás mellett.

III.

Mennyi fűvel van a táj belepve!
 Milyen bujaság a gyepe!'
 Mily csudásan vastag az a szőnyeg,
 Mely alatt, csak sejthetőleg,
 Mélyen rejlik, csöndes nyugalomba'
 Ama régi város romja,
 Ahol egykor, búa' és örömbé',
 Zajlott tarka nép özönje —
 Ez fáradt, hogy éljen dicsőségben.
 Az meg, hogy né érje szégyen,
 S hírnek fényét, szégyen gyalázatját
 Pénzen vették, pénzen adták.

IV.

Most mindebből csak egy kis torony van.
 Amely régtől fogva rómában.
 Ebkapornak, télizöldnek gazza
 Kúszik rajta a magasba.
 Lent vadhagyma kis bimbója néz szét,
 Áttörvén a kövek rését...
 Pedig róluk szökkent fel a légbe
 E toronynak ékessége,
 S itten volt a kocsiverseny-pálya.
 S ottfen ült a nép királya,
 Deli hölgyek s hősök körülötte.
 A lovakban gyönyörködve.

V.

S míg az est bucsúfényt hint a tájra.
 S a csengő kolompu nyájra,
 Mely a legelőről békességben
 Az akolba hazamégyen!
 És a lejtők és a vízerecskék
 Egyre szürkébb színre festvék:

Vágyó szemmel most egy lányka vár rám
Ama vén toronynak árnyán ;
S honnan hajdan a királyi szózat
Serkenté a vágatatókat,
Egy szép szőke tündér áll ma résen,
S nyugtalan, mi okbul késem.

VI.

A király fent büszkén mérte végig
Országának messzeségét,
Nézte templom-koronázta bércét,
Csarnokokról fénylő ércét.
Útat, hídát, s végül a porondot,
Hol ezernyi nép szorongott.
S most egy deli szűz lesz ott helyében,
Aki szótlán jó elébem,
Előbb szemmel ölel át csak szendén,
Karja vállamon pihenvén,
Aztán jó csak sor pár hosszú csókra,
Látást, hallást kioltókra.

VII.

Milljom katonáját küldögette
Ez a nép nyugat- s keletre ;
Hódolattal ünnepelni bálványt,
Égig rakta fel a márványt,
S aranyos hadi kocsi ha kellett.
Nékik ezerszámra tellett . . .
S most — por annyi szív, mely büszke, nagy volt,
S annyi, amely jég és fagy volt!
Így van eltemetve annyi század,
Amely bűn volt és gyalázat.
Hír, babér így porlad idelehn —
Legfőbb jó a szerelem!

RADÓ ANTAL.

ÉRTESÍTŐ.

Két könyv Bethlenről.

Sebes Dénes: *Bethlen István gróf.* — Történelmi korrajz. — Egy kortárs feljegyzései. — Kiadja a Kir. Magyar Egyetemi Nyomda.
Surányi Miklós: *Bethlen.* — Történetpolitikai tanulmányok. Singer és Wolfner kiadása.

Mussolini sok tekintetben iskolát támaszt, mindenfelé. Az állam mindenbe beavatkozása, a kormányrendeletek ellentmondást, sőt felvilágosítást sem tűrő kérlelhetlensége, az állam mindenhatósága felé haladás csaknem az állami kommunizmus határáig: ezek s hasonlók az ő példájára történnek, úgyszólván világszerte. Abban is ő az első, hogy még hatalma és pályája delén könyvek jelennek meg róla, az eddig szokásos hírlapi cikkek helyett. Ennek van is nála értelme: ő annyira új egyéniség, elvei, kormányzati iránya is annyira új, hogy a tetteit vezérlő elveknek, azok fejlődésének és céljainak ismertetése éppen nem fölösleges, e könyveknek magyarázó és bizalomkeltő hivatásuk van. Életpályája maga is oly érdekes, hogy e könyveket magyarra is lefordították.

Most Bethlen Istvánról is könyv jelent meg, egyszerre kettő. Az ő egyénisége s politikai szereplése ugyan első fölléptétől fogva magára vonta a figyelmet s ismeretes, e két könyv olvasása mégis tanulságos, mert, kivált Sebess Dénes munkája, azt mutatja, hogy Bethlen kezdettől fogva azon kérdésekkel foglalkozott, melyek nemzetünk életében döntőkké váltak, mint a föld és Erdély kérdése, s a magyarság erősítésének biztosítékai. Ez érzékére vall s őt mintegy a sors kijelölt férfinak mutatja. E két könyv voltaképp Magyarország újabb történetének áttekintése, melyben egyre növekszik Bethlen alakja, hogy az utolsó években nemzetünk életének irányítójává váljék.

A két könyv igen különböző. Sebess Dénesé tárgyilagos, pontos életrajz, a gyermekkortól kezdve, a fejlődés egész képét adja, egy bizalmas barát tájékozottságával. Vannak benne művészini sikerült részek, például a Mezőség leírása egy kocsizás elmondásával. Ahol lehet, Bethlent magát beszélteti, vármegyei, képviselő-jelöltkori,

parlamenti beszédeit, sőt magánbeszélgetéseit is idézi, amelyek mellé sok helyütt odaállítja a későbbi államférfi s miniszterelnök nyilatkozatait. Megnyugtató következetesség egy politikus pályáján! Részletesen ismerteti a forradalom alatti tevékenységét, szegedi és bécsi fáradozásait, a békekötést előkészítő munkáját. Meggyőző idézeteket hord össze politikusok emlékirataiból Ferenc Ferdinánd Erdélyre vonatkozó tervéről, melyet egyesíteni kívánt Romániával, a Habsburg-monarchiában, mit a románok nagy része is szívesen látott volna. Megdöbbenő adalékokat említ föl a béketárgyalásokról. Így például Nagyváradot, melyről tudták, hogy sok magyart szakít el, azért dobták oda Romániának, mert fontos közlekedési központ, s mert a nagyváradi-halmi vasútvonalat oda akarták adni, mely csak költséges új építkezéssel lett volna pótolható. Tardieu kívánta, hogy a Szatmár—Várad—Makó vonalat átengedjék, másképp Romániának nem volna a hegyek lábánál vasúti vonala, ami stratégiailag fontos. Az ily részletek ismeretlenek a nagyközönség előtt, pedig megérdemlik figyelmét.

Bethlen legnagyobb tettének a könyv a Nemzeti Bank felállítását mondja, de később a felsőház reformját, majd körülzártásunk megtörését az olasz barátsággal szinte mellé állítja. Joggal. Surányi viszont a népszövetségi kölcsönt s az ellenőrzés megszüntetését tartja ilyen nagyra. Nehéz volna választani, de nem is szükséges. Szerencsés államférfi, aki ilyen nehéz viszonyok között ennyi nagy eredményt tudott elérni.

Sebess Dénes könyvét sok illusztráció is díszíti; ezekben akad több érdektelen is, Bethlen különböző vidéki útjairól.

Surányi könyve egészen másforma. Ő is azt írja, amit átélt, amit ismer, de ez nem Bethlen élete, hanem a Bethlen kora. Azt írja le, mit szenvedtünk a forradalmak alatt, mint csillant fel közben Bethlen alakja a remény ködében; mily áldozatokat követelt a szanalás, mennyi akadályt gördítettek a megnyugvás elé a nehezen lecsillapítható forrongó kedélyek, a bombamerénylettekkel, a franküggyel, s mint tudott mindezekben lassanként úrrá lenni Bethlen. Előadása drámai. Amint a bécsi «Olympust» rajzolja, barok-palotáival, rokokó-bútoraival e kemény és valóságos világban: az szimbolikus voltában hatásos és kifejező. Ahol csak lehet, rendkívül eleven jelentekhez kapcsolja mondanivalóit. Ilyen mindjárt a könyv első fejezete, mikor az újságírók csoportja az új miniszterelnököt várja, s midőn megjelenik: nem merik megszólítani. «Most kezdődik a tekintély kora Magyarországon.» Ilyen az utolsó is: egy épülő ház leírása, a sürgő-forgó, kalapáló munkásokkal, a munka zajával. «Most már hiszem, hogy vége van a forradalomnak.» Pil-

lanattfelvételek ezek Bethlenről, az országos történet nagy albumába foglalva. Inkább a kor rajza, mint Bethlené, de a háttérben állandón ott van Bethlen alakja, mint ott van e korszak történetében mindenütt. Egy könyv csupa kitérésből, de mindenütt a szépirodalom magaslátán.

Mindkét könyvre van egy-egy megjegyzésünk.

Surányi (a 140. lapon) felsorakoztatja a földreform adatait s megállapítja, hogy a magyar földből még mindig kevesebb százalék van kisbirtokosok kezén, mint Német- vagy Franciaországban és Dániában; tehát «a földbirtokreform még nincsen befejezve». Azt elfelejti hozzátenni: vajjon ott erőszakos reform aprózta-e fel így a földet vagy természetes folyamat, s hogy vajjon ott nem kedvezőbb-e a föld kultúrája, hozama stb. Ezután meg ugyanazon lapon azt veti oda: meg kellett csinálni azért is, «hogy a földosztó agrár szocializmus utópiáiból a magyar paraszt örökre kiábránduljon». Melyik hát az igazi nézete? Vannak a könyvnek ily részletei, melyek mintha napilapok vezércikkeiből volnának átvéve. Van ebben más ellentmondás is. Más helyt az új kultúrjavaslatoknak tömjénez, pedig a kultúra fokozása s a földreform a jelenben bajosan találkozhatnak, csak a távol jövőben.

Sebess Dénes könyvében Bethlen egyik nyilatkozata a forradalom okai közt a léha irodalmat is említi. Örvendetes, ha Bethlen István is ily fontosnak látja az irodalmat. De vajjon mit tettek a kormányok a komolyabb irodalomért? Irodalmunk századok óta nemzetszertartó erő. Volt komoly nemzeti irodalmunk mindig, de a fa hiába termi gyümölcsét, ha azt le nem szakasztják, s a fa is, hogy kellőképp fejlődjék, teremjen, ápolást kíván. A mi irodalmunkért semmit sem tettek a kormányok. Máshol másképp van. Pirandello állami támogatással járja színészeivel és darabjaival a világot, csak hogy az olasz irodalom és színészet hírért terjessze. A lengyelek képes havi folyóiratot adnak ki Varsóban, *Pologne Littéraire* címen, melyben angol, francia és német vegyes szöveggel ismertetik íróikat, illusztrátoraikat, s e lapot ingyen küldözik a külföld íróinak. A csehek diplomáciája fáradozik azon, hogy Capek valamelyik darabját Párizsban legalább egy kisebb színházában előadják. Ha egy magyar író, aki sok francia operettet is fordított, kimegy Párizsba, rövid úton, önkényt mellére tűzik a becsületrendet, amit hivatalos úton nem tudnánk kieszközölni. S nálunk? Angliában Johnson nyomorba jutott rokonai még a mult század végén is államsegélyt kaptak; a magyar írók segélyegylete elolvadt tőkéje fejében egész évre nem kap az államtól annyit összes elaggott íróinak segítésére, amennyi egyetlen szegényes háztartásra elég volna. Az utolsó koronázás rendezősége

az írói társaságoknak az utcára adott jegyeket, hogy a tömegben eljenezzenek. Az 1926-ik év 29 új magyar darabja közül egyetlenegyét mutatott be a Nemzeti Színház. Könyvben, fordításban is a könnyű, sokszor valóban léha irodalom özönlik be, feltartóztatlanul; a magyar könyvnek kifelé nem nyit utat senki, pedig ez nemzetismertető propaganda volna.

Az irodalom elvégzi a maga munkáját így is, nem rajta áll, hogy mekkora hatással. A közmondások is elavulnak. Ma, mikor a lőrét hűhóval mérik, a jó bornak is kell a cégér.

Még egy megjegyzésünk van. Mind a két szerző állandón azt írja: Bethlen István gróf, e helyett: gróf Bethlen István. E mellett szól a hagyomány s az értelem egyaránt, hiszen ez jelző, akár a nemesi előnév, nem állítmány. Nem régen, a nyelvérzék épsége idején, még gróf asszonyok is úgy írták alá magukat: gróf B. Julia. A falusi nép örege a többgyermekű grófi család tagjait ma is így különbözteti meg névszerint: gróf Antal, gróf Bálint, nem Bálint grófot mond, mint az újabbkori tárcák és társadalmi regények.

Az egyetemi nyomda kiadványa igen szép, ízléses kötet, Surányi könyvének kiállítása is csinos.

— n. —

A magyar irodalmi népesség Faludtól Petőfiig.

(Horváth János könyve. Budapest, 1927. A M. Tud. Akad. kiadása.)

Szinte matematikailag következetes módszer és a történeti fejlődés elevenségének életszerű éreztetése, — a legapróbb jelenségeknek filológiai részletmunkával való kidolgozása és nagyvonalú egységbenlátás, — a költői formatörekvések immanens egymásbakapcsolása és az általános szellemi erőkkal való összejátszásának éreztetése, — szóval az egymással ellentétes vizsgálódási módoknak egyformán biztos érvényesítése jellemzi Horváth Jánosnak a magyar irodalmi népiességről írott, terjedelemben is nagyszabású munkáját.

A népiesség fejlődése irodalmunk legjelentékenyebb korszakának egyik legjelentékenyebb tünete. Horváth Jánosnak vizsgálódása Faludi Ferencnél kezdődik, mint aki a népnél elsőül keres tudatosan formai hagyományt. Legközelebbi követője Dugonics András, megelégszik az anyagi hagyománnyal. Dugonicsal és körével szemben Horváth szerint főmegkülönböztető jegye Faludi törekvéseinek, hogy míg őt elsősorban művészi szempontok, addig amazokat főképpen nemzeti célok vezették.

A költői gyakorlat továbbhaladásában Faludi után említésre méltó állomások Csokonai és Horváth Ádám. Csokonai költészetében,

azonban a népiesség még nem jelentkezik uralkodó vonásként. Horváth Ádámnak pedig — bár muzsikalitása a magyaros ritmuskeresésben igen jelentékeny — gyakorlata áthajlást mutat a tiszta magyaros verselésből az idegenszerű felé.

A tudatos népiesség e kezdő korának gyakorlati művelői mellé érdekesen állítja Horváth János az elmélkedőket is. A népköltési termékek gyűjtésének szükségérzete erőteljesebben Révay Miklóshan és Ráth Mátyásban jelentkezik először. Az 1782-iki *Magyar Hírmondó*-ban felszólítást tesznek közzé. Az ő felfogásukban azonban a régi és népi még nem válik el egymástól. Ez elválasztást Kultsár István végzi el a *Hasznos Mulatságokban* (1817 és 1818). Ő már nem a régi, hanem a népi dalokra hívja fel a figyelmet. Lapjában e felhívás után egyre több népdal jelenik meg s e közlések nyomán tűnik fel először maga a *népdal* elnevezés is.

Elméleti téren a legelhatározóbb lépés Kölcsey Ferencnek az 1826-iki *Élet és Literaturában* közzétett értekezése a *Nemzeti hagyományokról*. Ez okfejtés főcélja, hogy az idegen mintákhoz fordult műköltészetnek a népköltészetben nemzetibb sugallót mutasson.

A művészi népdal elméletére vonatkozólag az egész korszakra legjellemzőbb Bajza Józsefnek és Toldy Ferencnek 1828-iki levélváltása. Kettőjük elvi ellentéte azon sarkallik, hogy Bajza a népdalíró műköltőtől önmaga megnevesítését várja a népdal megnevesített formái között, Toldy pedig azt kívánja, hogy a költő vegye át a népi érzésmódot, tehát idomítsa magát a néphez.

A műköltői gyakorlat jobban hajlott Toldy Ferenc elvei felé. Így a szerb hatásnak hidat verő Vitkovics és különösebb hatással Kisfaludy Károly. e nemű költeményeikben külsőségekben is a népiesség illuzióját akarják kelteni. s a népi színvonalt meg nem haladó érzéseket erőltetnek magukra. Az ő hatásuk alatt különül el élesen a népdalköltés a műköltészettől.

Teljesen ellentétes úton jár Kölcsey Ferenc, aki műköltői egyéniségének megtagadása nélkül a naiv dal művészi formáját akarja eltanulni a néptől.

Vörösmartyban emek a Kisfaludytól és Kölcseytől művelt két ellentétes iránynak mindegyike nagy eredetiséggel fejlődik tovább. Az ő gyakorlatában egyfelől a népies helyzetdal genre-dallá mélyül, s amennyiben a néphez idomuló műköltőt benne a népet ábrázoló műköltő váltja fel, Petőfinek válik előkészítőjévé, — másfelől pedig a Kölcsey-féle magasabb szférába emelt népdal-forma fejlődik kezei között tovább.

Vörösmarty mellett Czuczor Gergely a Kisfaludytól megindított és Toldytól propagált népdaliránynak legkövetkezetesebb képviselője.

lője. Dalai azonban helyel-hellyel megnyilvánuló csínosságuk mellett is vértelenek.

A Petőfivel megérkező, s a fejlődést betetőző fordulathoz a közelebbi átmenetet Szakál Lajos, Erdélyi János, Kriza János és Szentiváni Mihály jelzik. Szakál Lajos dalaiban már van valami Petőfire emlékeztető, erőltettség nélküli azonulás a daloló alakkal. Erdélyi Jánosban kiemelendő, hogy az egyéniségét leginkább kifejező dalokban kölcsönöz legtöbbet a népi dalokból. Ez Kölcsey és Vörösmarty módja. Kriza János inkább a Kisfaludy-típus felé hajlik, de őszintesége és a néphez való közelállása valami önkéntelen idomulást mutat a népi érzésekhez. A nagytehetségű, de fiatalon elhunyt Szentiváni Mihályban is az a jelentős továbbfejlődés, hogy dalaiban lélek szerint s nem magaerőltetve közeledik a néphez, s a néppel való e lelki rokonsága költői és emberi (demokratikus) részvét műve egyszerre.

E költők működésével érkezik el a fejlődés Petőfihez, kinek költészete csúcsáról a már eddig megtett út olyannak tűnik fel, mintha ő érte kellett volna a magyar költészetnek az egész utat megjárni.

Hogya Horváth János vizsgálódásának főgondolatát, ha e megrajzolt fejlődés egyes fázisaival szemben való értékelésének főszempontját keressük, ehhez legfelvilágosítóbb az az állásfoglalás, amelyet a szerző Kölcsey népiességének fejtegetésében elfoglal. Szerinte a Kölcseytől mutatott mód az esztétikailag legtermékenyebb Petőfi előtt. Első pillantásra talán meghökkentő Kölcseynek és Petőfinak a népiesség terén való egyszerre becsülése, de ha e gondolat mélyére bányászunk, eredeti és gazdag esztétikai okulásra bukkanunk.

Horváth János szerint e fejlődésben nyilván nem azok a költők képviselik a művészileg értékesebb törekvést, akik mintegy népszínműi kuriózum kedvéért szállnak le a néphez, hanem akik a népies formákat önmaguk — műköltői önmaguk! — kifejezésére használják fel. Erre mutatott példát Kölcsey, ezt az irányt gazdagította Vörösmarty és ezt vitte tökéletességre Petőfi. A nagy különbséget közöttük egyéniségük nagy különbsége magyarázza. Petőfi érzésvilágának egyes elemei közelebb állottak a néphez, mint Kölcsey vagy Vörösmarty lelke, elveiben, eszejárásában hasonlíthatatlanul több volt a néppel való azonosság, mint amazokban, de Kisfaludy Károly és Kisfaludy követőinek gyakorlata szerinti népies költő éppen olyan kevéssé akart lenni, mint Kölcsey vagy Vörösmarty.

E vázlatos ismertetés Horváth János fejtegetéseinek szándékosan csak vezérfonalát akarta megragadni. Hogy e vizsgálódásnak mennyi jobbra-balra való pillantása van a főtemával érintkező területekre, annak pusztá megemlézése legyen elég. A népiességnek a

költői gyakorlatban való fejlődése mellett megrajzolja a népköltési gyűjtés fokozatosan tudatosuló és gazdaguló jelentkezéseit, a népiességek egyéb területeken (tánc, zene, etnográfiai érdeklődés stb.) való nyilvánulásait is, a népiesség elméletének egyre inkább való elmélyülését s a népiességek történeti jelentőségét is. De a népiességgel vonatkozásban lévő egyéb irodalmi jelenségekre is esik egy-két futó fény. A németes szabású műdalnak a magyaros-népies dallal párhuzamosan haladó fejlődése, a szerb hatásnak a népies dalokon túl, mélyebbre nyúló hatása, valamint verselési technikáinknak több kérdése érintetik olyan eszmémbresztő megfigyelések kapcsán, hogy a munka költészetünk egyéb ágaival foglalkozók számára is okvetetlenül termékenyítő hatású lesz.

Tudományos munka taglalatában rendszerint mellékesnek szokták tartani a tudós szerzők stílusának megbeszélését. Némi joggal olyanokkal szemben, akiknek írásmódjáról nincs mondanivaló. Horváth Jánosnak azonban stílusa is megemlítésre kívánczik. Előkelőségében is magyaros, meglepően újszerű fordulatai mellett is gyökeresen hagyományszerű, — tartózkodó és a tárgytól látszólag hűvös distanciában mozgó, de a lényegest biztos rámutatással s a jelenséget a maga egyedi megalkotottságában kiemelő, — nem elevenkedő, de nyugodtságában is eleven, — elméleti irányban a végső vonatkozásokig elmélyülő, de sohasem homályos vagy nehézkessé váló ez a stílus. Bárcsak ifjabb irodalomtörténetíróinkra és esztétikai elmélkedőinkre Horváth Jánosnak nemcsak módszere, hanem írásmódja is hatással volna!

Gálamb Sándor.

Tudomány-politikánk alapjai.

A magyar tudománypolitika alapvetése. Szerkesztette: dr. Magyar Zoltán. Kiadja a Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

Arany János 1860-ban *Széchenyi emlékezetében* azt írja:

Elvész az én népem, elvész — kiálta —
Mivelhogy tudomány nélkül való . . .
Ő megjelenve, mint új fény az égen.
Felgyújtá az oltár szövétnekét.

Majdnem száz évvel később a nemzet újból a tudomány oltárától várja föltámasztását.

Ez eszme szolgálatában áll az a hatalmas kötet, melyet dr. Magyar Zoltán *A magyar tudománypolitika alapvetéséről* a múlt évben kiadott. Előszavát gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi

miniszter írta s így e könyv tulajdonképpen Magyarország kultúrpolitikájának programja. Ennél is több. Nagy adathalmazával kimeríthetetlen forrás, melyből a politikus, a tudós, a tanár hosszú időn át meríthet.

Az előszóban a tudománypolitika igen érdekes meghatározását találjuk. E szerint a tudománypolitika «a kormányzatnak tervszerű és rendszeres tevékenysége a tudományos élet felvirágoztatása érdekében».

A miniszter jogosan sorolja fel, amit e téren egyetlen lustrum alatt máris végzett: befejezte a debreceni s megkezdte a szegedi klinikai telep építését, megalkotta a svábhegyi csillagvizsgálót s a tihanyi biológiai intézetet, befejezte az Országos Levéltárat, restaurálta a Nemzeti Múzeumot, a Gyűjtemény-egyetem szervezete révén a nagy közgyűjteményekbe pezsgőbb életet vitt, Bécsben, Berlinben, Zürichben, Rómában, Párizsban tudományos intézeteket létesít s a Műegyetem mellett hatalmas természettudományi telepet tervez.

S mindezt vesztett háború, két forradalom, megszállás s kegyetlen békekötés után, amikor az ország elveszítette területének kétharmadát, lakosságának nagyobb felét. Az élni akarás, az élnifudás hatalmas bizonyítéka.

Magyary Zoltán bevezetésében igen érdekesen és találóan ismerteti a háború előtt elfoglalt tudományos helyzetünket; mai tudományos birtokállományunkról nagy szorgalommal összegyűjtött statisztikai adatokkal tájékoztat. Azelőtt seholsem található adatokat találunk a tudományos munkával foglalkozók költségvetési állásairól, a könyv- és folyóirat-termelésről, a vallás- és közoktatásügyi tárcára eső kiadási összegekről a kiegészés óta.

Ez adatok nagyon tanulságosak. Egyrészt azt igazolják, hogy a kiegészés óta a háború kitöréséig eltelt félszázad az erőgyűjtés és fejlődés bámulatos korszaka volt. Bár ez idő alatt állami életünk nem volt teljes, a külfölddel való érintkezésünknek sok akadálya volt, a politikai surlódások sok erőpazarlásra vezettek, ennek ellenére olyan szellemi tőke gyűjtését eredményezte, melyet az utolsó évtized nagy katasztrófái sem tudtak elpusztítani s a további fejlődés alapját teszik. E nélkül bizony ma még nem beszélhetnénk tudományos életünk újjászületéséről s ma még nem foglalkozhatnánk a tudománypolitika olyan nagymérvű megszervezésével, mint amilyenre most kilátásunk van. A kiinduló fejezet Laky Dezső statisztikája a népiskolákról, a középiskolákról és főiskolákról. E fejezet gondos tanulmányozása sok balhítet eloszthat. Ma nagyon sokat írnak és beszélnek a szellemi proletariátusról, a nélkül, hogy annak fogalmát helyesen definiálnák. A pécsi egyetem volt rektora, a gyermekgyógyászat

kitűnő tanára, dr. Heim Pál az *Orvosi Hetilap* ezévi 43-ik számában helyesen mondja, hogy a szellemi proletáriátus fogalmával frivol játék folyik. Találóan mondja, hogy «nem az a szellemi proletár, aki magasabb kvalifikációval szerényebb munkát vállal, hanem az, aki tehetség, képesség nélkül rossz kiképzéssel olyan pozíciót tölt be, amely őt éppen az említett okoknál fogva meg nem illeti. Az ilyen egyén nemcsak rossz munkát végez, hanem mindazokra, kik függő viszonyban állanak, demoralizáló hatással van». Laky Dezső adataiból kiderül, hogy nem lehet szó arról, hogy Magyarországon túlsokan törekszenek főiskolai képzettségre. Inkább arról lehet szó, hogy a kiképzés és a szelekció hiányos. A gazdasági élet törvényei szabályozóan hatnak az egyes pályákra való törekvésre, a főiskolai oktatásnak az a kötelessége, hogy az erősebb áramlást felhasználja a helyesebb szelekcióra, a színvonal emelésére. Ez pedig csak azáltal történhetik, hogy a tanulmányi időt meghosszabbítjuk, a vizsgáztatást szigorúbbá tesszük, hogy a diplomás ember tudását, képzettségét emeljük. Ezt a feladatot «felvételi bizottságok nem teljesíthetik», de annál inkább az első tanulmányi év végén rendszeresített szigorú bizottsági vizsgálat. A tehetségtelenek és hanyagok visszatartásáért az egész társadalom s az egész nemzet hálás lehet, viszont a jobb képzés, a több tudás az életben való boldogulás legbiztosabb eszköze. Természetesen a szegénység ne legyen akadály a magasabb képzettség megszerzésére. A tehetségesek és szorgalmasak útját tandíjmentességgel, internátusokkal, ösztöndíjakkal egyengethetjük. Szorgalmas, tehetséges, tisztességes fiatalságból nem lesz szellemi proletár. Aki ezek elől elzárja a főiskolai oktatást, az az ország legnagyobb értékeit, a tehetségeket pazarolja. Ezt a luxust igazán nem engedhetjük meg magunknak.

Magyary könyvének II. fejezete a magyar tudományos munka multjával, jelenével s jövő feladataival foglalkozik. Nagy kár, hogy e rész csak az úgynevezett szellemi tudományokkal foglalkozik. Ezt a hiányt ugyan pótolják némileg a természet-, orvosi-, műszaki és mezőgazdaságtudományi országos kongresszus munkálatai, de nem teljesen, úgyhogy nagyon kívánatos lenne, hogy e tudományágokról a szellemi tudományokéval azonos feldolgozásban pótkötet jelenne meg, mely a tudománypolitika alapvetését kiegészítse. A II. fejezetet Kornis Gyula állította össze s három részre oszlik: filológiára, történettudományokra, jog- és államtudományokra. Az egyes tudományszakokat azok hivatott művelői ismertetik.

A III. fejezet a tudományos munka műhelyeivel és eszközeivel foglalkozik. Az egyetemeket s a jogakadémiákat Magyary Zoltán ismerteti, a közgazdasági tudományi kart dr. Erődi Harrach Béla,

a műegyetemet Zelovich Kornél, a bánya- és erdőmérnöki főiskolát Mihálovits János, az állatorvosi főiskolát Manninger Rezső, a gazdasági akadémiákat Károly Rezső. E fejezetek valóságos monográfiák, melyek az egyetemi kérdésekkel foglalkozók forrásmunkái. Különösen az egyetemek s a műegyetem fejezetei olyan kimerítőek, hogy valamely világnyelven való kiadásuk fontos nemzeti érdek. A műzeumok, könyvtárak és levéltárak fejezetét Hóman Bálint írta, a kutató-intézeteket azok igazgatói ismertetik, a külföldi tudományos intézeteket Magyary Zoltán.

A IV. fejezet a tudomány művelőinek szervezeteit tartalmazza; ezek között a magyar tudományos Akadémiát Balogh Jenő ismerteti.

Az V. fejezet a tudományos munka eredményeinek közzétételével foglalkozik.

Végül Magyary a magyar tudományos élet közigazgatásáról és kormányzásáról ír. E fejezet tulajdonképpen a jövő programja.

Igen érdekes azon megállapítás, hogy «az országnak és az emberiségnek tehetségekre van szüksége». Ugyanaz a helyes álláspont, melyet Eötvös úgy fejezett ki, hogy az egyetemi kérdés elsősorban személyi kérdés. De e mellett az organizáció erejét akarja a különböző tanácsok révén igénybe venni. (Gyűjtemény-egyetem, ösztöndíj, Természettudományi tanács.) Természetesen a nagy koncepciók megvalósításának első feltétele az, amit a németek röviden a következőképpen fejeznek ki: «Freie Bahn dem Tüchtigen». A tudományos munkást lehet támogatni, a tudományos munkát lehet elősegíteni, de az igazi tudóst nem lehet tenyészteni. De ha az állam teljesíti azt a feladatát, amit tőle Humboldt kért, hogy alkalmat ad a tudományos munkára, ezzel sokat tett, sőt tulajdonképpen mindent megtett: amit csak tehetett.

Grósz Emília.

Thaly Loránt versei.

Thaly Loránt: *Eolhárfa*. — Ravasz László előszavával. Kiadja a Vita könyvkiadó-vállalat.

Thaly Loránt neve nem új név az irodalomban. Egy kötet versfordítás már ismertté tette azt, s becsültté, mert e fordítások közt igen nehéz darabok voltak nagyon szépen visszaadva, mint Victor Hugó hatalmas *II. Napoleonja*, Sully Prudhomme és Leconte de Lisle lány énekei. Érzett rajtuk, hogy valódi költő lelke visszhangozza a másik költő szavát.

Most eredeti költeményeit olvassuk. Férfias, szép versek, mind csupa komoly, mély érzés, egyszerű szó. Tárgykörük a haza, család,

feleség, gyermekek, a legtöbbé vallásos érzés, mely minden versén átrezeg. Érzelmeibe állandón belejátszik a másvilág nyugalma: a földieket, az embereket mindig úgy látja, hogy egy égi fénysugár szépíti meg őket. Feleségét, gyermekeit úgy veszi, mint Isten ajándékait. Hazája sorsát is, bármily búval nézi, Isten kezében látja. Ez érzés egy költészetével, s úgy borul mindenre, mint egy ezüst fátyol. Az ő lelkét is érik sebek, van bánata; siratja hazája szerencsétlenségét. De ez a nagy érzés mindenre vigaszt sugároz, az övé a megnyugvás költészete s a megnyugtató. Vallásos költő, így mutatja be Ravasz László rövid előszava is.

Tévedne, aki azt hinné, hogy költészetében így nem lehet elég szín és változatosság. Érzések, emberek, tájak, természeti tünemények. a nyár, az est, a hullámsusogás, a csend, élet s halál, a haza bűja és reménye mind megszólaltatják. Hangja a daltól a tréfán, gúnyon. meghatottságon át az ódáig, sőt igen erős feszültségig tud emelkedni. (*Egy mulatóhely lerombolására.*) A természetet elegikus átérzéssel, az embereket meghatottsággal nézi, de egyéni színeik nem mosódnak el nála. Mily szép például az esti hangulat a *Leszáll az alkony* kezdetű költeményben; az élet, mint egy lankadó virág, bezárja szirmait: a csendben csak a harang szava cseng, „mint a világ halk estimája”.

... Aztán az is elhallgat s csend leszen.
Az éj virrasztja csak a holt napot,
Míg az idő rokkáján csendesen
Fonják a bús párkák a holnapot.

Ez oly finom, hogy szinte Sully Prudhomme-ra emlékeztet. Éppily gyöngéden nézi az embereket is; a kis koldusfiút:

Valakinek a kincse ő is!
Valaki érte is remeg! — —

... Arcát kezem megsímogatja,
Szemébe nézek nyájasan,
Ha nem másért, azért, hogy anyja.
Könnyezve féltő anyja van!

Egész tehetségét, igazi költőiségét legjobban jellemezhetjük, ha ide iktatjuk egy költeményét, mely egyaránt jellemző látó szemére, emberszeretetére s festő művészetére.

... Az özvegy.

Megtört, öreg nő, írással kezében.
Az utcáskoron villamosra vár.
Fáradt alakját szánakozva nézem:
Régen megért a pihenésre már.

Elgondolom : csöndes fűzfák alatt a
Férfjére már virágos hant borúl,
Lányát, ha volt, az élet elragadta,
Fiát elvitte a nagy háború.

S ő itt maradt, ily árván, elhagyottan,
S keze okmánnyal, kérvénnyel tele,
Így rója, míg csak teste összeroppan,
A város fényes utcáit vele.

Miniszteri előszobába téved,
Sok finom úr lerázza sebtibe :
«Ma a kegyelmes úrral nem beszélhet!»
«Kérvényét iktatóba adja be!»

S ő megy tovább, kilincsel, egyre kérvén. —
Egy kis nyugdíjat, más mi kell egyéb?
Kezében lassan ronggyá lesz a kérvény :
Az élet minden kérvényt összetép!

Pedig hej! otthon, pisla mécsse mellett
Hány éjen át írta, szépítgeté!
Lelkéből minden dalt belé leheltet,
A kusza ákom-bákomok közé.

S most jár vele. Míg majd egy csöndes esten
Jó helyre ér, hol már várnak reá :
Megtépett lelkét átveszi a Mester,
S testét lefekteti a fűz alá ...

E költemény — s több társa — bizonyára ott lesz abban az
anthológiában, melyet majd e kor költőiből állítanak össze. V.

Két francia könyv a világháború előzményeiről.

Poincaré Raymond : *Au service de la France. IV. L'Union Sacrée.*
Paris, 1927. — Renouvin Pierre : *Les causes immédiates de la Guerre.*
Paris, 1927.

Poincaré a francia köztársaság elnöke volt, a Párizs környéki békek létrejöttében nagy szerepet játszott. Ha szövetségesei nem várnák is el tőle, saját politikájának igazolása végett védőbeszédet kell írnia. Kitűnő katonai elv : legjobb védekezés a támadás, ehhez tartja magát Poincaré is. Évekkel ezelőtt megjelent művek rámutattak arra, hogy amilyen joggal tengerészeti tanácsadót Angliától kért Törökország, olyan joggal kérhetett katonai tanácsadót Németországtól, Limann-Sanders ügye ma Poincaré előtt mégis ugyanaz a botránykő, mint volt tizenöt éve. Németország gazdasági előtörését Kis-Ázsiában úgy tünteti föl, mint határtalan francia előzékenység

eredményét: a franciák ott évszázados előjogokat áldoztak föl. Mintha összes olvasói közt egy sem akadna, aki tudja, hogy Franciaország ezeket az előnyöket akkor kapta Törökországtól, mikor Franciaország volt az oszmán birodalom főszövetséges Euróában, s mintha senki sem tudná, hogy a legutóbbi évtizedekben Franciaország szövetezett a törökök évszázados ellenségeivel, az oroszokkal. Azaz lehet, hogy az olvasó ezt tudja, de tudnia kell azt is, hogy nemzeti souverainitás csak a francia nemzet joga.

Említi Tirpitz javaslatát: francia-német szövetséget ajánlott Tirpitz 1914 januárjában. Említi Jagow nyilatkozatát: a németek a Kongó-vidéki gyarmatok ügyében nem tesznek semmit a franciák beleegyezése nélkül. Ezek őt 1914 elején följogosították arra, hogy békét reméljen. Nagy szeretettel emlékszik meg a franciaországi békés ünnepekről, pl. a lyoni kiállításról, melyen egymás mellett voltak a két európai hatalmi csoport népeinek kereskedői, iparosai: ezek az ünnepélyek előtte fényes bizonyítékai saját békeszeretetének.

Szembeötlő gyűlölettel emlékszik meg Wied hercegről, akit a központi hatalmak ültettek Albániába. A diplomácia eszközei megmaradtak századok óta, ugyanazzal az élesnyelvűséggel gúnyolja ki Poincaré Wied herceget s a központi hatalmak más képviselőit, mint tették egymással a XVI. század diplomatái.

Franciaországot a béke országának igyekszik föltüntetni, de közli Joffre tábornokkal folytatott beszélgetését, amelyben Joffre sürgeti a katonai törvények elintézését. Leírja a Caillaux—Calmette esetet, a szerencsétlen Calmette-et nagyon sajnálja. Caillauxnéval szemben nem árul el részvétet.

Aztán jön a végzetes hónap. Közli a Ferenc Józsefnek küldött részvéttáviratot. Megemlíti, hogy Berchtold az elhunyt trónörökös Oroszország barátjának tartotta, Dumaine bécsi francia követ úgy értesült, hogy Ferenc Ferdinánd útálta a magyarokat és olaszokat. Megállapítja utólag is, hogy a szerb kormány semmit sem tudott a merényletről. Hiába, Poincaré ügyvéd, tőle adhatnak ki szerbek, németek, angolok okirattárt, amennyit akarnak. A szerb kormány kiadta a rendeletet a merénylők feltartóztatására, tehát tudott arról, hogy merénylet készül, de ez Poincarét nem hatja meg. Kiemeli, hogy Sasonow szerint Oroszország sohasem kereste külföldön a merénylőket. Na persze, az egészen mellékes, hogy az anarchistákat és nihilistákat a nélkül is üldözték valamennyi államban s a különböző államok rendőrségei vállvetve támogatták egymás működését ezen a téren, az is mellékes, hogy a szerb hírszerző-osztály főnöke, Dimitrievics ezredes és egy szerb őrnagy résztvett a merénylet előkészítésében.

Fő előtte az, hogy a merényletet bosnyák területen, bosnyák alattvalók követték el, tehát Szerbiának semmi köze sincs hozzá.

Ferenc Ferdinánd meggyilkolása szerint a monarchiának nem ok, hanem alkalom volt Szerbia megtámadására. Arról hallgat a krónika, hogy a merénylet kiderítése végett a szerb rendőrség egy teljes hónapig semmit sem tett.

Az előzmények további leírásánál derekasan kihasználja a fehér lapot, melyet Vilmos császár adott Szerbiával szemben a monarchiának, kihasználja Vilmos császár kardesőrtető modorát, viszont állandóan hangoztatja a franciák és szövetségeseik békés hangulatát. Egészen diszkrétén, mint személye iránti «figyelem» csúszik el a cári udvarban a *Marche lorraine* játzsása az elnök fogadtatása alkalmával. Elégülten jegyzi föl, hogy Szentpétervárott, bár nem akkora tömeg, mint Londonban, de lelkesen üdvözölte őt, — az olvasó egészen biztosan nem hallott Paléologue Maurice szentpétervári francia nagykövet emlékiratairól, mely öt évvel ezelőtt jelent meg s amely leírja, hogy minden utcasarkon egy-egy rendőrbiztos felügyelete alatt muzsikok voltak fölállítva az elnök üdvözlésére... Az olvasónak csak Poincaré emlékiratai lehetnek irányadók.

Leírja szentpétervári követünkkel, Szapáryval folytatott beszélgetését. Ezt a beszélgetést komoly béketörekvés jelének kell tartanunk. Ebből a bécsi külügyminisztérium tudomást szerezhetett arról, hogy a francia köztársasági elnök nem a gyilkosok támogatóit látja a szerb kormány tagjaiban, hanem egy minden áron fenntartandó állam vezetőit.

A szentpétervári látogatást igyekszik minél ártatlanabb színben föltüntetni: a cár olyan békés természetű volt, hogy Poincaré akarva sem bátoríthatta volna háborúra. A cárban csakugyan volt békés hajlam, Paléologue-nak Vilmos császárra tett gyűlölködő megjegyzéseit visszautasította, de ugyancsak Paléologue emlékiratai szerint Szentpétervárott Poincaré komoly tárgyalásokat folytatott.

Szemmel látható Poincaré törekvése a központi hatalmak befekettítésére. Ő elhallgatja, de Renouvin Pierre megállapítja, hogy Szerbia mozgósított az ultimátumra adott válasz átadása előtt, ugyancsak Renouvin közli Sasonownak Pourtales német nagykövettel szemben július 26-án tett nyilatkozatát mely szerint Oroszország csak akkor mozgósít Ausztria ellen, ha Ausztria-Magyarország ellenséges állást foglalna Oroszországgal szemben. Ugyancsak 26-án este kijelenti Suchomlinow orosz hadügyminiszter Pourtales német nagykövet előtt, hogy egy lovat nem rekviráltak, egy tartalékost be nem hívtak még Oroszországban, erre becsületszavát adja. Adhatta

becsületszavát, mert a részleges mozgósítást Ausztria ellen ugyanaz nap délután 3 óra 26-kor rendelték el a feketengeri és balti flotta mozgósításával együtt és az egész birodalomra kiterjedő előmozgósítással együtt, tehát a rekvirálás és tartalékosbehívás csak elrendelve volt még.

Miután Renouvin így megállapítja, hogy Ausztria ellen először Oroszország mozgósított, Oroszország általános mozgósításának mentésére előadja, hogy a részleges mozgósítás teljesen fölforgatta volna az általános mozgósítás menetét, vagyis bekövetkezett volna az, ami megtörtént a monarchiában, ahol a Szerbia elleni mozgósítás teljesen megzavarta az oroszok elleni mozgósítás menetét. Emiatt rendelték el Oroszországban az általános mozgósítást július 30-án. Ennek megállapítása után, mintha az angolok megnyerése a világháború céljára még most is ettől függene, nagy igyekezettel bizonyítja, hogy az osztrák általános (vagyis orosz-ellenes) mozgósítás elrendeltetett, mielőtt Bécsben tudtak volna az orosz általános mozgósításról, viszont elismeri az osztrák-magyar mozgósítás indokoltságát, mert 30-án reggel óta az oroszok megkezdték a mozgósítást Galicia határán.

Míg Poincaré munkája szembeötlően takarni igyekszik az igazságot, Renouvin levonja ugyan a téves következtetéseket, de az el nem hallgatott tényekből a valóság fölismerhető. Elismeri, hogy az 1892—93-iki orosz-francia katonai tárgyalások szerint «a mozgósítás hadüzenetet jelent», de szerinte «ebből nem következett, hogy az orosz mozgósítás a franciák szemében egyértelmű legyen a hadüzenettel». Szaszonov úgy tartotta 1914-ben, — és Renouvin csatlakozik ehhez a nézethez — hogy orosz mozgósítás után még lehetett volna tárgyalni, így szerinte Németország a bűnös, mely július 31-ike után elhatározta, hogy nem veszi figyelembe az újabb javaslatokat.

Renouvinnél tehát átlátszó az igazság, t. i. az, hogy a mozgósítás háborút jelent s hogy mozgósításra a központiak később határozták el magukat, de az 1914-iki tárgyalások esetében arra is gondolnunk kell, amit ő nem említ, hogy mozgósítás utáni tárgyalás csak Oroszországra nézve lehetett előnyös. Minden nap csökkentette azt az előnyt, amelyet a németeknek a vasúti hálózat sűrűsége biztosított.

Poincaré munkája a világháború előzményeire vonatkozóan teljesen értéktelen. Még azt sem tudjuk meg belőle, hogy ő mit gondolt akkor, ő csak arra ad fölvilágosítást, hogy ma mit szeretne elhíttetni a világgal, — ez pedig érdekelheti Poincaré jövődöbéli életrajzíróját, de a világháború előzményeinek kérdését nem tisztázza.

Renouvin munkája egészen más jellegű. Ő is benne él a Párizs környéki békék légkörében s Németország bűnösségét vitán fölül-

állónak, sőt a tényeken fölüllállónak tartja, de mivel a tényeket igyekszik pontosan közölni, a kritikus olvasó eljuthat a helyes következmények megállapításához Renouvin nézeteivel ellentétben is.

Török Pál.

Orosz irodalom.

Dr. Szémán István: *Az újabb orosz irodalom, a régibb irodalom történetének vázlatával.* Budapest, 1926. 8-r. 201+11 l.

Szémánnak «szűkreszabott s nem is tisztán tudományos célú irodalmi ismertetését» (2. l.) nagy érdeklődéssel vettem a kezembe. Mindig örülök, ha olyan könyvet olvashatok, mely e tudományszakot tárgyalja, amellyel én is behatóan s szeretettel foglalkozom. S valamint mindig köszönettel vettem, ha valaki támogat munkásságomban s rámutat hibáimra, azt hiszem, Szémán se fogja rossz néven venni, ha szigorúan tárgyilagos ismertetést írok könyvéről.

Nem tudom, hogy tudományos vagy pedig csak ismertető könyvet akart-e írni, mivel azonban csak összefoglalást s nem eredeti irodalomtörténetet nyújt, annyi követelménnyel lépek föl, amennyit egy jó ismeretterjesztő munkától joggal elvárhatunk.

A tudományos kutatások eredményeit összefoglaló munkákra szükség van, de az első elemi követelmény, hogy a tudományos ismereteket népszerűsítő író csak a teljesen megbízható s a legjobb forrásműveket s azokat is kellő kritikával használja. Szémán orosz-, német- és magyar nyelvű forrásműveket sorol föl, de sajnos se a jó orosz nyelvű, se a jó német nyelvű irodalomtörténeteket nem találom forrásainak jegyzékében (6—7. l.). A legjobb orosz nyelvű teljes irodalomtörténeteket Pypin, Galachov, Porfirjev, Keltujala, Karaulov, Szipovszkij és Vengerov¹ írták. A legrészletesebb és mai napig leg-

¹ Pypin: *Iszt. ruszk. literatury.* 4. köt. Szt.-Pétervár, 1907.

Galachov: *Iszt. ruszk. szlovesznoszt.* Moszkva, 1907. — Ugyanőtle: *Iszt. ruszk. szlov. sz. dopolneniami prof. O. Milera, Veszelozs-kava, Kírpicznikova Morozova.* Szt.-Pétervár, 1894.

Porfirjev: *Iszt. ruszk. szlov.* 2 köt. Kazanj, 1904.

Keltujala: *Kratkij kursz iszt. r. lit.* 2 köt. Szt.-Pétervár 1908.

Ugyanőtle: *Kursz iszt. ruszk. lit.* 2 köt. 1912.

Karanlov: *Ocserki po iszt. r. lit.* Moszkva.

Szipovszki: *Iszt. r. szlovesznoszt.* 2 köt. Szt.-Pétervár 1909.

Vengerov: *Kritiko-biogr. szlovarj ruszk. pisz. inesenyei.* I—VIII. Szt.-Pétervár 1889—1910.

teljesebb irodalomtörténet: *Isztorija ruszk. literatury* címen Anicskov, Borozdin és Ovszjaniko-Kulikovszkij szerkesztésében jelent meg 1909—1912-ben, 8 kötetben. A rövid összefoglaló munkák között legjobb a Mendelszoné.¹ Ezt a népszerűen megírt irodalomtörténetet különösen kezdőknek a legmelegebben ajánlhatom.

Csak a XIV. század irodalmát Vengerov, Kogan, Bulics, Szkabicsevszkij, Bobrov, Szolovjov és Ovszjaniko-Kulikovszkij² tárgyalják. A XX. század irodalmával Ivánov-Razumnik és főleg a *Ruszkája lit. XX. vjeka* c. 1914-ben megindult gyűjteményes munka foglalkozik. A XX. sz. minden valamire való írója maga közli életrajzi adatait, de munkásságát a szerkesztőség ismerteti s méltatja.

Ezeket a munkákat nem találom Szémán forrásjegyzékében. A szerző orosznyelvű forrásművei mind megbízhatatlan, irányzatoss, s a tényeket tudatosan meghamisító irodalomtörténetek, mert a cár közoktatásügyi miniszterének utasításaihoz alkalmazkodnak. A cár kultuszminisztere (éppen úgy, mint a mai orosz közoktatásügyi népbiztosság) túltette magát a tudomány követelményein, s a legdurvább hamisításokat követelte meg a tankönyvíróktól s azoktól az íróktól, akiket segélyezett. Sajnos az irodalomtörténetírók között elég sokan vállalkoztak erre, de már pl. a történetírókkal baj volt. Mikor 1895-ben a közoktatásügyi minisztérium nagyobb jutalmat tűzött ki az utasítások szellemében megírandó történelmi kézikönyvre, egyetlen egy ember sem vállalkozott a történeti tényeknek oly mértékben való meghamisítására, mint azt a kormány kívánta s 1914-ig, a világháború kitöréseig egyetlen egy ember se pályázott a jutalomra, pedig évről-évre újból kitűzték. (Hogy mi volt 1914 után, nem tudom.)

A németnyelvű forrásmunkák megválasztásában se tanúsított elég óvatosságot a szerző. Wesselovskynak a teljesen tárgyilagos könyvét, továbbá Reinhold s Brückner nagy munkáját nem ismeri.

¹ Mendelszon. *Ocserki po iszt. r. lit.* Moszkva, 1909.

² Vengerov. *Ocserki po iszt. r. lit.* Szt.-Pétervár, 1907. — Ugyan-
őtlőle. *Iszt. novejszej r. lit.* 1885.

Kogan. *Ocserki po iszt. r. lit.* 2 köt. M. 1908, 1910.

Bulics. *Ocserki po iszt. r. lit. i proszo.* 2 köt. 900—903.

Szkabicsevszkij. *Iszt. novejszej r. l.* 1848—1908. Szt.-Pétevár,
1909. — Ugyanőtlőle. *Ruszk. piszатели no vremen Petsa V. do nasich dnej.* 1908.

Bobrov. *Literatura i prosvjescsenie v Rosszii v XIX. v.* 4 köt.
Szolovjo. *Ocserki po iszt. r. lit. XIX. v.* 907.

i. m.

A forrásjegyzékben felsorolt munkák között csak a Lutheré ér valamit. Elinsberg a riporter felületességével kezeli témáját, a többi munka részben elavult, részben felületes vagy pedig csak jelentéktelen részletkérdést tárgyal.

Magyarnyelvű forrásművek közül csak kettő foglalkozik általában az orosz irodalommal: Brückner és Vogüé munkái. Brücknernek az *Egyetemes Irodalomtörténet* IV. kötetében közölt munkája az eredeti németnyelvű irodalomtörténetnek rövid kivonata. Brücknerről minden ismerője tudja, hogy vérbeli lengyel lévén, szíve mélyéből gyűlöli az oroszokat s ezt a gyűlöletét ügyesen könyvébe is belecsempészi. Aki Brückner könyvét figyelmesen olvassa, azt hiszi, hogy az orosz ma csak durva tatár s minden műveltség csak külső máz rajta. Vogüé pedig francia szemüvegen keresztül túlságosan szubjektíve vizsgálja az oroszok szellemi életét, ezért az ő megállapításait sem szabad mindig kritika nélkül elfogadni. Mégis Szémán forrásai között ez a legjobb munka. Ezek után természetes, hogy Szémán könyve tele van hibával, ami annak következménye, hogy rosszul választotta meg a forrásait s hitelt adott nekik.

Az I. fejezetben az orosz ősköltészetéről ír, Chirjákov után szabadon s szolgailag átveszi Chirjákov összes hibáit s hamisításait. Nem veszi észre a kapcsolatot a régi és az új irodalom között, nem érti meg a kievi korszak szellemét (ehhez Golubinszkij, Makarij és Miljukov műveit kellett volna tanulmányozni), nem ellenőrzi a források közölte tartalmi ismertetéseket a fontosabb szövegek átolvasásával. Így pl. a *Galamb könyvéről* (12. l.) azt állítja, hogy «senki se merte kinyitni, Vladimir szerette volna a könyv tartalmát megismerni, mire Dávid király azt felelte neki, hogy ebből a könyvből, amelyet János apostol írt, eddig csak Izaiás próféta olvasott, de három év alatt ő is csak három lapot tudott elolvasni». Ez nincs benn a *Galamb könyvében*, amely nem is tartozik az ősköltészethez, hisz csak a XV—XVI. sz. folyamán keletkezett. Ennek a mondatnak: «Ádám fejéből lettek a királyok, törzséből a fejedelmek és bojárok, térdéből pedig a parasztok» nyoma sincs az eredeti szövegben. Ott szóról-szóra ez áll: «Nálunk a tengersok nép Ádámtól származott, kemény csontjaink kövekből vannak, testünk a nedves anyaföldből, vérünk a Fekete-tengerből». A szerző elfelejti megjegyezni, hogy a *Galamb könyvét* a rászkolyníkok még ma is többre becsülik a bibliánál s hogy az orosz nép kozmológiai ismereteit ebből merítette. A tankönyvek, hogy az ifjúságot a cár és a bojárok (kormány, főurak) iránt való tiszteletre neveljék, meghamisítják a szöveget, mint általában minden régibb szöveget. — A *Vitéz Jegorijról* szóló énekben (13. l.) «az orosz föld

keletkezése van leírva». Szó sincs róla. Oroszország megtérítését éneкли meg a több mint négyszáz soros költemény s dícséri Jegorijt, hogy híven kitartott a právoszlávia mellett. Többször ismétlődik ez a három sor: «Meghalok a keresztény hitért, nem hagyom el a keresztény hitet, nem fogok hinni a latinok vallásában». Éppen a právoszlávia terjesztése körül szerzett érdemei miatt került bele a moszkvai cárok címerébe. Egyébiránt ez sem ősköltészeti emlék, mert semmi esetre se keletkezett a XV. század előtt. — A hőseposz tárgyalásánál nem tesz különbséget az idősebb és az ifjabb hősök között s a moszkvai történeti énekeket is a hőseposzokhoz sorolja (11. l.). Az ősköltészetről igen gyér és téves adatokat közöl a szerző, mégis megjegyzi, hogy «nagy vonásokban előttünk áll mindaz, ami az orosz lélek legősibb szellemi megnyilvánulásaiából megőrződött». A rossz források a következő fejezetre is rányomták bélyegüket. A 20. lapon szószerint ezt írja: «Az egyházi szláv nyelv grammatikai írói ezt a kodexet (t. i. Osztromir evangéliumát) is figyelembe veszik ugyan, de a ma elterjedt ó-szláv nyelvtanok az 1663-ban kiadott első nyomtatott bibliát tartják irányadónak.» Szerző nyilván a právoszláv templomokban (s a hazai ruténeknél) ma is használatos orosz szerkesztésű egyházi szláv nyelvre gondol, de ez se nem ószláv, se nem ó-egyházi szláv nyelv. Az óegyházi szláv nyelvről felvilágosítást nyerhet Leskien, Vondrák stb. nyelvtanaiban. Különben e kor szellemét s a fennmaradt irodalmi emlékek értékét s jelentőségét nem emeli ki eléggé. Elég lett volna csak azokról a munkákról megemlékezni — de azokat jellemezni is — amelyek híven tükrözik vissza a kor felfogását vagy amelyek hatással voltak az oroszország szellemi fejlődésére. Az *Őskronika* (szerző hibásan *Nesztor évkönyv*nek nevezi) fontos művelődéstörténeti emlék s rendkívül jellemzi, hogy a szláv egység eszméjét hirdeti. *Vladimir intelmei* mellett se lehet egyszerűen elhaladni. Fényes bizonyossága annak, hogy Vladimir Monomack (s bizonyára nem ő egyedül) teljesen megértette a kereszténység szellemét s ezért kötötte a fiai lelkére, hogy «senkit se öljetek meg, még a bűnöst se s ne ölessétek meg akkor se, ha megérdemli a halált». Az intelmeknek nagy hatásuk volt a kortársakra s részben ennek köszönhető, hogy a megaláztatottak s megszomorítottak védelmének a gondolata oly korán átment az orosz nép tudatába. Szémán futólag felemlíti *Daniel zárdafőnök* útleírását (23), de nem mondja meg, hogy a járványszerűleg elterjedt zárandoklás megszüntetése volt a zárdafőnök könyvének a célja s hogy az útleírást pontos archaeológiai adatai miatt több idegen nyelvre is lefordították s még ma is forrás számba megy. A kor legsebbebb irodalmi emlékéiről, az *Igor hadjáratáról* szóló énekeiről is alig van

mondanivalója, pedig esztétikai értékén kívül az a nagy jelentősége, hogy sok későbbi írónak mintául szolgált s a XVII. század végeig — az álklasszicizmus kezdetéig — a szebb költői alkotásokban kimutathatók hatásának a nyomai. Szémán felemlíti, hogy Riedl Szende 1858-ban prózai fordításban magyarul is kiadta. Hozzáteszem, hogy 1916-ban Vargha Gyula és Sztripszky fordításában újra megjelent, sőt a fordítók, amennyire lehetett, az eredeti versformához is ragaszkodtak.

A *számnűzött Dániel szavát* is említi a szerző, de elfelejti megjegyezni, hogy ez az orosz irodalomnak az első eddig ismert szatírája s hogy a XIX. század nagy realista íróihoz méltó hűséggel írja le kora állapotát s kíméletlenül ostromozza a visszaéléseket. A hű rajzra való törekvés s az őszinte szókimondás már a kievi korszakban jellemző volt az orosz írókra s így nincs azon semmi csodálni való, hogy a realisztikus ábrázolás éppen az oroszoknál érte el a fejlődés legmagasabb fokát. Természetesen a szerző idézte forrásmunkák hallgatnak erről. Sehol sem említi Szémán Feodoszij kievi zárdafőnök beszédét, pedig rendkívül fontos művelődéstörténeti emlék.

A 24. lapon azt olvasom, hogy «a koldusénekesek, a kalikák, többnyire jómódú emberek voltak, akik csak a főúri udvarokba lépve, öltötték föl a koldusgunyát». A kalikák nem voltak koldusénekesek. Szerző, mint azt könyve lépten-nyomon elárulja, sokszor rutén kiejtés szerint olvassa az orosz szavakat (Voronohraj, Hromnik 27, hrazsdanka 33, Sztohlava 27, pedig ez szto + glava többes genitívusa s így semmiesetre se végződhet *a-n*, Domosztroj ruténul talán házépítés, de oroszul házirend) s ez vezette félre. Oroszul koldus = kaljeka, míg a kalika = zarándok, a latin caliga szóból. Eleinte csak azokat a zarándokokat nevezték így, akik Jeruzsálemben megfordultak s ott eltanulták a caliga szót, később minden zarándok közös neve lett. A ruténban az orosz kaljeka — kaljikának hangzik (v. ö. vjek—vik, ljesz—ljisz). Szémán nem von határvonalat az orosz és az ukrán (rutén) között s ezért pl. az ukránok legnagyobb költőjét s az oroszok egyik legnagyobb ellenségét, Sevcsenkót (115. l.) is felveszi a könyvébe. Szegény Sevcsenko megfordulna sírjában, ha tudná, hogy orosz írónak tartják. Kissé különösen hat, hogy a szerző sem az orosz, sem az ukrán irodalomban nem árul el teljes jártasságot s ezért félrevezetteti magát az orosz tankönyvektől. A tankönyvek szerint Sevcsenko «az oroszok hű fia s egyik legkiválóbb népies költője», a valóságban pedig az oroszok legnagyobb ellensége. Mit keres az orosz irodalomtörténetben Szkarga Péter, Szmotrickij stb? Azt értem, ha

valaki pl. Mordovcevet, Marko-Vovcsokot (Maria M. Markovics), Kosztomárovot stb. az orosz irodalomtörténetben is tárgyalja, mert ezek oroszul meg ukránul írtak, de Sevcsenko csak akkor írt oroszul, ha a rendőrséggel vagy a kormánnyal gyűlt meg a baja. Ez az orosz író *Végrendeletében* (Zapovit) meghagyta népének, hogy lázadjon föl az oroszok ellen, tépje szét a bilincseket s független állami életet tereintsen magának. Ma már az oroszok is elismerik, hogy az ukrán külön nemzet. 1919 óta Kiebben ukrán tud. akadémia van, ezenkívül Ukrániában az összes iskolák és hivatalok hivatalos nyelve az ukrán. Négy egyetemen kizárólag ukrán az előadás nyelve. Régebben is csak a tankönyvek nem tettek különbséget orosz és ukrán között, de a kiválóbb irodalomtörténetírók külön tárgyalták az ukrán s külön az orosz irodalmat. (V. ö. pl. Pypint.)

A *tatár uralom hatása* c. fejezet sem jobb az előbbieknél. A *Domosztoj*ról nincs sok mondanivalója Szémánnak, pedig ennek a hatása még a XIX. század folyamán is nagy volt, számos vidéki földesúr, kereskedők és parasztok a *Domosztoj* szabályai szerint éltek. Annak se találjuk nyomát, hogy a moszkvai korszak irodalmi termékei politikai célok szolgálatában állanak s Oroszország dicsőségét, az orosz nép világtörténeti hivatását s a právoszláviát — mint Krisztus egyetlen igaz vallását — vagyis a XIX. század szlávofiljeinek az eszméit hirdetik. Dosztojevszkij a XVII. század oroszainak eszméit hirdeti csekély módosítással. Nem nyerünk tiszta képet a raszkolról s Avvakum szerepéről s bár számos jelentéktelen munkát említ föl Szémán, sehol se szól *Semjaka ítéletéről*, pedig ezt a híresszátírárt még a ponyvairodalom is átvette s még ma is szívesen olvasásák. Hiába keresem *Lázárevics Jeruszlánt*, *Bova királyfit*, *Szkobeleov Flort* s különösen *Lázárevszkaja Juliannát*, ezt a bájos életrajzot, melynek hősnője szolgált mintául Turgenyevnek Liza, Osztrovszkij-nak Katerina s Tolsztojnak Bolkonszkaja Maria rajzánál s akit még ma is mintaképüknek tartanak a régimódi orosz asszonyok. Inkább ezekről írt volna s hagyott volna békét a leMBERGI bratsitvo iskolájának meg a breszti uniónak, hisz ez ukrán történetbe való.

Ezzel eljutottunk Nagy Péter korához, amelyet a nemzeti hagyományok és az európai reformok harca jellemez. Hanem Szémán könyvéből nem igen tudjuk meg, hogy melyek az oroszország nemzeti ideáljai, mi az, amit az orosz szellem, az orosz lélek eddig alkotott s a magáénak vall. A régi orosz irodalom ismerete nélkül nem tudjuk megérteni a XIX. század irodalmát, nem értjük meg sem a vallási, sem a társadalmi ellentétet, nem értjük meg a muzsik miszticizmusát, fatalizmussal párosult optimizmusát, nem értjük meg pravda-

keresését, a világtörténeti hivatásába vetett hitet s egyéb nemzeti ideáljait stb., pedig minderre világot vet a régi irodalom és a népköltészet. Szémánt itt is félrevezették rosszul megválasztott forrásai. A mult század elején terjedt el az a téves felfogás, hogy az oroszok régi és új irodalma között nincs szerves kapcsolat s bár az orosz kutatók rég bebizonyították az ellenkezőjét, a tankönyvek nem vettek róla tudomást, ami érthető is, hisz a régi orosz irodalom nagyon is sötét színekkel festi a muzsik helyzetét s kíméletlenül rámutat a hatalmasok bűneire. De hát a régi irodalom szebb és értékesebb termékeit el kellett volna olvasni, Szémán pedig — amennyire könyvéből meg tudom állapítani — nem olvasta el, hanem egyszerűen hitelt adott forrásainak. Pedig bátran mondhatom, hogy nem unalmas olvasmányok. Legalább én nemcsak tanultam belőlük, hanem sokban igazi gyönyörűséget is találtam.

Nagy Péter kortársai közül elég lett volna az álklasszikus irányzat bevezetőit: Kantemirt, Trediakovszkijt, Lomonoszovot s Szumárokovot ismertetni pár sorban, hisz a többi név ismeretét még az irodalomszakos tanároktól sem követeli meg az orosz tanárvizsgálóbizottság. Se Nagy Pétert, se Katalint nem jellemzi elég világosan, pedig mind a kettő rányomta bélyegét kora irodalmára. Radiscev nem volt radikális, mint azt Szémán állítja (41. l.). Ellensége volt minden hirtelen vagy erőszakos rendszerváltozásnak s Katalin csak azért büntette, mert hű képet rajzolt Csozországáról. Katalin szórta a pénzt a külföldi íróknak, hogy csak jót írjanak róla s kormányzati rendszeréről, Rádisev meg útirajzaiban való események alapján megírta, hogy az orosz muzsik élete csupa szenvedés. Szerző Fonvizinnel kapcsolatban elfelejtette megemlíteni, hogy *A kamasz* hősei típusokká lettek s ma is szerepelnek az irodalomban s a társalgás nyelvében. Az orosz ma is a műveletlen, durva és zsarnok nőt Prosz-tákovának nevezi.

A szolgalelkű Djerzsávin sokkal gyengébb költő volt, mint Szémán gondolja. Igaz, hogy a tankönyvek éig magasztalják, mert nemcsak Katalint, hanem az összes nagyhercegeket s a cárnő minden kegyeltjét megének. lte. «Tatárul gondolkozott s nem ért rá az orosz nyelv elsajátítására» — írta róla Puskin. Sok szép gondolatot találunk ódáiban, de a formájuk csapnivalóan rossz és művészietlen. *Az Isten* című ódája német, francia, angol, olasz, spanyol, lengyel, cseh, latin és japán fordításban is napvilágot látott» — írja Szémán. Ez igaz, az orosz cárok gondoskodtak róla, hogy a «nagy író» a külföld is megismerje. Szémán elfelejtette hozzátenni, hogy *Az Isten* c. óda magyarul is megjelent Románecz Mihály fordításában. (Fővárosi Lapok, 1877. II. 189. sz.)

A jelentéktelen Chemnitzerről és Cherászkovról többet ír Szémán, mint Bogdánovicsról, pedig Bogdánovics nemcsak sokkal kiválóbb költő ezeknél, hanem hatása is igen nagy volt. Ő írt először csengő rímekben az álklasszikus formák helyett s nemcsak korában, de a XIX. sz. elején is rajongott érte az orosz közönség. Puskin is utánozta eleinte s az *Anyegin*ben is említi, hogy :

A gallicizmus kedves nékem
Mint ifjuságom búnei,
Mint Bogdánovics versei.

Szémán fölemlíti még Knjázsint, Ableszimovot, Kapnisztot (44. l.), ezeket a kis jelentőségű írókat, de hallgat Csulkovról meg Popovról, a szentimentális és realisztikus ábrázolás úttörőiről, akiket Gogoly annyira szeretett s akiknek a témáit Gogoly, Grigorovics és Njekrászov újból feldolgozták. Kárámzinről igen helyesen állapítja meg, hogy mily nagy érdeme van az új prózai stílus megteremtésében, de elhallgatja, hogy Puskin szavai szerint «művészi formában a kancsuka gyönyöreit hirdette». Hatalmas történelmi művének az volt az egyetlen értéke, hogy más előtte (Taticsevs kísérletétől eltekintve) nem írta meg Oroszország történetét. Kárámzin is csak azért írta meg Oroszország történetét, hogy bebizonyítsa, hogy az egyeduralom Oroszország talpköve s ezért bűn minden haladás s a jobbágyrendszer megszüntetésének még a gondolata is veszélyes. Mikor I. Sándor cár nemzeti jogokat és alkotmányt akart adni a lengyeleknek, egy memorandumban (isteni és történelmi jogra hivatkozva) kifejtette, hogy bűn volna a lengyeleket külön nemzetnek tartani s nekik bármilyen csekély jogokat is adni.

A III. fejezetben az újabb orosz irodalmat tárgyalja, (56—végig). A bevezetésben kijelenti, hogy a régibb orosz irodalomnak nemzeti jellege alig volt, holott éppen az ellenkezője igaz. Szerzőt félrevezette az álklasszikus korszak irodalma, amely tényleg nem volt nemzeti, de nem is alkotott semmi maradandót. Nem domborítja ki eléggé Puskin jelentőségét, pedig nélküle a XIX. sz. irodalmát el se tudjuk képzelni. A Puskinról szóló cikkben sok a kisebb tévedés, pl. *Ruszlán és Ljudmilla* nem orosz tárgyú munka, Puskin nem Pétervárt hagyta el 1824-ben, hanem Odesszát, ahol száműzetésben élt, I. Miklós cár cinizmusból nevezte ki a költőt 27 éves korában kamarássá, vagyis a 17—18 éves ifjakat megillető tisztségre, amit nagyon szégyelt Puskin, de nem utasíthatta vissza «a durva fejedelmi baka kitüntetését», mert akkor tovább is a száműzetésben maradt volna. Az sem igaz, hogy Puskin chauvinisza volt, mert egész életén át kozmopolita ma-

radt s csak azért nem hagyta el hazáját, mert nem kapott útlevelet s minden lépését ellenőrizte a rendőrség. Kár, hogy a szerző nem olvasta el Puskin leveleit, a költő legszebb prózai alkotásait. — Baratynszkijnál elfelejtette, hogy a XX. sz. elején ismét divatba jött s a szimbolista költők mesterüknek vallották. Lermontovot is csak a tankönyvek szintelen vonásaival ismerteti. *A démont* aligha olvasta (pedig magyarul is megjelent Telekes fordításában), mert különben észrevette volna, hogy Lermontov démonja nem a rombolás és tagadás, hanem a közömbösség szelleme s azért nem tud megjavulni, mert nem képes fejet hajtani Isten előtt s nem tud neki szolgálni. A Meyri nem kóborbasa, hanem novicius.

Gogoly ismertetése kapcsán hibásan közli a *Tarász-Buljba* tartalmát. «A kisebbik fiú még Kijevben beleszeretett egy lengyel lányba s amikor ezt apja megtudja, lelövi fiát.» A valóság az, hogy a fiú a lány kérelmére elárulja apja haditervét, átpártol a lengyelekhez s a lengyel csapatok élén támadást intéz a kozákok ellen. Az ütközet hevében apja elfogja s lelövi az árulót. A *Revizorral* kapcsolatban fel kellett volna említenie, hogy Chlesztákov fogalomná vált. Nemrégiben egy emigráns professzorral beszélgettem s amikor kérdeztem, hogy mi a véleménye Kerenszkijről, ezzel az egy szóval válaszolt: Chlesztákov. (Hogy igaza van-e, vagy sem, nem tartozik ide.) Az olyan típusokat, amelyek nevével nap-nap mellett találkozunk az orosz sajtóban s az orosz közbeszédben, be kell mutatni. Hercennel kapcsolatban nem említi, hogy szépirodalmi műveit Iszkander név alatt írta.

A Goncsárovról szóló részt (89) így vezeti be: «Ákszakovnak nem kisebb tehetségű kortársa Goncsárov.» Az orosz tankönyvek tényleg ezt írják, de mi tudjuk, hogy Goncsárov sokkal nagyobb író. Goncsárovnak nem *A mindennapi történet*, hanem *A szerencsés véletlen* az első műve. Ezt nyolc évvel előbb írta. Nem lett volna fölöslegem említeni, hogy az *Oblomov*ban s más műveiben is önmagáról s környezetéről ír Goncsárov. Az *Oblomov* álmában — mint azt Mazon és Ljackij kimutatták — szóról-szóra saját gyerekkorát s környezete életét írja le.

Szerény véleményem szerint Szémán túlszigorú, sőt igazságtalan Turgenyevvel szemben (91. l.). Az anyja nem «a boldogságvárásban fásult el s lett rideggé», de természeténél fogva gögös, durva, szívtelen zsarnoka volt környezetének s Iván fiát is minden ok nélkül minden nap kegyetlenül elverte. A *Mumu* hősnőjéhez Turgenyev anyja szolgált mintául. *A vadász elbeszélései* gyűjteményes munka, ezért *Chorj* és *Kalinics* nem bevezetés hozzá, hanem időrendben az első vadász-

rajz. Kozmopolitizmusról szó sincs Turgenyevnél. Szémán nem domborítja ki eléggé, hogy Turgenyev csakis élet után rajzol s hogy összes hősei valóban élő személyek, ezért ha regényei «sötét hátterűek», ez csak azt bizonyítja, hogy a költő korában sötét volt az orosz élet. Pl. *Az apák és fiúkban* Dobrolyubov kritikust, az ifjúság vezérét vette mintául Bázarov rajzánál. Dobrolyubov számos mondását szóról-szóra ismétli Bázarov. *A füst* Irénije a valóságban Dolgorukaja Sz. Alekszandra volt. A szülei nem adták oda Litvinovhoz, mert szemet vetett rá a cár s a szülők úgy vélték, hogy a család érdekében inkább legyen a cár szeretője, mint egy polgárember felesége. II. Sándor később férjhez adta Irénét Albedinszkij tábornokhoz, akit azután Lengyelország kormányzójává nevezett ki, Iréne fivére pedig főudvarmesterré lett. *A füst* miatt sok támadásban volt része Turgenyevnek, mert ráismertek alakjaira s igen természetes, hogy a tankönyvek s a miniszteri utasításhoz ragaszkodó írók nem nagyon dicsérik Turgenyevet. Az is túlzás, hogy «műveinek pompás gótikus templomából nem csillog felénk az örök remények mécse», mert Turgenyev hisz Oroszország jövőjében, szentül hiszi, hogy kora álmodozó nemzedékét egy tetterős, új nemzedék fogja felváltani s hisz az erény diadalában.

A 103. lapon azt olvasom, hogy *«A falu hősnőjét földesura a legjobb szándékkal adja férjhez . . .»* Dehogy. A vőlegény és a menyasszony gyűlölik egymást, kézzel-lábbal tiltakoznak a tervezett házasság ellen, de a földesúr éppen ezért köti össze őket egy párrá.

A 104. l. Szémán Recsnikovról ír. Ilyen nevű orosz író nincs, a *Podlipocyt* Rjesotnyikov írta, nyilván ezzel téveszti össze. Alig lehet elírás, mert többször is Recsnikovot mond s a névmutatóban is Remizov előtt szerepel. Ez még nem volna megbocsáthatatlan hiba, de sok jelentéktelen író (pl. Kluesnikov, Markevics, Szochánszkaja, Kukolnik, Palm, Tuerkijev, Rosenzein stb., stb.) felsorolása közben a 120. lapon szóról-szóra ezt írja :

«Kortörténelmi szempontból emlékezzünk meg itt Kozma P. Prutkovról (1804—1864). Magasrangú állami hivatalnok volt, aki föltette magában, hogy verseket is fog írni s írt bizarr költeményeket, balladákat, fordított, utánzott, de oly szerencsés vagy szerencsétlen kézzel, hogy minden írása paródiaként hatott. Neve valóságos szállóigévé lett s ma is a sületlen-keletlen, szellemtelen költői termékek megjelölésére szolgál.»

Nem tudom, mit szólna hozzá Szémán, ha egy orosznyelvű magyar irodalomtörténetben azt olvasná, hogy Göre Gábor jeles magyar humorista . . . stb. Prutkov nem élő személy, hanem Tolsztoj

A. Zsemecsuzsnyikov A. és Zsemecsuzsnyikov V. írtak Prutkov neve alatt a *Szovremennik* c. lapban a cárr és a kormány kedvenc íróinak a verseire s más nagyszerű, humoros paródiákat vagy antik és spanyol mezbe bujtatott balladákat. Nagy részük szebb, mint a kormányhű eredetiek és sokkal jobban dicsérik a cári kormányt és a szigorú cenzurát, mint az eredetiek. Nem «a sületlen-keletlen, szellemi termékek megjelölésére szolgál Prutkov neve», hanem a kritika nélküli kormányhűséget s az alázatos szolgálalkúséget jelképezi. A versek annyira tetszetek a közönségnek, amely észrevette bennük a maró gúnyt, hogy összegyűjtve külön is kiadták, sőt a nagyobb komikum s a cenzura kijátszása céljából még életrajzot is költöttek hozzá. (E sorok írója az 1909-ben megjelent tizedik kiadást forgatta, amikor Zsemecsuzsnyikov költészetét tanulmányozta s Protopopov könyvesegítségével kiválasztotta Prutkov versei közül Zsemecsuzsnyikov alkotásait). Szerző közvetlenül Prutkov előtt ismerteti Zsemecsuzsnyikovot s bár minden Zsemecsuzsnyikovról szóló könyv részletesen ismerteti a Prutkov név alatt kifejtett működését, mégis elkövette ezt a hibát.

Hja a tankönyvek! Ezek hatása látszik meg tovább is munkáján s különösen Dosztojevszkij, Tolsztoj és a XX. század íróinak az ismertetésénél, azért ezekre már ki sem terjeszkedem részletesen, mert nem akarom tovább nyújtani ismertetésemet. De hogy minden pontnál sok a hiba, csak példaként ragadom ki a Tolsztojról szóló cikkből, hogy Szebasztopol hősi ellentállását (139.) nem a *Favágásban* írta meg, hanem a *Szebasztopol elbeszélésekben*. A *Favágás* a Kaukázusban, a Nagy-Csecsnán ment végbe. A *Háború és békében* nem három, hanem négy család történetét írja le; *A három halálban* nem az élethez való ragaszkodást írja le, hanem azt bizonyítja, hogy minél közelebb áll valaki a természethez, annál könnyebben hal meg. Az úrinő fél a haláltól, a muzsik élete; egyik szertartásának tartja, nyugodtan várja, s ha elkövetkezik a nagy óra, minél hamarább s minél szebben óhajt átmenni az új életbe; a fa pedig tudomást se szerez róla. Ljeszkovnál Szémán a regényeket ismerteti, pedig Ljeszkov igen rossz regényíró. de mint novellaíró Turgenyev méltó párja. Természetesen novellaíróról hallgat. A legújabb részben is sok a fölösleges név. A sok jelentéktelen író felsorolása helyett helyesebb lett volna a kor egyre változó szellemét megrajzolni az irodalommal kapcsolatban s kiemelni az egyes korszakok reprezentatív alakjait. Pl. Csechov a nyolcvanas évek szatirikusa, az akkor uralkodó felfogás és hangulat hű tolmácsolója, Gorkij a XIX. század utolsó tizedének s csakis annak a reprezentatív írója. A XX. század elején nem látom kidomborítva

sem a dekadens, sem a szimbolisztikus irányzat jelentőségét s Szémán nem osztályozza az írókat iskolák szerint, már pedig egy ismeretterjesztő összefoglaló munkában igen fontos az áttekintés. Az utolsó forradalmak koráról nem ad összefoglaló képet, megelégszik Eliasberg s részben Luther hiányos adataival s különösen a bolsevizmus korának irodalmi törekvéseiről és harcairól nem nyerünk képet könyvéből, pedig könyve megírásakor elég forrásmunkát találhatott volna erre. Ne vegye szerénytelenségnek, ha felhívom figyelmét a *Budapesti Szemle* 1927. májusi számában megjelent köv. című tanulmányra: *Az orosz irodalom 1917-ből napjainkig*, ott több oly forrásmunkával lehet alkalma megismerkedni, amely legalább két évvel a könyve előtt jelent meg.

Sok pontos és sok hibás adatot közöl Szémán, de megelégszik ezzel s nem domborítja ki az egyes korszakok uralkodó eszméit. nem mutat rá a kapcsolatra az irodalom és az élet között s nem tárgyalja az orosz irodalom főbb irányait. Pedig tud írni s épen ezért kár, hogy rosszul választotta meg a forrásait. Meg vagyok róla győződve, hogyha az ismertetésem elején említett forrásokra fog támaszkodni, akkor minden tekintetben megfelelő összefoglaló munkával fogja megajándékozni az orosz irodalom iránt érdeklődő olvasóközönséget.

Bonkáló Sándor.

JÓZSEF NÁDOR ÉS A TUDOMÁNYOS TECHNIKA.

Bevezetés.

Magyarország nagy nádorának kiváló érzéke volt a produktív munka, a technikai alkotások iránt. Nagyra értékelte azoknak közgazdasági és kulturális jelentőségét.

Ebben a tekintetben II. József volt mintaképe. A magyar nemzethez való viszonyukban azonban igen nagy különbség volt közöttük.

A perzsa hitrege szerint a népek életében két szellem uralkodik: egy jó és egy gonosz; egy alkotásra törekvő és egy romboló, egy Ormuzd és egy Ahrimán. Az Ormuzd a megértésnek, az Ahrimán a viszálynak megtestesülése.

József nádornak félévszázados bölcs kormányzása alatt a megértés, Ormuzd szelleme hatotta át hazánkat, II. József idejében Ahrimán szelleme uralkodott.

A kalapos király a magyar alkotmányt nem tisztelte és ezért a technikai munka területén legjobb szándékú kezdeményezései is hajótörést szenvedtek. József nádor ezzel szemben a magyar alkotmány védője volt. Áthatva Ormuzd szellemétől a nemzet legjobbjaival vállvetve és eredményesen dolgozott a produktív munka területén.

Hatalmas technikai alkotások s fővárosunk nagyszerű kifejlődése fűződnek a nagy nádor nevéhez.

József nádor tervei elhanyagolt közlekedő utaink helyreállítására.

Nádorispánságának első éveiben a háborús mozgalmak közepett sem feledkeznek meg az ország jólétének emelésére felettébb szükséges technikai alkotások, elsősorban közlekedési művek sürgetéséről.

Nagyszabású terveiről kimerítően tájékoztat az 1803 december 19-én kelt, részletekbe hatoló felterjesztése a királyhoz a fölemelt sóáralap rendeltetéséről és kezeléséről.¹

Már III. Károly uralkodása idejében foglalkoztak azzal az eszmével, hogy hazánk siralmas közlekedési viszonyainak javítása érdekében országos pénztárt létesítsenek. Ebből óhajtották fedezni azután az e célra szükséges hasznos beruházásokat.

József nádor felterjesztésében emlékeztetbe hozza, hogy II. József uralkodása alatt út- és vízépítő alap megteremtése céljából, minthogy a rendek e tekintetben nem tudtak eredményt elérni, a sónak az árát mázsánkint 11 kr-ral felemelték.²

II. József szándékának megfelelően a munkálatokat ennek az alapnak felhasználásával annakidején nagy erővel kezdték meg, a török háború kitörésekor azonban félbemaradtak. József nádor a nyugalmasabb évek beálltával elérkezettnek látja az időt, hogy most már a szükséges munkálatok végrehajtása az említett alapból tervszerűen történjék.

Felterjesztésében kifejti, hogy ennek az alapnak célja az út- és vízépítés terén közérdekű vállalkozások gyámolítása, új útvonalak létesítése, kanálisok építése, mocsarak kiszárítása, folyók szabályozása, új hidak építése.

Hangsúlyozza, hogy ennek az alapnak célja országos érdekű munkálatok előmozdítása és hogy az alap felhasználásában rendszert kell megállapítani.

E tekintetben előrelátó, igen figyelemreméltó javaslatokat tesz :

1. Mindenekelőtt megállapítja, hogy az utóbbi években szerzett tapasztalatok szerint egyes geometriai és hidraulikai munkálatok a vezetők és a melléjők rendelt személyzet hiányos ismeretei következtében balul ütöttek ki s emellett az országban az elvégzendő munkákhoz képest rendkívül csekély a képzett mérnökök száma.

Minthogy pedig ilyes munkák végrehajtása csak akkor járhat sikerrel, ha a vezetés megfelelő kezekben van, meg-

¹ Domanovszky Sándor : *József nádor iratai*. I. kötet. 644 l.

² Marczali szerint a sóár emelése mázsánkint 8 kr volt. (*Magyarország története II. József korában*. III. kötet. 210. l.)

ismétli már 1801-ben indokolt javaslatát,¹ amely szerint jól nevelt fiatalembereket, akik geometriai tanulmányaikat — nyilván a II. József alapította Institutum Geometricum-ban — kitüntetéssel végezték és a száraz-, valamint vízépítés művészetének gyakorlására hajlamuk van, pár esztendőre olyan külföldi országba kell tanulmányútra kiküldeni, ahol ilyen építkezéseket már nagyobb tökéletességgel végeztek. Így megtanulhatnak az ilyen építkezések helyes végrehajtását és elkerülnék a hibákat.

A tanulmányutak költségét szintén a felemelt sóáralapból kellene födőzni.

2. Elkerülhetetlen a fő útvonalaknak az egész országban való felvétele és szintezése. II. József uralkodása alatt a királyi biztosok feladata volt saját kerületükben erről gondoskodni s a munka elvégzésével a vonatkozó térképet az építési igazgatóságnak beküldeni. A fejedelem halála után erről az intézkedésről és kötelezettségről megfélekeztek. Voltak ugyan egyes megyék, amelyek útjaik rendbehozatalára nagyobb munkát végeztek, de a munkák egy része célszerűtlen volt és sokszor inkább helyi, mint országos érdekeket elégítették ki.

3. Feltétlenül szükséges a hajózható folyók mappációja és szintezése. Ezt a munkálatot ugyanaz a sors érte, mint az előbbi. II. József uralkodása alatt ugyanis megkezdtek a vonatkozó munkákat, de azok halálával bevégezetlenül félbemaradtak.

4. Az ebből az alapból már létesített művek, mint pl. a varasdi híd jókarban tartása nyilván szintén a só felemelt árából volna fedezendő.

5. Új utak létesítésére az országban elsősorban van nagy szükség, és mivel az ország tekintélyes része hegyvidék, az új utak létesítése nyilván kevesebb költséggel jár, mint a csatornáké. Ebből a szempontból tehát általában az előbbieken előnyben részesítendő.

6. Viszont indokolt kivételes esetekben új kanálisok létesítése lépelőtérbe. Így pl. Pest és Szolnok között a Duna—

¹ Véleményes jelentése a tanulmányi országos bizottság munkalatáról. Domanovszky i. m. 451. l.

Tisza kanális, Vukovár és Samác között a Duna—Száva kanális létesítése rendkívüli haszonnal járna.

7. A hajózható folyók szabályozása az alap csekély volta ellenére is legalább olyan keretben történjék, hogy a meglevő hajózás kárt ne szenvedjen.

8. A mocsarak kiszárítása hazánkban igen nagy jelentőségű, mert az Alföldön, a Bánátban és Szlavóniában levő nagy kiterjedésű mocsarak kiszárítása sok ezer hold termőföldet jelentene. Nyilvánvaló azonban, hogy az e célra szükséges költségekhez azoknak a földbirtokosoknak is hozzá kellene járulni, akiknek ebből hasznuk lenne.

Ebben a nyolc pontban sorolta fel József nádor a só felemelt árából végrehajtandó technikai munkákat. Kétségtelen, hogy programjába a hon anyagi fellendítésére nagy befolyással levő munkálatokat vett fel. A felemelt sóáralap azonban, akkoriban mintegy 200 ezer frt évenként, az összes hasznosnak ígérkező munkák végrehajtására korántsem lett volna elegendő.

József nádor ennek a szomorú valóságnak ellenére is a négy első pontban felsorolt munkálatokat azonnal megkezdette és azokat rendszeresen kétségtelenül nagyobb sikerrel hajtották végre, mint a kalapos király idejében.

II. Józsefben nem hiányzott a jóakarát az ország anyagi jólétének emelésére. Hiszen az egyetem filozófiai fakultásával kapcsolatban a mérnöki intézetet, az Institutum Geometricum-ot is azért alapította 1782-ben, hogy a felettébb szükséges technikai munkálatok végrehajtására az országnak szakképzett mérnöki kara legyen.

«Magyarországon és csatolt tartományaiban, ahol az előbbi századok háborúi és viszontagságai után a területi viszonyok többnyire összezavarodtak, egész vidékek mind máig víz alatt és mocsarakban hevernek: a malmokhoz tartozó gátak a legtöbb helyen rosszul vannak építve, a nyilvános utak csaknem mindenütt elhanyagolva: kézzel fogható a mérnöki szak különös művelésének szükségessége» — mondja vonatkozó rendeletében.¹

¹ Zelovich Kornél: *A m. kir. József-Műegyetem és a hazai technikai felsőoktatás története*, 48. l.

A magyar nemzet azonban bizalmatlan volt II. József iránt. A megyék a közlekedést előmozdító munkálatokban nemzeti veszedelmet láttak. Csak így magyarázható meg, hogy a hajózás megakadályozása céljából «a Dráva és Duna mellett a vontató útról kivágott fákat a folyóba dobták.» A nemesség érezte, hogy a közlekedés javítása esetén a hazaránézve megszűnik tejjel-mézzel folyó Kanaán lenni.¹

Ennek az aggodalomnak világosan ad kifejezést báró Orczy Lőrinc, aki mint királyi biztos hivatta lett volna a Tisza-folyó szabályozását előmozdítani, *Költeményes Holmi* című művében:

Károlyi lehúzta az Etsedi Lápot,
Kiírta sok ezer tekenős békákat,
Zsigrai Sárvízből elküldé a rákot,
Tégyen már Ortzi is Tiszán ily csodákat.

Árkokat ásunk hát bizonytalan bérért,
Várván bársonyt hoznak töretlen kenderért.
Aranyat küldjenek Tokai ürmösért.
Idegen mű jöjjön Magyar Gyűjteményért.

Ha Kulpa megtisztul, Triesztnél kikötünk,
Mármarosí sóval Fiuméba megyünk,
Bukarihoz visszük füstölt berbecsünket
Páduában hajtjuk hízott ökreinket.

Az Álnok Udvari kárpitos szobában
Ily gondolatokat forralván magában
Viszi korán reggel Kaunitz udvarában
S azonnal láрма lesz egy egész országban.

Mi vége van a sok furtsa rendelésnek
Moldvából hajtsanak ökröt lovat Bétsnek.
Magyar földön termett jószág elmaradhat,
Ez úgy is tsak Nemest. mást nem gazdagíthat.

Ilyen viszonyok között érthető II. József kijelentése: «Az új rendelkezések várjanak . . . jobb és felvilágosodottabb napokig. A Duna, Száva, Kulpa, Dráva, Tisza, Szamos, Maros és Vág, melyek részben már hajózhatók, csak nagyjában fognak szabályoztatni. Maradjanak el a biztosok és

¹ Marczali, i. m. I. kötet. 124. l.

bizottságok, melyek csak irka-firkát és haszontalan kiadásokat eszközölnek.»¹

A jobb és felvilágosodottabb napok fokozatosan bekövetkeztek — és ez elsősorban József nádor elévülhetetlen érdeme.

Egy emberöltő múlva a felemelt sóáralaphból megkezdődik a korszakalkotó, évszázadok álmát megvalósító munka, az aldunai szabályozás.

A nádor kezdeményezésére itt is királyi biztos vezeti a munkálatokat, akinek azonban a közlekedés jelentőségéről homlokegyenest ellenkező felfogása van, mint báró Orczy-nak volt. A közlekedést előmozdító terveket József nádor támogatásával ennek a szintén magyar mágánás kir. biztosnak vasakarata valósítja meg hazánkban.

Nem álnok udvari embertől indul tehát ki a magyar közlekedés javítása, ahogyan azt báró Orczy Lőrinc képzelte, hanem a nemzetet megértő s a nemzet bizalmát teljes mértékben élvező nagy Nádortól és az aldunai kir. biztostól, a legnagyobb magyartól, gróf Széchenyi Istvántól.

József nádor és Széchenyi.

Mindenesetre érdekel bennünket, miképpen gondolkodott József nádor Széchenyi működéséről.

Jókai az *«És mégis mozog a föld»* regényében «A nádornál» című fejezetben jellemzően mutatja be a konzervatív böles nádort, aki a kihallgatáson nála megjelenő regény hősére, a nemzeti színészetért hevülő ifjúra szánakozóan tekintve mondja: ² «Ábrándozó! Mennyre nem ismered saját népedet! Én ismerem azt minden jó és rossz tulajdonával. Te még nem is születél, mikor én már vele együttéltem. Úgy egymáshoz vagyunk nőve, mint a fő a testhez: legkisebb baját is megérzi a fő a testnek. Hogy mi voltam e nép közt?, arra a bécsiek csúfondáros elnevezése megfelel: ahol nem hínak másképp, mint «der alte Rákóczi». Én ismerem a mi népünket.

¹ Marcali. i. m. I. kötet. 134. l.

² *Nemzeti Kiadás.* II. kötet. 85—86. l.

Heve szalmatűz ; nagy lánggal fellobban ; hamar elhamvad. Mindenre van hajlama, tehetsége, de komoly kitartása semmihez. Mindenki ért mindenhez, de egy tárgyat megragadni mindenki restelkedik.»

Nem csoda, hogy a legnagyobb magyarnak a pozsonyi diétán szereplése nem mindig volt József nádor előtt rokon-szenves, már csak azért sem, mert a tradíciók ellenére nem latinul beszélt.

Csakhamar azonban tapasztalta, hogy Széchenyi heve nem szalmatűz, a benne élő láng nem hamvad el, kitartása páratlan, amibe belekezd, vasakarattal végre is hajtja.

Örömmel látja az új magyar típusnak ezt a kiváló példányát s az alkotásokban segítségére siet.

Ma is kevésbé ismeretes, hogy a tudományos technika alkotta világcsudák felemelő hatása érlelte meg Széchenyi-ben a vis motrix-ot, az akadályt nem ismerő tetterőt.

1825. évi franciaországi utazásában a XIV. Lajos korában épült száz zsilipes *Canal du Midi*-nek, amelyet annak idején II. József is megbámolt, valamint a római szellem egyik legszebb maradványának, a *Pont du Gard*-nak meg-szemlélése volt Széchenyire elhatározó befolyással.

Az előbbiről ezt írja : «Vétek-e, ha egy ily mű láttára, amelynek létesítéséhez annyi erő és kitartás kelle, minekünk is szokottnál hevesebben forra vérünk. S ha e helyett azzal a szent ábránddal hagyjuk el, hogy mi is hatni s valami magasztosba akarunk kezdeni.»

Hat hétre rá Pozsonyban van az országgyűlésen. A nagy technikai alkotások meg-szemlélésekor érzett szent ábránddal jött haza s valóban magasztosba kezd : megalapítja a magyar tudományos akadémiát.

A produktív technikai munka csodálatraméltó diadalai-ból merítette, saját bevallása szerint, erre az impulzust és az ott szerzett szent ábránd végigkísérte egész életén.

A produktív technikai munka területén egymásra talál : a konzervatív, bölcs mérsékletű nagy Nádor, meg az újító legnagyobb magyar.

«A magyar fáklyahordó nyomában a tűzvész jár»,² inti

¹ Herceg Ferenc : *A híd*. 26. l.

a «Mohács nemzetét»-t jól ismerő József nádor Széchenyit, amikor először hallja reformterveit. Később, amikor Széchenyi igaztalan támadásoknak van kitéve, mérsékletét tapasztalva már ily értelemben vigasztalja : «a kovácsokat, akik az emberiség sorsát kovácsolják, olykor megpörköli a szikra»¹ és a produktív technikai munka területén Széchenyinek legnagyobb támasza József nádor.

Így kerülnek sorra a felejthetetlen nagy nádor lelkes támogatásával a közlekedést előmozdító nagy technikai munkák, mindenekelőtt a víziutak terén.

Az aldunai út.

Széchenyi első aldunai útját József nádor tudtával és hozzájárulásával teszi meg. Tapasztalatairól már Konstantinápolyból, ahová a Fekete-tengeren tovább utazott, értesíti (1830 aug. 14.) a nádort,² aki a szabályozás eszméjét azonnal magáévá teszi.

A tervbevett szabályozó munkálatok végrehajtásának vezetését József nádor 1833-ban mint kir. biztosra Széchenyire bízta. Utasítja az országos építészeti igazgatóságot, hogy a dunai mappáció kitűnő vezetőjét, Vásárhelyi Pált teljes személyzetével együtt bocsássa Széchenyi rendelkezésére és személyes befolyásának teljes súlyával támogatja Széchenyit a nagy mű megvalósításában, amelynek költségeit, úgy ahogy hivatkozott memorandumában kifejtette, a só felemelt árából fedezték.

Széchenyi nagy örömmel fogadja a megtisztelő megbízást. 1833 június 25-én Pozsonyból József nádorhoz intézett levelében³ ezt írja : «Fenséged olyan nagy mű létesítésére adott impulzust, amelynek kiváló eredményei kiszámíthatatlan haszonnal lesznek az egész Monarchiára. Ha olyan szerencsés leszek, hogy ennek a nagy műnek megvalósítását előmozdíthatom, legforróbb kívánságom fog teljesülni.»

Széchenyinek az aldunai munkálatok eredményes előre-

¹ Herceg. i. m. 86. l.

² Majláth B. : *Gr. Sz. I. Levelék.* I. kötet. 173. l.

³ Majláth B. : *Gr. Sz. I. Levelék.* I. kötet 237. l.

haladására vonatkozó jelentései nagy örömet szereznek a nádornak.

Mindjárt első jelentésében¹ (1833 júl. 19) értesíti Széchenyi, hogy «Vásárhelyinek kutatásai fellebbentették a fátyolnak nagy részét, amely az ijesztően tomboló és dühöngő habok meg a gázlok felett évezredekén át lehegett.»

Vásárhelyi ugyanis elkészítette az Alduna hajózási térképét, amely «bátran nevezhető a világ első folyami térképének.»

Józsefnádor Széchenyihez intézett levelében (1833 aug. 8.) az elért kiváló eredmény felett megelégedését fejezi ki és Vásárhelyi működéséről így emlékezik meg: «Különös örömmre szolgált az a bizonyítvány, amelyet a mappáció vezető mérnökéről és a hozzá beosztott személyzetről szorgalom, szolgálati buzgóság és kitartás tekintetében állított ki, felhívom, hogy a legteljesebb megelégedésemet fejezze ki Vásárhelyi előtt azzal, hogy e munkálatoknál szerzett érdemeit jövőbeli működésében figyelembe fogom venni.»

«E sorok után — írja Széchenyi a betegeskedő Vásárhelyinek² — csak arra akarom kérni, hogy kímélje magát. Ő fensége hosszabb ideig számít az ön szolgálatára és jól tudja, hogy a magyart, ha hazafi, nem arra kell inteni, hogy kötelességét teljesítse, hanem arra, hogy lelkiismeretes munkálkodásával ne menjen túlságba. Ön közvetlenül dolgozik hazánk jóléte és nagysága érdekében — többet nem mondok.»

Nem kisebb örömmel olvassa József nádor Széchenyinek második jelentését is (1833 aug. 16), amikor az aldunai út munkálatainak haladásáról beszámolva ezt írja: ³ «Nem csekély élvezet ezen a vadregényes vidéken, Trajánusnak aránylagosan nyomorúságos vontató útjával szemben, hosszú idők után ismét embereket látni, akik zergék módjára kapaszkodnak a szirteken, hogy az iparnak új ösvényt törjenek s hogy az emberi nem tökéletesedése és nemesülése végre oda is eljuthasson, ahol eddig a vadonban csak sasok fészkeltek.»

József nádor önzetlen fáradozásainak gyümölcsei jelent-

¹ Majláth B.: *Gr. Sz. I. Levelei*. I. kötet. 246. l.

² Majláth B.: *Gr. Sz. I. Levelei*. II. kötet. 17. l.

³ Majláth B.: *Gr. Sz. I. Levelei*. I. kötet. 274. l.

keznek. Jóleső érzéssel tapasztalja, hogy a közlekedésnek áldását magyar szellem viszi erre a vidékre s általa jut a nyugateurópai kultúra az elmaradt oláh és szerb néphez.

Széchenyi következő jelentésében (1833 szept. 16) már az aldunai gőzhajózás meghonosítására hívja fel a nádor figyelmét,¹ aki helyesli az eszmét hogy «már a Dunafolyam akkori állapotában a hajózás gőzhajókkal a Fetete-tengerig» megvalósíttassék.

A világforgalmi útnak megnyitását, a dunagőzhajózásnak a Fekete-tengerig kiterjesztését József nádor kitartó közreműködése nagymértékben előmozdította.

A budapesti állóhíd.

Se szere se száma azoknak az aldunai hajózásra és a budapesti állóhídra vonatkozó tárgyalásoknak, amelyekben József nádor volt a döntő tényező.

Az állóhíd ügyét különösen szívéen viselte.

Kétségtelen, hogy Budát és Pestet a Lánchíd egyesítette, mert az a 42 hajóból álló híd, mely annakelőtte a két város közötti közlekedés lebonyolítására szolgált, éppen nem volt állandó jellegű.

Télvíz idején, decembertől márciusig, sőt kemény telek idején májusig, a két testvér fővárosnak nem volt hídja, jégzajlás esetén meg egyáltalában nem volt összeköttetése.

József nádornak élénk emlékezetében volt, hogy 1800-ban, amikor Alexandra Pavlovna nagyhercegnővel Budán lakodalmát tartotta, a Pest városa részéről tisztelgő egész magisztrátus, valamint az uniformisba öltözött polgárok ezrei Budán rekedtek. Éppen akkor indult el ugyanis a jég, amikor a menet a városkapun belépett s a zajlás egész nap és egész éjjel oly erős volt, hogy visszatérésre gondolni sem lehetett.

Télvíz idején, ha József nádor Pestre átjött, sokszor volt kénytelen a régi Károlyi-palotában éjjelre megszállni.

A XIX. század elején már eléggé fejlődő két város között a hajóhíd különben sem volt megfelelő összeköttetés, minthogy

¹ Majláth B.: *Gr. Sz. I. Levelei*. I. kötet. 304. l.

nehéz társzekerek, nagyobb tömegek, katonák átszállítására szűk volt. Hajó áthaladásakor kinyitották s a gőzhajóközlekedés meghonosodásával ez mind gyakoribbá vált. Nyáron, kis vízkor a középső rész annyira leszállt, hogy nehéz kocsikat alig lehetett a partra felvontatni s napirinden voltak a balesetek.

Télen azonban nemcsak a két főváros, hanem az ország két része is a Duna egész hosszában el volt választva egymástól. Trajanus ideje óta sem a Közép-, sem az Aldunán nem volt állandó híd s a XIX. század elején ideiglenes Dunahíd is csak öt volt hazánkban: Budapestnél, Komáromnál és Péterváradnál hajóhíd, Pozsonynál és Esztergomnál repülőhíd.

Országos szükség volt tehát egy állandó hídra s mi sem természetesebb, mint hogy az első állandó Duna-hídat az ország szívében. Buda és Pest között kellett építeni.

Már 1829-ben bemutatja a nádornak Széchenyi az első lánchíd vázlatos tervét, amelyet gróf Sándor Móric feliívására Brunel, a hírneves angol mérnök, a Themze alatti első alagút építője szerkesztett. Ettől kezdve József nádor nem veszi le kezét a híd ügyéről.

Széchenyi 1835-ben József nádorhoz intézett nagyszámú leveleiben folyton a Lánchíd létesítésének útjában álló akadályok miatt kéri hathatós támogatását, amelyet minden egyes esetben meg is kap.

Széchenyi csodálkozik a nádor «Krisztusi nyugalmán és achillesi erején» a fárasztó, sokszor szenvedélyes vitákat okozó tárgyalásokban. «Egy szó Fenségedtől többet nyom a latban, mintha én 365 napig fáradoznék», írja 1837 június 19-én a nádornak.¹

A vámfizetés elvének az országgyűlésen való keresztülviteléhez József nádor befolyása nagy mértékben szükséges volt.

A világhírű híd, amelyen «Európa és a XIX. század jár át»² valóban a nádor hathatós közreműködésével létesül.

¹ Majláth B.: *Gr. Sz. I. Levelei*. II. kötet. 420. l.

² Herceg F.: *A híd*. 24. l.

József nádor tanulmányi utazásai.

József nádor sokszor mondogta enyelegve: «egy uralkodónak vagy kormányzó hercegnek oly jól kell országát ismernie, mint a saját dolmánya zsebét.»¹ E felfogásának megfelelően a hazát minden irányban beutazta. Úgy tett, mint II. József, aki, amikor 1773-ban Erdélyben jár, ezt írja: «körüljárók, tanulók, látók, okulók és jegyzek.»²

József nádor és II. József kiváló példákra hivatkozhattak.

Ismeretes, hogy Augustus római császár minden római provinciában volt. Hadrianus minden római tartományt jól ismert. Nagy Károly utánozta elődeit, a római császárokat s bámulatraméltó utazásokat tett — 45 évi uralkodása alatt legalább 11 ezer mérföldnyi utat tett meg — nyilván hasonlíthatatlanul rosszabb útviszonyok közt, mint a római császárok. Nagy Károly legtöbbször kétkerekű taligában utazott, amelyet négy ökör húzott.

Nagy Frigyes még öreg korában is évenként beutazta országát.

József nádornak első tanulmányútja 1789 nyarán volt, amikor a bányavárosokba ment el.³ Meglátogatta a gácsi posztógyárat is, amely már Mária Terézia uralkodása alatt létesült, de üzleti tőkéjének kicsiny volta miatt nem volt képes felvirágozni. A nádor buzdítására, hogy nagyobb tőke álljon rendelkezésre, gróf Forgács gyártulajdonos részvénytársaságot alakított. Maga a nádor is átvett több részvényt s hathatós pártfogásával felvirágoztatta a híres posztógyárat.⁴

A következő évben júniusban a délvidékre utazik, hogy az akkor építés alatt levő Ferenc-esatorna munkálatait megtekintse. Utazásának eredményéről beszámol a királynak.⁵ Felemlíti, hogy kevés a munkás és éppen ezért intézkedett, hogy a közérdekű mű mielőbbi befejezhetése céljából a

¹ Horváth Mihály: *Nádor emlék.* Pest, 1865. 110. l.

² Marczali, i. m. I. kötet. 416. l.

³ Domanovszky Sándor: *József nádor iratai.* I. kötet. 236. l.

⁴ Horváth M. i. m. 20. l.

⁵ Domanovszky, i. m. I. kötet. 287. l.

szomszéd megyékből küldjenek munkásokat. Buzdította a társaságot a nagyszerű Ludovicea út kiépítésére.¹

1805 nyarán körutat tesz az országban. A Nagy Kun-ságon át Debrecenbe megy s útközben meglátogatja Tessedik gazdasági iskoláját. Azután Máramarosszigetre utazik, hogy a sóbányák művelésének javításával és a sószállítás akadályainak elhárításával a kir. jövedelmeket szaporítsa.

Az 1805-iki országgyűlés befejezésekor a kir. személynök valóban méltán mondotta búcsúbeszédében, hogy József nádor nemcsak az ország alkotmányát, törvényeit, jogait tartotta fenn, hanem az ország jólétét is előmozdította.

1806-ban megtekintette Felső-Magyarország bányáit, hámorait és útjában tájékozódott az ipar és földművelés állapotáról.

Későbbi tanulmányútjai közül még az aldunai munkálatok megtekintésére 1841-ben tett útját akarjuk kiemelni. Személyesen győződött meg azokról az óriási nehézségekről, amelyekeken itt a magyar technikai tudás és szívós akarat urrá tudott lenni. József nádor igen nagy elismeréssel nyilatkozott a nagyszabású munkálatokról, amelyek neki nagy örömet okoztak.

A mesterséges víziutak.

József nádor a mesterséges víziutak létesítését, amint 1803 december 19-én kelt tervszerű felterjesztéséből is kitűnik, indokolt esetekben szükségesnek tartotta. Ezt megelőzően rövid időre a Ferenc-csatorna megnyitása után,² 1803 november 30-án külön felterjesztésben³ javasolja a királynak Pest és Szolnok között a Duna—Tisza-csatorna létesítését. Kifejti, hogy ennek a mesterséges víziútnak létesítése Magyarország növekedő belső kereskedelme érdekében szükséges, hogy könnyebb, gyorsabb és olcsóbb összeköttetés legyen egyrészről az ország különböző részei között, más-

¹ Horváth M, i. m. 33. l.

² A Ferenc-csatornát 1802-ben adták át a forgalomnak.

³ Domanovszky, i. m. I. kötet. 617—618. l.

résről a szomszéd államok felé. Ily módon Magyarországnak a Felső-Tisza és Erdély határán fekvő vidéke Pesttel és innen a Dunán Béccsel a lehető legrövidebb víziúton lenne összekötve. Melegen ajánlja a királynak, hogy a kérdés tanulmányozására kir. biztos minőségben a nagyműveltségű báró Podmaniczky József helytartó tanácsost, bácsi főispánt rendelje ki, aki egyébként a Sárvíz szabályozás lemondott komisszárusa helyére is ki van nevezve.

Ferenc király megbízza Podmaniczkyt az előmunkálatok megindításával. A Duna—Tisza-csatorna ügye azonban azóta sem jutott dűlőre, pedig ismételve foglalkoztak vele József nádor idejében is, aki mindig meleg érdeklődéssel kísérte ezt a kérdést.

Az 1836. évi XXV. tc. (az ország közjavát és kereskedését gyarapító magányos vállalatokról) a közlekedési utak létesítőinek kedvezményt helyezvén kilátásba, Beszédes József mérnök kidolgozta a pest-csongrádi irányban vezető Duna—Tisza-csatorna tervét.

E terv alapján behatónan foglalkozott ezzel a kérdéssel az 1839/40. országgyűlés, amelynek XXXVIII. t.-cikke kedvezményben részesíti «azon részvénytársaság vállalatát, mely báró Vécsey Miklós szatmári főispán és báró Sina György elnöklete alatt a Dunát a Tiszával csatorna által összekötni szándékozik.»

József nádor melegen pártolta a tervet, de a részvénytársaság anyagi nehézségek folytán nem volt képes a munkát megkezdeni.

1845-ben a *Jelenkor* 20. és 21. számában *A Duna-Tisza csatorna I. és II.* című cikkében Széchenyi karolja fel újból az eszmét. Igen fontosnak tartja a csatornát, úgy ahogyan négy évtizeddel korábban József nádor is megokolta, belközlekedésünk kifejllesztése érdekében. «Belközlekedés ellen — írja — csak provinciális szellem lehet gát, minthogy jó közlekedést tudtomra, úgy kedvel beduin mint quaker, gazdag mint koldus, puseista¹ mint török, oligarcha mint szocialista,

¹ A puseizmus az anglikán egyházban a katholicizmus felő hajló irány.

zsarnok mint republikanus, kis gyermek mint vénasszony, póstakocsis mint tyukász s e szerint ez olly ügy, melly mint sok egyéb, nem igen szolgál okul egymás hajainkba kapnunk.»

A Tisza-szabályozás.

Aldásos a tevékenysége a nádornak a nagy magyar problémának, az új honalapításnak, a Tisza-szabályozásnak megindításában is.

A nagy tiszai árvizek hatása alatt József nádor 1845-ben elrendeli a Tisza-szabályozás terveinek elkészítését. Természetesen Vásárhelyit bízta meg e századokra szóló nagy mű tervezésével. A lángeszű mérnök még abban az esztendőben elkészült nagyszabású tervével. Nagy művének végerhajtását azonban meg se kezdhette. 1846 április 8-án az egyetem-utcai Károlyi palotában, éppen a Tisza-szabályozás ügyében tartott ülésen, előadása előtt, térképpel a kezében élettelenül rogyott össze.

József nádor alig egy évre rá követi a geniális mérnököt, de még megéri, hogy Széchenyi 1846-ban Tisza-Dobon megalakítja a Tisza-völgyi társulat első vidéki osztályát és ugyanebben az évben augusztus 27-én megkezdődik a Tisza-szabályozás a tiszadob-szederkényi átvágás létesítésével.

A már akkor gyengélkedő agg nádornak aligha okozhatott valami nagyobb lelki örömet, mint ennek a szívéhez nőtt nagy műnek fogamatba vétele.

József nádor és a vasutak.

József nádor nevéhez fűződik az első magyar próbavasút létesítése is.

Száz esztendővel ezelőtt, 1827 augusztus 20-án helyezték üzembe az első magyar lóüzemű vasutat, amely Kőbányáráól Pestre, a hatvani vámsorompóig vezetett. Ez a vasút speciális szerkezetű, igen kezdetleges lebegő vasút volt.

A közlekedés terén elmaradottságunknak minden lehető módon javítására irányuló törekvéssel magyarázható, hogy sikerült ennek a tökéletlen rendszerű vasútnak építésére báró Wenckheim József elnöklete alatt részvénytársaságot

alapítani, amely célul tűzte ki Pest és Szolnok között ilyen rendszerű vasút létesítését.

A minden magyar ügyet szívéen viselő nagy nádor nem akarta a társaságot törekvésében megakadályozni. Az 1827 április 8-án báró Wenckheim Józsefhez intézett levelében, amely a magyarországi vasutak szempontjából az első engedélyokmányoknak tekinthető,¹ felkéri őt az elnöki tiszt viselésére.

A pest-szolnoki vasút építését azonban az előrelátó Nádor nem ajánlotta. Elővigyázatból ugyanis egyelőre elegendőnek tartotta csak egy rövidebb vonalnak, a pest-kőbányai próbaszakasznak kiépítését. Ezen a vonalon a kőbányákból és téglagyárakból követ és téglát szállíthattak Pest városa széléig.

A vonal építése igen rövid ideig, egy hétig tartott. Az első rakott kocsik megindításakor azonban a pályatartó gerendák leszakadtak. A kellően megerősített pályát 1827 augusztus 20-án, Szent-István napján, nagy néptömeg jelenlétében, d. u. fél ötkor József nádor adta át a forgalomnak.

A kezdetleges vasúti rendszer azonban állandóan javításokat tett szükségessé. A kiadások rohamosan emelkedtek, a bevételek jóval a remélt alatt maradtak.

József nádor óvatossága tehát igazolt volt. 1828 márciusában elhatározták a vasút lebontását.²

Tevékeny működést fejtett ki a nádor a vasutak létesítése érdekében az 1832/6 és 1839/40. országgyűlésen.

Az első magyar vasúti tervek között nyilván a Pest és Bécs közötti összeköttetés volt a legfontosabb. Az 1839/40. országgyűlésen szenvedélyes viták voltak a fölött, hogy ez az összeköttetés a Duna balpartján Pozsonyon át, avagy a jobbparton Győrön át történjék-e. Az utóbbi vonalat báró Sina György kívánta kiépíteni, aki a Lánchíd vállalkozója volt. A jobbparti vasút tehát tulajdonképpen a Lánchídra támaszkodott és báró Sina révén összeköttetésben volt a Duna-Tisza csatornának ugyancsak az 1839/40. országgyűlésen tárgyalt, előbb említett tervével is.

¹ Székesfővárosi levéltár Int. fasc. 33. No. 2782.

² V. ö. Zelovich Kornél: *A magyar vasutak története*, 1925, 29–32. l.

Akik a közlekedő utak harmonikus fejlesztését tartották fontosnak, — önként értetődik, hogy ezek között volt az élen József nádor és Széchenyi — a jobbparti vonal mellett foglaltak állást. Felfogásukat azonban nem tudták diadalra vinni.

A Karok és Rendek 1840 február 28-án Pozsony vármegye kérelmére a balparti vasút tervét fogadták el. A felső táblán e határozat ellen felszólalt maga József nádor is, mindazonáltal a felsőtábla is elfogadta a Karok és Rendek határozatát.

József nádornak a vasútügyben még egy különösen jelentős állásfoglalását kívánjuk kiemelni. Természetesen fokozott figyelemmel kísérte a vasútügynek Ausztriában történő ki-fejlődését is.

A mikor a cs. kir. általános udvari kamara élére báró Kübeck Károly, híres közgazda, az államvasúti rendszer híve kerül, javaslatára a császár 1841 december 19-én Ausztriára nézve államvasúti programmot állapított meg.

József nádor már egy hétre rá, december 26-án, feliratot intéz a királyhoz, hogy az államvasúti rendszert Magyarországra is terjessze ki. Feliratának akkor nem volt mega kívánt sikere. Ő felsége válaszában kiemeli, hogy a vasutakra vonatkozó 1836. XXV. és 1840. XL. t.-cikkek által kötve van, mindazonáltal a helytartótanácsot utasította a kérdés tanulmányozására.¹

Az államvasúti rendszer ennek ellenére később diadal-maskodott hazánkban.

József nádor nem érte meg az első magyar közforgalmú vasút üzembehelyezését. 1846 július 15-én fia, István főherceg nádor és családja jelenlétében nyitották meg a pest-váci szakaszt. E napon közlekedett az első nyilvános vasúti vonat Magyarországon.

¹ Zelovich K., i. m. 43, 44. l.

József nádor és a mezőgazdaság.

József nádor testestől lelkestől gazda volt: az ország első gazdája.

Az országos magyar gazdasági egyesület alapszabályainak korszerű kidolgozását ő irányította.

Sürgette a mintagazdaságok létesítését. E tekintetben maga járt elől jó példával.

Alcsúti és kisjenői uradalmaiban megmutatta, hogy a szakértelem kitartással párosulva ily nagy eredményeket érhet el. A fizikai és erkölcsi világra egyaránt alkalmazható igéje: «mindaddig kell ültetni, veteményezni, míg a megjavított föld a magot valahára elfogadja»,¹ valóban nagy diadalt aratott.

Kisjenői birtoka a XIX. század elején mocsaras pusztaság, kiteve a Fehér-Körös áradásainak. József nádor céltudatos tevékenységgel a vidék legszebb uradalmává változtatta át. Akkoriban nagy feltűnést keltett a 16 mérföld hosszú malomesatorna, amelyet a nádor a szomszéd birtokokkal együtt létesített s amely nemcsak uradalmaikat mentette meg az áradások pusztításaitól, hanem a rajta létesített malmokkal a vidék lisztszükségletét is ki tudták elégíteni.

Még magasabbfokú kultúrát teremtett József nádor Alcsúton, mely 1819-ben lett tulajdona. A homokbükkös területnek akkor alig huszadrésze volt művelés alatt, a többi elhanyagolt tölgyerdő és pusztaság. József nádor bámulatos türelemmel és szakértelemmel aránylag rövid idő alatt a kietlen területet párját ritkító gazdasággá, valóságos paradicsommá változtatta át.

Ha az állam ügyei kifárasztották, — köztudomású, hogy a nádor többet dolgozott, mint egy egész nagy hivatal — Alcsúton keresett és talált pihenést. Sokszor lehetett látni az általa annyira kedvelt jegenyesorok mentén, amikor gazdaságában körülnézett, vagy amikor kertészkéssel a kezében sétált kertjében és növényeit ápolgatta.

¹ *Nádor emléke* 121. l.

Mint jó gazdát felettébb érdekelték őt a gazdasági iskolák, különösen Tessedik Sámuelnek (1742—1820), a nagy nemzetgazdásznak szarvasi gazdasági iskolája, ahol a növendékek saját tapasztalataik alapján tanulják meg, «hogyan kell a gazdászat egyes ágait az egésznek kára nélkül kevés és gyenge kézzel, de nagy haszonnal kezelni s ekképpen az eddig használatlan terményeket saját és a haza javára fordítani».¹

József nádor, amint említettük, 1805-ben meglátogatta a szarvasi intézetet és e látogatás után Tessedik, akit 1782-ben kiváló érdemeinek elismerésül II. József arany gyűrűvel, éremmel s ünnepélyesen átadott elismerő királyi leirrattal tüntetett ki, magyar nemességet kapott.²

Pár évvel korábban 1801 augusztus 23-án József nádor gróf Festetich Györgynek nagyszerű alapítását, a keszthelyi Georgikont látogatta meg. A keszthelyi gróf nagy ünnepélyességgel fogadta a nádort, aki nagy érdeklődéssel nézte meg az intézetet.

Ez a látogatás megkapó jelenettel volt kapcsolatos. Az ország nádora, hogy a tanulóknak és a tiszteletére összesereglett népnek bizonyosságát adja, mennyire szívén viseli a mezőgazdaság felvirágzását, a külön e célra készített ekével szántott a Georgikon földjén. Gróf Szapáry József tartotta az ostort és maga a keszthelyi gróf hajtotta a két ökröt. Az egybesereglett párezer jobbágy mindegyike sietett egy rögtöt venni a Nádor szántotta barázdából, gróf Festetich pedig a történelmi nevezetességű ekét múzeumába helyezte el³ és az ünnepély emlékére emlékérmét veretett.

Bizonyára erre az emlékezetes jelenetre utal Garay *Alcsúth* című versében:⁴

¹ Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei*. II. kötet. 379. l.

² Kornis, i. m. 380. l.

³ Vas Gereben: *Nagy idők, nagy emberek*. Magyar korrajz. Hetedik kiadás. 266—267. l.

⁴ *Nádor emlék*. 160. l. Garay: *Pályaképek József nádor életéből*.

Ekéje mellől hitta meg
 Numát a római ;
 Ellenkező példát adok !
 — Így szólnak ajkai —
 S ellenkező példát mutat
 Magyarhon Nádora ;
 Le száll kormánya székiből
 S ekét vezet kara.

József nádor tevékenysége a székesfőváros fejlesztése érdekében.

József nádor félév századon át rendkívül sokat tett a két főváros fejlesztésére. Bátran nevezhető a modern Budapest alapítójának.

A rendszertelen, kapkodó, tervnélküli építkezéseknek ő vetett véget s legelső feladatának tartotta a városszabályozás tervének megállapítását.

Amikor József főherceget 1796-ban nádorrá választják, Pestnek még kicsiny vidéki város jellege volt. Lakóinak száma alig érte el a harmincezet. A belvárosnak hat szabad tere, 44 utcája és 642 háza volt.¹

A régi Pestet, a mai Belvárost, várkastélyfal vette körül, mely a mai Vámház-körút, Múzeum-körút és Károly-körút mentén a mai Vigadóig, ahol akkor a rondella állott, vezetett le.

„A mostani kevély Dunasor helyén, — ahogyan Jókai az *«Eppur si muove»* regényében olyan szemléltetően írja le,² — a redout-épülettől kezdve fölfelé puszta homokos part terült, melyet az épületfakereskedők zsindelyes tutajai borítanak. Ahol most a Wurm-udvar áll, ott egy mocsár van, melyet segít táplálni egy közeli pálinkafőző bűzös árka : még nádat is látni a partjain. A tutajokon túl fűzfákkal van benőve a folyam partja, miknek mentében patriarchális halászcsonakok vontatják apacsúros hálóikat : a beljebb terülő homoksivatagot nagy messzeségben szakítja meg az Új-

Edvi Illés Aladár : *Budapest műszaki útmutatója*. 30. l.

² És mégis mozog a föld. II. kötet. 80. 81. l.

épületnek nevezett rengeteg kaszánya;¹ a mostani államvasúti indóház² helyén van a város szemétkerakodó helye; lefelé a Dunapartot cserző vargák, vászonfestők és halászok házai foglalják el: nyersbőrök végig teregetve a víz mellett. Kék vásznak száradnak a napon. A budai parton gabonás hajókat vontatnak lovakkal a víz ellenében; a várba felhangzik a fullajtárak gyihögetése, ostopattogása; a hajóhíd³ ki van nyitva az átkelő hajók végett két óra hosszat. A hídfőn felül pedig egy nagy idomtalan, gömbölyű épület tehénkedik ki a partra, egy elmaradt emlék a török világból, valaha a hídfő védelmére szolgáló bástyakörönd: ezt úgy hívták, hogy «rondella».⁴ A városi tűzoltó eszközök lomtára ez időben.»

«A rákosi homoksivatagon porfelhőt hajt végig a déli szél.» «Ez Pest panorámája a budai királyi lak ablakából», ahonnan József nádor sokszor nézte elmerengve az elmaradt szegényes Pest városát s lelkében kibontakozott a nagyszerű munkaterv Pest felvirágoztatására.

Háromféle teendőre van itt szükség, mondotta: «bontani, szabályozni és kötni».

«Le kell bontani a várost körülfogó várfalat, fel kell oldani a város bilincsét; meg kell zabolázni a folyót medrében, azaz szabályozni s partfallal ellátni kell a Dunát és meg kell kötni a futóhomokot künn a Rákos mezején, azaz fásítani kell.»⁵

Jól átgondolt tervének megvalósítására szépítészeti bizottság alakítását tartotta szükségesnek.

József nádornak fővárosunk felvirágoztatására vonatkozó terveiről részletes tájékoztatást nyújt a királyhoz 1805 június 8-án tett felterjesztése Pest-város szépítése tárgyában.⁶

¹ Ennek a helyén van a mai Szabadság-tér és az ezt környező palotasor.

² A mai nyugati pályaudvar.

³ A Mária Terézia által felállított hajóhíd a mai Türr István-utca-ra torkollott.

⁴ Képe a Kamara színház függönyén látható.

⁵ Dr. Göcz József: *Budapest története*. 161. l.

⁶ Domanovszky: *József nádor iratai*. II. kötet. 63. l.

Ebben az ügyben első felterjesztését már korábban, 1801 nov. 14-én¹ megtette, a kancellária és az egyesített udvari kamara azonban azt kívánta, hogy a Nádor generális tervet és költségcsámítást mutasson be Ő felségének. Erre vonatkozik az említett részletes felterjesztése.

A generális szabályozási tervet a Nádor felhívására Hild építész dolgozta ki, akinek már II. Józseftől is hasonló megbízása volt.

József nádor kiemelve a városrendezés főbb irányelveit, minden egyes pontra megteszi alapos észrevételeit.

A teendőket négy csoportra osztja :

1. A régi városban, a mai Belvárosban, szükséges a meglevő utcák szabályozása, kiszélesítése és egyenes vonalban vezetése. A gránátos kaszárnya² előtt a szervita templom és kolostor lebontásával új teret kíván létesíteni.³ Megjegyzi József nádor, hogy a város díszítésére e tér létesítésének eszméjével már II. József is foglalkozott. Közegészségi és biztonsági szempontból földalatti szennyvízcsatornákat kell építeni, a Dunapartot a hajóhídtól a molnárók tavaig⁴ szabályozni kell. Szükséges továbbá a hajóhivatalnak⁵ és vágóhídnak megfelelőbb helyre, az egyetemi botanikus kertnek⁶ pedig valamely elővárosba áthelyezése, hogy az ily módon felszabaduló értékes és szép telkek építésre felhasználhatók legyenek.

2. Az új városrészben, mely az Új-épületig terjedt és a Duna folyam meg a külső váci-út⁷ között feküdt, az utcákat és tereket szabályozni, a dísztelen harmincad hivatalt,⁸ a

¹ Domanovszky, i. m. I. kötet. 437. l.

² A mai központi városháza.

³ A szervitákhoz tartozott akkor az a telekrész is, amelyen ma a főposta-épület van.

⁴ A Dunasoron akkoriban a mai Vámház-tér és a fővámház helyén két kis tó volt, az északi a halászház, a déli a molnárók tava. Ezek tulajdonképpen a Dunával csatorna által összekötött öblök voltak.

⁵ A mai Türr István-utcától délre fekvő területen.

⁶ A ferenciek házához tartozó kert.

⁷ A mai Vilmos császár-út.

⁸ A mai Vörösmarty-tér északi részén.

sóhivatal¹ meg a dohánybeváltó hivatalt eltávolítani és más helyre helyezni, földalatti szennyvízcsatornákat építeni és a Dunapartot kváderkövekből álló partfallal szegélyezni kell. Szükséges továbbá a hajóhid és az Új-épület között a Dunaparton széles nyilvános sétányt létesíteni, az Új-épületet meghatározott célra kijelölni, új templomot építeni és a szervita kolostort arra a térre áthelyezni, ahol ma a Bazilika áll s végül az akkori Vigadó helyén új színházat és redout-termet építeni.

3. Az elővárosokban a főteendők: házak és utcák szabályozása, mélyebben fekvő utcák feltöltése, víztelenítő árkok létesítése, a homokos területek befásítása, a ló-, marha vásárterek és a parasztkocsik elhelyezésére szükséges területek kijelölése, az épületfa-kereskedők telepeinek szabályozása, dologház építése, az elővárosokban elhelyezett katonaság számára kaszárnya építése, megfelelő helyen új halász- és molnártó létesítése.

4. A külső városi területeken főteendő: a futóhomokos területek művelése és befásítása, valamint jó póstautak létesítése.

József nádornak ezt a részletesen indokolt felterjesztését a király csak 1808-ban hagyta jóvá. Közben a nádor kénytelen volt a döntést kétszer is megsűrgetni és a királyt oly rendelet kiadására kérni, amely szerint a döntésig a magyar kamara és a magyarországi főparancsnokság új építkezéseket ne kezdjen. Ezt a rendelkezést a király ki is adta és felfüggesztette az új dohányraktár építését.

A jól átgondolt terv jóváhagyása után József nádor nagy buzgalommal fog hozzá Pest újjáépítéséhez. Még 1808-ban megalakítja a szépitészeti bizottmányt, de azt úgy a szűk látókörű városi tanács, valamint a sokszor gáncoskodó kir. kamara befolyása alól kivette s független királyi hivatallá szervezte, fenntartva magának az elnöklést.

A pesti német színház épületében vasárnaponként ülést tartott a benyújtott tervek felülvizsgálása céljából. Valóságos szenvedéllyel foglalkozott ezekkel az ügyekkel, amelyek közül

¹ A mai József-tér és Dorottya-utca között.

a fontosabbakat még utazásai közben is maga után küldte.

Terveinek végrehajtására mindenekelőtt szépítési alapról gondoskodott. A város területén szerte szét fekvő városi üres telkeket a bizottmány nevére bekebelezte. E telkek vételárát a város szépítésére fordította.

Szeretetteljes működésének eredménye fővárosunk páratlan, szinte amerikai jellegű rohamos fejlődése, pedig időközben két nagy pusztításnak volt kitéve a város.

Az egyik volt az 1810 szeptember 5-iki nagy tűzvész Budán, amikor a Rác-, Krisztina- és Vízivárosban 600-nál több házat pusztított el a tűz.

József nádor éppen tanácsban ült, amikor a budai harangok kongása jelezte a veszedelmet. Azonnal lóra ült, a tűz helyére sietett s maga intézkedett a vész megfékezésére. A legveszélyesebb helyeket kereste fel s meg is sebesült, de ez nem akadályozta őt abban, hogy egész napon késő estig a helyszínén ne maradjon.¹

Még nagyobb csapást mért a két testvér-fővárosra az 1838 március 13-án kezdődő nagy árvíz. Fájdalommal szemlélte a nádor lakása ablakából a nagy pusztítást és az ár elvonulása után kétszeres erővel igyekezett a rombadőlt várost szebbé építeni.

Pestnek alapos szabályozása tulajdonképpen ennek a nagy szerencsétlenségnek következménye volt.

A szépítési bizottmány 1839-ben készítette el Budapest első építési rendszabályát és József nádor ezen az alapon az építkezések régi hiányait megszüntette, új utcákat vágatott, többet kiszélesített, négy új tért nyitott és a vályogépítést véglegesen eltörölte.

Hogy pedig hasonló áradás újból ne hozzon vészt a városra, elhatározta, hogy Pest városa körül védgátat emel. Ebben az ügyben a szokásos hosszadalmas bizottsági tárgyalások után a javaslat felterjesztésekor rendkívül nagytömegű iratot és tervet küldtek fel a nádorhoz, aki megjegyezte, hogy magából a nagytömegű papírból is már egy

¹ Nádor emlék. i. m. 75. l.

jókora gátat lehetne felállítani, a Duna árjai ellen azonban nem papírgátak kellene. Nem is késlekedett tovább ; azonnal elrendelte, hogy másnap tekintélyes munkáslétszámmal kezdjék meg a védgát építését. Ilyen módon azután rövid idő alatt elkészült a védgát, az ú. n. váci töltés, mely Pestet az 1876. évi nagy árvíz pusztításaitól valóban megvédte.

Páratlan gondoskodásának s eredmények következménye, hogy fővárosunk rövid idő alatt kiheverte az 1838. évi nagy árvíz pusztításait és bámulatos fejlődésnek indult, úgy hogy még József nádor életében méltán sorozták Európa legszebb városai közé.

A főváros nevezetesebb terein és utcáin díszes paloták sorra épülnek ; a város környékén nyaralók és sétányok létesülnek. A Lipótváros palotáinak nagy része a nagy nádor életében az ő intézkedéseinek hatása alatt épült fel.

Találóan mondotta a költő:

S minden új nap kunyhók temetője,
Minden új nap egy díszlakra néz,
S mind annyszor minden új tetőre
Tetszést int egy fejedelmi kéz.¹

József nádor kezdeményezésére fővárosunknak nevezetesebb technikai vonatkozású eseményei a következők.

1798-ban alapította, hogy a polgárságnak üdülőhelye legyen, a Városligetet. Tervét hírneves műkertésszel készítette el. A mocsaras területet lecsapoltatta és befásította. Maga is előszeretettel kocsikázott ki később nap-nap után családjával a Városligetbe.

Hasonló kultúrát teremtett a tulajdonában levő Margitszigeten.

A várhegy kopár oldalát kényelmes utakkal ellátva sétánnyá alakíttatta át.

1810-ben rendelte el Pestnek nivellálását, amit 1819-ben fejeztek be.

Azok között a díszes paloták között, amelyek József nádor intézkedésére épültek, különösen kettőt emelünk ki :

¹ Barna Zs. : *Emlékeszéd József nádor születésének századik ünnepén.* 1876. szept. 3.

a Ludoviceumot és a Nemzeti Múzeumot. Mind a kettő Polláck Mihálynak műve.

A Ludoviceumnak nevezett hadi akadémiát eredetileg Vácon szándékoztak felépíteni. Az 1811. évi devalváció következtében azonban a hadi akadémia másfél millió forint alapja csekély értékűvé vált, miért is a nádor felhagyott a váci építéssel és sikerült neki a pénzalapot 1825-ig ötnegyed millió forint-ra felemelni. Az 1825. évi országgyűlésen azután a rendek József nádor javaslatára kimondják, hogy a Ludoviceumot Pesten kell felépíteni. Miután a báró Orczy-család nagy pesti kertjének egy részét az intézet számára átengedte, József nádor olyan buzgalommal fogott az építkezéshez, hogy az intézet pár év alatt elkészült.

A Nemzeti Múzeum építését, miután gróf Batthyány Antal hercegprímástól a szükséges telket megszerezték és létesítésére az 1832/36. országgyűlés fél millió forintot megszavazott, 1836-ban kezdték meg s 1845-ben fejezték be. Az építkezés mellett József nádor nagy gondot fordított a gyűjtemények szaporítására is. Aligha lehetett neki nagyobb örömet szerezni, mint a múzeumi gyűjtemény gyarapítása által. A Nemzeti Múzeum épülete meglepően sikerült művészi alkotás.

1816-ban volt a fővárosban az első próba gázvilágítás, 1827-ben július 6-án az első lófuttatás, augusztus 20-án pedig a kőbányai próbavasút megnyitása : 1827—30-ig épült a Lloyd épület ; 1843-ban alapították a füvészkertet s ugyanabban az évben kezdik befásítani az Új-épület melletti Széchenyi-teret.

József nádor kívánságára az 1838. évi árvíz után a magyarországi építési igazgatóság, valamint a Hofbaurath foglalkozott a Duna-szabályozás kérdésével. A tanácskozássra két kiváló szakértőt hívtak meg : Paleocapa-t és Mitis-t. Ezek véleményének figyelembevételével azután 1847-ben elkészült a fővárosi Duna-szakasz első szabályozási terve.¹

József nádor hathatós pártfogásával jöttek létre fővárosunk első gyártelepei : a nevét viselő József henger-

¹ Budapest műszaki útmutatója, 30, 31. l.

malom, az óbudai hajógyár, a cukorfinomító és a Valeró-féle selyemgyár.¹

Ő tette le az alapkövét 1813-ban a Gellérthegy csillagvizsgáló intézetnek. Ebbe helyezték el 1815-ben az egyetemnek a kir. palota tornyában levő műszereit. Az 1849. évi ostrom idején az intézet annyi kárt szenvedett, hogy ezután nem tartották érdemesnek helyreállítását.²

József nádor gondolata volt a Szent-István napi körmenet meghonosítása.³ Látva, hogy mily szeretettel gondol a magyar nép a nagy szent királyra, javaslatára Ferenc király rendeletet adott ki, amely szerint Szt.-István napján a körmenet alkalmával a szent jobbot körül kell hordani. Az első körmenetben József nádor ment a hercegprímás után s azontúl is résztvett minden Szent-István napi körmenetben.

«Midőn I. Ferenc király szövetségeseivel Buda és Pest szabad királyi városokat meglátogatta, a krónikás szavai szerint a magas vendégek megnézték a József-épületet, a Gellérthegy csillagvizsgáló obszervatóriumot és kikocsikáztak az újonnan ültetett városerdőbe is...»

«Több látnivaló nevezetesség nem igen akadt, úgy hogy kénytelen volt a krónikás bevallani: ...de bizony sokat nem nyújt még Pest».⁴

Az a nem sok is, amit a fejedelmi vendégek 1815-ben fővárosunkban láthattak, már mind József nádor műve volt és mennyivel több említésre méltó volt három évtized múlva az agg nádor utolsó éveiben.

Kossuth Lajos Pest vármegye közgyűlésén József nádor elhunytakor tartott emlékbeszédében így szól:

«Mondják, hogy kevéssel halála előtt magát amaz ő királyi lak ablakához viteté, hogy Pestet még egyszer lássa. És ha e végbúcsú pillanatában elvonult lelke előtt Pest város képe, minő volt akkor, midőn azon ablakból mint nádor először nézett le Pestre, s megtöredező szemei látták a képet, mely virító ifjúságban terült el a haldokló előtt e nagyszerű

¹ Barna Zs., i. m.

² Dr. Gööz, i. m. 167. l.

³ Vértes I.: *Az utolsó magyar nádorispánok.* 78. l.

⁴ *Budapest műszaki útmutatója.* Előszó.

perchen, lehetetlen volt át nem rezgeni lelkét a gondolatnak, hogy a főváros eme két képében a magyar nemzet képét szemléli, minő volt, midőn ő a nádori székbe lépett, és minő most, midőn leszáll.»¹

A testvér-fővárosok, különösen Buda fellendítésére igen sokat tett annakidején II. József is. Uralkodása alatt az idehelyezett országos hivatalok által Buda lett Magyarország politikai életének középpontja, fővárosa. Buda városa le is akarta róni nagy háláját II. Józsefnek. Engedélyt kért tőle, hogy a dísztéren emléket állíthasson neki. A kalapos király azonban a budai kir. város tanácsához intézett levelében az engedélyt megtagadta.

«Köszönöm a tanácsnak és a polgárságnak, hogy abban a tisztességben akarnak részesíteni, hogy főtereik egyikén szobrot emeljenek nekem. Azért, hogy az ügyek ellátására és a birodalmi hivatalokáttekinthetőbbé tételére ezeket Budán egyesítettem és ezzel a városnak véletlenül némi előnyöket szereztem, valóban nem szolgáltam rá ilyen kitüntetésre.»

«Majd ha valamikor elérem, hogy a magyarok a király és az alattvaló közti igazi viszony felismeréseig jutottak : ha valamennyi egyházi és világi visszaélést megszüntettem : ha munkát és ipart teremtettem, a kereskedelmet felvirágoztattam és az országot keresztül-kasul utakkal és hajózható csatornákkal láttam el, amint reménylem is : ha majd akkor emel a nemzet szobrot nekem, talán rá is szolgáltam és akkor köszönettel el is fogadom. Bécs 1787 június havában. József.»²

József nádornak a két testvér-főváros és a nemzet felvirágoztatására irányuló szeretetteljes, kitartó munkája eredményesebb volt. Előrelátó bölcs szelleme a király és nemzet közti megértésre törekedett és együtthaladt a korrallal. Kossuth szerint, amíg «testben a sír felé hanyatlott, lélekben és érzelemben az ifjadó nemzettel lépést tartva együtt ifjadott. Élte alkonyába a nemzet újjászületésének napkelte vegyült.»³

József nádor munkát és ipart teremtett. Előmozdította

¹ Beszéd, József főherceg nádor, nemes Pestmegye Főispánya felett. Mondotta Kossuth Lajos táblabíró. 1847 jan. 25.

² Peisner Ignác : *Budapest a XVIII. században.*

³ Kossuth Lajos idézett emlékbeszéde.

a kereskedelmet, a közlekedést. Munkás élete alkonyán már közel volt befejezéséhez a lánchíd, az az állandó kapocs, mely velejében a két fővárost egyesítette.

József nádor rászolgált arra, amit II. József nem volt képes kiérdemelni. Budapestnek egyik legszebb terén, a nevéről elnevezett József-téren 1869-ben felállított, sikerült éreszobra hirdeti a nagy nádornak elévülhetetlen érdemeit.

Az ő nagy nevét viseli Műegyetemünk is.

József nádor és a műegyetem.

József nádor a mérnökképzésről már 1801 november 21-én a királyhoz intézett, a tanulmányi és irodalmi regnikoláris deputáció munkálataira vonatkozó, véleményes jelentésében érdekesen nyilatkozik.¹ «A regnikoláris deputációnak az a javaslata, hogy a fegfelsőbb rendelet, amely szerint hazai hatóság nem alkalmazhat geometert, aki nem tudja kimutatni, hogy az egyetemen — az Institutum Geometricum-ban — a theoretikus és praktikus geometriát hallgatta és abból vizsgát tett, újból hözhírré tétessék, igen helyes. Ehhez azonban én azt fűzöm hozzá, hogy minekutánna a praktikus geometriát és kiváltképpen a vízépítészetet legjobban tapasztalatok által lehet megtanulni, egy pár fiatal embert, aki a geometriát, mechanikát és víziépítészetet tanulja, közalapítványi költségen más országokba s különösen olyanokba kellene kiküldeni, ahol ezek a tudományok úgy elméletben, mint gyakorlatban a tökély magas fokán vannak. Ezek a fiatal emberek tanulmányútjukon szerzett ismereteikről való beszámolás után, kiválóan használhatók lesznek geometereknek.»

Különálló technikai főiskola létesítésének eszméjével hazánkban a XIX. század harmincas éveiben kezdenek foglalkozni. A mozgalomnak tápot adott egyrészt az a körülmény, hogy Ausztriában a prágai és bécsi polytechnikumoknak a gazdasági életre gyakorolt kedvező hatását tapasztalták, más részről, hogy az akkori polgári mérnökképző fő-

¹ Domanovszky, i. m. I. kötet. 440. l.

iskolánk, az Institutum Geometricum, amilyen intézettel egyébként Ausztria nem rendelkezett, egyáltalán nem fejlődött.

A prágai polytechnikumot 1806-ban, tehát akkor alapítják, amikor Fulton a Hudson folyón üzembe helyezi Clarement nevű gőzhajóját. A bécsi technikai iskola 1815-ben nyílik meg, amikor a kontinentális zár megszűnik és a Rajnán az első gőzhajó megjelenik.

Hazánkban II. József rendeletére jóval korábban, a gőzgép feltalálása (1769) után már 13 esztendőre, 1782 november 1-én nyílik meg a budai m. kir. tudomány egyetemen a mérnöki intézet (Institutum Geometricum). Ilyes módon a mérnökök főiskolai kiképzésének nálunk 145 esztendő is multja van.

Hazai első mérnökképző intézetünk II. József nevéhez fűződik, a mai mérnökképző főiskolánk József nádor nevéhez.

Az Institutum Geometricum 1782-től 1850-ig, tehát 69 esztendeig állott fenn s eleinte meg is hozta azt az eredményt, amelyet az ország tőle várt. Az első évtizedek gondos és szigorú tanulmányi rendje következtében nem meglepő, hogy hazánk már a XVIII. század végén, de különösen a XIX. század elején kimagasló mérnöki karral rendelkezett.

A mérnöki intézet azonban nem haladt a korrallal, sőt határozottan visszaeszkent. Hét évtizedes fennállása alatt nem változtatott szigorlati rendszerén. A technikai tudományok szakbeli tartalma folytonosan gyarapodik, a mérnöknek tehát mind több és több technikai ismeretre van szüksége és az időközben Pestre áthelyezett tudomány egyetem mérnöki intézetének eredetileg három évre terjedő tanfolyamát leszállítják két esztendőre. Nálunk is behízyosodott e szerint a tétel, hogy a technikai tudományok az univerzitáson nem tudtak felvirágozni. Ezeket a tudományokat ott másodrendűeknek tartották. Ilyen körülmények között a mérnöki intézet sorsa meg volt pecsételve.

Érthető, hogy a mult század harmincas éveiben, amikor már Stephenson gyorsan járó lokomotívjának diadalmenete megkezdődött a földön, mozgalmat indítanak nálunk is különálló technikai főiskola, műegyetem felállítására.

Az 1832/6. országgyűlésen az utolsó esztendőben foglalkoznak Mű-Egyetemi-Intézet felállításának kérdésével.¹ A március 9-én tartott kerületi ülésen az erre vonatkozó indítványt Lónyay Gábor, Zemplén megye első követe teszi meg. A Karok és Rendek 1836 április 9-én tartott ülésükön el is fogadják az indítványt, amely szerint a műegyetem felállítása érdekében országos választmány szerveztessék. A főrendek pár napra rá hozzájárulnak az alsóház határozatához, sőt még egy lépéssel tovább is mennek. Április 20-án kelt feleletükben ugyanis felhívják az alsóház figyelmét a műegyetemre előkészítő reáliskolákra is.

Nagy jóakarattal támogatja az ügyet József nádor.

Az alsóház azonnal napirendre tűzi a főrendek választát és április 27-én tartott ülésén elfogadja a főrendek javaslatát, elkészíti a vonatkozó törvénycikkely tervezetét és a királyi jóváhagyást kérő felirati tervezettel együtt hozzájárulás céljából a főrendek elé terjeszti.

A főrendek a következő napon, április 28-án elfogadják mind a feliratot, mind a törvénycikkelyt és még aznap felterjesztik királyi jóváhagyásra.

Feltűnő gyorsan, már másnap, április 29-én megérkezik »a kegyelmes királyi válasz az ország rendei által a polytechnicum Intézet tárgyában felterjesztett Felirat iránt.«² (Csakhogy a válaszban nem volt köszönet. E válasz értelmében Ő felsége királyi tisztnél fogva gondoskodni fog, hogy a felterjesztésben említett intézet, amennyiben a körülmények megengedik, felállíttassék, éppen azért ebben a tárgyban törvényjavaslat szüksége nem forog fenn).

Elképzelhetni azt az elkeseredést, amelyet ez a szerencsétlenül fogalmazott királyi leirat a diétán előidézett. A következő napon, április 30-án tartott kerületi ülésen erőyes hangú, keserű kifakadások történnek. Sorban felszólalnak: Bezerédy, Deák, Beöthy, Lónyay, Klauzál stb. Egyértelmű volt a javaslat, hogy a feliratot meg kell ismételni s ehhez a főrendek is hozzájárulnak.

¹ V. ö. Zelovich Kornél: *A m. kir. József-műegyetem és a haza technikai felsőoktatás története.* 1922. 79. l.

² Az 1832/6. országgyűlés *Írásai*. VII. kötet. 702. l. (6226—1836.)

Ilyes módon a nemzet által, József nádorral az élén, egyértelműen kívánt műegyetem felállításának kérdése egyszerre nagyjelentőségű politikai kérdéssé vált s éppen azért most már biztosítva volt, hogy nem kerül le a napirendről.

A királyi leirat merevsége s az arra adott méltán önérzetes válasz következtében viszont alig volt remény arra, hogy ezt a kérdést gyorsan és kedvezően fogják elintézni.

Bizony nagy szükség volt a bölcs nádorra és Széchenyire, hogy ez a kérdés a köz javára oldassék meg.

Széchenyi mindenekelőtt Pest megyében készíti elő a talajt, ahol a legközelebbi országgyűlési követeknek adandó utasítás kidolgozásával megbízott küldöttségnek tagjául választják. Az itt tett javaslatairól ezt írja: ¹ «Másik javaslatom: egy műegyetemi intézetnek Pesten leendő felállítása volt, mely ha másra nem, legalább arra csakugyan nagy hasznú lenne, mikép hazánkban jómódú ifjak, a nélkül, hogy kénytelenek lennének külföldön ütni fel sátorukat, valami mások is lehetnének, mint jogászok, valamint másra is kiképeztetnék magokat, mint jogászságra.»

József nádor e tekintetben is osztozott Széchenyi fel fogásában, hiszen ő már közel négy évtizeddel korábban, 1801-ben, a királyhoz intézett emlékiratában súlyos veszelemnek tartotta a jogászok nagy számát. Ez szerinte a társadalmi felforgató törekvések egyik forrása.²

Széchenyi izgatásának következménye, hogy az országgyűlés 1840 április 30-án tartott üléséből újra felterjeszti az előző országgyűlésen elfogadott törvénycikkelyt, de erre az újabb felíratra sem érkezett válasz.

A műegyetem történetében mindenesetre érdekes adat, hogy akkoriban felkeresi Széchenyit Kossuth és a létesítendő műegyetemre följánlja a fogsága alatt részére gyűjtött 20 ezer frt összeget. Széchenyi az ajánlatra kitérően válaszol, bizonyára azért, hogy a bécsi kormány bizalmatlansága a kérdés iránt még inkább ne fokozódjék.³

¹ A minimum kérdése. Társalkodó 1839. 45. sz.

² Kornis, i. m. I. kötet. 518. l.

³ Liphay S.: *Adalékok műegyetemünk történetéhez.* M. M. és É. E. Közlönye. 1895.

Hat esztendő telik el az 1836. évi ominózus királyi válasz óta, amikor a helytartótanácsnak báró Mednyánszky Alajos elnöklete alatt működő tanulmányi bizottsága elkészül az ígért mérnökképző intézet szervezetének tervével.

József nádor elnöklete alatt tárgyalják e tervet s 1842 március 18-án felterjesztik a királyhoz.

Az említett bizottság azonban nem polytechnikum, hanem ipariskolák (*scholae industriales*) szervezetét dolgozta ki, a műegyetem eszméje tehát már korábban el volt vetve. Korántsem jelentette ez azonban azt, hogy most már az ipariskola gyorsan létesül.

József nádor és Széchenyi csüggedést nem ismerő energiájának köszönhető, hogy végre sok huza-vona után 1844-ben megtörténik a döntés.

Az 1844 június 12-én kelt legfelsőbb elhatározás¹ megerősítette a József nádor által két évvel korábban felterjesztett tervezetet. Ő felsége «a nemzeti Ipar előmozdítása iránt vonzó atyai szándékból» első kísérletül — *pro primo tentamine* — Pest szab. kir. városban egyelőre egy ipartanoda létesítését rendelte el addig is, amíg a felállítandó műegyetem kebelébe fogadhatja (*donec eadem — scholas industriales — institutum polytechnicum in sinum suum recipiat.*).

Az ipartanodára vonatkozó az időbeli rendelkezésekben általában mindig bennfoglaltatik ez a megállapítás: «addig, amíg a felállítandó műegyetem kebelébe fogadhatja».

Az ipartanoda ügye ezek szerint nem került az országgyűlés elé vitt királyi javaslatok közé, noha a Karok és Rendek így óhajtották s így nagyon természetes, hogy felszólaltak az országgyűlés mellőzésével kiadott királyi rendelet ellen.

A bécsi udvari politika következetes maradt magához. Az 1832/6. országgyűlés végén a műegyetem tárgyában adott merev királyi leirat, most pedig az ipartanoda felállítására az országgyűlés elkerülésével kiadott rendelet váltott ki ellenérzést az országgyűlésen. Mintha csak arra törekedtek volna, hogy a legtermészetesebb kívánság teljesítése se történjék felháborodás nélkül.

¹ H. t. 1844. 26,338. Fons 19. Pos. 286.b. O. L.

A felállítandó ipartanoda, a magyar kancellária és a helytartótanács irataiban használt kifejezés szerint: iparműtanoda, helyéül általában a szervita kolostor által elfoglalt területet tartották legalkalmasabbnak.

Széchenyi, Hild akkori neves építésszel ki is dolgoztatja erre a telekre az iparműtanoda terveit és azokat 1846-ban bemutatja az akkor már gyengélkedő József nádornak, akinek általában tetszenek a tervek, elsősorban azért, mert «honiak».

István főhercegnek 1846 okt. 30-án Széchenyihez intézett levele¹ az iparműtanoda terveire vonatkozó értékes észrevételeit tartalmazza: «Kedves gróf Széchenyi! A tegnapi nap folyamán bemutattam atyámnak mind az alagútra, mind az Iparmű Tanodára vonatkozó terveket és megnyugtatózására mondhatom, hogy kevés észrevétellel mindkettőnél tetszését vettem észre...»

«Ami a technikai intézetet illeti, úgy atyámnak annak külseje, a szervita-téri homlokzat, a gránátos kaszárnya felőli a virágboltokkal és az újonnan készítenő tér² felőli igen tetszett — különösen kedvezően nyilatkozott az utóbbi felől, — a 4-ik homlokzat az Uri-utca³ felé azonban nem nyerte el annyira tetszését, mert ő a nyiltoszlopos folyosókat a mi éghajlatunkon megfelelőeknek nem tartja és azokat melleleg, ízlése szerint sem tartja architektonikusan szépeknek. Jobban tetszenék neki, ha ez a homlokzat is az előbb említett azonos kiképzésű volna, habár azzal csak folyosók védetnének is.»

«Ami magát az épületet illeti, erre nézve csak két aggodalma volt, vajjon a világító udvarok elég nagyok-e arra, hogy a tantermeknek és iskolaszobáknak elegendő világosságot nyujtsanak és vajjon a tervezett helyiségek nemcsak az első szükségletnek, a mostani pillanatnak, hanem a jövőnek, a későbbi évtizednek is megfelelnek-e? Ha ez a két aggodalma alaposan eloszlattatik, úgy vélem, nem lesz további nehézség a telek szűkítése és az új tér létesítése ellen. (Vajjon fákkal-e, ezt más kérdésnek tartom).»

¹ Lipthay, i. m. 245. l.

³ A mai Petőfi Sándor-utca.

² A mai főposta telkén.

«Az összes tervek kiállítása felől különben atyám igen kedvezően nyilatkozott és örült annak, hogy «honiak.» Szívélyes vonzalmam és nagyrabecsülésem biztosításával. Nagyméltóságodnak hálás készséggel István fhg.»

Ebből a levélből kitűnik, hogy József nádor még betegágyában is mily nagy érdeklődéssel viseltetett a létesítendő ipartanoda iránt s hogy böles előrelátással már a tervek elkészítésekor is a jövő fejlődés lehetővé tételére gondolt.

József nádornak úgy a középületek, mint a saját vagy családja számára vagy gazdasági célokra szolgáló építményei létesítésekor igen helyes főelve volt a jövő fejlődésére gondolni. Ezért mindig nagyobb méretű épületeket létesített, mint amekkorák a pillanatnyi szükségletnek megfelelték volna.

Az ország közvéleményét bántotta az a mód, ahogyan az ipartanoda felállítása történt, viszont az ország általános helyeslésével találkozott az 1846. évi aug. 23-án kelt legfelsőbb elhatározás¹. Ennek értelmében a király elrendelte, hogy «Nádor Ő fensége dicső hivatalnokoskodásának félszázadja 1846 nov. 12-én ünnepeltessék» és hogy «Ő fenségének az ország és az egész birodalomra nézve szerzett tündöklő érdemei állandó emlék által is örökíttessenek, a pesti műipartanoda és illetőleg ez intézet számára felállítandó épület ez alkalommal Nádor Ő fensége nevével díszíttessék.» («*Quo vero eximia Suæ Serenitatis C. R. Domini Archiducis Regni Palatini de Regno et Universa Monarchia merita perenni Monumento recolantur, benigne velle Suam Majestatem Sacratissimam ut schola industrialis Pestiensis et respective ædes hoc fine erigendæ Nomine Suæ Serenitatis C. R. D. A. Ducis R. Palatini insigniantur.*»)

Ugyanezen legfelsőbb elhatározás szerint a József-ipartanoda addig is, amíg polytechnikummá átalakulhatna és saját épületébe helyeztetnék el, ideiglenesen a m. kir. egyetem főépületében kapott hajlékot. A végleges elhelyezésre a legfelsőbb elhatározás a szerviták telkét vette kombinációba és építési költségre a tanulmányi alaphól 300 ezer frt-ot engedélyezett.

¹ H. t. Keh. 13.652.632. 1846. Fons. 57. O. L.

Egyidejűleg az ország hercegprímását is felkérték, hogy a kérdéses kolostori épületek megváltása, valamint a szerzet áthelyezése iránt egyességet létrehozni igyekezzék. Ezek a tárgyalások azonban lassan haladtak s Kopácsy hercegprímás halálával teljesen meg is akadtak.

A József-ipartanoda ünnepélyes megnyitása 1846 nov. 1-én történt. 1850-ben a tengődő mérnöki intézetet (az Institutum Geometricum-ot) a József-ipartanodához csatolták. Az 1856 szept. 30-án kelt legfelsőbb elhatározás az akkor már Budán, a várban elhelyezett József-ipartanodának polytechnikummá átalakítását rendelte el. A József-polytechnikumnak egyetemi rangra emelése és Pestre visszahelyezése 1871-ben történik meg.

A kir. József-műegyetem első választott rektora, Stoczek József 1872 január 7-én tartott első rektori megnyitójában a sok küzdelemre visszagondolva, valóban nagy lelki örömmel mondja : «Mint zsenge ipartanoda hagytuk el Pestet s most 18 év után visszatérünk mint nagyra törekvő egyetem, melynek megvannak a szükséghez mért szakosztályai, melynek megvan a maga önkormányzata.»

«Mint számkivetett fiú hagytuk el a szülővárost s most visszatérünk mint a tisztés tudományegyetemnek ámbár ifjabb, de egyenjogú testvére ; visszatérünk mint nagyjövőjű műegyetem, mely bizonyára jeleit adandja annak, hogy Magyarország dicsőült nagy Nádorának, Józsefnek nevét méltán viseli.»

A József-ipartanodának megnyitásakor József nádor már nagy beteg volt. Ez az oka, hogy nem látogatta meg a nevét viselő intézetet.

Rövid időre rá, 1847 január 13-án, elköltözött az élők sorából.

«A végzet halálos leplet vont az oltár fölé, mely előtt a nemzet a hála tüzét volt meggyújtandó». ¹ — mondotta Kossuth.

A hála tüzét gyújtotta meg a kir. József-műegyetem

¹ Marczali H. : *Magyarország története. (Műveltség Könyvtára.)* 648. l.

egyetemi rangra emelésekor 1872-ben, ennek ötvenedik évfordulóján és ma is a nyolcvan esztendővel ezelőtt elhunyt nagy Nádor emlékére.

A szárnyas idő megtette nagy távolság ellenére tündöklő fényben áll ma is előttünk nobilis alakja, megértő szelleme : a jó gondolat, jó szó és jó tett háromságának páratlan képviselője :

Ki éke volt királya tronusának.

Szerelme volt a nemzet- és hazának.¹

Gyámolítója minden arra szorulóknak ; akinek az ajtaja mindenki előtt nyitva volt.

Ahogy Garay a «Nádor» című szép költeményében írja² :

Mint gazdag- és szegénynek az Isten temploma

Nyílt egyaránt mindennek a Nádor csarnoka,

Nevet nem kér az Isten, hozzá akárci fér ;

Elég az a Nádornak, hogy ember, aki kér.

A kir. József-műegyetem dísztermét ékesíti nagy Patrónusának arcképe, auláját díszíti mellszobra, ércnél maradandóbb emléke pedig mindnyájunk szívében él.

ZELOVICH KORNÉL.

¹ Garay : *Vezérhang. Nádor emlék.* 138. l.

² Garay : *Nádor emlék.* 185. l.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÉS A MŰVÉSZETTÖRTÉNET.

A művészettörténet-tudomány megalapítása a klasszicizmus zászlóvivőjének, Winckelmannnak a nevéhez fűződik, aki a maga egyoldalú esztétikai dogmatizmusával az ókor művészetét újra az emberi művelődés tényezői sorába iktatta. Az elméleti magasságokban járó klasszicizmusnak hadat üzenő, érzelmi melegségtől hevített romantika történeti és nemzeti szellemiránya azután a XIX. század első tizedeiben Winckelmann kezdeményezéseit a nemzeti élet talajára hullatva, nagy lendülettel és átfogó tervezéssel fogott hozzá a nemzeti művészetek történetének fölépítéséhez. Az előőrsként messze elkalandozó érzelmi rajongók nyomába lépő, tudományosan iskolázott kutatók nemzedéke széles sorokban fölfejlődve kutatja föl a nemzeti mult emlékszerű maradványait s az irodalmi propaganda minden eszközével igyekszik azok megismerését és megbecsülését a nemzet széles rétegeiben előmozdítani. Ennek a lelkes, fáradságot nem ismerő tevékenységnek az eredménye, hogy a XIX. század első tizedeiben a művészet emlékei is hovatovább integráns részei lesznek a nemzetek történeti kultúröntudatának. A romantika érzés- és gondolatvilágának melegében Európaszerte egymásután alakulnak meg a műemlékek védelmére és gondozására hivatott országos szervezetek. Németországban Schinkel már 1815-ben figyelmeztetett az államnak a műemlékvédelem és gondozás körüli kötelességeire. Franciaországban Hugo Victor ajkáról hangzott el 1825-ben a csatakiáltás: *Guerre aux démolisseurs*; majd 1833-ban Charles de Montalembert vádirata: *Du vandalisme en France*, mint csákány a jeget, hasítja át a mult emlékeit veszélyeztető

fagyos közönyt. E mozgalom eredménye az 1837-ben megalakult francia műemlékbizottság.

A romantikus szellemiránynak ebben a történeti és nemzeti problémákkal telt légkörében született meg a Magyar Tudományos Akadémia nemcsak «a honni nyelv kiművelésére», hanem egyszersmind annak minden tudományok és mesterségek nemeiben lehető kifejlesztésére. Nagy alapítónk szavaival élve, «végre tisztába kelle jönni, hogy olly drága, de olly annyira kényes kincset, mint nemzetiség, nemzeti sajátosság némi biztossággal és a siker némi hihetőségével mikép lehessen őrizni, mikép lehessen ápolni s növesztteni leginkább. sőt kirekesztőleg». (*A Magyar Akadémia körül* 2. l.) Minthogy ennek a féltett kincsnek, a nemzeti sajátságoknak nemcsak a nyelv, hanem a művészet is gazdag bányavidéke, alapítója szellemében járt el Akadémiánk, mikor a hazai föld művészi emlékeit kezdettől fogva fokozott figyelemre méltatta. A magyar műemlékvédelem és műemléktopografia gondolata innen, e falak közül indult hódító útjára. A lázasan megindult, messze tájakra kisugárzó kutató és anyaggyűjtő munkának a M. Tud. Akadémia volt a lelke s egyetlen irányító középpontja. A magyar művészettörténeti tudomány alapköveit ebben a műhelyben faragták. S ha a 40-es években a hazai föld emlékei iránt való érdeklődés lassanként ébredezni kezdett, úgy ez elsősorban azoknak a lelkes és buzgó férfiaknak köszönhető, akik az Akadémia szellemének ihletében szinte prófétai hivatottsággal állottak a nagyszabású és messze jövőbe tekintő program megvalósításának szolgálatába. Az európai iskolázottságú, problémalátó úttörők és kezdeményezők, Henszlmann Imre, Ipolyi Arnold. Rómer Flóris és Pulszky Ferenc előtt és mögött nagy számban siettek a kibontott zászló alá olyanok is, akiknél a fölkészültség a hazafias lelkeséggel és munkakészséggel nem állott arányban. Soraikban a múzeumi gyakorlatban iskolázott s a gondolatmentes emlékleírás Szaharáját járó pozitivisták (Érdy, Luczenbacher stb.) mellett a másik végletet a romantikus rajongók képviselik, élükön a derék Jerney Jánossal, aki Odesszában járva, a déloroszországi szkita kurgánok hatalmas szobrászati emlékeiben az ősmagyarokat

vélte fölismereni s mint 1844 július 3.-án kelt jelentésében mondja: «csak a vezetőktől némi szemérmű tartózkodás gátolá meg, hogy az atilladolmányos alakot térdre omolva meg ne csókolja».

A tudományos munka megszervezése és irányítása terén a vezérkari főnök szerepét évtizedeken át a magyar művészet-történeti tudomány atyja, Henszlmann Imre töltötte be, akinek az Orvosok és Természetvizsgálók 1846-iki kassai vándorgyűlésen elfogadott indítványa alapján az Akadémia Schedel Ferenc aláírásával 1847 február 22.-én a hazai műemlékek ügyében felszólítást intéz «minden, a nemzeti becsületet szíven viselő magyarhoz», melyben nemcsak pusztulásnak induló műkincseinket ajánlja a hazafiak figyelmébe, hanem egyben az ingó és ingatlan műemlékeknek a titkári hivatalhoz való bejelentését is kéri «a régiségek lajstroma elkészítése érdekében». A fölhívás, mely eleinte szép eredménnyel járt, a szabadságharc s az azt követő elnyomatás éveiben feledésbe merült. Éppen ezért Wenzel Gusztáv az 1858 január 5.-én tartott összes ülésben állandó Archæológiai Bizottmány föllállítását javasolja, «mely az 1847-iki felszólításban kitűzött tárgyakra fordítva figyelmét, olyak hely- és mibenléte kitudásában s megismertetésében járna el». A még ugyanaz évben kidolgozott Utasítás szerint «a hazában létező vagy még feltalálható, mind ókori, mind középkori régiség-tani becsű maradványok . . . műtörténeti tekintetben az Archæológiai Bizottmány köréhez utasíttatnak». A bizottmány, melynek kötelessége az emlékek fenntartásáról és le-rajzolásáról is gondoskodni, működési körét — a magyar nemzet mult korszakainak maradványait a XVIII. század elejéig felölelő — nemzeti régiségtanon kívül az általános régiségtanra is kiterjeszti, amennyiben az hazánk multjával kapcsolatos. A Bizottság, mely egy hazai régészeti repertórium készítését s a mindenkori újabb fölfedezések és leletek folyó följegyzését is tervbe veszi, a hazai műemlékek ismeretének előmozdítására 1859-ben *Archæologiai Közlemények* címen folyóiratot indított, melynek első kötetét Ipolyi Arnold a Csallóköz műemlékstatisztikájával nyitotta meg, aki a következő kötetben a Magyar Régészeti Repertórium s a Ma-

gyar Régészeti Krónika rovatait is széles mederben indította útnak. Ennek az Akadémia kezdeményezésére a műemlékvédelem és rendszeres műemléktopográfia érdekében megindult nagyszabású kutató és gyűjtő munkának az eredményeit azután a 80-as években Henszlmann Imre foglalta össze, aki az 1872-ben megalakult Műemlék-bizottság felszólítására elkészítette — francia mintára — Honi műemlékeink hivatalos osztályozását. (*Archaeológiai Értesítő*, 1885—1888. — A hazai műemlékügy történetére vonatkozólag l. Báró Forster Gyula: *A műemlékek védelme a magyar és külföldi törvényhozásban* Budapest 1906; és *Magyarország műemlékei* I. kötet. Bevezetés.)

A M. Tudományos Akadémia, mely ezekben az alapítást követő kezdeményezésben, tervezésben és munkálatokban gazdag évtizedekben valóban mint a magyar művészeti kultúra élő lelkiismerete teljesítette nemzeti hivatását, nemcsak a művészi emlékek pusztulását, hanem a magántulajdonban levő műkincsek külföldre vándorlását is igyekezett megakadályozni. Rómer Flóris, midőn 1868 februárjában a gróf Batthyányi Artúr tulajdonában levő Szt. Margit házi oltárát az Akadémia ülésén bemutatta, kérő szóval fordult a tulajdonoshoz, hogy «ezen díszes ereklyetartó a hazának megtartassék s ha valamikor meg tudna tőle válni, vagy nemzeti gyűjteménybe kerüljön vagy valamely főegyház kincstárát ékesíthesse örökre». De hiába volt az intelem, mert mire Rómer tanulmánya nyomtatásban megjelenhetett, az ereklyét Párisban 29,000 francért eladták s «ismét egy nemzeti műemlékkel szegényebbek letünk». (*Arch. Közlemények*. Új folyam V. kötet, 2. füzet 18. s köv. l.) Ugyancsak 1868 márciusában a nagy hírű Pulszky—Fejérváry gyűjtemény megmentésének ügye foglalkoztatta a II. osztályt, mely Henszlmann indítványára elhatározta, hogy a megvétel érdekében folyamodást intéz az országgyűléshez s a vételár megszerzésére aláírási ívet bocsát ki. Egyidejűleg a Pulszkyval való előzetes tárgyalások megindítására bizottságot küldtek ki, melynek közbenjárása azonban nem járt eredménnyel. «A bizottság tehát, — mint a jelentés mondja, — hefejezettnek tekinti küldetését s így,

miután az európai híró gróf Viczay-gyűjtemény a hazából kiköltözött, Böhm hazánkfia és Jankovich gazdag éremgyűjteményének nagy része meg nem vétetett, a IV. Béla leányának, Margitnak házi oltára, ezen a koronázási emlékeken kívül egyetlen s páratlan Árpádházi műkincs szinte kivándorolt s a gazdag gróf H. nagybecsű gyűjteménye csak az imént szemünk előtt külföldre eladatott, kénytelenek vagyunk a tek. Akadémiát egy újabb és ezeknél nem kisebb veszteségről tudósítani. Megjő az idő, — s adja a tudományos műveltség Geniusa, hogy az idő, nagyon távol ne legyen, — midőn a kultúra ily investitióinak elhalasztásai fájdalmat költendnek egy következő ivadéknak; mostohaságunk pedig a legfelsőbb szellemi érdekek irányában megfoghatatlan lesz.» (*Akad. Ért.*, 1868. 148., 163. l.) Több eredménnyel járt az Akadémiának a Corvinák Európaszerte szétszórt maradványai felkutatásának és visszaszerzésének érdekében kifejtett fáradozása, mellyel Borsod vármegye 1844-iki biztatóan indult, de később elakadt kezdeményezését magáévá tette. (*Arch. Ért.*, 1890. 225. l.) Az 1862-ben Konstantinápolyba küldött háromtagú bizottság a szultáni könyvtárban számos művészileg is nagybecsű Corvin-kódexre talált, melyek azután néhány évvel később, mint a szultán ajándékai, visszakerültek hazánkba. (*Arch. Ért.* 1877. 167—178. l.) De ez a sokoldalú, átgondolt és eredményes kezdeményezés sem merítette ki az Akadémia tevékenységi körét, mely a 60-as, 70-es években a régészet és művészet, a műemlékvédelem és múzeumügy minden kérdésében mint irányító és véleményező szerv állandóan hallatta szavát. Aki a vonatkozó ülések tárgyalási jegyzőkönyveit végigolvassa, csak a legnagyobb elismeréssel adózhatik annak a nagy ügybuzgóságnak és hazafiúi lelkesedésnek, mely a hozzászólásokban és indítványokban mindenkor megnyilvánult. Ha vannak is itt-ott szomorú lapok, melyek feladott tervekről, zátonyra futott kezdeményezésekről számolnak be, ezek a lapok mégis fölemelő tanulságai annak, hogy a M. Tud. Akadémia, míg a vezetést az egész vonalon kezében tartotta, a hazai műemlékvédelem s a régészeti és művészeti kutatás érdekeit hűséggel és odaadással szolgálta.

A most vázolt nagyarányú és céltudatos gyűjtő és szervező munkával párhuzamosan haladt a műemlékek irodalmi ismertetése és tudományos feldolgozása. Az Archæológiai Bizottság, hogy a hazai művészet ügyét minél eredményesebben vigye be a nemzet köztudatába, 1868-ban elhatározta, hogy «a közönségre gyakorlandó nagyobb hatás érdekében havonként, esetleg később hetenként megjelenő Értesítőt indít meg», miután már két évvel előbb *Műrégészeti kalauz* címen kétkötetes, az őskori régészet s a középkori építészet alapismereteit összefoglaló kézikönyvet adott a közönség s a tájékozatlan vidéki kutatók kezébe. Ebben az évkörben látnak napvilágot az *Akadémia Évkönyveiben* Ipolyi Arnold alapvető tanulmányai Magyarország középkori építészetének, szobrászatának és festészetének emlékeiről. 1869-ben pedig megjelenik a *Magyarországi régészeti emlékek* címen megindított monumentális monográfiásorozat, melynek 1880-ig megjelent négy kötetében Henszlmann Imre Pécs és Lőcse, Myskovsky Viktor Bártfa középkori régiségeit, Rómer pedig Magyarország régi falképeit dolgozta fel.

Az a tény, hogy a tudományos kutatás érdeklődése ebben az időben főként a középkor emlékei felé fordult, összefügg a kor romantikus eszmeáramlatával, mely a kutatók tudományos egyéniségének is egyik fontos koordinátája. Egyedül Myskovsky az, akinek 1880-ban megjelent Bártfáról szóló kötetén már érzik a kutatás problémakörének és értékítéletének Burckhardt irányításai nyomán bekövetkezett eltolódása, midőn a hazai renaissance-művészet emlékeinek fokozottabb méltánylását és megbecsülését kívánja. (*Magyarországi Régészeti Emlékek*, IV. 2. 29. l.) Rendkívül jellemző, hogy a 70-es évek végéig a művészettörténet tudományos művelésének úgyszólván minden szála az Akadémiához fűződik. Az Akadémia kiadványai a magyar művészettörténeti irodalom teljességét képviselik, melyekben az első generációk nagy úttörőinek egész tudományos egyénisége híven tükröződik. Áll ez főként Ipolyira, Rómerre és Henszlmannra, akik bárha mindhárman a romantika problémarétegében gyökereznek, mégis eltérő szellemi típust képvisel-

selnek. Rómer annak a pozitívista iránynak a képviselője, melynek Németországban Eduard Koloff és Franz Kugler voltak a zászlóvivői. A nagy anyagismerettel rendelkező múzeumi tudós típusa, akit az emlékekkel való nap-nap utáni érintkezés már eleve óvatossá tesz mindenféle általánosítással, filozófiai és történeti konstrukcióval szemben. Amit nyújt, nem más, mint problémamentes, kitapintható ténydiagnosztika. Ugyanaz az irány ez, melyet páratlan munkabírási, hűséges tanítványa, Hampel József is egész életén át követett. Ipolyi ezzel szemben a Winckelmann és Herder vezérletét követő történeti iskolának a gyermeke, kinek számára a művészi emlékek tanulmánya elsősorban eleven történeti érzékének kielégítésére szolgált. A *l'art pour l'art* elvét sohasem ismerte el. Szerinte a művészet mértékét a tartalom emelkedettsége, főként történeti vonatkozása adja meg. Ezért lett apostolává a magyar történeti festészetnek. Bármily nagyra értékeljük is Rómer és Ipolyi munkásságát, a magyar művészettörténet-tudomány igazi megalapítójának mégis Henszlmann Imrét kell tekintenünk. Az ő érdeme, hogy a művészettörténetet problémáiban és módszerében önálló tudománnyá tette. Benne a nagy föl-készültségű tudós és kutató természet filozófiai iskolázottsággal párosul. Mint kongeniális kortársa, Schnaase, ő is a hegeli gondolatok által megtermékenyített történetfilozófiai iránynak a híve, mely a művészettörténet feladatát a pusztá emlékirással nem látja kimerítve, hanem a jelenségek mögött keresi a törvényszerűségeket, a művészi alkotás és a fejlődés elvi alapjait. Értékkitétele és esztétikai felfogása, mellyel a középkor csúcsíves építészetét «nemcsak alakilag, hanem főleg szellemileg valamennyi antik építészet fölé» helyezi s a klasszicizmus normatív szépségeszménye helyébe a jellemzetest és célirányost iktatja, mélyen benne gyökerezik a romantikus kor érzés- és gondolatvilágában. Ettől vezérelve száll síkra nem egyszer a realizmus jogosultsága mellett s hirdeti, hogy az általános embernek egyetlen erőteljes megnyilatkozási módja a nemzeti. Amikor műveiben több helyütt építészeti összehasonlító bonctanról beszél, tulajdonképpen Morellit megelőzve úttörője lesz annak a természet-

tudományi morfológiai módszernek, mely a művészet-történeti kutatás irányát évtizedekre meghatározta. A szobrászat problémáit fejtegető megjegyzéseiben pedig már Hildebrand és Volkmann művészetelméleti tanításait előlegezte. Az alapjában romantikus meggyőződés ellenére is Henszlmannból a pátosz és a lírai lendület teljesen hiányzott. Racionalizmusra hajló szelleme az építészetre egyetemesen érvényes számszerű arányok föl kutatásával igyekezett a művészi benyomás értelmi alapjait földeríteni. Ezirányú, a francia szakkörök által is méltányolt munkássága eredményeit III. Napoleon támogatásával 1860-ban francia nyelven is közzétette. (*Théorie des proportions appliquées dans l'architecture*, Paris 1860.) Henszlmann legnagyobb jelentősége számunkra azonban mégis csak abban rejlik, hogy a magyarországi művészet helyét és szerepét európai viszonylatban igyekezett tisztázni s a külföldi behatásokra való utalás mellett bizonyos helyi sajátságokra is rámutatott. A következő nemzedékek munkája az ő eredményeit és irányításait használta fel és fejlesztette tovább.

Szellemirányának egyetemességére jellemző, hogy főként egyetemi és rajztanárképzői előadásaiban az európai művészet egész területét átszántotta. A kutatási területnek ez a nagy perspektívákat nyitó kiszélesítése az ötvenes évek művészettörténeti irodalmában általános európai jelenség. Az első, a művészet egyetemes történetét tárgyaló kézikönyvek ezekben az években jelennek meg. (Kugler: *Handbuch der Kunstgeschichte*, 1842; Springer: *Handbuch der Kunstgeschichte*, 1855; Lübke: *Grundriss der Kunstgeschichte*, 1860.) Ily irányú összefoglaló munka szükségét Akadémiánk is átérezte, midőn 1861-ben a Hölgyek alapítványából pályadíjat tűzött ki «A festészet egyetemes történetének megírására korok, népek és iskolák szerint», a pályázat azonban eredménytelen maradt. Művészettörténeti irodalmunknak ezt a mindjobban érezhető hiányát évtizedekkel később Pasteiner Gyula pótolta, aki 1885-ben bocsátotta közre: a *Művészetek története a legrégebb időktől napjainkig* c. kötetét. Az elszigetelt, gondolatmentes emlékműismertetésekbe merülő, pusztán anyaggyűjtő, messze szétágazó rész kutatással szem-

ben a magyarországi művészet története terén a szintétikus összefoglalás első kísérletéhez is a M. Tud. Akadémia adta meg az irányító ösztönt, amikor 1890-ben a Semsey Andor alapítványából pályatételt hirdetett Magyarország archæológiájára, melynek a magyar föld művészeti emlékeit az őskortól a XVII. század végéig három kötetben kellett volna tárgyalnia. A beérkezett pályamunkát, melynek Pulszky Ferenc volt a szerzője, a bíráló bizottság jelentésében «nagyfejú, test nélkül való alkotásnak» minősíti s bár elismeri, hogy «az első két kötet gazdag anyagot ölel fel és alapos tudásra valló mű», mégis a «harmadik kötetben léptenyomon feltűnő hézagainál, rendszertelenségénél és előadása pongyolaságánál fogva» csak másodjutalomban részesítendőnek ajánlja. Hogy a pályakérdésben kitűzött merész szintézis első megoldására éppen Pulszky Ferenc vállalkozott, az nem lephet meg, hiszen egész szellemalkatát éppen ez a törekvés jellemzi. Már 1845-ben megjelent *Élet és művészet c. dolgozatában* (*Életképek*, 1845. II. kötet; P. F. *Kisebb dolgozatai*, 171. l.) az archæológiai stúdiumok hazánkban való elhanyagoltságának okait kutatva, rámutatott arra, hogy ezeket nagy részben abban kellene keresni, «hogy azon kevesek, kik nálunk régiségeket gyűjtenek vagy régiségről írnak, a művészet által nem hozzák azt szorosabb kapcsolatba az étellel; hogy tudós adatok által éldelhetetlenné teszik kifejtett nézeteiket, a nagy közönségben csak azon hideg szánakozást gerjesztik, mellyel egyes csekélyebb archæológiai kérdések megfejtései fogadtatnak . . . Az olvasó sajnálja az elvesztegetett roppant tudományos erőt . . . A holt tudományosságnak a nagy közönséget elkülönözöttségében nem érdeklő felfedezései mindinkább elidegenítik az olvasót a régiségtudománytól, elannyira, hogy végre, ki a mult ezredek felhalmozott örökségét s tapasztalásait vizsgálata tárgyaivá választja, csaknem nevetségessé válik». Az 1897-ben könyv alakban megjelent *Magyarország archeológiájáról* az Akadémia elé terjesztett bíráló jelentésnek teljesen igaza van, mikor az őskorról és a népvándorláskor emlékeiről szóló fejezetek nagy értékét kiemeli. Ez az a terület, melyen Pulszky gazdag előmunkálatokra támaszkodva, a legnagyobb

biztossággal mozgott. Ezeknek az európai jelentőségű problémákkal telített korszakoknak a fokozott művelését tartotta mindenkor a hazai tudományosság egyik első kötelességének. Az antik művészet anyagában és problémáiban való Európa-szerte elismert jártasságának a Fejérváry gyűjtemény elefántcsont diptychonjairól angol nyelven írott s azóta méltatlanul feledésbe merült alapvető dolgozatával már 1856-ban ragyogó bizonyosságát adta. (*Catalogue of the Fejérváry-Ivories*. Liverpool. 1856.) Azok a fejezetek, melyekben Pulszky az újabbkori magyarországi művészetet tárgyalja, szaggatottságuknál fogva nem tarthatnak igényt arra, hogy bennük a genetikus magyar művészettörténet alapvetését lássuk. Hogy munkájában a szoros értelemben vett műtörténeti rész «gyengébb és hézagosabb», mint a régészeti, azt, miként az az I. kötet előszavából kitűnik, maga Pulszky is érezte, egyben azonban teljes joggal utalt mentség gyanánt az anyaggyűjtés fogyatékoságára. (*Akad. Ért.*, 1890. 319; 1896. 270. l.) Szellemalkata távol állott minden nemzeti romantikától. Ezért fordult szembe azokkal, akik «a nemzet magas művészi képességeiben bízva, azon merengenek, hogy szerencse-sebb viszonyok közepette mit lett volna képes magas tehetségű nemzetünk alkotni», ezért emeli föl szavát nem egyszer hazai emlékeink elfogult túlbecsülésével szemben. Igaztalan volna azonban, ha Pulszky Ferencet ezért a bátran vallott meggyőződéséért bárki is a hazafiatlanság vádjával illetné, hiszen éppen ő volt az, aki ennél az asztalnál székfoglaló értekezésében a divatos kozmopolitizmussal szemben nemzeti művészetünk hatályosabb kifejlesztése érdekében a helyi hagyományokkal telített művészi gyakorlatot közvetítő Műakadémiák mellett emelt szót. «Ha a művész ilyenformán — mondja záró soraiban — mesterének műhelyében a művészet technikájával megismerkedett, ha hozzászokott a körülötte tolongó életből meríteni, ha kifejlődött a régi idők előképei által, akkor meglátogathatja Olaszkont s Európa fővárosait, mint művelt férfi, ki a művészet remekjei által többé nem fog megvakíttatni vagy tévutakra vezetetni; csak akkor fog ő nemzetiségéről le nem mondvá nemzetére szintúgy hatni, mint a középkori, mint az óvilági művészek hatottak;

akkor nem lesz többé sopánkodó ábrándos, kinek holt alakzatjai megszakadozott kedélyének tanui ; akkor nem fogja a túlművelt osztályok tapsait vadászni, hanem mint Raphael, mint Rubens, mint Rembrandt nemzetének embere lesz, kinek műveiben hazája látandja magát dicsőítve s kinek alakzatjai még késő századokban az utókor szíveit fogják örvendeztetni.» (*M. Tudós Társaság évkönyvei.* VI., 1845. 18—34. l. ; *P. F. Kisebb dolgozatai.* 140—161. l.)

Pulszky Ferencsel szemben Hampel József, kinek munkássága Akadémiánk történetével a legszorosabban összefügg, tisztára analitikus szellem. A tényekhez tapadó történeti pozitívizmus képviselője, akit a művészettörténet sajátos problémaköréből, — miként azt a sodronyzománról írott alapvető értekezései is mutatják, — csak a technikai kérdések érdekeltek. Lelkiismeretes, monumentális arányú, a magyarországi őskor, római és népvándorláskor egész területét felölelő anyaggyűjtő és rendszerező tevékenységével a sajátosan művészettörténeti problémák számára csak a talajt készítette elő. Érdemei azonban így is elévülhetetlenek.

Pulszky Ferenc és Hampel József működése javarészből már azokra az évtizedekre esett, amikor az új intézmények megteremtése révén beállott természetes differenciálódás következtében az Akadémia egyetemesen irányító és kezdeményező szerepét a művészettörténeti kutatás terén elvesztette. A műemlékek védelme és gondozása az 1872-ben megalakult Országos Műemlékbizottságban hivatalos szervet kapott ; a régészet tudományos művelésének gondját pedig legalább részben az 1878-ban megteremtett Országos Magyar Régészeti Társulat vette át. Új régészeti és művészettörténeti tartalmú publikáció-sorozatok és folyóiratok indulnak meg (*Magyarország Műemlékei ; Budapest Régiségei ; Múzeumi és Könyvtári Értesítő* stb.) s a művészettörténet iránt mind szélesebben ébredező érdeklődés a kiadók vállalkozó kedvét is életre serkenti. Ehhez járult az Akadémia Archæológiai Bizottságának rendelkezésére álló anyagi erőforrások mind fájdalmasabban jelentkező megcsappanása, minek következtében két legnagyobbserű kiadványát, a *Magyarországi Régészeti Emlékeket* 1880-ban, az *Archaeologiai*

Közleményeket pedig a XXII. kötet 1890-ben kénytelen volt megszüntetni. A változott viszonyok között az Akadémiának be kellett érnie azzal, hogy európai tekintélyű folyóiratának, az *Archaeologiai Értesítőnek* fenntartásával s időnként pályatételek kitűzésével teljesítse a művészettörténeti tudomány irányításával és fejlesztésével szemben fennálló kötelességét. De azért ezekben az évtizedekben is nem egyszer emeli föl szavát műemlékeink megvédése és gondozása tárgyában. Myskovszky Viktor 1895-ben faépítészetünk műemlékeire (*Akad. Ért.* 1895, 31), 1900-ban a pécsi cubiculum pusztulásnak induló falfestményeire hívja föl a figyelmet (*Akad. Ért.* 1900, 534. l.), 1915-ben pedig Fraknoi Vilmosnak a németujvári várkastély közelében eltemetett Mátyás szobor kiásására vonatkozó indítványa foglalkoztatja a II. osztályt. (*Akad. Ért.* 1914, 383 l.) A 80-as évektől kezdve a művészettörténeti irodalom termelése mindjobban túlnő az Akadémia keretein s még az Akadémia tagjainak munkássága is csak részben talál helyet az Akadémia kiadványaiban.

Henszlmann, Ipolyi és Römer egész tudományos egyénisége és működése még elválaszthatatlanul összeforrott a M. Tud. Akadémiával. A következő nemzedék vezéréről. Pasteiner Gyuláról ellenben ezt már nem mondhatjuk. Akadémiai működése csak néhány kisebb tanulmány bemutatására szorítkozott, melyek sorában főként a *Középkori építészetünk topografiájáról* (*Akad. Ért.*, 1908. 85. l.) és a *Magyarországi XVIII. századi falfestményekről* (*Akad. Ért.* 1896, 192. l.) szóló értekezései emelkednek ki. Az előbbiben a földrajzi viszonyok s az építészeti tevékenység közötti törvényszerű összefüggést kívánja kimutatni, az utóbbival pedig — Wölfflin 1888-ban megjelent *Renaissance und Barock* c. dolgozatának szempontjai szerint ismertetve a magyarországi XVIII. századi falfestményeket — megindítója lett hazánkban a sokáig lenézett s régebben «hatásvadászó kicsapongásai» miatt általa is ostromozott barokkművészeti emlékek kutatásának. Pasteiner legnagyobb tudománytörténeti jelentősége kétségtelenül abban rejlik, hogy a lassanként pusztta tényértéretté laposodó művészettörténetet elvi szempontokkal és ter-

mékeny gondolatokkal igyekezett újra a tudomány szintjére emelni. Művészetelméleti állásfoglalásán és esztétikai meggyőződésén Semper és Burckhardt, utóbb pedig Wickhoff és Riegl hatása világosan felismerhető. A művészettörténet egész területét felölelő irodalmi és tanári működésének a súlypontja a magyar művészet történetére esett. Ezirányú kutatásainak eredményeit az *Osztrák-magyar monarchia írásban és képen* c. vállalat köteteiben foglalta össze. A hazai emlékek tárgyalásában értéktételének biztonságával és elfogulatlanságával mintaszerű tudományos objektivitásról tett tanuságot. Jellemző példaként idézem azokat a sorokat, melyekben az északmagyarországi szárnyasoltárok művészettörténeti helyzetét és jelentőségét igyekszik megvilágítani: «Művészeti értékre nézve nem ütik meg ama németországi mesterek mértékét, akik a német szobrászat és festészet történetében kimagaslóbb helyet foglalnak el. Itt-ott találkozunk rajtuk önálló művészi képesség nyomaival: egyik - másik technikai kiválóságaival vonja magára a figyelmet. A jobbak kiállják a versenyt a németországi úgynevezett műhelyi termékekkel, nagyobb részük azonban ezeknél is alsóbbrendű munka. Valamennyi kizárólag a német művészet egyenes és föltétlen hatását árulja el.» (XV. 120.) S most kérдем, vajjon lesz-e bátorsága valakinek is a késő utódok közül, hogy Pasteinerre ezért a biztos anyagismereten fölépülő, talán kíméletlen, de föltétlenül becsületes objektivitásért rásüsse a hazafiatlanság bélyegét? A művészi alkotást meghatározó belső tényezők sorában Pasteiner az egyéniségnek juttatja a pálmát. Tömör sorokban tett erről hitvallást a *Művészetek történetében*: «A csúcsíves rendszer — írja — következetes, tökéletes, de nincs benne individualitás. Pedig ez az, ami az emberi műveltségnek, az egész emberi életnek megadja a zamatot.» (382. l.)

Ez a meggyőződés Pasteinerben azoknak az éveknek a során érlelődött, mikor a művészettörténeti kutatás fokozott figyelemmel fordult a nagy művészegyéniségek felé, amikor egymás után jelentek meg a nagy művészmonografiák. (H. Grimm: *Michelangelo*, 1860—63; *Das Leben Raphaels*, 1872; Thausing: *Dürer*, 1875; C. Justi: *Velasquez*, 1888.) Ebben a

szellemi légkörben növekedett föl Pulszky Károly, akinek egész munkássága úgyszólván Raffael csillagzata körül mozgott. Az urbinói mesterről írta doktori értekezését, utóbb pedig az *Archaeologiai Értesítőben Raphael Santi az Országos Képtárban* címen megjelent, nagyszabású s új eredményekben gazdag tanulmányát. (1881. 40—101. l.) Pulszkyt ítéleteiben és megállapításaiban mindenütt eleven művészi érzék támogatta, mely nála is, miként Burckhardtnál, valósággal módszert teremtő hatalomná lett. Problémalátásának és finom megérzésének fényes bizonyságai azok a messze előrevilágító sorok, melyekkel *Raphael und die Antike* c. füzeté záródik: *«Michelangelo erhebt sich in seinen Werken über die Gesetze, die der Stoff bedingt, man ist stets im Zweifel, ob seine Malereien plastisch oder seine plastische Werke malerisch aufgefasst seien. Seine Gestalten sind die Verkörperung, der prägnanteste Ausdruck von Ideen und Gefühlen. Durch dieses Heranziehen des Subjektiven hat er der Kunst eine neue Richtung gegeben. Raphael hat sich innerhalb der Grenzen bewegt, die ihm Technik und Gegenstand gezogen. Er hat die Summe der künstlerischen Arbeit des XV. Jahrhunderts verkörpert... Raphael ist auf dem Gebiete der bildenden Kunst der eigentliche, vollendete Vertreter der klassischen Kulturbestrebungen Italiens.»*

Czobor Bélának szorosán Akadémiánkhoz fűződő nagyarányú tevékenységében éppen a Pulszky Károlyt jellemző művészettörténeti problémalátás az, amit a legjobban nélkülözünk. Évtizedekre terjedő anyaggyűjtő és összefoglaló tanulmányaiban egyaránt tárgyi és tartalmi szempontok uralkodnak. Bárha száraz ténykutatásra szorítkozó, történeti iskolázottságát filozófiai hajlamok nem támogatták, — munkásságának a magyar keresztény archaológia mégis sok eredményt és értékes irányítást köszön.

Általában a 90-es évektől kezdve a szintézisre való törekvés, a filozófiai gondolkozástól támogatott konstruktív erő a magyar művészettörténet munkásaiból mintha teljesen kiveszett volna. Az a főként Dvorák és Pinder által képviselt szellemtörténeti átigazodás, mely a művészettudomány problémakörét oly termékenyítően mélyítette és tágitotta ki,

a magyar művészettörténeti irodalom terén alig érezte hatását. Annál sűrűbben láttak napvilágot az *Archaeologiai Értesítő* hasábjain az egyes emlékek vagy topográfiai emlékcsoportok ismertetésére szánt tanulmányok, melyek azonban mint a jövő színtétikus magyar művészettörténet előmunkálatai, tagadhatatlanul nagy értékgyarapodást jelentenek. Különösen ki kell emelnünk Gerecze Péter, Éber László, Mihalik József és Divald Kornél dolgozatait, akik fáradhatatlan szorgalommal végezték a művészettörténeti anyag- és adatgyűjtés munkáját. Éber és Gerecze főként a középkor emlékeivel foglalkoztak, Mihalik pedig ötvösművészeti tanulmányaival és a kassai dómnak Akadémiánk megbízásából készített monografiájával írta be nevét a magyar tudomány történetébe. A művészet emlékeinek földrajzi felkutatása terén a magyar művészettörténet a legtöbbet kétségtelenül Divald Kornélnak köszön, akit éppen ezért méltán illethetnénk a magyar Pausanias névvel.

A M. Tud. Akadémia pályatételek kiírásával többször is próbálta a kutatókat összefoglaló munkára serkenteni: 1897-ben valamely hazai város ötvössége (Péczy-jutalom: *Ak. Ért.*, 1897. 247., 439. l.), 1915-ben pedig Erdély középkori művészete történetének megírására tűzött ki jutalmat, a beérkezett pályamunkák azonban egyik esetben sem ütötték meg a kívánt mértéket. (Bésán-jutalom: *Ak. Ért.*, 1915. 453. l.)

A nagyközönség szélesebb rétegeinek tájékoztatására és nevelésére az Akadémia könyvkiadóvállalata számos művészettörténeti tárgyú, általános érdekű munkát iktatott be kiadványai közé, melyek sorát Berzeviczy Albertnek *A tájképfestés a XVII. században* c. kötete és idegenbe szakadt hazánkfiá, Fabriczy Kornél *Kisebb dolgozatai* zárják le.

Száz esztendővel ezelőtt, a M. Tud. Akadémia alapításának ünnepén az egész ezredéves Magyarország kincses műemlékgazdasága várta a művészettörténeti kutatás meginduló munkáját. Ma, a második évszáz küszöbén, szomorú szétszakitottságunkban fájdalmasan érezzük, hogy műemlékekben leggazdagabb területeink elvesztése éppen a művészettörténeti kutatást sujtotta a legérzékenyebben. Ebben a

helyzetben, kultúrrelésök gyakorlatán élösködö szomszédoktól övezve, mindenkinek éreznie kell, hogy a magyar művészettörténet intenzív művelése ma nemcsak tudományos érdek, hanem nemzeti kötelesség.

Akadémiánk, mely célkitűzésében és munkásságában mindenkor szorosan összeforrott a nemzet életével, teljes tudatában van a magyar művészettörténet fokozott művelése terén rá váró nagy feladatoknak. Ennek jelét láthatjuk abban, hogy 1923-iki közgyűlésünkön az ünnepi beszédet elnökünk, Berzeviczy Albert Benczur Gyula emlékezetének szentelte és hogy Akadémiánk éppen ezekben az években választotta tagjai sorába Gerevich Tibort. aki már eddigi munkásságával is a magyar művészet történetét számos új adattal és több eddig ismeretlen művészegyéniséggel gazdagította s aki elsősorban volna hivatva arra, hogy a magyar művészettörténet régen nélkülözött szintézisével megajándékozza irodalmunkat.

Ennél a munkánál a M. Tud. Akadémia szelleme egyre kötelez: szigorú tudományos objektivitásra, melyet nem veszélyeztet sem nemzeti elfogultság, sem könnyelmű általánosítás. A hamis illúzióktól, az önámítás bitor fényétől senki sem óvta jobban nemzetünket, mint nagy alapítónk, aki megkövetelte, hogy «tökéletes tisztaságban és mindig éberségben éljen bennünk azon kötelességek summája, melyek teljesítése nélkül nemzeti becsület és dicsőség ugyan soha nagy magasságra emelkedni nem fog». A M. Tud. Akadémia mindig hű fog maradni Széchenyi István szelleméhez!

HEKLER ANTAL.

KRISTÓFFY JÓZSEF EMLÉKIRATAI.¹

Ha a könyvek értékét a külső nagyság, a terjedelem adná meg, akkor a magyar könyvpiacra az utolsó években megjelent művek között bizonyára Kristóffy Józsefnek *Magyarország kálváriája* című kötete vinné el a pálmát néhány deka híján két kilogrammos súlyával. Annál szomorúbb eredményre jutunk azonban, ha a mű belső értékét vizsgálva, megállapítani igyekszünk, hogyan szolgálta Kristóffy egykor, mint aktív politikus, sőt miniszter, most pedig mint visszaemlékezéseinek írója nemzete érdekeit, utóbbi minőségében egyúttal a történeti igazságot is.

De bármily kevés örömünk telik a kötetben, foglalkoznunk kell vele főleg két okból. Először azért, hogy a pályafutásában rejlő tanulságok levonása mellett rámutassunk azokra az adataira, melyeket a történetíró is felhasználhat. Mert bár Kristóffy olyan *mémoire*-író, aki mintegy tükör előtt ülve írja meg egykori közéleti szereplését, más szóval feltűnően egyéni szempontjai szerint ismerteti és csoportosítja, sőt — ha utólagos igazolása úgy kíváuja — mellőzi vagy néha költi is az eseményeket, viszont ott, ahol nem lett volna értelme rá nézve az egyéni színezésnek, tud igazságos is lenni. Másodszor foglalkoznunk kell vele azért, hogy helyreigazítsuk azokat a téves állításait, melyek nemcsak a történeti igazságot sértik, de amelyeknek megcáfolása nemzeti kötelesség is. Kristóffy ugyanis, csak hogy az általános választójogot minden átmenet nélkül proklamáló politikáját és a Ferenc Ferdinándhoz való csatlakozását igazolhassa, köny-

¹ Kristóffy József: *Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja.* Politikai emlékek 1890—1926. Bpest (Wodianer F. és Fiai) 1927. 8° VIII + 863 l.

nyelvműen magáévá teszi ellenségeinknek és a trianoni kényszerbékének azt a két vádját, melyen az egész kegyetlen békeparancs felépül, t. i. hogy a nemzetiségek elnyomása és az ultimátum elküldése miatt magyar államférfiak is felelősek a világháborúért. Kötelességünk ez annál inkább, mert a trianoni békemonstrum megváltoztatását békés úton csak akkor remélhetjük, ha e vádakát megcáfolva, sikerül a tárgyilagos külföldi közvéleményt meggyőznünk nemzeti igazságunkról.

I.

Kristóffy pályafutása egyike a legérdekesebbeknek. Férfias megjelenése, az átlagosnál magasabb képzettsége, ügyes alkalmazkodó képessége, mozgékonyága voltak emelkedésének személyi és tárgyi tényezői. De megtaláljuk lelkében a törtetésre való hajlandóságot s a szertelen nagyravágyást, mely őt saját bevallása szerint már korán Machiavelli tanítványává tette (16. l.) s melynek utóbb politikai és erkölcsi bukását köszönhetette, mikor vezéri szerepre vállalkozott a született vezérek szellemi képességei és erkölcsi nagysága nélkül.

Mint tornyai jegyző-gyakornok lép ki az életbe, mindjárt a jogi tanfolyam elvégzése után. Bár nem származott Csánád megyének törzsökös, nemes családjai közül, fiatal-sága ellenére is már 22 éves kora előtt a megye egyik aljegyzője lesz. Pár év múlva miniszteri fogalmazó Budapesten, majd újból megyei aljegyző, utóbb egyhangú választással főjegyző. 1894-ben nemességet kér és kap, címerében koronából kiemelkedő két fekete sasszárnyal.¹ Ez időben még minden vágya, hogy egykor Mispán lehessen. Közben — mint maga elmondja — a Náray-család, hogy Náray Lajosnak biztosíthassa a főjegyzőséget, az akkor küszöbön állott általános választások alkalmából felajánlja neki a nagylaki választókerület jelöltségét. Fájó szíjjal hagyja ott állását s kénytelenségből vállalja csupán az új szerepkört. 1896 végén, megvéjének szép búcsúlevelével zsebében, mint Bánffy híve,

¹ Kempelen Béla : *Magyar nemesi almanach*. Bpest, 1910. 78. l.

de egyúttal mint a szabadelvű párt legerősebb csoportjának, a Tisza-csoportnak tagja, a képviselőházban ül. Szorgalmas honatya. Beszédeire lelkiismeretesen készül s velük tisztes-séges sikereket is arat. Parlamenti szereplése megszerzi számára többek közt az öreg Tisza Kálmán atyai jóindulatát és a Tisza István barátságát is. Élete legboldogabb pillanataként emlékszik meg arról a dícséretről, mellyel egyik felszólalása után Tisza Kálmán kitüntette. Az 1898 novemberében a kiegyezés mellett mondott nagyobb beszéde után beválasztják a delegációba, sőt — mint írja — emlegetni kezdik a Ház alelnöki állására és a belügyi államtitkárságra is (57. l.). Büszkén hivatkozik is e beszédeire. Olyikat szószerint is idézi. Egyről azonban megfejtkezni látszik, mely pedig megérdemli, hogy néhány sorát újra közöljük a képviselőházi naplóból:

«Mindenkinek szavazati jogot adni annyi, mint a szabadság sírját megásni. Hiszen nem egy példát láttunk már, ahol az egyenlőségi jogok túlzása folytán nem a legjobbak és legméltóbbak, hanem a műveletlen tömeg, a szenvedély és értelmetlenség, a demagógia és az ál-jakobinizmus jutott túlsúlyra, melyet aztán a szociális hatalmak éppen a könnyen megközelíthető vagyontalanok szavazata révén hatalmukba kerítvén, az általános szavazati jog minden ily esetben . . . nem a demokráciának, hanem a reakciónak és az abszolút tendenciának javára szolgált. Ez érlelte meg bennem azon tántoríthatatlan meggyőződést, hogy én a képességet, amelyet a műveltség és a némi vagyonnal járó értelmiség ad, tartom a szavazás jogcímének, már pedig az általános szavazati jog éppen Magyarországon, ahol az írni és olvasni nem tudók száma még mindig tetemes százalék, nem nyújt biztosítékot arra nézve, hogy ezen funkciók teljesítésére az összes választók képesek. Az egyfajú, művelt, hatalmas nemzetek az ilyen nagy erőpróbát időnként megengedhetik maguknak, de heterogénfajú államokban, ahol a politikai funkciók teljesítésére szükséges képesség még nincs meg, az instinktus azonban — amint azt nemrégiben mi is tapasztaltuk — a tömegek uralmának biztosítására már megvan, az ilyen államokban az általános szavazati jog nagy veszélyeket rejt magában, ame-

lyek közül nem az a legnagyobb, hogy az állam egységét megingatja. hanem az, hogy az állam egész szervezetét darabokra szaggatván, azt a föderalizmus karjaiba dobja. Magyarországon... az általános szavazati jog... mégis csak a nemzetlét és az alkotmányosság csődjére vezetne.»

Majd ismertetvén a Franciaországban és Németországban az általános választójog ellen elhangzott nyilatkozatokat. megállapítja. hogy a magyar alkotmány fejlődésével a nyugati államok radikális alkotmányfejlesztési teóriái sohasem egyeztek meg, hogy alkotmányunk fejlődése Szent István dekrétumaiból indult ki. hol mindenütt a vagyonosabbak és öregebbek tanácsa, bölcsessége van hangsúlyozva. «Már pedig — így folytatja — én nem akarok letérni az alkotmányfejlesztés azon útjáról, melyet egy böles király kijelölt s amely ezer esztendeig fenntartotta ezt a nemzetet... És legyenek arról is meggyőződve t. képviselőtársaim, hogy a békességes magyar földművelő nép nem jogot. hanem kegyeret kér.»¹

Szükségeseznek tartottuk ezt a beszédét idézni azért, mert azt állítja, hogy «a választójog ügyében vallott ismeretes» felfogását már 1896 őszén kifejtette, mikor átvette mandátumát (20. l.), holott valóságban csak 1905-ben tette magáévá homlokegyenest ellenkező érveléssel az általános választójogot, melynek még 1900 végén is csak a veszedelmeit látta. De szükségesnek tartottuk azért is, hogy az elfogulatlan olvasó megismerhesse Kristóffynak az általános választójog mellett és ellen elfoglalt álláspontját egyaránt.

Folyton emelkedő pályáján az első csalódás akkor éri, mikor — bár utólag — megtudja, hogy Széll Kálmán az 1901. évi választások során el akarta ejteni őt, belügyi javaslatainak előadóját. De ennél is fájdalmasabban érinti Tisza első miniszterelnöksége alatt Tiszának az az elhatározása, mellyel őt a várt belügyi államtitkárság helyett Szatmár megyébe küldte főispánnak. Ezt a megbízatását alig palástolt kedvetlenséggel fogadta el, bár egyébként előadása sze-

¹ Képviselőházi napló 1896—1901. Országgyűlés XXXI. köt. 237—238. l.

rint. ügyes taktikájával másfél év alatt sikerült a megyében rendet teremtenie. E sikere is Tiszát igazolta, aki szívesen alkalmazta őt második vagy harmadik vonalban, de nem engedte országos szerephez. Még ma — közel negyed század múlva — sem tudja ezt megbocsátani Tiszának, akit hálatlansággal, osztályszempontokkal, felekezeti elfogultsággal, középkorias felfogással vádol (101. l.).

Még kevésbé tudta megbocsátani Tiszának a szabad-
elvű párt bukását az 1905. évi választásokon, amelynek egyik okát — egyébként nem alaptalanul — abban jelöli meg, hogy «Tisza leintette a főispáni kart erősebb rendszabályok alkalmazásától, holott, ha valamikor, most lett volna a hatalom érvényesülésére a legnagyobb szükség, mert a politikai atmoszféra eddig nem képzelt feszültséget árult el az egész vonalon» (122. l.). Oly közel érezte már magát az államtitkársághoz, a hatalomhoz, mikor e választások után egyszerre összeomlani látta 9 éves politikai szereplésének minden addig elért eredményét.

Természetesen két kézzel kapott Fejérváry ajánlatán, mellyel felkínálta neki a belügyi tárcát. Kétségtelenül a Fejérváry-kormány kinevezése törvényes joga volt a királynak, bár a kormány a parlamentben egyik pártra sem támaszkodhatott. De más oldalról az is igaz, — amit utóbb Kristóffy is belátott (145. l.) — hogy helyesebb lett volna, ha a király a kormányt egyszerűen csak az ügyek vitelével bízta meg. Ez esetben, mivel az ellenzék attól félt, hogy Kristóffyt végleg be akarnak rendezkedni, valószínűleg rövidebb idő alatt helyreállott volna a rend, illetve elmaradt volna a nemzeti ellenállás és nem került volna sor a kormány erőszakos intézkedéseire sem (u. o.).

A Fejérváry-kormányt kinevező királyi kézirat szerint az új kormánynak feladata volt, hogy a király által 1903-ban elfogadott katonai engedmények keretén belül, ellenben a belpolitikai és közgazdasági kérdésekben szabad kezét biztosítva, megegyezést készítsen elő a koalícióval s ezzel tegye lehetővé egy többségi kormány kinevezését. Kristóffy szerint Tiszának kötelessége lett volna ezt a kormányprogramot támogatni, mert ennek célja a 67-es alkotás szellemének

védelve volt. Más szóval Tiszának és pártjának oda kellett volna állania hídul, hogy rajtuk keresztül kormányra juthasson a koalíciós többség. Tisza azonban nem akart részt venni ebben a játékban, mert aggodalommal töltötte el a király és többség közti ellentét, «mely nemcsak, hogy egész állami és nemzeti életünk megszibbasztásához vezet, hanem immár az alkotmányunk alapját képező parlamentárizmust is veszélyezteti.»¹ Ez volt tárgyi oka annak, hogy az új kormánnyal a szolidaritást megtagadta. Kristóffy Tiszának ezt a magatartását kuruckodásnak, a hatalomhoz való ragaszkodásnak minősíti, sőt azt állítja, hogy Tisza bizalmatlansági nyilatkozata okozta a politikai helyzet elmérgesedését, mert az ellenzéknek, hogy Tiszát túlcitálhassa, most már «a legszélsőbb parlamenti forradalom terére kellett lépnie» a nemzeti ellenállás proklamálásával, «holott ma már egész bizonyossággal megállapítható, hogy Kossuth Ferenc pártjának nagy többségével készen állott a kompromisszumra». Ezért kellett «a koalíció jelszavánál a magyar vezényszónál erősebb és átütőbb jelszót találni. Az általános választójog megérkezésével ez is beteljesedett. Ezt is Tisza ballépése szülte» . . . (137—139 l.).

E szerint Tisza felelős a nemzeti ellenállásért, a «darábont»-kormány intézkedéseiért, sőt az általános választójogért is! Ez okoskodásnak csak az a hibája, hogy alaptétele nem igaz. Mert lehet, hogy Kossuth Ferenc az ő ismert mérsékletével kész volt a kompromisszumra, de ő nemcsak mérsékletéről volt ismeretes, hanem arról is, hogy olyan vezér volt, akit pártjának kisebb tudású, de erősebb akaratú tagjai vezettek s aki majd minden békekísérleténél kisebbségben maradt. Kossuth esetleges kompromisszumra való készsége tehát még akkor sem volna bizonyíték, ha ezt Kossuth soraival is igazolná. Azonban még ilyen dokumentuma sincs. Annál kevésbbé van bizonyítéka arról, hogy a választások során bekerült 166 főnyi függetlenségi párt lekötötte volna magát a megegyezés mellett. Vajjon föltehető-e, hogy Kristóffy nem

¹ Tisza határozati javaslata. Képviselőházi napló 1905—1910. országgyűlés I. köt. 168. l.

közölné szó szerint, mint annak a kornak nagyszerű pikantériáját¹ azt az adatát, mellyel aktaszerűleg igazolhatná, hogy Kossuth Ferenc és pártja még a nemzeti ellenállás kudarca előtt hajlandók lettek volna vállalni a kormányt katonai engedmények, magyar vezényszó nélkül, sőt talán mindjárt a létszámemelés kötelezettségével akkor, amikor Kossuth Ferenc 1905 június 21-iki beszédében tiltakozott a királyi kéziratnak ama tétele ellen, mely szerint «a királyi akarat korlátot szabhat a képviselőház többsége oly akaratának, mely a fennálló alkotmány és az élő törvények keretein belül marad», mert ez a tétel az alkotmányosság alapfeltételét semmisítené meg!² Az ilyen, minden belső valószínűséget nélkülöző állítás nagyon is átlátszó mese, melynek csak az a célja, hogy a saját lelkiismeretének megnyugtatóásával Tiszára háríthassa a felelősséget a maga hibás politikai számvetéséért éppúgy, mint a koalíció ballépéseiért.

Némileg más szavakkal, de lényegében ugyanezt a vádat ismétli meg akkor, amikor néhány lappal alább (151 l.) elmondja, hogy Tisza, mint egykor Szapolyay János Szegednél, «tétlenül, sőt közömbösen nézte, mint viszik a koalíció vezérei az országot a pusztulás felé, holott egyetlen erős szava, egyetlen határozott kézmozdulata elegendő lett volna a józan hazafiak talpraállítására, kiknek segítségével a királyi kormány könnyű szerrel gátat vet a züllési folyamatnak, mely az egész országot hatalmába ejtette»... Tiszának «az a ténye, hogy az úgynevezett nemzeti ellenállással szemben megtagadta a királyi kormány támogatását, csak tápot adott ezen leplezett forradalomnak, mely végzetes kihatással volt az események további fejlődésére, úgy a bel-, mint a külpolitika terén. A belpolitikában ekkor lettek elvetve a későbbi forradalmak magvai, a külpolitikában pedig ekkor ingott meg a monarchia nagyhatalmi állásába vetett eddigi bizalom.» (U. o.)

¹ Így közli szó szerint a Fejérváry-kormány 1905 július 12-iki intéző szövegét, elmondván róla, hogy Eötvös Károly, a vezérlő bizottság alelnöke írta, aki tudvalevőleg három hónappal előbb a nov. 18-iki események megtorlását célzó indítványát a Ház elé terjesztette. Képviselőházi napló 1905—1910. országgyűlés, I. köt. 75. l.

² U. o. 466. l.

Fájdalom, ez az utóbbi állítás igaz, de Tiszára háramlik érte a legkisebb felelősség. Vajjon nem beszélt-e Tisza világosan 1904 nov. 14-én az olyan politikusról, «aki . . . a tetszetős jelszavaktól elkapatva viszi harcba nemzetét . . . meggyőződve előre róla, hogy ha törésre kerül a dolog, egy szálnalmas puccs lesz az» . . . holott «olyan magyar nemzetre van szükség, amely a konfliktusokat parancsoló szükség nélkül fel nem idézi, de ha a konfliktusokba beleszorított, akkor menjen el a golyóig és az akasztófaig.»¹ És vajjon nem volt-e elég határozott kézmozdulata a november 18-iki szavazás? A válasz pedig minderre a december 13-iki rombolás és az 1905 januári választásokon a koalíció fényes győzelme. Föltehető-e ezek után, hogy a függetlenségi eszme varázsa alá került országban meghallgattatást talált volna a «darabontok» mellett felszólaló Tisza? Ezt bizonyára Kristóffy sem hiszi. De — tegyük fel — hogy Tisza odaveti magát Kristóffyék védelmében a koalíció elé. Vajjon nem hirdette volna kudarcát után teljes joggal a koalíció, hogy Tisza miatt nem tudta megvalósítani nemzeti programját? Ebben az esetben erkölcsi lehetetlenség lett volna, hogy a koalíció bukása után a nemzet ismét Tiszának adjon többséget s akkor valóban nem maradt volna más hátra, mint Kristóffy a Ferenc Ferdinánd magyarellenes programjával, amire alább még visszatérünk.

A képviselőház 1905 június 21-iki ülésében a koalíciós többség a Fejérváry-kormányval szemben proklamálta a nemzeti ellenállást, melynek kudarcát előbb idézett nyilatkozatában előre megmondotta Tisza. E kudarcért a koalíció vezérlőbizottságát terheli a felelősség, melynek tudnia kellett volna, hogy passzív ellenállással a törvényhatóságok öreg bástyái mögül tartós és sikeres harcot az állami jövedelmek fölött rendelkező központi hatalom ellen a fizetéséből élő, vagyonatlan törvényhatósági tisztviselőkkel az első csatasorban vívni nem lehet, de tudnia kellett volna azt is, hogy a mentül kevesebb kockázattal vezetett s a múlt századból való elavult fegyverekkel folytatott harc nemcsak a monarchiának, mint nagyhatalomnak tekintélyét ássa alá,

¹ A szabadelvűpárt értekezletén elmondott beszédéből.

hanem magát a magyar nemzetet is egyszerre állítja szembe — mint a multban annyiszor történt — a dinasztiaival és a nemzetiségekkel.

Ebben a szerencsétlen belső harcban jött Kristóffy a nemzeti ellenállás leszerelésére az általános választójog jel-szavával, melyről — mint láttuk — oly elítélő véleménnyel volt 1900 decemberében. Jött annak ellenére, hogy még ma is abban látja a szabadelvű párt bukásának legfőbb okát, hogy «a nincsetlenek tömege, kik ugyan szavazattal nem bírtak, de oly mértékben terrorizálják a vagyonosabb gazdákat, hogy ezek még az utcára sem mernek kimenni, annál kevésbbé az urnánál megjelenni» (122. l.). A közjogi ellen-zéknek ezeket az elégtelenségüknél, politikai iskolázottságuk hiányánál és alacsony műveltségüknél fogva is szélsőségekre hajló segédcsapatait akarta tehát Kristóffy az általános választójog választóvizével elszakítani a függetlenségi párttól, hogy hátba támadja velük a nemzeti irányt és befogja őket a birodalmi politika járma elé. A recept elég régi: divide et impera. Bécs jobbágyvédelmi és nemzetiségeinket segítő intézkedései legtöbbször ebből az elvből fakadtak.

Végigolvasva Kristóffynak 1905 július havában kelt «nagy» memorandumát, melyet az általános választójog érdekében a királyhoz intézett s melyet ő mint «históriai okmányt» közöl, ma, több, mint két évtized után sem találunk benne egyetlen igazi államférfira valló gondolatot. Jóformán minden tétele hamisnak bizonyult: hogy általános választójog mellett megszűnik a közjogi harc, mert a nacionalista eszme helyébe a szociális gondolat nyomul; hogy az általános választójog mellett az igazi néperdekek érvényesülnek; hogy az obstrukciót a nép elégedetlensége szüli, ez pedig a jognélküliségből ered; hogy az általános választójog kiszorítja a történeti osztályokat és oly parlamentet hoz össze, mely csak szociális kérdésekkel foglalkozik; hogy az általános választójog új szövetségeseket szerez a koronának; hogy pl. a német birodalmi gyűlésben dánok és lengyelek a birodalmi eszme alapján állanak; hogy az általános választójog csak művelt elemeket hoz be; hogy a szocialisták a korona

támogatói lesznek a katonai kérdésben; hogy az általános választójog biztosítja a monarchikus és dinasztikus érdekeket, hazánkban föllendíti a politikai viszonyokat, növeli a magyarság politikai súlyát és csökkenti a nemzetiségeket. Szóval dinasztikus és nemzeti érdek az általános választójog (187. l. s. köv.).

A memorandum megírása óta eltelt 22 esztendő rettetes megpróbáltatásai és tapasztalatai után fölöslegesnek tartjuk sorra cáfolni Kristóffy valamennyi tévedését. Csupán a legfőbbre mutatunk rá. Szerinte az általános választójog mellett a szociális gondolat erősebb a nacionalista eszménél és ezen a révén új, szilárd alapokra fekteti a monarchiát. Valóságban az általános választójog egységes nemzeti államokban, bár itt is atomizálja a társadalmat, komoly nemzeti veszedelmek idején nem okozhat végzetesebb kárt, mert nagy veszedelmek idején az ország minden lakosában felébred a nemzeti összetartozás érzése s a különböző társadalmi rétegek éppúgy egymásra találnak és összeforrnak, mint a természetben a jég, a víz és a gőz egyesülnek ugyanazon hőfok mellett. Ellenben nemzetiségi államokban az általános választójog nagy események idején könnyen nemzetiségi elemekre bontja az államot, mert az államhűségnél is erősebb érzés a faji érzés. Mikor tehát Kristóffy a Vergiliusból ismert «flectere si nequeo superos. Acheronta movebo» (ha az égietek nem tudom meghajlítani, fölkaparom az alvilágot) elv szerint át akarta játszani a választójoggal felruházott vagyonosabb nemzeti érzésű társadalmi rétegek kezéről a politikai hatalmat a «nincsetlen»-ek és a nemzetiségek további tömegeire, ezzel nemcsak a magyarság nemzeti egységét bontotta meg, hanem siettette a monarchia szét-esési folyamatát is.

Kétségtelen, hogy elmaradt választójogunk megérett a reformra, de az is kétségtelen, hogy az általános választójognak, mint kormányprogramnak proklamálása akkor végzetesen elhamarkodott cselekedet volt. «Nincs biztosabb mód — mondja találónan Eötvös József — a haladás félbeszakasztására, mint midőn valaki azon ürügy alatt, hogy ezt gyor-

sabbá tegye. annyi tüzet rak a mozdony alá, míg a megfeszített gőzerő a katlant szétrepeszti.»¹

Hogy Kristóffy még ma is «mentőgondolat»-nak (180. l.) nevezi az általános választójog fölvetését, azzal nem kisebbiti felelősségét a haladást biztosító választójogi reform meg-hiusulásaért és a nemzeti egység megbontásaért. Szerinte egyidejűleg Vészi József is adott át akkoriban egy memorandumot, melyben «az ádáz és káros nacionalista harcok leküzdésére» szintén az általános választójogot jelölte meg alkalmas eszközül. De a dicsőséget Kristóffy magának tartja fenn. «Az általános választójogot a viszonyok kényszerűsége szülte. Jött, mert jönnie kellett. A fejlődés törvényszerűségének kér-lelhetetlen logikája erején . . . Csak a személyi kérdés a vélet-len műve. Ha Danton nem lett volna, lett volna helyébe más. Vagy, hogy bizonyos körök előtt rokonszenvesebben fejez-zem ki magamat: ha Herostratos nem gyújtotta volna fel Diana templomát, bizonyosan felgyújtotta volna más» (181. l.). A történeti hűség kedvéért meg kell említenünk, hogy néhány hónappal Kristóffy előtt, 1905 május 5-én a képviselőházban folyt választfelirati vita során a nemzetiségi képviselők cso-portja nevében Mihali Tivadar felirati javaslatban² szintén követelte az általános választójogot. Ezzel az adattal ki-egészítve Kristóffy előadását, látjuk csak igazán, mily talá-lóan hivatkozik Herostratosra, mintegy önkéntelenül is el-ismervén ezáltal, hogy neki is volt némi része a monarchia belső összetartó erőinek meggyengítésében. Holott az ő fel-adata a királyi kézirat szerint az volt, hogy készítse elő a megegyezést a koalícióval. De mivel ez nem sikerült, jött — pár évvel előbb vallott meggyőződése ellenére — az általános választójoggal — tisztán taktikából.

Az 1905 augusztusi memorandumában arra az esetre, ha az általános választójog alkotmányosan nem volna tör-vénybe iktatható, az oktrojt ajánlja a királynak, mert ha a parlamenti reform nem sikerül. «még mindig hozzá lehet az abszolút kormányzáshoz nyulni» (206. l.). Mikor pedig ugyan-

¹ Eötvös József br.: *Gondolatok* 4. kiadás 286. l.

² Képviselőházi napló 1905—1910. országgyűlés, I. köt. 163. l.

azon hónapban Gautsch osztrák miniszterelnök az általános választójognak Ausztria nemzetiségeire gyakorolható végzetes hatására való tekintettel arra kéri Kristóffy, hogy az általános választójog veszedelmeinek elhárítása végett mellőzze az általánosság jelszavát s adjon némi vagyoni cenzust (210. l.), Kristóffy az ausztriai nemzetiségi egyensúly felbomlása ellen a nemzetiségi autonómiákat ajánlja, hozzátevéen, hogy «ez esetben a 67-iki kiegyezést is revideálni kell» (212. l.). (Gautsch-sal szemben Kristóffy segítségére siet Ausztriában a magyargyűlöletéről hirhedt Lueger Károly bécsi polgármester és az osztrák szociálisták élén Adler Viktor, akiről elmondja, hogy Bécsben mindig hű támogatója maradt politikai törekvéseinek! (217. l.) A király azonban nem fogadja el Kristóffy javaslatát, mely szerint rendet teremtett volna, sőt lehetővé tette volna a létszámemlést is. Kristóffy «nagy politikai hibá»-nak nevezi Ferenc József döntését (219. l.), bölcsen megfelejtkezvén arról, hogy az általános választójogot tartalmazó 1907 január 26-iki osztrák törvény életbeléptetése Ausztriában még jobban kiélezte a fajok harcát, még teljesebbé tette az általános felfordulást. «Teljes érvényre emelte — mondja Tisza — a nyers tömegeket. Elsöpörte az értelmiség politikai uralmának utolsó foszlányait... A nemzeti törekvések dominálják az osztrák parlamenti életet ma inkább, mint valaha; ezek mellett az államérdekre való tekintet teljesen háttérbe szorul s különböző nemzetiségi sérelmek és aspirációk miatt ismétlődő obstrukciók akasztják meg az alkotmányos gépezetet... Az éhes gyomor nem emésztette meg a nemzeti szenvedélyeket. Ellenkezőleg: egymás erejét hatványozó, romboló hatalommá egyesültek ezek a gyomor szenvedélyeivel s a mandátumért folyó küzdelemben a demagógiának azon válfajaié lett a győzelem, amelyek egyaránt fel tudták korbácsolni a faji, a vallási és az osztálygyűlöletet, romboló működésre keltve fel a néptömegek lelkében szunnyadó minden államellenes erőt.»¹

Ezekről a történeti igazságokról Kristóffy egyetlen szó-

¹ *Gr. Tisza István összes munkái.* I. köt. 230. l.

val sem emlékszik meg, amint hallgatással mellőzi a szociálistáknak és a hozzájuk csatlakozott csőcseléknek 1905 szeptember 27-én (majd dec. 4-én és 5-én) a rendőrség jóakarátú elnézése mellett rendezett véres, romboló tüntetését is. Pedig fontos lett volna megemlékeznie ez utóbbi epizódról is, mert ekkor vették a kormány támogatása mellett a szociálisták Izrael Jakab és a Weltner Jakab vezetése alatt birtokukba az utcát, mely addig a függetlenségi párt mögött állott.

Szomorú, vigasztalan kép: egyfelől a koalíció által vezetett nemzeti ellenállás, másfelől az utcával szövetkezett kormány. Igazi bellum omnium contra omnes. Észreveszi a külföld is, s levonja belőle tanulságait. Az 1905 okt. 30-án kelt s a brüsszeli kormányhoz Londonból intézett belga követjelentés szerint angol körök megállapították a hármasszövetség meggyengülését, melynek egyik oka az, hogy Ausztria-Magyarország a belső zavarok folytán vérszegény lett.¹ Ezért a belső gyengülésért a felelősség egyrészt a koalíció vezéreié, akik a reménytelen ellenállásba hajszolták a nemzetet, de másrészt a Kristóffyé, aki tisztes béke előkészítése vagy esetleg a nemzeti ellenállás lehető gyors leszerelése helyett az általános választójogot hozta s ezzel a király és nemzet közt folyt küzdelmet társadalmi és nemzetiségi harcra fokozta.

Az országnak ez a kétségbeejtő belső meghasonlása talán senkit sem töltött el oly mély aggodalommal, mint Tiszát. Az erőviszonyokkal számoló réalpolitikus előre látta a nemzeti ellenállás kudarcát s az általános választójog veszedelmeit. Igazában ekkor fordul a Fejérváry-kormány, helyesebben a Kristóffy programmja ellen. Október 3-án cikksorozatot kezd ellene, 26-án pedig a szabadelvű pártban elmondott beszédében kijelenti, hogy az általános választójog Magyarország biztos halála. Kristóffy választójogi reformjának alapja ugyanis az írni-olvasni tudás (296 l.), azzal a megokolással, hogy az analfabéták «a közdolgok megítéléséhez a legelemibb értelmiséggel sem bírnak» (németbogsáni beszéde

¹ *Die belgischen Dokumente zur Vorgeschichte des Weltkrieges* 1885—1914. III. Bd.² 90—91. l.

230 l.). Ebből viszont az következne, hogy az írni-olvasni tudás egymagában elegendő biztosítékot nyújt a közdolgok helyes megítéléséhez. Évekkel utóbb, 1912 szeptemberében megjelent választójogi tanulmányában is főleg ezt a kritériumot veti el Tisza s ezzel kapcsolatban Kristóffynak az írni-olvasni tudók számára vonatkozó irreális adatait kifogásolja, mert «mi sem könnyebb, mint a még el nem aggott férfiak nagy részét megtanítani az írás-olvasásnak itt számba jövő szerény mértékére», amiről «a legveszélyesebb körök, a szervezett felekezeti, nemzetiségi és osztályharc intézői» fognak gondoskodni.¹ Tisza megítélése szerint tehát Kristóffy választójogi reformja a függetlenségi, a szocialista és a nemzetiségi képviselőknek juttatta volna a mandátumok legnagyobb részét. Már pedig «néptömegek szenvedélyeinek életre keltése és segítségül hívása az alkotmányos élet küzdelmeiben corioláni cselekedet, öngyilkos munka, akár fejedelmek túlbuzgó szolgálai tegyék, akár a nemzeti közélet egyensúlyt veszített harcosai». Továbbá «csakis szervilis lakájok kiaszott lelkében fogamzhatnak meg az a másik gondolat, amely azért lát fejedelmi érdeket az általános szavazatjogban, mert leszálítja a parlamentek színvonalát».²

Egy beszélgetésre hivatkozva, magát is vádolja ugyan Kristóffy, hogy miért nem tárgyalta Tiszával idejében, holott ha tárgyal, megnyerhette volna az ő választójogi tervezetének. Tisza idézett nyilatkozatai után ugyan ezt a lehetőséget kizártnak tartjuk. De arról talán lehetett volna szó, hogy Kristóffy enged a maga felfogásából és azzal lehetővé tette volna a komoly megegyezést az egészséges haladást biztosító reform számára.

Fentebb említettük már, hogy Kristóffy Tiszát vádolja a nemzeti ellenállás felidézésével, sőt őt okolja az általános választójog felvetése miatt is. Itt most még tovább megy, amennyiben Tiszát teszi felelőssé az általános választójog bukásáért és ezzel együtt a monarchia összeomlásáért is, mert szerinte nem is kérdés, hogy «belesodródhatunk-e a

¹ *A választójogi reform küszöbén. Összes munkái.* I. köt. 222., 223. l.

² *Az általános választójog és a dinasztia.* U. o. 232. l.

világháborúba, ha szomszédainkkal, — ami egy demokratikus népképviselőlet esetén ki van zárva, — vámháborúba sem keveredhetünk?» (243 l.).

Nem kicsinyeljük le ugyan a vámháborúk közgazdasági és politikai jelentőségét, de mégis mily kicsiség két ország vámháborúja a világháborúhoz képest! És íme a világháborúban résztvevett az általános választójogos Ausztria és Németország mellett a nagy nyugati demokrácia, Franciaország és az Amerikai Egyesült Államok népe is. Ami pedig a vámháborút illeti, amelyet különben a Ballplatz-on határoztak el — a Szerbiával 1893-ban kötött kereskedelmi szerződés 1906 márciusáig volt érvényben. E hó 1-én tört ki a vámháború,¹ tehát még Kristóffyék kormányon léte alatt, akik az osztrák kormánnyal egyetértésben március 17-én provizóriummal oldották meg ideiglenesen a fölmerült ellentéteket. Ha Kristóffy olyan fontosnak tartotta a szerb kereskedelmi egyezséget, miért nem igyekezett a Fejérváry-kormány tagjainál és az osztrák minisztériumban megsürgetni és nyélbe ütni magát a szerződést? Hiszen majdnem egyidejűleg, 1906 február 21-én léptette életbe rendeleti úton a Fejérváry-kormány március 1-én kezdődő hatállyal a Németbirodalommal kötött kereskedelmi szerződést! Kristóffy erről bölcsen hallgat. Könyve más helyein azonban (117. 118, 726 l.) sajnálkozva emlékszik meg arról, hogy a szerb királygyilkosság után miért nem tiportuk el «határainkon a szerb tüzfészket. Gyáván megálltunk a félúton, holott a politikában ez a legnagyobb hiba. És ezzel megnyílt a szabad út a Karagyorgyevics-dinasztia részére, mely a nagyszerb eszme programjával foglalta el az Obrenovicsok véres királyi székét» (726 l.). De segítsük ki Kristóffyt e kérdésünkre támadható zavarából s figyelmeztessük őt arra, hogy a vámháború oka szerb részről a nagyszerb politika volt, amely akkoriban a monarchia ellen vámuniót kötött Bulgáriával s amely a monarchia belső zavarait már ki is akarta használni a maga javára. De egyébként, hogy a koalíciós

¹ L. Bajza József: *A magyar agrárpolitika mint a világháború oka* c. tanulmányát a *Magyarország felelőssége a világháborúért* c. füzetben.

kormány sem adhatta meg a régi kedvezményeket Szerbiának, annak oka nem az elmaradt általános választójog volt, hanem a közben Németországgal kötött szerződés, mely erősen megnehezítette a monarchia állatkivitelét, mihez képest a monarchiának is meg kellett szorítania a szerbiai állapotbehozatalt. A vámháború másik oka a monarchia részéről az a követelés volt, hogy Szerbia ágyúit a Skoda-műveknél rendelje meg. De vajjon az osztrák-cseh nagyipar e követeléséért mennyiben felelős Tisza vagy akár Magyarország?

Visszatérve az általános választójogra, annál veszedelmesebb volt Kristóffynak ez a vesszőparipája, mert a király és a közvélemény megnyerésére irányuló kísérletei drága hónapokat vettek igénybe, azzal az egyetlen eredménnyel, hogy a helpolitikai és társadalmi ellentétek még jobban kiéleződtek. A folytonos elnapolások illuzóriussá tették a parlamentet. Viszont a kormánnyal szemben mint ellenkormány működött a vezérő-bizottság. Ha Kristóffy nem jön az általános választójoggal, a helyzet már a koalíció vezéreinek 1905 szeptember 23-iki kihallgatása után megérett volna a tisztázásra. Legrosszabb esetben a parlament és a vezérő-bizottság feloszlásával, a vármegyék ellenállásának leszerelésével és végül új kormányzati programm mellett az új választások kiírásával könnyebben helyre lehetett volna állítani a belső rendet, mint hét hónappal utóbb.

Kristóffy azonban nemcsak Tiszát okolja az általános választójog és a monarchia elbukásáért, hanem Ferenc Józsefet is. Felhossa «aggkori gyengeségét és tehetetlenségét» (142. l.), «szenilitását» (160. l.) s elmondja róla, hogy «túlélte korát» (250. l.). Hibájául rója fel, hogy félt a forradalmaktól, s hogy az utcai tüntetések ellen is fegyveres fellépést követelt (253. l.). Még alkotmányos érzését sem tudja kellően méltányolni, sőt tévedésnek minősíti a dualizmushoz és a német szövetséghez való ragaszkodását is (255. l.). Pethő Sándorral¹ egyetértően vallja, hogy Ferenc József «nem annyira cselekvéseivel, mint inkább mulasztásaival követte el» a katasztró-

¹ «Inkább mulasztásaival, semmint cselekedeteivel követett el hibákat.» *Világostól—Trianonig.* 135. l.

fát okozó hibáit (u. o.). Elítéli pedig azt a Ferenc Józsefet, ki az összes Habsburgok közül legtöbb érzéket mutatott 1867-től kezdve a magyar nemzeti törekvések iránt. Elítéli azért, mert nem volt hajlandó elfogadni Kristóffy nagyszámú előterjesztését az általános választójogról, ennek oktrojálásáról, az átmeneti abszolutizmusról (309. l.), «a bűnhödésről és szenvedésről» (310. l.), stb.

Fölöslegesnek tartjuk Kristóffyval szemben védelmünkbe venni Ferenc Józsefet, kinek egyik-másik kiváló tulajdonságát Kristóffy is elismeri; feleslegesnek azért, mert alább lesz módunkban rámutatni az uralkodókról alkotott eszményképére: Ferenc Ferdinánd trónörökösre. Az utóbbi egyéniségének, környezetének és politikájának megismerése pedig föl fog menteni az alól, hogy a Kristóffy vádjai alól tisztázzuk Ferenc Józsefet.

Részletesen ismerteti az országgyűlés 1906 február 19-én bekövetkezett felosztatását, megjegyezvén, hogy hasonló célból «máskor is küldettek ki királyi biztosok és pedig 1861-ben gróf Haller, az 1872—75. évi országgyűlés felosztatására pedig báró Wenckheim Béla» (328. l.). Azt azonban már elfelejti hozzátenni, hogy az első eset, melyre hivatkozik, még az alkotmányosság helyreállítása előtt történt, a második esetben pedig egyszerűen a király helyettesítéséről volt szó, aki az országgyűlés berekesztésére nem jöhetvén le személyesen, ezért Wenckheim báró miniszterelnököt megbízta, hogy királyi biztosi minőségben «az országgyűlés berekesztése alkalmával mondandott beszédét nevében olvassa fel és nyilvánítsa az országgyűlést berekesztettnek».¹ Ez tehát jámbor aktus, a Kristóffyt házfelosztatása pedig ostromállapot-szerű intézkedések közt végbement esemény, az Országháztéren katonasággal, rendőrséggel, a Margithíd alatt pedig monitor az Országháznak irányított, lövésre kész ágyúkkal.

Egyébként Kristóffy javaslatait az átmeneti abszolutizmusról minisztertársai sem fogadták osztatlan örömmel. Kristóffy ugyanis — mint írja — az országgyűlés felosztatása után egy időben maga is foglalkozott az új választások

¹ Képviselőházi napló. 1872—75. országgyűlés XVIII. köt. 288. l.

elrendelésének gondolatával. Annál inkább remélte «a szabadkőművesek által vezetett intelligenciára támaszkodva» a sikert, mert «a nemzetiségek, szociáldemokraták és a parasztproletáriátus támogatásáról biztosítva érezte» magát (332. l.). A szabadkőművesek szövetségtanácsa azonban a Kristóffy által kívánt támogatást a választásokhoz megtagadta azzal az indokolással, hogy — bár az általános választójog propagálása egyébként a szabadkőművesség egyik feladata — a politika a páholyok működéséből az alapszabályok értelmében ki van zárva. Erre a határozatra azt mondja Kristóffy, hogy ilyenformán «a szabadkőműves intézmény nem sokban különbözik a jezsuita intézménytől» (333. l.), sőt bevallja, hogy e határozat miatt fel is akarta oszlatni a páholyokat, melyeknek állásfoglalása miatt elejtette a választások kiírására vonatkozó tervét (334. l.). E miatt azonban kivált a Fejérváry-kormányból annak két legértékesebb tagja: Lukács György és Lányi Bertalan, ki a Kúria elnöki székébe szeretett volna átmenni s kinek távozása «annyit jelentett a kormánynya, mint amikor a hajóskapitány tengeri viharban elveszíti a delejtűt» (344. l.).

Közben a választások kiírásának utolsó törvényes határnapja is veszedelmesen közeledett. Kristóffy szerint több minisztertársa országgyűlés nélkül kívánta intézni az ügyeket addig, míg az általános választójog programjával megbízható 67-es alakulás kínálkozik, mely az interregnumért megadja az alkotmányos felmentést (u. o.). Kristóffy, itt elfelejtve, hogy tíz lappal előbb a választások gondolatának elejtéséről beszélt, most azt állítja, hogy maga nem vállalhatta ezt a politikát, mert nem vállalkozhatott arra, hogy ő, aki bőséges jogokat ígért a népnek, elvegye «azt a keveset is tőle, ami van» (u. o.). Ezért kilép a kormányból, melyben úgyis megszűnt már az összhang. Április 2-án vesz búcsút kollegáitól, de azért még aznap is ankétot tart a minisztériumban (345. l.) s tevékenyen közreműködik a Méray-Horváth Károly-féle béketárgyalásokon, bár előre érezte, hogy béke esetén ő lesz a lefolyt harcok bűnbakja s mint ilyen a politikai élet számkivetettje (347. l.).

Önkéntelenül fölmerül itt a kérdés, ha Kristóffy nem akarta elvenni a néptől a meglevő kevés jogot, miért javasolta

1—2 évre terjedőleg (321. l.) az átmeneti abszolutizmust, amely politikája miatt 1906 márc. 6-án — mint az imént említettük — a Fejérváry-kormány elveszítette legértékesebb tagjait? Vagy fordítva, ha elejtette a választások kiírására vonatkozó tervét, miért igyekszik utólagosan azzal indokolni lemondását, hogy kollégáival szemben ő képviselte az alkotmányos álláspontot? Furesa kimagyarázási törekvései éppen nem tisztázzák magatartását s így fönnáll az a lehetőség is, hogy azért kellett lemondania, mert ő állott addig is a király és a koalíció között kötendő megegyezés útjában. Ez a kérdés tehát még tisztázásra szorul, bár egyébként Kristóffy is tudja, hogy a miniszterség nem a lemondással, hanem a fölmentéssel szűnik meg. Az ő fölmentése pedig a Fejérváry-kormány többi tagjáéval együtt 1906 április 8-án, a koalíciós-kormány kinevezésével egyidejűleg következett be.

Már mint lemondott, de még föl nem mentett miniszter oldja és bogozza a béke szálait. Szinte Hamlet módjára töpreng, vajjon átadja-e a hatalmat ellenségeinek, vagy ne. Ekkor azonban — mint mondja — megszólal benne a lelkiismeret szava, hogy a Fejérváry-kormány nélküle — mert Lányi igazságügyminiszteri székét, kire még hivatkozik, akkor már Geguss Gusztáv töltötte be — nem lesz képes az országot a bajból kivezetni (!) s ezért a béke mellett döntött (347. l.). Magunk részéről ez előadással szemben kissé másképpen látjuk a helyzetet. Abból a körülményből ugyanis, hogy Kristóffy a királynak Bánffy-t ajánlotta miniszterelnökkül, ki 8 évvel előbb szintén az abszolutizmust akarta bevezetni s akivel egyébként is megértő barátságban élt, arra következtetünk, hogy Kristóffy titokban remélte a belügyi tárcát, hiszen az ő közreműködésével létrejött paktum 1. pontja szerint az új kormány a király 3 bizalmi emberén kívül 3 függetlenségi és 3 haladóparti politikusból lett volna megalakítandó. Ez a reménye azonban dugába dőlt azzal, hogy a király Wekerle miniszterelnöksége mellett döntött és hogy Polónyi Gézának sikerült az alkotmány- és a néppártot is bevételnie a kormánypartba és a kormányba is. E hatvanhetes alapon álló miniszterek mellett pedig fölöslegessé váltak a haladóparti miniszterek.

II.

Az új, koalíciós kormány tehát Kristóffy nélkül alakult meg, sőt itthon «a nacionalista tömegek . . . valóságos politikai pergőtűzzel fogadták» (359. l.). A közvélemény az ő bűnéül rótta fel, hogy az általános választójog érdekében elősegítette a szociálisták és a nemzetiségek előretörését, neki tulajdonította az utcai rombolások elnézését, a királyi biztosok rendszerét, a gyülekezési jog gúzsba kötését, a sajtó utcai árusításának megtiltását, a nemzeti ellenállás letörését. Borsod vármegye külön is kérte Kristóffy vád alá helyezését. Oly erős volt ellene az országos felháborodás, hogy — bár eléggé el nem ítéltető módon — ennek súlyát iskolába járó gyermekcineke is meg kellett szenvedniök. Kristóffy pedig semmitől sem esett távolabb, mint az igazi lelki nagyságtól. Nem beszélünk itt arról, hogyan viselte Görgey egy hosszú életen át a hazaárulás vádját. Arról sem ejtünk szót, hogyan hallgatta el Tisza háborúellenes magatartását, hősies önmegtartóztatással tűrve, hogy háborús uszítónak kiáltsák ki, noha tisztában volt vele, hogy a háború elvesztése esetén hallgatása életébe kerülhet. Elég, ha Kristóffy miniszter-társaira utalunk, kik egy ideig szintén szenvedték a közvélemény ítéletét vállalkozásukért a nélkül, hogy ezért bosszúra gondoltak volna.

Egészen másként viselkedett Kristóffy, kiben bukásakor egyedül a Népszava ismerte fel az «igazi államférfit». Előbb hosszabb tanulmányutat tett a külföldön, majd Bécsbe ment — mint mondja — orvosi kezelésre. Hova is mehetett volna inkább az új magyar Coriolanus, mint a császárvárosba, az osztrák volszkus-ok fővárosába! Ferenc Józseftől ugyan nem várhatott már semmit, de ott volt az új nap: Ferenc Ferdinánd, kinek ellenszenve a magyar nemzet iránt már akkoriban is erősen foglalkoztatta a közvéleményt. Feléje fordul tehát Kristóffy. Keresi a szálakat hozzá. 1907 januárjában¹ hosszú memorandumot készít Beck báró osztrák

¹ Kristóffy anyagbeosztása, mellyel dátum nélkül előrebecsátja a Fejérváry-kormány megbélyegzésére vonatkozó képviselőházi határozatot és azután ismerteti a Ferenc Ferdinándhoz való csatlako-

miniszterelnök számára, aki Ferenc Ferdinánd bizalmi embereként került az osztrák kormány élére. Nem új dolog ez a magyar történelemben. 1791-től 1867-ig a titkos rendőrség tájékoztatta a bécsi hatalmasokat a magyar közélet bizalmas eseményeiről s ez a jól szervezett intézmény legtöbbször magyar képviselőket használt fel besugókul. Bár tehát nem éppen ismeretlen szerep közéletünkben Bécs titkos informálása, mégsem dagasztja hazafias önérzetünket az a kép, mikor egy volt magyar miniszter bizalmas memorandumot ír az osztrák miniszterelnöknek.

Kristóffy a szó szerint közölt emlékiratában felhívja az osztrák miniszterelnök és ennek közvetítésével a Ferenc Ferdinánd trónörökös figyelmét arra, hogy a függetlenségi párt a választójogi reformot a függetlenségi politika érdekében fogja megcsinálni, tekintet nélkül a monarchia és a dinasztia érdekeire, (még most utólag is bölcsen elhallgatván, hogy az osztrák általános választójog halálos csapás volt mindkettőre): hogy a protestáns függetlenségek akciót szerveznek Ferenc Ferdinánd ellen (!) (384. l.) «Lehet-e ezt tovább is összetett kezekkel nézni?» — kérdi ezek után. E törekvésekkel szemben a dinasztíának a széles néprétegekre kell támaszkodnia. Az általános választójog a varázss vessző, melynek segítségével a radikális polgári pártok, a szocialisták, a nemzetiségiek és az alsóbb néposztályok tömörítendőek a koalíció ellen az előkészítendő új választásokra, mert a magyarok százados szerencsétlen politikája létérdekeiben fenyegeti a dinasztíát (389. l.). (Ime, a magyar öncélúság képviselői: Bocskay, Bethlen, a Rákócziak, Széchenyi, Deák stb. Kristóffy megvilá-

zását, azt a meggyőződést ébresztheti az olvasóban, hogy őt ez a paktumellenes határozat sodorta coriolanus szerepébe. Valójában a Fejérváry-kormány vád alá helyezésének kérdésével 1906 július 7-én foglalkozik először a képviselőház. De a megbélyegzést indítványozó igazságügyi bizottsági javaslat csak 1909 március 18-án került a plénum elé, mely azt aznap magáévá is tette, tehát éppen két évvel Kristóffynak a trónörökös részéről történt első fogadtatása után. A ház határozata egyébként úgy szólt, hogy «a királlyal létesült meg-egyezősszerű viszonyra» való tekintettel a vád alá helyezést mellőzi, de a Fejérváry-kormány eljárásának megítélését «a nemzet élő lelki-ismeretére bizza».

gításában. akik nem tudták magukévá tenni a Rudolf. az I. Lipót, a Schwarzenberg, Haynau. Bach stb. dinasztikus politikáját!) Emlékiratát azzal fejezi be Kristóffy, hogy a király ebben az akcióban nem vehet részt, de a trónörökösnek szabad keze van (389. l.). «Ezek a gondolatok és javaslatok nem egy embernek. nem egy politikusnak szüleményét képezik, hanem őszinte és becsületes felajánlkozását mindazon vezetőférfiaknak, akik a polgári osztály haladni vágyó elégedetlen elemeinek és a széles néprétegeknek mozgalmát ezidő szerint Magyarországon irányítják és intézik.» (390. l.)

A «becsületes felajánlkozás» nem is maradt eredmény nélkül. Két hónappal utóbb, 1907 márciusában a bécsi radikálisok bankettet rendeztek tiszteletére, majd erre pár nappal maga a trónörökös is fogadta őt. Beszélgetésük során megállapítják, hogy a monarchia romlásának oka a 67-es kiegyezés. melynek következtében minden népfaj önállóságot akar. A dualizmus után a föderalizmusnak kell jönnie. Előbb a cseh önállóság kérdése oldandó meg, azután a délszláv autonómia a katolikus horvátokkal és szlovénokkal. Szükséges továbbá a nemzetiségi törvény végrehajtása és legfőképpen az általános választójog. (amelyről 1900-ban megmondta már Kristóffy, hogy «nem a demokráciának, hanem a reakciónak és az abszolút tendenciának javára» szolgál és hogy az állam szervezetét «a föderalizmus karjaiba dobja»). A beszélgetés végén felkérte a trónörökös Kristóffyt, hogy a magyar ügyekről katonai irodája útján értesítse őt s ígéretet tetetett vele, hogy kabinetalakításra is rendelkezésre áll (390 és köv. l.).

Kristóffy ezek után behatóan ismerteti Ferenc Ferdinánd egyéniségét. bel- és külpolitikai terveit. melyekben a providenciális államférfi megnyilatkozásait látja s hozzáteszi, hogy ha a trónörökös életben marad. a magyarság érzelmi politikája ellenére is baráti viszonyt teremt az oroszokkal. a szerbekkel. oláhokkal. de leszámolt volna az olaszokkal. A délszláv autonómia megadásában «Nagy Lajos és igazságos Mátyás birodalmai lebegtek szemei előtt» (413. l.). Ferenc Ferdinánd és a magyarok c. fejezetében pedig ezeket írja többek közt: «Ferenc Ferdinánd nem gyűlölte a magyar

nemzetet. Sőt ellenkezőleg a legmelegebb szeretettel viseltetett a magyar nép iránt, különösen a magyar földművelő nép iránt, melynek fényes katonai erényeit, szívós munkás-ságát és példás családi életét mindig rendkívüli megbecsülés-sel emlegette. Meleg érzések fűzték a magyar arisztokráciához is» . . . Csak «a magyar középosztálynak a monarchiát ostromló kisebbség részét tekintette ellenségének» (416. l.). Sőt idézi egy nyilatkozatát is, melyet előtte tett: «Mondja meg otthon, hogy galád hazugság az, mintha én a magyarokat nem szeretném, vagy éppen gyűlölném» . . . a magyar népet, «melyet dinasztikus hűsége és egyéb jeles tulajdonságai miatt különösebben is kedvelek».

Ezeknek előrebocsátása után szükségesnek tartjuk más oldalról is megvizsgálni Kristóffynak a trónörökös bel- és külpolitikai terveiről és a magyar nemzethez való viszonyáról közölt adatait. Ami a bel- és külpolitikai elgondolását illeti, Ferenc Ferdinánd Kristóffy szerint is nemzetiségi autonómiákra akarta tagolni az Adriai-, Jóni-, Égei- és a Fekete-tengerig kiterjesztendő dunai monarchiát (426. l.), de egyúttal erős németnyelvű központi kormányzattal. Kristóffy «konzervatív demokráciá»-nak nevezi (436. l.) a trónörökös tervezetét, kinek «alkotmányos felfogásában igazán nehéz lenne még nagyító üveggel is fölfedezni a centralisztikus törekvésnek vagy összbirodalmi eszmének a gondolatát» (437. l.). Ezt az államalakulatot katholicizmusa különböztette volna meg a protestáns jellegű német birodalomtól és az orthodox orosz államtól. A katholicizmus érdekében szerette volna katholizálni görög-keleti alattvalóit. Bardolff Károly báró altábornagy, akkor ezredes és a trónörökös katonai irodájának vezetője szerint is «népek államát akarta volna Ferenc Ferdinánd anacionális dinasztíával, katonasággal és a közös ügyeket intéző hivatalnoksereggel». Az egyes, élesen elhatárolandó nemzetiségeknek autonómiát akart adni a külügy, hadügy, vasút-, vám- és közgazdasági ügyek kivételével.¹

Három alapeleme lett volna tehát a Ferenc Ferdinánd Grossösterreich-jának: a dinasztia, a nemzetiségi autonó-

¹ A *Kriegsschuldfrage* c. folyóirat 1927 júliusi számában.

miák és a némettség a központi kormányban és a hadseregben. Kétségtelenül a dinasztikus elv volt addig is a monarchia legfőbb összetartó ereje. De az is kétségen felül áll, hogy, mikor 1912-ben, a balkáni háborúban Törökország elveszítette európai területeinek legnagyobb részét, a monarchia maradt az egyetlen hatalom, mely a győzelmes nacionalizmus útjában állott. Elmultak azok az idők is, mikor még az európai államok a Habsburgok birodalmának sértetlen fennmaradását külpolitikai dogmának tekintették. Egyre veszedelmesebben közeledett az a pillanat, melyet a 22 éves Széchenyi 1813-ban ekként jövendöl meg: «Ausztria csak a napi létezésért küzd... Minden nappal feloszlásához közeledik és még egy évszázad előtt szét kell esnie, mert alkotórészei óráról-órára különbözőbbek lesznek és egyre jobban eltávolodnak egymástól.»¹ Más szóval a dinasztikus elv mint összetartó erő végét járta már. Az osztrák némettség a feltörő szláv népektől² szorongatott helyzetében birodalmi testvérei felé, a csehek az oroszok felé, a délszláv népek, az olaszok és az oláhok értelmiségének jelentékeny része pedig elég nyíltan a monarchia határain túl, önálló államiságban élő fajtestvérei felé fordult sóvárgó tekintetével.

A nemzetiségi autonómiák sem jelentették volna a monarchia biztonságát. Valójában csak átmenetül szolgáltak volna a feloszláshoz. «A föderalizált Ausztriától vártuk népünk konszolidációját s az egység felé való törekvést³. Romániában sokan voltak, akik az erdélyieket arra biztatták, hogy ebben az irányban dolgozzanak» mondja — 1920 márc. hó végén Vajda-Voivod Sándor akkor oláh miniszterelnök, az összeomlás előtt magyar országgyűlési képviselő, Kristóffy bizalmas

¹ Fournier: *Die Geheimpolizei auf dem Wiener Kongress*. 311. l.

² A miramarei találkozáson «a trónörökös felindultan jelentette ki, hogy a szlávok nagyon kihívók és vakmerők lettek, amit ő nagy veszedelemnek lát. Erre Vilmos császár kijelentette, hogy az osztrák belpolitikának német irányban kell tájékozódnia s hogy a csehek obstrukcióját fel kellene használni, hogy megmossák fejüket. A trónörökös azt válaszolta, hogy ez megfelel az ő meggyőződésének is». Treutler jelentése: *Grosse Politik*, 39. köt. 342. l.

³ Idézi Jancsó: *A román irredenta mozgalmak története*, 306. l.

barátja és a trónörökös meghitt embere. Egyetlen nemzet volt, melynek nem voltak sem nyílt, sem titkos aspirációi s amely méltán várhatta volna a jövő trónörökös támogatását, mint olyan nemzet, melynek erősödése a dinasztia erősségét is jelentette volna. Ehelyett azonban Ferenc Ferdinánd épp a magyarság bőrére igyekezett kiegészíteni a nemzetiségekkel. Erre még a következőkben visszatérünk.

Harmadik alapelem lett volna a németiség, mint az egésznek cementje. Egyetlen pillantás Ausztria népesedési statisztikájára elégséges ahhoz, hogy e tekintetben is tisztán lássuk a helyzetet. Az 1877 jan. 1-én végzett összeírás szerint¹ ugyanis 40% némettel 55.9% szláv állott szemben. Viszont az 1900. évi népszámlálás már csak 37.78% németet talált a 60.46%-ra szaporodott szlávajkúval szemben. A németiségnek ez az erős térvészése volt a dualizmusnak is egyik legnagyobb veszedelme. (A németiség arányszáma a magyar birodalom területén is 1880-tól 1910-ig 12.49%-ról 9.8%-ra csökkent.)

Az elmondottak után természetesnek találhatjuk, hogy említett tanulmányában a trónörököshöz legközelebb állott Bardolff is kételkedik ura terveinek sikerében.² Mennyivel realisabb volt a Tisza számvetése, célja: a magyar nemzet politikai túlsúlyának a monarchiában való biztosítása, bizonyítják Tiszának a világháborúban elért sikerei s az általános választójoga mellett is széteső Ausztriával szemben a magyar nemzet vezéruralma a monarchiában mindaddig, míg Tiszának ki nem kellett adnia kezéből a hatalmat.

Ezen nincs semmi csodálni való. A trónörökös terve ugyanis, mely a monarchia népeinek elhelyezkedése szerint fajsúlyukra, multjukra való tekintet nélkül készült, mechanikus államszemléletből fakadt, akárcsak egykor a II. József politikai elgondolása. Maga Ferenc Ferdinánd is egyik be-

¹ Brachelli: *Stat. Skizze der öst.-ung. Monarchie*. 6. Aufl. 1878.

² «Vajjon sikerült volna-e Ferenc Ferdinándnak megvalósítani nagy tervét, vajjon csinálhatta volna a történelmet úgy, amint akarta, vajjon feltartóztathatta volna-e a világháborút, vajjon megnyerhette volna-e Oroszországot Németország és Ausztria-Magyarország számára, ami leghőbb óhaja volt... azt senki sem tudja.» U. o.

szélgetésében¹ az összemorzsolts kőből és cementből előállított műkőhöz hasonlította az általa átalakítandó monarchiát. Alapot és tartóoszlopokat mellőző alkotás lett volna az övé, aminőt a gyermekek raknak össze színes építőkockákból, mint némileg módosított másolata a Palacky Ferenc 1848-ban, a kemsieri osztrák parlamentben a monarchia föderalizálása tárgyában előterjesztett indítványának.² Palacky terve érvényesült ugyan az 1849 március 4-iki olmützi alkotmányban, de ezt a föderatív államberendezést a gyakorlati életben való kipróbálás nélkül eltemették az 1851 december 31-iki alapelvek, melyek kimondták, hogy az osztrák császárság oszthatatlan örökös monarchia. A trónörökös terve azonban a csehek és a tótok egyesítésével, Erdélynek az oláhok kezére juttatásával, a horvátok és szlovénok autonómiáival s a magyarságnak az összefüggő magyar nyelvterületekre való visszaszorításával az alapot szolgáltatta a Masaryk, Benes, Pasics, Bratianu terveihez és utóbb a trianoni békemonstrumhoz, bár tudomásul kell vennünk, hogy «a határok, melyeket Ferenc Ferdinánd szövetséges államában a magyar Magyarországnak szánt, jóval terjedelmesebbek lettek volna, mint amelyeket Neuilly-ben most megítéltek».³ És ezt nevezi Kristóffy Mátyás és Nagy Lajos birodalma új életre keltésének!

Tisza elgondolása ellenben történeti fejlődés alapján állott és az organikus életből fakadt. Ő a trónörökös mögött sorakozó hallatlanul rövidlátó nagyosztrák ker. szocialisták és feudális cseh arisztokraták helyébe a magyarságot juttatta volna vezető szerephez, hogy «a magyar nemzet általános becsüléstől, tekintélytől és bizalomtól övezve foglalhassa el azt az őt megillető helyet, amely nemcsak neki, hanem a monarchia nagyhatalmi állásának is érdekében áll».⁴ Ma már sine ira et studio megállapíthatjuk, hogy ha magyar politikusok intrikájára IV. Károly el nem ejti Tiszát, ő és az ő terve lett volna az egyedül alkalmas arra, hogy az összeomló monarchiából megmentse a megmenthetőt.

Ezen a megállapításon mit sem változtat Kristóffy föl-

¹ Margutti: *Vom alten Kaiser*. 131. l.

² Jancsó: i. m. 325. l.

³ Margutti: i. m. 132. l.

⁴ *Tisza István gr. összes munkái*. Levelek. II. köt. 392. l.

tevése. hogy ha meg lett volna az általános választójog, nem jön a forradalom s a szétesés, mert a nemzetiségek nem szakadtak volna el. Lám a forradalom az általános választójog mellett is kitör 1918 nov. 5-én Bajorországban, majd négy nappal utóbb Berlinben is és máról-holnapra vége a német császárságnak.

Ha még ezek után is élne lelkünkben valami kétség, hogy hátha mégis sikerült volna a trónörökös tervével újraépíteni a monarchiát, nézzük meg röviden közelebbről is azt a társaságot. Kristóffy szavával élve «a műhely»-t, mellyel a trónörökös elgondolását megvalósítani kívánta. Ezek az urak a következők voltak : gr. Czernin Ottokár (aki bukaresti követsége idején egy audiencián Ferenc Józsefnek is előterjesztést tett Erdélynek Oláhországhoz való csatolása iránt¹, Chlumetzky Lipót és Oppenheimer Félix bárók. Turba Gusztáv egyetemi tanár. Funder Henrik és Junker Károly szerkesztők osztrák részről ; Kristóffy József, Steinacker Ödön (volt szász képviselő), Vajda-Voivod Sándor (azóta volt oláh miniszterelnök és jelenben is bukaresti képviselő) ; Hodzsa Milán (jelenben cseh miniszter és képviselő) magyar részről ; végül báró Rauch Pál és Frank Ivó horvát részről (452. l.). Ezekről az urakról írta Tisza 1914 október 6-án kelt levelében : «a nagyosztrákok táborá . . . lucus a non lucendo, ezek a szerencsétlen emberek mily kicsinnyé tennék Ausztriát, ha hozzáláthatnának eszméik megvalósításához».²

Most már mindenki előtt nyilvánvaló, mily helyes volt Tisza ítélete. Hodzsa az összeomlás óta átlag havonként egyszer alkalmat keres arra, hogy nyelvét öltögesse Magyarország ellen. Vajda ismételten nyilatkozott az oláh kamarában, hogy ő és társai kezdettől fogva bukaresti utasításra cselekedtek.³ Marghiloman Sándor volt oláh miniszterelnök, a legmérsékeltőbb oláh politikusnak jó félév előtt megjelent posthumus emlékirataiból pedig megismerjük azt a nexust,

¹ Czernin : *Im Weltkrieg*. 61. és 64. l.

² Tisza i. m. 198. l.

³ Úgy szerette Vajda a magyar földet, hogy mint Románia miniszterelnöke 1920 elején a békekonferenciától még Békéscsabának, a Kristóffy volt választókerületének is új hazájához való csatolását kérte. (l. Tilea : Románia diplomáciai működése. Lugos. 1926. 57. l.)

melyet Vajda, Mihali és a többiek Bukaresttel még a háború előtt fenntartottak. De nemcsak a vezérek utazgatásairól olvashatunk, hanem a bécsi propaganda bukaresti pénzforrásáról,¹ sőt a Kristóffyhoz kapcsolódó szálakról is.

Távol áll tőlünk a szándék, hogy kétségbevonjuk Kristóffy hazafiságát. De annál inkább meg kell állapítanunk, hogy magyar ember létere szálnalmas szerepet játszott abban a társaságban. Ha azokat az urakat ma is a történelmi Magyarország barátjainak tartja, akkor elmondhatjuk róla, hogy az æsopusi mese szerint kútba került róka és kecskebak közül ő volt az utóbbi. kinek vállain azok kimásztak a vízből. sőt miniszterséghez jutottak. míg maga a remélt miniszterelnökség helyett emlékiratokban próbál igazolást keresni szerencsétlen politikája számára.

¹ Marghiloman Alexandru: *Note politice*, 1897—1921. I—V. kötet. Bukarest, 1927.

«1911 dec. 12. «Személyesen adtam írást egy 200.000 leu-s csekk-ről, amelyet Verzea Bécsbe visz Mihalinak». I. köt. 89. l.

«1911 dec. 13. Falcoyanu kifizette számlámra a 200.000 leut a Banca agricola-nak ama csekk fedezetéül, melyet az erdélyieknek adtam.» U. o.

«1912 márc. 5. Verzea közli, hogy a Vajda—Goga-féle egész békülés komédia ... Látszik, hogy akkor, amikor Tazlaoanu az esküdtszéknék egyik tagja, formális kötelezettséget vállalt, Pestre szaladt, hogy előre értesítse Kristóffy (Christofi-nak írja oláhos helyesírással) és hogy kérje meg őt, hogy mentse meg Gogát.» U. o. 104. l.

«1912 november 10. Találkozásom Mihalival, aki Vajdával jött Budapestről. Aggódtak Goga magatartása miatt a brassói gyűlésen. A pártvezetőség elhatározta, hogy képviselői vitát provokálnak a képviselőházban és szükség esetén a nemzetiségek alapelveit tartalmazó manifesztumot bocsátanak ki, amelyben a balkán-kérdés is kifejtessék. Goga memorandumot akar, azután közbenjárást Bukarestből, hogy a császár fogadja, továbbá nemzeti kongresszust, nem fél az erőszaktól és nem veti meg az orosz rubelt. Riadó: reggeli Bratianunál, aki higgadt, 7 órakor értekezlet Take-nál (t. i. Jonescu-nál). Filipescu sejtve valamit, tegnap magához hívta őket és Goga előtt kijelentette, hogy egyesüljünk Oroszországgal és csináljunk irreidentizmust Ausztria-Magyarország ellen. Mihali erősen csodálkozott, visszautasított a maga részéről minden megbeszélést! E tekintetben igen határozottan beszélt.» U. o. 130. l.

Kristóffy a trónörökösben külpolitikai geniet is lát, aki az annexiós válság idején megakadályozta, hogy a monarchia leszámoljon Szerbiával (413. l.), holott akkor a japán háborút sínylő Oroszország és Franciaország távolról sem voltak készen. Ellenben a trónörökös terve volt a Balkán bekapcsolása a monarchiába és a délszláv autonómia horvát vezetéssel. És még csodálkozik Kristóffy, hogy szerb golyó oltotta ki a Ferenc Ferdinánd életét! Oroszbarát is volt a trónörökös, bár tervei a Balkánon keresztették az oroszok még merészebb terveit. Úgy látszik, azt hitte, hogy az érdekelt hatalmak és népek szó nélkül elfogadják terveit, ha barátságos érzéseiről biztosítja őket. Diplomáciai éleslátását legjobban jellemzi az a kijelentése, melyet két héttel meggyilkoltatása előtt, 1914 június 13-án Konopistban Vilmos császárnak tett. «Oroszországtól — úgymond — nem kell félni, mert belső nehézségei oly nagyok, hogy nem engednek meg ennek az országnak agresszív külpolitikát.»¹ Itt kell idéznünk néhány sort Schelking Jenő volt orosz diplomata emlékirataiból Sasonow orosz külügyminiszter 1914 június 14-iki konstancai látogatásáról. «Midőn Ferenc Ferdinánd főherceg . . . Szarajevóban meggyilkoltatott, Sasonow kétségkívül tudott a háborús megegyezésekről, melyeket a főherceg crobotini (azaz konopisti) kastélyában a német császárral kötött. Amennyire azonban a Sasonow környezetéhez tartozó urakkal folytatott beszélgetéseimből kivehettem, Sasonow meg volt győződve, hogy ha a főherceg nem volna útban, Európa békéje nem volna veszélyeztetve».²

E két idézethez a történetek után fölösleges minden kommentár. Még csak egyet említünk meg. Ferenc Ferdinánd a Miramareban 1914 márc. 27-én folytatott tanácskozások során Vilmos császár előtt azzal a tervvel szemben, melyet márc. 15-én kelt memorandumában Tisza fejtett ki s melyben a központi hatalmak mellett Bulgáriát kívánta a Balkán államok közül sorompóba állítani,³ azt az álláspontot hangoztatta,

¹ Treutler követ jelentése. *Grosse Politik*. 39. köt. 369. l.

² Közli Lutz. Hermann: *Zum Mord von Sarajevo*. c. cikke. *Kriegsschuldfrage* 1925 júliusi számában.

³ Ismerteti Fraknoi: *Die ungarische Regierung und die Entstehung des Weltkrieges*.

hogy Oláhországot és Görögországot kell a hármasszövetséghez kapcsolni.¹ Mit jelentett volna, ha a háború kitörésekor már kész lett volna a bolognói megállapodás az oláhok hátában? Hogy ezt Tisza csak jóval utóbb tudta nyélbe ütni, az — mint a fentiekből kiderül — főleg a trónörökös állásfoglalásának volt következménye.

Külön kell foglalkoznunk a Ferenc Ferdinánd magyarbarátságának kérdésével. Láttuk, mily himnuszt zeng róla Kristóffy. Gróf Andrássy Gyula egyik följegyzésében is, melyben a trónörökössel 1907 szept. 19-én folytatott beszélgetését örökíti meg, olvashatunk hasonlót. «Éppen annyira magyar-nak tudom magamat, mint osztráknak. Magyarországon csak a Hochverrätereknek vagyok az ellensége»,² mondta a trónörökös. Fájdalom, ezzel a kijelentésével éles ellentétben állanak más nyilatkozatai és tényei. 1905 májusában a budapesti egyetemi atlétikai klub küldöttsége — köztük ma magas közjogi méltóságok viselői — meghívta a Szemere Miklós áldozatkészségéből létesült pusztaszentlőrinci céllövő-telep megnyitó ünnepélyére a királyt és a trónörökösöt is. A király kabinetirodája természetesen magyarnyelvű sürgönyben közölte, hogy Őfelsége a küldöttséget május 8-án kihallgatáson fogadja. A trónörökös ellenben lakonikus németnyelvű táviratot küldött, mely szerint nincs abban a helyzetben, hogy a magyar egyetemi ifjúság küldöttségét fogadja.³ 1906 november 28-ról Andrássy Gyula gróf a következő följegyzéseit közli: «József főhercegnek egyik bizalmi embere beszéli, hogy őfelsége Karácsonyi Jenő buzdítására meghívta vadászatra Ferenc Ferdinándot. Józseffőherceg levelet kapott a trónörökösötől, amelyben azt írja, hogy oly országba, amely olyan ünnepséget rendez egy forradalmárnak, mint amelyet a magyarok rendeztek Rákóczi hamvainak hazaszállításakor és amelyben olyan miniszterek vannak, mint a maiak, be nem teszi a lábát.»⁴

Schönaich báró volt közös hadügyminiszter mondja a

¹ Treutler jelentése: *Grosse Politik* 39. köt. 342. l.

² Andrássy följegyzéseit l. a *Magyarság* 1924 nov. 9-iki számában.

³ Zsitvay Tibornak és Karafiáth Jenőnek — a küldöttség vezetőinek — szíves közlése.

⁴ *Magyarság* 1924 okt. 30-iki számában.

következőket : «Előadást tartottam (1907-ben) a trónörökösnek a katonai kérdésről és érintettem a magyar parlament állásfoglalását a hadügyi kiadások szükséges emeléséhez. Egy programot fejtettem ki, amelynek alapján, Magyarország hozzájárulása a véderő fejlesztéséhez elérhető volna. A trónörökös azonban félbeszakított és felkiáltott : Magyarország számára rövid a programom és egy mondatból áll : Egy második Haynaura van szükségem.»¹

1909 július 10-én Ferenc Ferdinánd feleségével Szinajába utazott az oláh királyi család látogatására. A pályaudvaron az oláh diákok nagy magyarellenes tüntetést rendeztek. «Éljen az oláhok császára! Le a magyarokkal!» kiáltással fogadták s másnap egy magyar zászlót is sárba tiportak. E látogatás alkalmából a tüntetés és Ugron bukaresti követési tanácsos figyelmeztetése ellenére is fogadta az Erdélyből kiszökött izgatók küldöttségét s olyas kijelentést tett előttük, hogy az összes oláhok egy országban fognak az ő jogára alatt egyesíttetni.²

A következő esetet maga Kristóffy írja meg, mint Ferenc Ferdinánd közlését. «Midőn Csernoch mint hercegprímás először tisztelgett nála, kérdezte a trónörökös tőle :

— Úgy-e ön tót nemzetiségű?

— Nem fenség, én magyar vagyok, hangzott a válasz.

— De születésére nézve mégis tót? — firtatta tovább a trónörökös.

— Nem, fenség, én magyar születésű vagyok! Válaszolt állhatatosan Csernoch, mire Ferenc Ferdinánd jobbnak látta más tárgyra áttérni a beszélgetést.» (376. l.)

Utolsó adatunk — a trónörökös manifesztum-tervezetével alább még részletesen fogunk foglalkozni — a trónörökös magyarbarátságának megismeréséhez a Ferenc Ferdinánd és Vilmos császár 1914 június 13-iki konopisti beszélgetésének a következő részlete : «A beszélgetés aztán Magyarországra ment át és itt a trónörökös ellenszenvének még nyer-

¹ A *Neues Wiener Journal* után közli a *Pester Lloyd* 1923 márc. 19-iki esti lapja.

² L. Jancsó : i. m. 306. l. kiegészítve Gagyi Jenő szóbeli közlésével. v. ö. még Czernin : i. m. 63. l.

sebben és rendkívül világos mondatokban adott kifejezést. A magyar állapotokat teljességgel anachronisztikusoknak és középkoriaknak tüntette fel. Magyarország egyes családok marakodásának színtere és az oligarchikus kormányforma az összes nem magyar elemek elnyomását jelenti, akik több, mint 50%-át teszik az egész lakosságnak. A magyarok számát mindig hamisan közölték, a valóságban talán két és fél milliónyian (!) vannak» . . . Majd Tiszát támadta oly módon, hogy Vilmos császárnak kellett megvédelmeznie vele szemben, amint Treutler követ, a beszélgetések följegyzője is kénytelen volt védelmezni Tiszát Bardolffal szemben. Végül — mint már említettük — a trónörökös kijelentette, hogy Oroszországtól nem kell félni, mert belső nehézségei miatt nem kezdhet agresszív külpolitikát.¹

Szóval két héttel meggyilkoltatása előtt, mikor már Oroszország javában készülődött a monarchia megsemmisítésére, a trónörökös szemében még mindig a magyar nemzet a legveszedelmesebb ellenség. Így készült elő a trónörökös «Nagymagyarország» megteremtésére. Ha ez magyarbarátság, akkor elfogadhatjuk barátainknak a trianoni gonosztett kieszelőit: Clemenceau, Tardieu, Foch, Berthelot, Franchet d'Espéray urakat éppúgy, mint Benest, Pasicsot, Bratianut is, mint akik visszaadták nemzeti függetlenségünket s azóta is nem egy nyilatkozatban közölték, hogy a maguk részéről szíves szomszédi viszonyt szeretnének létesíteni a trianoni Magyarországgal.

Ez adatok felsorolása után nem fogja rossz néven venni talán Kristóffy sem, hogy vele szemben inkább Marguttinak adunk igazat, aki szerint a trónörökös Magyarországot «a monarchia egységét veszélyeztető törekvései miatt» «konok-sággal határos vak előítélettel gyűlölte».² De fölmerül itt a kérdés, honnan ez a két oly ellentétes megítélés, holott kétségtelen, hogy a trónörökös Kristóffy és Andrássy előtt az idézett kijelentéseket megtette? A magyarázat igen egyszerű, bár nem valami kedvező megvilágításba helyezi a Ferenc

¹ Treutler követ jelentése. *Grosse Politik*. 39. kötet. 365. l. és kk.

² Margutti: i. m. 129. l.

Ferdinánd egyéniségét, jellemét. Hiányzott belőle az egyenes-ség, az őszinteség. Például Andrássy Gyula már idézett föl-jegyzései szerint 1907 szeptember 19-én megkérdezte őt, hogy miért nem tiltakozott a királyi hatalomra oly veszélyes álta-lános választójog ellen. A trónörökös erre így válaszolt: «Ebben teljesen igaza van. Elleneztem is, de nem törődtek velem s megcsinálták ellenemre.»¹

Lássuk most Kristóffy-t. Ferenc József «a magyar általá-nos választójogtól is uralkodása utolsó éveiben, az osztrák csalódás mellett (lám, lám, tehát ott sem volt fenéig tejföl!), főleg azért tántorodott el, mert a trónörökös ennek életbe-léptetését sürgette» (422. l.). «A konzervatív ősz császár és király . . . a trónörökös egyenes intervenciójára . . . a korona programjának proklamálta az általános, egyenlő és titkos választójogot.» (434. l.) «In Österreich war die Wahlreform vielleicht überflüssig, in Ungarn dagegen muss sie unbedingt geschaffen werden.» (435. l.) Mikor Kristóffy tudomására hozta Andrássy plurális választójogi javaslatát, azonnal vál-lalkozott az előzetes szentesítés megakadályozására (500. l.). Végül még egyet. Brosch őrnagy, a trónörökös katonai irodá-jának vezetője, írja Kristóffynak 1909 június 10-iki kelettel: «Főnököm (t. i. Ferenc Ferdinánd) . . . mint eddig, úgy to-vábbra is feltétlenül az általános, egyenlő és titkos választó-jog bevezetése mellett van» (619. l.). Így nyilatkozott egy fontos kérdésben másként Andrássy és másként Kristóffy előtt.

A mellett Kristóffytól sem volt valami túlságosan el-ragadtatva. Lammaschnak panaszkodott egy ízben, hogy Magyarországon még minisztert sem kap programja szá-mára «ausser Desperados à la Kristóffy».²

III.

A koalíció megbízható részletes története még nincs meg-írva. Nemesak a történeti távlat hiányzik hozzá, hanem az

¹ *Magyarság* 1924 nov. 9-iki számában.

² Heinrich Lammasch. *Seine Aufzeichnungen, sein Wirken und seine Politik*. Wien, 1922. 89. l.

anyag maga sem hozzáférhető még. Különösen hiányzik tiszta képünk arról, ami a kulisszák mögött Bécsben történt. Ez eseményeknek jórészt közli most Kristóffy. Közléseiből megismerjük a trónörökös «műhely»-ének, régebbi szóval élve «kamarillá»-jának nyílt küzdelmeit és aknaharcait a koalíció és Ferenc József ellen. E küzdelmekben jelentős szerep jutott Kristóffynak. Ő volt a trónörökös budapesti informátora, aki a magyar politikai helyzetről, tervekről, törekvésekről bizalmas jelentéseket küldött Bécsbe, a trónörökös katonai irodájához, aki egyre újabb és újabb javaslatokkal igyekezett előmozdítani a trón várományosának céljait. Kristóffy könyvének ez a része fokozott figyelmet érdemel. E korszak jövője történetírója hálás lehet azért, hogy összegyűjtötte és kiadta jelentéseit és előterjesztéseit.

Ugyanakkor azonban, amikor ezt magunk is elismerjük, más oldalról meg kell állapítanunk azt is, hogy Kristóffy e bizalmas közléseiben sem tud államférfiúi magaslatra emelkedni. Schol semmi nyoma a nagyvonalúságnak. Nem annyira államférfi, mint inkább politikai ágens, aki azonban ura elgondolásainak megvalósítására a pillanatnyi helyzet kihasználásával mindig készen áll egy-egy tervvel. A jelentések, javaslatok és a hozzájuk fűzött kommentár során egész sivárságukban bontakoznak ki az olvasó előtt a kicsinyes harcok és intrikák, melyekért a koalíció és a trónörökös «műhely»-e, élén Kristóffyval, a felelős. A koalíció felelős azért, hogy szét-húzásával, egymásközti marakodásával lehetetlenné tette az ország belső megerősödését. Kristóffy pedig azért, hogy magyar ember léte-re eszközéül szegődött annak a politikai elgondolásnak, mely a dinasztikus eszme nevében Magyarország feldarabolásával akarta meghosszabbítani a monarchia életét, a helyett, hogy a történelem logikáját levonva, a monarchia súlypontjának Budapestre helyezésével minden eszközt felhasznált volna a centrifugális törekvésektől áthatott népelemek közt egyedül helytálló magyar nemzet megerősítésére.

Kristóffy írja az alábbi sorokat, melyeket magunk is aláírhatunk. «Megdöbbentő tanulságok maradtak fenn — úgymond — a koalíció politikai és kormányzati működése nyomán, melyek közel állnak Mohács szörnyű tanulságaihoz.

Unokáink láthatják majd, hogy irigység, gyűlölködés, pártviszály, gőg és nagyralátás, mily rettentő süllyedésbe dőnhetnek egy virágzó országot» (377. l.). Valóban ezek az elvesztett évek a Mohács előtti időkre emlékeztetnek. Mint 400 évvel ezelőtt, most is Belgrádból kopogtatott a veszedelem az ország határán. 1908-ban már magasra csap a szerb háborús szenvedély s a trónörökös, aki egy évvel előbb Haynaut kívánt Magyarország számára, most, az utolsó órában, amikor még a siker minden reményében le lehetett volna számolni a monarchia megsemmisítésére törő nagyszerb tervekkel, akkor még a japán háborúban szenvedett súlyos veszteségeit alig kihevert Oroszország beavatkozása és a világháború minden kockázata nélkül. — megakadályozza a háborút, mely megmentette volna a monarchiát. Megakadályozta azzal, hogy mint a hadsereg főparancsnoka kijelentette a királynak, hogy a hadsereg készületlensége miatt «a szerb háborúért nem vállalhat felelősséget.» (594. l.).

Érdeemes ezzel a dologgal kissé behatóbban foglalkozni, hogy az okokat is megállapíthassuk, miért nem volt a hatalmas monarchia még annyira sem felkészülve, hogy a harci lázban égő kis Szerbiával összemérje fegyvereit. Már 1908 májusában észreveszi «a bécsi műhely. élén a trónörökössel» a külpolitikai helyzet megromlását. (544. l.). De jól látta ezt Aehrenthal külügyminiszter, Schönaich hadügyminiszter és Wekerle miniszterelnök is. Természetesen a két közös miniszter sietve kijelenti a király előtt, hogy «a külpolitikai viszonyok a hadsereg létszámának felemelését elodáztatlanul szükségessé teszik.» Schönaich vállalja a katonai engedmények kieszközlését. Mikor a «műhely» erről tudomást szerez, egyszerre megindítja a létszámemelés és az engedmények ellen az aknaharcot, melyről Kristóffy is elismeri, hogy «a trónörökös és műhelye kissé fonák helyzetbe került. Tisztán állott ugyanis előttünk, hogy a Wekerle-féle trükk végcélját az általános, titkos, egyenlő választójog hosszú időkre való elodázása képezi, melyet mindenáron megakadályozni kell. Másrészt azonban nem szállhattunk szembe a létszámemelés kérdésével, mely tulajdonképpen nekünk is legfőbb célunk volt. A kérdést úgy oldottuk meg, hogy a katonai koncessziók

ellen indítottuk meg a harcot, mely Ferenc Ferdinánd szívós kitartása és bátor elszántsága folytán végtére is sikerre vezetett.» (568. l.).

A harcot Kristóffy indítja meg a királyhoz és egyidejűleg a trónörökshöz intézett emlékiratával 1908 decemberében. Politikai éleslátására jellemző, hogy akkor, amikor Hannibal ante portas, az ellenség a kapunk előtt állott, ő arról értekezik, hogy «aki erős birodalmat, egészséges véderőt akar, annak akarnia kell az általános, egyenlő, titkos választójogot is» (568. l.). Hogy a dinasztia mindent kockáztat, ha «megengedi, hogy a létszámemelés a választási reformot megelőzze» (571. l.). «Egy történelmi hiba lehet ez, mely a legsúlyosabb, legszomorúbb következményekkel járhat» (572. l.). Tehát a léteben fenyegetett országnak nem védelem és belső béke, katonai és fegyver kell, hanem választójog!

Ehhez képest, mikor 1908 karácsonya felé Kristóffy hírt vesz arról, hogy a magyar kormány és Schönaich hadügyminiszter között létrejött a megegyezés és Schönaichnak sikerült a szolgálati nyelv tekintetében a királyt is engedékenységre bírni, sürgős előterjesztést intéz a «műhely»-hez. Majd pár nap múlva, amikor megtudja, hogy a király már a legfelsőbb kéziratot is aláírta, «csaknem az utolsó percben» még egy utolsó felterjesztést küld a trónörökshöz, hogy ő «állásának, rokoni kötelekeinek egész súlyát latba vetné a veszély — azaz a megegyezés — elhárítására ... Örültség koncessziót adni a létszámemelésért, mikor az új parlamentben minden koncesszió nélkül megkapja a dinasztia» — teszi hozzá (575. l.).

Erre írja válaszként 1909 január 25-én Brosch őrnagy, a trónörökös katonai irodájának vezetője, hogy ura «úgy küzd, mint egy oroszlán, csak neki köszönhető, ha eddig nem adtak semmi engedményt, mert Schönaich báró teljesen a magyar kormány vizein evez és sajnos, szintúgy a Ballplatz is» (576 l.).

Az eredmény nem is maradt el. A trónörökös teljes katonai díszben jelentkezik a királynál s kijelenti, hogy amint a császári és királyi kézirat megjelenik, «azonnal leteszi uniformisát s cylinderben fog sétálni a Kärntner-strasse-n ... Ez hatott. A koncessziók publikálása visszavonatot ...

A katonai kérdések egyelőre lekerültek a napirendről. A becsületes és demokratikus választójog ügye egyelőre meg volt mentve.» (576. l.). Így maradt el a katonai megegyezés és a létszámemelés, de egyúttal a leszámolás is a nagyszerb törekvésekkel. És ezt Kristóffynak és a trónörökösnek köszönheti a monarchia és köszönheti Magyarország. Ez a gáncsvetés is hozzá járult ahhoz, hogy 1914 augusztusában a monarchia hadereje nem volt még mindig felkészülve a nagy mérkőzésre, amit más helyen Kristóffy is felpanaszol. «Had-seregünk nemcsak hogy támadásra nem, de még csak védelemre sem volt megfelelően berendezve, felszerelve és kiépítve. Világos ebből, hogy a háború elvesztésének alapokát hiányos felkészültségünk folytán mi magunk szolgáltattuk» (363. 364. l.).

Jól jegyezzük meg, hogy Kristóffynak és a trónörökösnek ez a végzetes gáncsvetése az annexiós válság idején, 1908 december és 1909 január havában történt, akkor, amikor a szerb provokációk ellen a monarchia maga is részleges mozgósítással és a póttartalékosok első évfolyamának visszatartásával volt kénytelen amúgy is védekezni; akkor, amikor (dec. 4.) Tittoni olasz külügyminiszter még nagy beszédben fejtette ki Olaszországnak a hármasszövetséghez való ragaszkodását,¹ éppúgy, mint Németország is rendületlen szövetségi hűségét (jan. 4., febr. 27.); amikor más oldalról Novakovic szerb miniszterelnök a *Matin*-ban (febr. 27.) már nyíltan feltárta a nagy szerb programot, Szerbiának követelvéen Dalmáciát, Horvátországot, Szlavóniát, Boszniát és Hercegovinát; akkor, amikor Oroszország még távolról sem heverte ki a japán háborúban szenvedett veszteségeit s az azt nyomon követő belső forradalomnak következményeit.

A fődolog azonban Kristóffy szerint az volt, hogy megmentették a becsületes választójog ügyét. Lássuk tehát

¹ Tittoni többek közt kijelentette, hogy ő ugyan rokonszenvet érez Szerbia és Montenegró iránt, de azért ugyanazt kell mondania mindkét államnak, amit Oroszország mondott, hogy javukra csak diplomáciai akciót kezdhet. Ezért óvta őket a kalandoktól, melyek következményeit maguknak kell viselniök. Közli a Schulthess: *Geschichtskalender* 1909. évfolyama.

Kristóffy magatartását a választójog kérdésében. de egyúttal a rövidség kedvéért egyéb országos ügyekben is. 1909 elején újabb memorandumban (577. l.) sürgeti az általános választójogot, ezuttal nemzetgyűlés útján. Ugyanakkor egy másik felterjesztésben (587. l.) rámutat a módokra, hogyan volna még súlyosabbá tehető a koalíció helyzete és sürgeti Schönaich hadügyminiszter menesztését. (Ebben az időben mondta Tisza, ki belelátott Kristóffyké machinációinak hátterébe és várható következményeibe e szavakat: «Te nemzetgyilkosságot akarsz! . . . Ti nemzetgyilkosságot akartok!» 604. l.).

Közben a Justhék pártoskodó rövidlátása és a Kristóffyké intrikái egyre jobban összekuszálják a helyzetet. 1909 július 16-án kelt levelében Vajda Sándor a trónörökös hozzájárulásával írja, hogy Kristóffynak kell a porondra lépnie a kibontakozás keresztülvitelére (627. l.). Jellemző, hogy Kristóffy jelöltsége a trónörökösnél a «műhely» nemzeti-ségi tagjaitól eredt (631. l.). Ferenc József azonban keresztülhúzta e számításokat Khuen-Héderváry kinevezésével. Erre jegyzi meg Kristóffy, hogy az ő mellőzése tette lehetetlenné a demokratikus parlamentet, amely megőrizte volna az integritást (655. l.).

Mikor 1912 május 23-án a szociálisták az általános választójog érdekében kimondták az általános sztrájkot és nagy zavargásokat rendeztek, megijed Kristóffy és újból tollat vesz kezébe. Előterjesztésében aggodalmának ad kifejezést, hogy «Tisza, a Belvedere politikai ellenfele, leveri Justhékat, az egyetlen magyar pártot, mely eddig a Belvedere politikáját szolgálta» és hogy «a budapesti zendülés folytán a választójog megalkotása ismét homloktérbe kerül» (689. l.). Most már nem fontos az általános választójog sürgős tető alá hozása. Hangoztatja annak szükségét. «hogy a reform életbeléptetése a trónörökös érdeke szerint 2—3 évig elhúzódjék» (690. l.). Ami tehát 1908-ban fontosabb volt a létszámemelésnél is, az 1912-ben még várhatott volna 3 évet! (Ekkorra remélte a «műhely» a trónörökös trónralépését.)

Közben Tisza 1912 június 4-én megszavaztatja a katonai javaslatokat. Ha ez nem sikerült volna, akkor Kristóffy jött volna parlamenten kívüli programjával (691. l.). Ugyanez

év decemberében javasolja Tisza elejtését és Hazai Samu kinevezését miniszterelnökké (700, 701. l.). Ismételten kifogásolja Tisza tárgyalásait az oláhok vezetőivel. mert «a dinasztia legfőbb érdeke a Tisza-féle román paktum megakadályozása» (710. l.).

Amint gáncsot vetett Kristóffy 1908-ban a létszám-emelés és a katonai engedmények elé, éppúgy gáncsoskodott a választójog kérdésében és éppúgy hiúsította meg intrikáival a Tisza és az oláhság közötti megegyezést.

Utolsó memorandumaként közli azt az elaboratumát. melyet trónváltozás esetére tervezett. Előrebocsátja, «hogy a trónörökös a föderatív államrendszerrel kevésbbé rokon-szenvezett» és hogy Bardolff szerint a trónörökös Kristóffy előterjesztésének alapelveit elfogadta. Lássuk ezzel szemben a történeti igazságot. Bárá Eichhoff János András, a trónörökös bizalmas embere, volt a trónfoglalást bejelentő manifestum-tervezet tulajdonképpeni írója. «A kínos gonddal és sok becsületes igyekezettel előkészített tervezet, melyet két hónappal a szarajevói gyilkosság előtt vizsgált át szerzője a trónörökössel együtt még egyszer és utoljára. «Nagyausztria egyesült államai» trónjának elfoglalását lett volna hivatva bejelenteni». Az alapelvekről a következőket mondja Eichhoff: «Az egykori osztrák-magyar monarchia népei a vérnek s a szellemi és gazdasági életelemeknek nemzedékek során át történt keveredése folytán egységes osztrák jelleget nyertek. Nyelvük szerint kilenc különböző csoportból állanak: németek, magyarok, csehek és tótok, lengyelek, ruthének, oláhok, horvátok, szlovénok és olaszok. Ferenc Ferdinánd tervei szerint a területeknek, melyeken e néptörzsek mindegyike kompakt, állandóan azon a helyen élő lakosságot alkot. gondosan el kell különíttetniök. Ahol a határok kétségesek. ott egyszerű és igazságos eljárás szerint népszavazásnak kell döntenie. Minde területek lakói teljes autonómiát élveznek» stb. Továbbá «Nyilvánvalóan a dualizmus teljességgel össze nem egyeztethető volt a nemzetiségek autonómiáival, már amint ezt Ferenc Ferdinánd tervbe vette».¹

¹ A manifestum-tervezetet és Eichhoff kísérő fejtegetéseit l. a *Reichspost* 1926 március 28-iki számában.

Hogy ez az itt említett manifesztum-tervezet volt az igazi, erre nézve elég. ha a Bardolff főntebb már idézett cikére utalunk, amely szintén az Eichhoff-féle manifesztumra hivatkozik.¹

Emlékiratainak e szakaszát saját összeférhetlenségi ügyének ismertetésével fejezi be. Sajnos, a történeti igazságot itt sem sikerül eltalálnia. Ő ugyanis szerényen csak a Margitszigeten felállítandó «Casino»-ról és ennek vállalkozói által a trónörökös politikájának terjesztése körül fölmerült adósságoknak «kifizetése»-ről beszél (717. l.) és úgy tünteti fel magát, mint Tisza politikai áldozatát. Ezzel szemben a tényállás a következő. Mikor Tisza 1913 június 13-án átvette a miniszterelnökség vezetését, tudta meg, hogy Lukács László, az előző miniszterelnök, 1.400.000 K-t vett át pártecélokra a Margitszigetre tervezett játékkaszinó vállalkozóitól az engedélyezésért. Tisza a tervhez nem járult hozzá. A dolog nagy port vert fel a sajtóban is és különböző gyanúsító nyilatkozatok hangzottak el. Tisza a képviselőházban 1913 okt. 25-én egy napirend előtti felszólalásra válaszolva, részletesen ismerteti a történeteket és a maga lépéseit.² A következő ülésen, okt. 30-án Károlyi Mihály, Vázsonyi és Rakovszky István újból visszatérnek az ügyre. Utóbbi kifejtette, hogy ha a kijárók közt képviselő is volt, akkor az ilyen emberektől meg kell szabadítani a közéletet.³ Tisza erre felhívta a Ház tagjait, de mindenki mást is, hogy nevezzék meg a közbenjárót és hivatkozott az Ertsey Péter esetére, aki egy ügyvédi eljárásban nem tartotta szem előtt az összeférhetlenségi törvény rendelkezéseit, amiért le kellett mondania mandátumáról.⁴ Ezek után Mándy Samu, akit Rakovszky egy közbeszólásában névszerint is megnevezett, mint aki tud a dologról, kötelességszerűen bejelentette, hogy Kristóffy volt az a képviselő, «aki a margitszigeti kaszinó alapszabályai láttamozásának, illetve engedélyezésének kieszközlésére vállalkozott és ezért a ki-

¹ Közli a *Kriegsschuldfrage* 1926 májusi száma.

² Képviselőház inapló 1910—1918. Országgyűlés XIX. köt. 227. l.

³ U. o. 265. l.

⁴ U. o. 268. l.

járásért a maga részére pénzt kikötött és elfogadott.»¹ A Ház a bejelentést áttette az összeférhetetlenségi bizottsághoz, de Kristóffy a döntést meg sem várva, néhány hét múlva, dec. 5-én lemondott mandátumáról. Miután ő közbenjárásért, bár nem egyéni céljaira, pénzt fogadott el, ezzel beleütközött az összeférhetlenségi törvénybe. Ráadásul egy játékkaszinót támogatott. Egy okkal több volt, hogy ne vállaljon közös-séget vele Tisza, aki ilyen kérdésekben párthíveivel szemben sem ismert tréfát. (Pl. az Ertsey Péter, Baross János. Péscha Miklós, Daniel Gábor esete.) Ez tehát a Kristóffy mártirsága.

IV.

Utolsó fejezetként bemutatjuk röviden Kristóffy néhány kiáltóbb tévedését s a történeti igazsággal homlokegyenest ellenkező állítását, megjegyezvén, hogy valamennyinek részletes megcáfolása külön füzetet töltené meg. Első helyen kell foglalkoznunk a nemzetiségi kérdésben elkövetett botlásai-val és ferdítéseivel. Idézzük előbb egy pár szembeötlőbb tételét. «A Deák-párt kormányzása alatt egy csapásra megszün-tek a nemzetiségi mozgalmak az országban» . . . «Tisza Kál-mán . . . egy gyenge pillanatában rászánta magát a tót gim-náziumok bezáratására» (70. l.). Letartóztatta Miletics Szve-tozár képviselőt (71. l.). A magyar nemzet «országrontó. nem-zetgyilkos politikát» üzött (72. l.). A magyarság «parányi nemzet léteire elbizakodottságában világhatalmakkal és világ-áramlatokkal merészkedett szembeszállni, míg végtére a nem-zetek mérlegére állíttatván, megméretett és könnyűnek ta-láltatott» (73. l.). «Nemzetiségi pártnak, mint politikai párt-nak a parlamentben — t. i. a Deák-párt idején — még csak írmagja sem létezett» (773. l.). Végül ha Hodzsa és Vajda itt kapnak miniszteri tárcát, akkor a béketárgyalásokon velünk együtt védik Magyarország integritását (!) (840 l.) Először is a nemzetiségi törvény tárgyalása idején a nemzet politikai egységét kinyilvánító alapelvek elfogadása miatt 24 nemzeti-

¹ U. o. 269. l.

ségi képviselő hagyta el az üléstermet (1868 nov. 29.).¹ Másodsorban ami a nemzetiségi mozgalmak megszűnését illeti, a nemzetiségi törvény megalkotása előtt pár hónappal már föl kellett lépnie az Andrássy-kormánynak azon oláh vezető férfiak ellen, akik 1868 május 15-én az erdélyi uniót kiáltványukban semmisnek jelentették ki. A tót gimnáziumok bezárásának okát természetesen nem említi meg, azt nevezetesen, hogy bennük a legféktelenebb magyarellenes izgatás folyt. Az egyikben pl. a magyar nyelvi óra után a tanár tanítványai előtt kimosta száját, melyet a magyar nyelv bemocskolt.² Éppígy hallgatja el Miletics letartóztatásának okát is, aki 1876 június első napjaiban Belgrádban beszédett tartott, melyben kijelentette, hogy magyar területen 20—30.000 szerb önkéntes áll készen Szerbiának a török háborúban való megsegítésére és kijelentette, hogy a szerbség végső célja a Bánságnak, Bácskának és a Szerémségnek Szerbiával való egyesítése. Azt is elhallgatja, hogy a XIX. század második felétől kezdve Európaszerte a legerősebb elnyomó politika érvényesült a nemzetiségekkel szemben, pl. Poroszországban, Oroszországban és Oláhországban, aminőt nemzetünk nem ismert soha. Ennek bizonyítására elég, ha nemzetiségeink egyházi, iskolai, gazdasági, társadalmi és politikai szabadságára utalunk, amelynek ezredrészét sem élvezik rabszolgasorsban szynylódó testvéreink azokban az «utód»-államokban, melyek Kristóffy szerint megmértek és velünk szemben súlyosaknak találtattak. Ami végül azt az állítását illeti, hogy Vajda és Hodzsa egy miniszteri tárca ellenében lemondtak volna elszakadási törekvéseikről, erre Vajdának a béketárgyalásokon Békéscsabát is Romániához csatolni kívánó fáradozásai és Hodzsa sűrűn ismétlődő magyarellenes kijelentései után fölöslegesnek tartjuk a cáfolatot. Csupán egy erdélyi oláh képviselőnek a bukaresti képviselőházban múlt év dec. 21-én elmondott beszédét említjük még meg, mely szerint Bukarestben a minisztériumokban és a felsőbb bíróságok vezető állásaiban kevesebb erdélyi oláh van jelenleg, mint volt Budapesten a magyar uralom idején. Kristóffy vádjai

¹ Az 1867. évi kiegyezést megalkotó országgyűlésnek 38 oláh nemzetiségű tagja volt. Jancsó : i. m. 73. l.

² Jancsó : i. m. 87. l.

tehát önmagukban omlanak össze s legfőlebb arra jók, hogy ellenségeink mint egy volt magyar miniszter állításait felhasználják nemzetünk ellen.

Hasonló vádja nemzetünk ellen, hogy Tisza, mert az ultimátum elküldésekor nem mondott le, «ezáltal a háború kitörését lehetővé tette» (13. l.). Ha lemond «egész bizonyosan elkerüljük a háborút» (731. l.). Végül «a hatalom kezelői» egy eszeveszett pillanatban háborúsdit rendeznek, mellyel készületlenül . . . provokálják maguk ellen az egész világot» (799. l.). stb. Ezekre a kétségbeejtően együgyű vádakra ma már, mikor a hivatalos kiadványoknak, okmánygyűjteményeknek és magánosok munkáinak hatalmas könyvtárat kitevő kötetei világítják meg a háborús felelősségnek s a világháború minden más kérdésének legapróbb részleteit, fölöslegesnek tartjuk olvasóink előtt a beható cáfolást. Mindössze a *Paléologue* volt pétervári francia nagykövet emlékirataira utalunk, melyek szerint Anasztázia és Milica nagyhercegnők már 1914 július 22-én, tehát az ultimátum elküldése előtt egy nappal, közlik a nagykövettel, hogy a háború még a hónap vége előtt ki fog törni s Ausztriából semmi sem marad.¹ És Kristóffy könyvéből idézzük azt az adatot, hogy ugyanakkor, amikor Rákosi Jenő 30 millió magyart varázsolt a nemzet szeméi elé, «a párizsi kartográfiai intézetben már készültek az új közép-európai térképek, melyek a román és szerb imperializmus részére egész országreszeket hasítottak ki a magyar imperium testéből» (25. l.).

Tévesen állítja, hogy Lansdowne lord 1899-ben azért lépett vissza egy ötös, Angliát, Japánt és a hármasszövetséget felölelő szövetség megkötésétől, mert a magyar obstrukció miatt bomladozni kezd a monarchia (60. l.). Lansdowne ugyanis 1901 március 19-én bocsátkozott először Eckardstein londoni német követségi titkárral tárgyalásba német-angol szövetség tervéről, amely szerencsétlenségre Bülow kancellár és Holstein külügyi tanácsos magatartása miatt eredménytelenül végződött.²

¹ *Paléologue: La Russie des Tsars pendant la grande guerre* 14–15. l.

² *Grosse Politik*, 17. köt. 42., 46., 60., 62. Továbbá Eckardstein: *Lebenserinnerungen*, II. köt. 315., 377. és köv. l.

Tévesen látja Oroszországhoz való viszonyunk okát is a magyar érzelmi politikában és Ferenc József külpolitikai tájékoztatlanságában, melyek oroszellenessé tették külpolitikánkat s ezzel ránk zúdították a katasztrófát (253, 411. l. és másutt). Oroszország balkáni törekvéseinek állott a monarchia útjában s ez okozta a kiegyenlíthetetlen ellentétet. Ez okból veti fel már 1887 június 18-án Suvaloff Pál gr. berlini orosz nagykövet a gr. Bismarck Herbert külügyi államtitkárral folytatott beszélgetése során a monarchia feldarabolásának gondolatát.¹ Jomini báró is hasonlóképpen nyilatkozott 1888 július 13-án Pourtalès gr. német diplomáciai ügyvivőnek: «Annyi méreganyag gyűlt már össze Ausztria ellen, hogy az orosz-osztrák háború már ma alig kerülhető el. Borzalmas háború lesz ez, élet-halálharc.»²

Ítéllőképességét jellemzi Luegerről tett nyilatkozata. «Nagy koncepciójú osztrák államférfi» (181. l.), ki elsőbben állott Bécsben a magyar nép joga mellé (216. l.). Majd megjegyzi, hogy 1907 májusában Luegerék megint az einmarschieren jelszót hangoztatták (500. l.).

Tiszáról elmondja, hogy «durva va-banque» politikus volt (84, 85. l.), aki nem nézte eszközeinek «erkölcsi tartalmát» (694. l.), hogy a nyílt szavazással nem esett messze a fehér rabszolgaság gondolatától (702. l.). Úgy érezzük, hogy vétenénk a Tisza emléke ellen, ha ezekre a ráfogásokra egyetlen szót is vesztegetnénk. Kristóffy, a Lueger, Adler, Hodzsa, Vajda és jó időn át a Jászi Oszkár (278. l.) barátja, nem is beszélhet másképpen Tiszáról.

Most még csak egy néhány állítását idézzük. Tisza azzal, hogy hozzájárult a personálunióhoz, megadta a monarchiának a kegyelemdöfést (96. l.). De Wekerle is elkövette ugyan-

¹ *Grosse Politik*. 5. köt. 66., 67. l.

² U. o. 6. köt. 316. l. Bizonyára e titkos nyilatkozatok hatása alatt állott Rudolf trónörökös (l. Jókai emlékbeszédét «Tudhatta jól, hogy ha a jelkiáltás elhangzik, feltarthatatlanul lángba borul egész Európa... És azt is tudta, hogy a nagyhatalmak fegyveres ármádián túl is van még egy tábor, mely beavatkozhatik a világháborúba: a nyomor tábora». Magyar könyvtár 46. sz. 29. l.) és állott Tisza István is, mikor 1889 jan. 14-iki híres beszédét elmondta.

ezt a bünt azzal, hogy «nem vállalta a föderációt, sőt a császárméntőakciójára a personálunióval felelt» (786. l.). Pedig akkor még semmi sem volt elveszve. (1918 okt. 17.) «Az ajtó sem a cseheknél, sem a délszlávoknál nem volt egészen becsukva. Magyarországon a nemzetiségek még állást nem foglaltak, várták, hogy talán majd velük is szóba áll valaki» (786. l.). A csehek dolgát egyébként is Körber rontotta el, aki miután Károly osztrák miniszterelnökké nevezte ki, a hozzáforduló Masaryknak azt felelte, hogy győzelem esetén nem szűnik meg a csehek eddigi elnyomatása (778. l.). Végül azt mondja, hogy Károly király négy nappal az összeomlás előtt felajánlotta Tiszának a miniszterelnökséget, de ő elhárította ezt magától és Károlyi Mihályt ajánlotta maga helyett (762. l.).

Ez állításokkal szemben a történeti igazság időrendben a következő. Masaryk még a háború elején külföldre szökött. Mint önéletrajzában írja: «Midőn a világháború kitört, minden idejét és energiáját a független cseh állam megalapítása eszméjének szolgálatára szentelte».¹ Egyébként 1915-ben a londoni egyetemen tanított. 1917 májusában állította fel az első cseh-szlovák brigádöt. Nagy hálára kötelezné tehát Kristóffy a történetírást, ha elárulná, hogyan lépett érintkezésbe 1916 év végén Masaryk Körberrel. — A csehek, délszlávok és a magyarországi nemzetiségek önállósági mozgalmáról közöljük e dátumokat: 1918 július 13-án Prágában megalakul a cseh-szlovák nemzeti tanács; augusztus 16-án Laibachban délszláv kongresszus kapcsán a szlovén nemzeti tanács; október 5-én Zágrábban szlovén-horvát-szerb nemzeti tanács. Október 12-én «a magyarországi és erdélyi román nemzeti párt végrehajtó bizottsága»-nak ülése, mely elhatározza az oláhság szabad elhelyezkedését a szabad nemzetek közt.² Október 14-én megalakul a lengyel nemzeti tanács. Ekkor már köztudomásúvá válik, hogy Ausztria föderatív

¹ *Menschen und Menschenwerke. Men of to-day etc.* 1924. I. köt. 412. l.

² E sorok írójával közölte Erdélyben 1918 augusztus havában egy volt főispán, hogy az ő bizalmas értesülései szerint kik lesznek az új prefektusok arra az esetre, ha az antant győz.

állammá alakul. Wekerle is e szavakkal jelenti be október 16-án a personáluniót a képviselőházban: «Köztudomású dolog, hogy Ausztria föderatív alapon igyekszik belügyeit rendezni. Ez mellőzhetetlenné teszi, hogy a personálunió alapjára helyezkedjünk.»¹ Tisza szerint is «ennek az osztrák helyzetnek következményeit a magyar állam függetlensége irányában a personálunió irányában kell levonnunk.»² Előbb történt tehát Ausztria föderális állammá való alakulása és erre jött a personálunió, amelyről október 17-én, a császári manifesztum kibocsátásának napján Burián külügyminiszter ezeket mondta Bécsben Pittoni osztrák delegátusnak válaszul: «Die Personalunion, sowie sie in Ungarn aufgefasst wird, praktisch den fortdauernden Zusammenhalt bedeutet», amint ezt Hock János másnap a képviselőházban fel is panasolja.³ Hol van tehát itt a kegyelemdöfés? És vajjon mit lehetett volna akkor mást tenni?

Október 23-án lemond a tehetetlen Wekerle-kormány. 25-én megalakul a nemzeti tanács. 27-én a király József főherceget bízta meg a válság megoldásával. 29-én Hadik dezignálása. 30-án Hadik elfoglalja hivatalát. 30-án éjjel Károlyi kineveztetése. A mesék országába tartozik tehát az az állítás, hogy a király négy nappal az összeomlás előtt Tiszát akarta volna kinevezni miniszterelnökké, de ő Károlyit ajánlotta maga helyett. Épp oly állítás az is, hogy a csehek, a délszlávok és a nemzetiségeink akkor még várták, hogy talán «majd velük is szóba áll valaki».

Ha most befejezésül összefoglaljuk Kristóffy politikai szereplésének legkimagaslóbb pontjait, kezdve attól, hogy mint miniszter az alsóbb néprétegekkel és a nemzetiségekkel szövetkezve hátbatámadta a nemzetet választójogi programjával, hogy 1908 végén meghiusította a király és nemzet közti megegyezést, a létszámemelést és ezzel az idejében való leszámolást a nagyszerb törekvésekkel, egészen addig, amikor gáncsot vet Tisza és az oláh nemzetiségi vezérek megegyezése elé, úgy látjuk, hogy ennek a gyűlölködő politikájának csak

¹ Képviselőházi napló 1910—1918. Országgyűlés XLII. köt. 274. l.

² U. o. 291. l.

³ U. o. 331. l.

folytatása kötetének újabb vádaskodása nemzetiségeink elnyomásáról és Tisza háborús felelősségéről.

1909-ben Tisza szemtől-szemben nemzetgyilkosság szándékával vádolta Kristóffy-t, aki most előterjesztette védőiratát. A védelem nem sikerült, sőt két kilós emlékirata után egészen pőrére vetkőzve áll a nemzet ítélőszéke előtt. Hogy ennek ellenére sem mondjuk ki most róla ítéletünket, csak azért tesszük, mert még nem látunk tisztán, még nem ismerünk minden adatot.

Annyi kifogásunk után is magunkévá tesszük azonban nagyjából — mert hiszen az okoknak egész sora játszott még közre — a következő tételét: «A monarchia és hazánk összeomlását nem a háború elvesztésének, nem a végzet akaratának és a sorscsapásnak tulajdonítom, hanem egyrészt emberi tévedésekből fakadt politikai hibáknak, másrészt igen sok esetben felelős tényezők bűnös és megátalkodott könnyelműségének» (2. l.).

NAGY MIKLÓS.

A XVII. SZÁZAD MAGYAR FŐÜRI ZENÉJE.

— Második közlemény.¹ —

8.

A 2. pont a «fogásnóták»-ról szól. Az asztali zenének maga az étkezés rendje szabott keretet; az összefüggő, nagyobb kiterjedésű alkalmi kompozíciók helyett itt szinte magától kínálkozott az egyes fogások idején játszható rövid darab, amilyen például a XVII. század német szvit-zenéjében is otthon volt (ilyen alkalmakra írt táncdarabokat látnak el szöveggel többek közt az augsburgi «Tafelkonfekt»-ben 1733—1737, mely egyes szakaszait még «Tracht»-nak nevezi); a keretnek ez a szűkreszabottsága még a XVIII. század asztali zenének szánt kamarazenéjén (például Mozart fűvös-divertimentóin) is megérzik. A rezidenciák asztali zenéjének állandósulásával az a szokás honosodott meg, hogy az egyes fogásokhoz határozott darabokat játszottak; legalább a főfogásoknak, úgy látszik, korán megvolt a maguk hagyományos kísérő zenéje s az egyes fogások neve lassanként átragadt a zenedarabokra, tán egyszerűen a dallamokra, melyek hozzájuk szegődtek. Apor nem ír erről a szokásról, csak futólagosan jegyzi meg a lakodalmak leírásában, hogy «az étket nagy muzikaszóval béhozták»;² de nyoma van Gyöngyösinél, «Mars és Bacchus egymással való viaskodásáról» szóló, valószínűleg 1660 körül írt versében (11. strófa, Bacchus zenészeinek leírása):³

Hiják a' hegedúst edgyütt a' Dudással,
Cytharas, Cimbalmos, Lantos, virginással,
Vonnyanak egy notát Tehén hus fogással...

És talán ugyanez a dallam (mindenesetre ugyanez a «műfaj») az, mely «tehenhúsnóta» néven szerepel később, Forgách Simon grófnak

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1928. évi 602. számában.

² *Metamorphosis* 383. l. B. Radvánszky Béla: M. családélet és házt. l. 366. l.

³ Gyöngyösi István összes költeményei I. (R. M. K. T.) 1914. 98. l. Keletkezési idejéről l. u. o. 455. l.

Bercsényi zenészeiről szóló említésében: «Bercsényi bátyám is szereti, ha muzsikásai a tehénhúsnóta mellett el tudják vonni a Rajta kuruc tán-cot».¹ De maga a «káposzta-nóta» is, melyet a «Wahrheitsgeige» említ, feltűnik az *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus* 29. fejezetében: ²

deß Abends fragte ich beym Effen den Spielmann / oder Ungarischen Musicanten folte ich fagen / (der zu jedem Gericht oder Tractament seine befonderbahre *Nota* oder *Sonata*, zu fpielen wufte / als zum Saur-Kraut die Saur-Kraut *Sonat*, die *Hus Jonat*, zur Ganß. Die *Petzina* oder *Pejchienia Jonat* oder *nota* zum Bratens und *confequenter* auf jede Tracht eine *fondere Jonat*,) woher diefer Tantz der 300. Wittfrauen den Namen / der gab mir folgenden Bericht ; als ein hoch berühmter und beliebter Hof und Cammer-Muficus mit feinem Herrn Camerrathen dem Bock-Pfeiffer / . . .

(Az utolsó megjegyzés azért figyelemreméltó, mert, úgy látszik, azokra a legkisebb együttesekre utal, melyek a főnemes szűkebb udvari környezetéhez tartoztak s urukat útjain is elkísérték. Itt kétségkívül hegedűsről és dudásról van szó. Thököly egyik levelében hegedűst és virginást említ: ³ «Itt sok dolgunk lármánk is van ottan-ottan az körül való végházbeliekkel, tegnapelőtt estve felé, hogy ide szállottam egyik hegedűsömet virginásostúl, gyalog vice-hadnagyomat hét veres hajdummal s két veresben járó katonámmal elkapták az putnoki s fileki vitézek ; ha ember lehetek visszaadom a kölcsönt».)

Hogy *Simplicissimus* a fogás-nótákat mint különlegességet említi fel, talán azt igazolja, hogy az asztali zenének ezek az ételnevekkel jelölt, specializált formái magyar sajátságnak tűnhettek fel előtte. De ez a magyar divertimento-irodalom, úgy látszik, korán megállapodott a legszűkebb keretek között és nem lett külön, újabb műzenei próbálkozások kiindulópontjává. Maga a szokás, az «asztali nóták» előadása, még sokáig élhetett a gyakorlatban s különösen improvizált «ikornyaival» tűnhetett ki ; ezzel a vonásával kapcsolatban említi Brassai Sámuel, Liszttel való polémiájában (*Magyar- vagy cigány-zene?* Kolozsvár, 1860. 53. l.), hozzátevén, hogy «némi bárdolatlan potpourri féle egyveleg volt» és hogy «helyét most már jobban bétanult opera-darabok foglalták el».

¹ Thaly, *Irodalom- és műveltségtört. tanulmányok a Rákóczi-korból*, 1885. 47. l. Réthei Prikkel i. m. 95. l.

² 1683-iki kiad. 213. l.

³ Wesselényi Pálhoz 1681. júl. 21. Deák F.: *Gr. Tököly Imre levelei*, 1882. 244. l. Hegedűst és virginást említ Udvarhelyi György is. fentebb idézett 1664-iki levelében (Teleki Mihály levelezése III. 264. l.).

9.

A *Wahrheitsgeige* 8. pontja röviden megemlíti a zenekari játék-színhelyét is: «...fitzen nicht nieder / fondern ftehen auff eine Banck in die Höhe oder ihrem Herrn vors Angeficht». Az udvari muzsikuskoknak, eredetileg tisztán a trombitásoknak ez az emelvénye, emporiuma a külföldi rezidenciális és városi zenében jól ismert «Pfeiferstuhl»¹ és eredete talán arra az időre nyúlik vissza, mikor a trombitás a rezidencián elsősorban a toronyőr hivatását töltötte be s feladata a jelző és köszöntő szignálok megadása volt.² Később talán a trombitások megkülönböztetett, kiváltságos helyzetének jelzésére szolgált,³ de lehettek egyszerűen akusztikus okai is: a trombiták éles hangját mérsékelhette, ha udvaron vagy teremben magas karzatról szólottak, elkülönítetten a többi muzsikustól. Végül pedig utolsó nyoma lehetett annak a régi zenekari gyakorlatnak, mely a fúvós és vonós hangszereket még nem tekintette egyetlen organizmus részeinek, hanem külön természetű, külön anyagú, egymástól messze eső szerveknek s ezért, mikor az újabb, valószínűleg Olaszországban kezdeményezett, színeket kombináló zenekari gyakorlat általános érvényűvé lett, később is ragaszkodott hozzá, hogy a zenekar váltakozó csoportokra oszadjék. Ezzel már, sajátos módon, az új stílus egyik későbbi stádiumához, a csoportos koncertálás gondolatához közeledett.

A zenészek emporiumát más források is megemlítik. Az *Ungarischer Simplicissimus* még mint trombitás-emelvényt szerepelteti (24. fejezet):⁴

¹ L. Kretzschmar i. m. 5. és 12. l.

² U. o. 4. l. S. Virdung «*Musica getutscht vnd aussgezogen*» c. művében (1511) ezt írja a dobokról: «An der fürsten höfe zu den felt trummeten, wann man zu tisch plaset, oder wann ein fürst in ein stat ein reitet, oder ausszeucht, oder in dz felt zeucht». Wasiliewski i. m. 90., 104., 14. l.

³ Helyzetükről és feladataikról l. Johann Ernst Altenburg: «*Versuch einer Anleitung zur heroisch-musikalischen Trompeter- und Pauker-Kunst*» c. instruktív művét (1795), A. Reissmann: *Allg. Gesch. d. Musik* II. (1864) 18—19. l. stb. A csoportos játékról l. Wasiliewski i. m. 105. l.

⁴ 1683-iki kiad. 175. l. II. Ferdinánd koronázásának rendjében (1618) olvassuk: «dispositis tempestive Musicis in theatro pro ipsis exstructo, durare debet clangor tubarum dum sua Majestas pervenerit in Sacristiam...» (Mikó, Erd. tört. ad. III. 183. l.). — A szepesvári muzsikuskok «chorus»-áról l. Takáts S. Rajzok a török világból I. 1915. 432.

Einmal als bey die 20. Trompeter auf einem Hoch-Adelichen Beylager zusammen kamen / und wir im Hoff auf einem fonderbaren *Theatro* stunden und bliefen / . . .

De Kőszeghy Pál *Bercsényi házassága*-ban már általában «muzsikák trónusá»-ról beszél (VI. rész 96. és 97. strófa):¹

Az muzsikák magas trónusa is bomlott . . .

és később :

Mit mívelsz? Ne bántsđ az muzsika trónussát :

Bercsényi is tartja mert a tánchoz jussát! . . .

Apor (a lakodalmak leírásában) már két zenekari emelvényt említ, de ez a zenekarokra való csoportosítás nem hangszerfajok szerint történt :²

Volt pedig az színben két muzsikáló-szék magosan felesínálva, az egyikben muzsikáltak az vőlegény muzsikási, az másikban az örömatyáé.

Itt kétségtől nem szabad a két zenekarnak nyugati értelemben vett koncertálására gondolnunk, talán közös játéukra sem ; valószínűleg táncdarabok szerint való váltakozásról, egymás felváltásáról, egyszerű fényűzésről volt csak szó. De ez a két zenekar már meglepően széles keretekbe-foglalását jelenti az apparátusnak, ha a megnagyobbodott instrumentum művészi felhasználására nem is került sor.

10.

Feltesszük, hogy itt valóban két önálló zenekar került egymás mellé vagy egymással szembe ; ebben lényegesen újat elsősorban a hangszer-anyagnak kettős csoportosítása, kettős organizmusa jelent. Mert magának az apparátusnak kiszélesítésére már régen gondoltak, ha másutt nem, leírásokban, versekben, prédikációkban. Mint már említettük, valószínű, hogy e nagy apparátust felsorakoztató dokumentumok jelentős része mint lehetőséghez vagy mint színező, dekoratív halmozáshoz nyúl a sokféle hangszerhez. De maga ez a néhány irodalmi dokumentum s az udvartartások vagy városi számadások zenész- és hangszer-listái elegendők annak az igazolására, hogy ily nagyobb együttes *lehetősége* tényleg megvolt. Analóg jelenség ez a nyugateurópai kultúrtörténetnek azokkal a középkori dokumentumaival, festményekkel és irodalmi emlékekkel, melyek szintén egész hangszercsoportokat vonultatnak fel s melyekből legalább az a

¹ Thaly kiad. 137. l.

² Metamorphosis 383. l.

pozitív következtetés vonható, hogy e hangszerek a festő vagy költő korában már valóban mind megvoltak s rajtuk már ekkor ilyen együttesek játszhattak vagy játszhattak volna.¹

Károli Gáspár *Két könyv*-ében (KEET KÖNY Minden orzagoknac es kyralioknac io es gonoz Berencezeiekneec okairul . . . 1563), mint utána több prédikátor, feleleveníti Ézsaiás feddő szövegét a hegedű, lant, síp, dob mellett tobzódók ellen, majd így folytatja (114—115. l.) :

Mert föld kerekfegeben nem lehet vitezbe nemzetleg, az bor italra, reBeflegre, tobzodafra, az magyar nemzetnel. Ninczen vege az foc lantolafnac, hegedőlefneec, fipolafnac, dobolafnac, lakodalomnac, keualkeppen az feiedelmec közöt feletteb, de az köffleg között is.

Hasonló, biblikus mintára felsorolt együttest láttunk már Heltai Gáspárnak *A reszegsegek es tobzodásnac veszedelmes vóltáról valo Dialogus*-ában (1552, 5. b) I. V. ö.Réthei Prikel Marián : Adalékok a magyar műveltségtörténethez. Nemzeti táncolásunk multjából [A Pannonhalmi Szt. Benedekrend esztergomi főgimnáziumának értesítője az 1910/11. isk. évről, Esztergom, 1911] 63. l.); a Sándorkódex viszont hegedűst, lantost, dobost, «cimbalimos»-t említ.

Egyik legérdekesebb, sokszor idézett felsorolása a hangszereknek Bornemissza már említett prédikációs művében, az «Ördögi kisirteke»-nek (1578) AZ HALLASROL szóló fejezetében² található :

Azonkeppen Hallafunkrais foc Bep értelmes Bokat, ekefen Bolo embereket, Oratorokat . . . Enekefeket, Lant, Czimbalon, Orgona. Hegedő, Trombita, Dob, Síp Bokat, külömb, külömb czengő Philemile, Publikan, Rigo, Fűry, Szayko, Szarka, Czoka, Czinege czaftfogafokat adot, hogy ezbőlis meg becűlnűc az mi teremő Iftenűknec mind felfeget, mind io voltat : . . .

De iay, mi vta hazugfagot fuga ama' rauaß kigyó es Sarkany, az mi első Bűleinc fűleibe, es annac helt adanac, az vta imár czac mind hazugfagnac halgatafara, es hitsagos mulatfagra vagyodnac mindenec fűlei, Tiz- [758 b)] tatalan es faytalan beűednec halgatafara, . . . baba beűedre, álnokul költőt fabulakra, Kiraly fia kis Miklofrol, Poetac Oriafírol, Apolloniufrol, es egyeb hitsagrol, virag es Berelem enekec halgatafara, Lant, Síp, Dob, Trombita Bobeli hayia huyiara, es temeny ezer czaczogafokra.

¹ Kretzschmar i. m. 10. l. E. Buhle: *Die musikalischen Instrumente in den Miniaturen des frühen Mittelalters*, 1903 stb.

² I. m. 758 a)—b) l.

Ha itt — az első hangszerfelsorolást értjük — valóban reális együttesről van szó, akkor az akkordhangszerek gazdagsága az, ami elsősorban felötlik; dallamot hordó hangszer három van (hegedű, trombita, síp), mellettük a fúvós-együttes szokott kísérete, a dob, — akkordhangszer ugyancsak három: lant, cimbalom, orgona. A régi zenekaroknak az a közös vonása tűnik itt fel, mely még a XVIII. század első felének opera-partitúráiból sem veszett ki: a mély- és közép-regiszterek gazdag, akkordikus megtámasztásának szüksége.

Varsóci Istvánnak *Az Köröszőlő Szent Jánosnak fogantatásáról, születéséről, hivataljáról, hűségéről, tudományáról, fogásairól és haláláról szép historia* c. művében (1635) a diszkant-hangszerek ugyanilyen számban vonulnak fel, de az akkord-hangszerek sora még kibővül egygyel, az orgona helyébe hárfa és clavicordium lép (256—258. sor):¹

Lantos, hegedűs, cimbalmos, hárfas vernek táncnótákat,
Az főfő urak asszonynépekkel ugordják táncokat,
Trombita, síp, dob, clavicordium betölt palotákat.

A Solymosi József gyűjteményéből (1672—1710) másolt Jánosi György-féle firtosváraljai köszöntőgyűjtemény (1718—1739) egyik versében (Borbára napjára) a felsorolt négy instrumentum között már jellemző módon három az akkordhangszer: ²

Zengjetek, zengjetek Musikák soksága,
Cithera, Virgána, Orgona, Trombita.

Még feltűnőbb ez Szentmártoni Bodó János *«Tékozló fiú»*-ról szóló históriájában (1628), melynek hőse «frífs Német országban Lant, hegedű, virgína, clavicordiumban Gyönyörködik» (II. r. 15. str.), később pedig ezt mondja: «Lantoft, Hárfaft, Hegedűft meg gazdagítottam» (III. r. 25. str.).

Gyöngyösi egyik versében, a *Proserpina Elragadtatása*-ban (vsz. 1671), ahol a nimfák és múzsák zenekarát írja le (Elöl Járó Beszéd 4—5. str.),³ már ötre nő a közép- és mély regiszter pengető

¹ Egy. Phil. Közl. 1885. 180. l. (Nagy Sándor: *Adalékok XVI—XVII. száz. elbeszélő költészetünk irodalmához VI.*) Id. h. az első szó: Lastos, vsz. sajtóhiba.

² F. Deák Ferenc: *Irodalomtört. tanulmányok a kuruc költészet köréből*. 1909. 98. l.

³ Gyöngyösi összes költ. II. 1921. (R. M. K. T.) 297. l. Keletkezési idejéről u. o. 463. l. — V. ö. a Bogáthi Farkas Miklós egy töredékes himnuszában szereplő apparátussal (Abafi Figyelője IX. 1880. 31. l.): Zengedező cimbalom szó, hegedű szó zeng... Énekeljen a Virgína, Cithera, Hárfa, Nagy-Orgona, Trombitának harosogó szava...

és billentyűs hangszereinek száma (citera, hárfa, orgona, lant, virgínál), míg diszkant-hangszerekként továbbra is a hegedű és trombita szerepelnek :

Ennél hegedű van 's tántz nótákat penditt,
Amannál tzithera 's hárfa 's Dob kit zenditt,
Orgona, trombita sok füleket renditt,
Azomban Thália tántzot roppal inditt.
Ennek lant, hegedű, virgina kezében,
Amannak nagy öröm buzog a szívében . . .

Rokon ezzel az az együttes, mely a XVIII. század egyik erdélyi köszöntőjében, a «gr. Rhédei Rhédei Ádám úrri önagyságának neve napjára irtt Tisztelet tétel»-ben (1784 dec. 24.)¹ tűnik fel ; de az orgona és lant eltűntek, helyettük a koboz szerepel :

Mufika zeng Hegedű peng harfognak a Hárfák ./... .

majd ugyanott (8. sor) :

Tzithera, Trombita, Koboz, virgina kezünkben . . .

Szinte reduciónak hat e feltűnő kibővülés mellett az olyan apparátus, amelyet Gyöngyösi *Palinodia*-jában (1695) találunk (82.—83. str.) : ²

Minden erdők s'-völgyek kezdenek vig zendülést
— — — — —
Ki lantyát pendíti, ki kezd hegedülést,
Ki dobol, ki sipol, ki tesz más örülést.
Triton is fel-fujta dagadott pofáját,
Igen harsogtattya görbe Trombitáját . . .

ahol tehát a fúvós-együttes a szokott marad (síp, trombita, dob), a hegedű mellé azonban egyedül a lant szegődik.

Mindezeknek az itt felsorolt dokumentumoknak közös vonása, hogy bennük a zenekari együttes felvonultatása inkább a képzelet, mint valósan részletező, leíró irányzat, művének látszik, s ezért jelentőségük elsősorban annak feltüntetésében áll : milyen hangszerek kínálkoztak az ilyen illusztráló felsorolásokra, melyek domináltak a költő vagy prédikátor ismeretkörében, melyek éltek legvilágosabban tudatában. Az ilyen felsorolás tehát, ha közvetve is, okvetlenül reflexe a valódi, a reális zene életének : aminthogy láttuk is, hogy az akkord-hangszerek túlsúlya e versekben nem véletlen s nem is izolált jelenség.

¹ Kézirat a kolozsvári Erdélyi Múzeum könyvtárában : Egyes versek gyűjt. Kz. On 162—1912.

² Gyöngyösi összes költ. II. 225. l.

De a nagyobb zenekari együttes irodalmi emlékei között külön helyilleti Kőszeghy Pál *Bercsenyi házasságá*-nak (1695) két zenekar-leírását, melyek sokkal meggyőzőbb, részletező leírásukkal, főként az együttesnek határozott részekre-tagolásával legközelebb állnak az autentikusnak elfogadható, pontos kultúrtörténeti adatokhoz:

IV. rész 210. str.¹

Az cimbalom húrja itten verve penge,
Virgína lassúbban nyomogatva csenge,
Sok hangos hegedű jól megvonva zenge, —
Duda bordójátul² az kőfal is renga . . .

VI. rész 119. str.³

Sokféle hegedű húrja vígan pengjen,
Cimbalom s virgína rézfonala csengjen,
A síp és trombita dob hangjával zengjen, —
Szíves nagy vígságtúl föld is ugyan rengjen!

Az utóbbi, első látásra szinte gópies ismétlésnek látszik, amit nagyrészt a rímek visszatérése okoz; de a két apparátus között lényeges különbség van. Az előbbinek gerince két akkord-hangszer, a cimbalom és virgínál; «felettük» megjelenik a hegedű s mintegy annak basszusaként (ahogyan a *«Wahrheitsgeige»*-ben láttuk), «alattuk» a duda «bordója». Az utóbbiban még jobban szembeötlik a két «középhangszer» egymáshoz tartozása, a felső szólam újra a hegedűknek jut, de a duda eltűnt; helyette a fúvós-együttes lép be a zenekarba zárt testként: síp, trombita, dob újból együtt jelentkeznek. A két együttes közül a második az ünnepélyesebb, hangosabb, fénylőbb; az előbbi inkább a kisebb méretű házi zenekart reprezentálja. Az előbbi egyik vépi vígasság leírásához tartozik; az utóbbi a befejező lakodalmi ünnepséget jelzi.

A legérdekesebb ilyen lakoma-leírást Szentmártoni Bodó János *Tékozló Fiú*-ról szóló históriájában (1628, 1. kiad. 1636) találjuk; itt, bár kétségtől túlzott méreteken, az asztali zene orkeszterének közelebbi részletei is kibontakoznak:

¹ Thaly kiad. 1894. 104. l.

² V. ö. *Vásárhelyi dalosk. LXXVIII.* 130. l. 4. str. «Sivalkodjék az sípszó, dörögjön az durgó»; itt kétségtől szintén a dudáról van szó. (L. Geleji Katona Öreg Graduáljának Ajánló Levelében: «Az orgonán értvén minden fuvos és tömlös fipokat, az minemű a' Magyaroknak első *Musica*jok az bordó fip, avagy duda-is...»).

³ I. h. 140. l.

II. rész. 27. str.

[„]Kilentz légyen Hegedús, Virginás tizen négy,
 Jeles Hárfás tiz légyen. Tárogató-is négy,
 Tizen kettőd magaddal Trombitás te-is légy,
 Negyven légyen Frautzimer, vigan lakhatunk így :[“]

28. Nagy serényen a' szolgák ott széllyel tapodtak.
 Hárfáft, Lantoft, Virgináft, bokrosával hittak : . . .

31. . . . Az Úr ifzik, mufikák harfognak mind rendre.
 Sokan mondgyák, hogy légyen jó egéfségére.

32. Tsak egy szempillantáfig meg ivá a' borát,
 Az asztal közepire veté a' pohárát,
 Azonközben Izólitá énekes Deákját,
 S' nagy föl szóval mondatja a' bűnak bolzfűját.

35. . . . A' Mufikálok pedig töle pénzt kérének,
 Mellyet reménség kívül bővebben nyerének.

36. Hegedűsnek, Sípósnak, más fél száz aranyat,
 Trombitáfoknak adott tallért három százat . . .

(Az 1746-i kiadás nyomán.)

Ezekben az irodalmi bizonyítékokban a korszak nagy zenekarát igyekeztünk részleteiben s alkalmi funkcióiban felismerni és fejlődésében nyomon követni. A következőkben kíséreljük meg a részleteket, az apróbb együtteseket vagy nagyobb együttesek önálló szerveit a maguk külön szerepeiben megfigyelni.

11.

Egyik ilyen funkció a temetési zene. Vonósoknak itt nyoma sincs ; a gyászmenet komor pompáját a fúvósok zenéje s a temetési ének fokozza. Az ünnepi menetben, úgy látszik, a húros hangszerek is szóhoz jutnak : Bethlen Gábor 1626 március 2-án megült kassai esküvőjén a fejedelem kíséretében nyolc trombitást vagy sípóst és mellettük, úgy látszik, citerásokat («octo tibicines et cætereri», az utóbbi talán citharista, citharædus = hegedús helyett áll) említenek.¹ De a temetési zenében nincs helyük ; itt trombiták és dobok szólnak, mellettük többször említik a török sípót is. Felső-ozoróczy és

¹ Br. Radvánszky Béla : *Udvartartás és számadáskönyvek I. Bethlen Gábor fejedelem udvartartása*. 1888. 226. l. Főkövi L. : *Musik und Musiker am Hofe Gabriel Bethlens*. Monatshefte für Musikgeschichte XXX. 1898. No. 3. 27. l.

kohanóci Ottlyk György, önéletírásában (1663—1711) így emlékezik meg Ottlyk János temetéséről (1664):¹

... Kinek testit kohanóczi templomunkba való eltemetésire, ugyan régi vitéz magyaroknak szokása szerint, azon városban akkor sok úri rend beszorulván, circa 150 lóval, gyászos zászlóval, trombiták és dobszó alatt elkísérték.

Nagyjában ugyanezt a képet adják azok a temetési leírások, melyeket Tököly 1693/94-iki naplójában találunk:

1693 febr. 7.² Egy gyalog fő hadnagyom Jeni-Palánkon halván meg, testét ide hozattam, és a magam szállásán títetvén prédikációt teste felett, trombita, síp, dobszó alatt, zászlós seregekkel, és feles egyéb rendekből álló kísérekkel el kísértettem az temetőhelyre...

1693 febr. 19.³ Az itt való poszerolczai porkolábnak... lett ma tisztességes eltemettetése, az én szállásomon lóin teste felett az prédikáció, s innen kísérték el mind az fő rendek, udvariak s vitézlő rendek zászlókkal s muzsika szó alatt a temető helyre.

1693 márc. 23.⁴ ...reggel volt temetése szegény Borbély István kapitánynak, magam szállása ablakja alá hozatván a testit, itt volt felette prédikáció, voltak búcsúztató versek is ének szóval... Az szegény Borbély Istvánnak, mint régen bújdosó kapitány hívemnek megkívánván adni utolsó tisztességit, lovas és gyalog zászlós hadakkal, és dob, trombita s török síp szónál kísértettem temető helyére.

1694 április 8.⁵ Volt temetése Surányi Thamás nevű szolgámnak, ki egyszersemind szakácsom s sáffárom is volt, régi jámbor szolgálatját megtekintvén, az ablakom alá hozattam testit, tétetem felette praedikatiót, zászlókkal, síppal, dobbal kísértettem temető helyre.

A második feljegyzés (1693 febr. 19.) nem tartozik szorosan ide, mert csak általában «muzsikaszót» említ; de egyéb adatainak a többiekkel való egyezése természetesen iktatja ebbe a sorba, s úgy látszik, a «muzsikaszó» bővebb magyarázatát épp az analóg feljegyzésekben kell keresnünk.

¹ *Monum. Hung. Hist. Script.* XXVII. (Történelmi Naplók 1663—1719.) 4. l. A trombitás kíséretéről, mint a nemesi temetések jellegzetességéről l. Keresztény Magvető XXI. (1886.) 220. l. (Kolozsv. unit. koll. anyakönyvi feljegyzése 1654.).

² *Monum. Hung. Hist. Script.* XV. 33. l.

³ U. o. 39—40. l.

⁴ U. o. 62—63. l.

⁵ U. o. 355. l.

Hogy mit és hogyan játszottak ilyen alkalommal, azt ezekben a feljegyzésekben hiába keressük. Zenei feljegyzés híján, úgy látszik, a régi magyar temetési zenét sem fogjuk tudni pontosan rekonstruálni. De van egy-két adat, mely legalább a külsőségekhez közelebb visz s hírt ad a gyászzenei praxis néhány lényeges sajátosságáról. Apor «Az régi erdélyiek temetésiről» szóló fejezetében így írja le a halottkísérő menetet :¹

... az deákok, papok elől megindúltanak, azok után voltak az trombitások és török síposok, egy verset az deákok énekeltenek, más verset az trombitások és török síposok fúttanak, de azoknak temetésre olyan keserves nótájok volt, hogy még az férfiakot is sírásra indították, az asszonyokat pedig épen zokogásra. És mind az deákok énekeltenek, mind ezek fúttak épen az temetőhelyig, ott is mindaddig, valamíg az testtel érkeztek és letették, az keservek is érkeztenek és az testet körül ülték.

Később hozzá teszi :²

Az asszonyok temetése majd olyanformán volt mint az férfiaké, csakhogy trombitások, síposok nem volt úgy...

Itt már az előadásnak egy fontos momentumra emelkedik ki : az énekkar és a fúvósok váltakozása. Amit így stróféként egymást felváltva előadtak, kétségkívül halotti ének volt, sebből talán azt gyaníthatjuk, hogy a temetés instrumentális zenéje másutt is, máskor is valamelyik halottasdallam előadásából állott. Igaz, Apor hozzáteszi a leíráshoz, hogy «azoknak temetésre olyan keserves nótájok volt», mintha valamilyen speciális, ilyen előadásra szánt szerzeményről volna szó ; ez azonban valószínűleg nem jelent többet, mint hogy ezt a dallamot másunnan nem ismerte, énekeskönyvben nem látta, emellett alternáló vokális-fúvós előadásában is lehetett valami sajátos ; viszont, hogy épp egyetlen határozott nótára emlékszik, igazolja, hogy a funebrális szokásokhoz hosszabb gyakorlatban kialakult, meghatározott zenei program, megállapított dallam vagy dallamok előadása csatlakozott. Hogy halotti ének fúvós előadása valóban ismert

¹ *Metamorphosis* 409. l.

² U. o. 410. l. A «sok éneklés»-t, «papi sereg»-et, deákot, mestert említi a Bocskai haláláról szóló ének is (1607). Szepsi Laczkó Máté krónikájában (Gr. Mikó Imre, Erd. tört. adatok III. 105. l.). A váltakozást illetőleg l. még Rhédey Pál temetési menetének leírását (a besztercei országgyűlésen 1659 márc. 7. Erd. Orsz. Eml. XII. 170. l.): «sex pastores cum cantoribus calvinisticis Hungaricis aliquot Hungarico idiomate canentes, alternando cantum cum sonitu tubarum eosdem insequentium».

szokás volt, az többek között Petrőczy Kata Szidónia egy versfeliratából is kitűnik: «Óh én boldogtalan és keserves sorsom» kezdetű éneke élén ez a nótajelzés áll: Halotti nótára, kit szoktak trombitálni.¹ Itt még feltűnőbb, hogy egyetlen határozott dallamról van szó; mert, ha az éneket épp az különböztette meg a többitől, hogy trombitán is játszották, úgy kétségkívül nem lehetett nagy a trombitán játszott halottas darabok száma. Apor fentidézett leírásától egy helyütt kifejezésben eltér s épp ezért figyelemreemléltó a *Metamorphosis* verses fogalmazásának parallel szakasza: ²

Deákok s papokat elébb indították,
Török síp trombitát ezek után fűtták.
Az temetésekre különös volt nóta.
Az igen szomorú és keserves vala,
Az férfiakot is gerjeszté sírásra,
És az asszonyokat éppen zokogásra.
Mind az temetőig rendiben úgy fűtták,
Deákok éneket más rendbe mondották,
Addig mind úgy vala, testet míg elhozták...

Itt a «rendiben — más rendben» kifejezés valószínűleg ugyanazt írja körül, amit a prózai fogalmazás imént idézett első passzusa: fúvósok és énekszó váltakoznak, az ének egyes strófáit a trombita és török síp a maguk strófaival, ritornellszerűen választják szét.

A temetési zenének, úgy látszik, különleges hangszer-effektusai is voltak; erre utal az *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus* 29. fejezetének (Was S. auf dem Land und in den Stätten bey Ungrischen Leichen gesehen) egyik érdekes adata: ³

Es pflegen die Ungrische Magnaten und Bifchöffe in Ober Ungarn und Siebenbürgen sich gar prächtig zu begraben / da müß-

¹ Thaly: *Irodalom- és műveltségtört. tanulmányok*, 1885. 181. l. Thaly csonkán közölte; teljes szövegét l. *Irodalomtört.* Közl. 1915. 311. Ami dallamát illeti, a 17.—18. sz. kótás halotti énekeskönyveinek néhány, ritmushasználaton szerkesztett énekére gondolhatunk, olyanokra is, melyek formájukban a «Cur mundus militat» himnusz hatása alatt készültek, de dallamukkal magyar tizenkettes szerkesztett módosultak: «Oh szomorúságnak, napja siralomnak!» (Illyés 1693, Bozóky 1806), Körösi István: «Szomorú az halál a gyarló embernek» (mel. Losonczy 1778, Ujfalvy 1791), Czeglédi Pál: «Krisztushoz készülök, szerelmes szüléim» (mel. Ujfalvy 1791) stb.

² *Mon. Hung. Hist. Script.* XXXVI. 96—97. l.

³ 1683-iki kiad. 211. l.

fen Heer-Pauken mit Tuch überzogen / und Trompeten mit Sarten verfteckt ¹ gebraucht werden /

Ebben a leírásban meglepő a ritka, a gyászzenében egyébként régóta ismert instrumentális hatások, a szordinált trombiták s a fedett dobok (timpani coperti) alkalmazása. Lehet, hogy kivételes tünetről van szó, mert a hangszer természetes hangjának ez a lényegében modern módosítása már intenzív hangszeres kultúrát feltételez; de nincs kizárva, hogy általános gyakorlat, tán külföldről behozott szokás diktálta. Kétségtelen, hogy a rezidenciák hangszeres apparátusában már sok és sokféle kombinációs és színezési lehetőség mutatkozott; ha csak egy részüket felismerték, ha csak valamelyikkel éltek (s a cifrázó hegedűjátékról szóló adat már ilyesmire mutat), ez már nagy lépést jelentett a hangszeres kultúra terén, egyúttal nagy lépést az egyes hangszer értékének és lehetőségeinek felismerése, a virtuóz kultúra fele. Ma még nem ismerjük e kultúra kezdetét, első jelentkezését (a 17. században leginkább a lőcsei kézirat táncaira gondolhatunk); de száz évvel később szinte kiforrottan bukkan elő, váratlanul, mint a vándorló hegyi patak. Akkor már a verbunkoskorszak virtuóz hegedűirodalmának képében áll előttünk; hogy azelőtt milyen formában élt és honnan indult, nem tudjuk.

Apor leírásának kiegészítéséül következzenek itt még néhány adat abból a korból, melynek hagyományaira a *Metamorphosis* visszaemlékezik.

Gróf Thurzó György nádor temetésének rendje (1617 febr. 19.)² így intézkedik a temetés muzsikusairól:

4. Hat magyar trombitás fekete ruhában, az trombitákon fekete tafota, az réz dobos is feketében, azonképen az dobja is.

Zay András temetési rendje (1634)³ feljegyezi:

4 Trombitas egi res dobas, azokat idejim meg kell serseni.

Bosnyák Tamás temetési szertartása (1634 okt. 19., Nyitra)⁴ így rendelkezik:

1. Legh elől mennienek az Vrak lovasi rendelt seregekben, kiket

¹ Ezt a helyet az 1854-iki kiadás (188. l.) tévesen, elferdítve közli: mit Satin verdeckt; ami értelmetlen volna.

² B. Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*, III. 1879. 366. l. Takáts Sándor: *Régi idők, régi emberek*. 1922. 189. l.

³ *Tört. Tár*, 1878. 356. l. (Temetkezési költségek a XVII. századból.)

⁴ *Századok*, 1875. 414. l. (*Tört. Tár*. 1894. 739. l. 1624. jun. 4. dátummal. [?])

harom seregben rendellienek, mindenik seregben trombitások legyenek.

2. Ezeket könnessek az giazban valo Trombitások es rész Dobosok . . .

Gróf Forgách Miklós kassai főkapitány temetésének rendi (Nagyszombat, 1636 jan. 30.)¹ ugyanilyen értelemben osztja be a zenészeket :

1. Az színyes seregek, mellyekben kiwantatik hogy Trombitások legyenek.

25.² Az giazban ültezteteth hat Trombitas es egy réz doboss.

A két utóbbi rendelkezés azért figyelmenreméltó, mert a fúvósoknak kétféle beosztását mutatja : a menetet megnyitó csapatban oda beosztott trombitások vesznek részt, de ez, úgy látszik, csak a csapat szabályos, ünnepélyes tábori apparátusának felvonulását jelzi ; a gyásznak különös kifejezője azonban a gyászbaöltözött trombitásoknak és rézdobosoknak az az együttese, mely csak később, magában a menetben jelenik meg.

Rákóczi Pál országbíró temetésének rendje (1636 máj. 20.), egyik szakaszában hasonlóan intézkedik :³

4. Azok (a menetet megnyitó csoportok) után az gyász ruhában öltözött dobos és trombitások.

Ugyanez a rendelkezés később érdekes leírását adja a menet sorrendjének :⁴

Az fekete lovas kopjás sereg olyan rendel az mint ide jöttünk leg elől az dobos, utánna az trombitások ; hadnagy uram egyedül utánnok. — Ezek után 12 koldus. — Azok után az éneklő cantorok, deákok, az keresztel.

Apor ifjúságát, melybe a Metamorphosis emlékezete visszanyúlik, ettől a kortól egy emberöltő választja el ; a szokások, úgy látszik, néhány momentumtól eltekintve, alig változtak ez idő alatt.

A legfeltűnőbb, legnagyobb arányú fúvós-apparátust azonban I. Rákóczi Ferenc «temetésének rendi»-ben találjuk (1677 aug. 18., *Századok* 1873. 679—80. l.) :

¹ Századok 1875. 276. l.

² U. o. 277. l. A leírást l. még Tört. Tár 1894. 741—42. l.

³ Radvánszky i. m. III. 380. l.

⁴ U. o. 383. l. V. ö. a Bethlen Gábor temetéséről való rendelkezéssel (Tört. Tár 1887. 48. l.): Item quo ordine procedant tympanistæ, tubicines, cantores. — János Zsigmond temetésén (1571) csak általánosságban dobosokat és trombitásokat említenek (Erd. Országgy. Eml. II. 396. l.).

2. Egy sereg, színes ruhában. Ez eleiben négy trombitás nro.
4. Ezeknek hadnagyjok, zászlójok, dobjuk.

3. Nemes Sáros vármegye serege, zászlójával és maga tiszteivel s trombitássival.

4. Fekete köntösös, lobogós-kópiás sereg, mintegy száz lovasból álló. Ez előtt négy trombitás, fekete címeres köntösben, dobosával együtt. Fekete nyargaló-zászló előtte.

5. Maga a Meltóságos Fejedelem udvari serege, egy böcsületes öreg-ember-szabású vezér előtte ; négy trombitások fekete mentékben és süvegben . . .

. . . 10. Éneklő deákok, avagy chorus, circiter húsz személyből álló, címeres fejér szövétnekekkel.

. . . 18. Tizenkét gyászos trombitás, mindeniknek fekete, öreg kamuka-címer a trombitájokon.

Ez a nagy hangszeres apparátus, úgy látszik, pusztá terv maradt. Erre vall a másik idevonatkozó temetési rendtartás, mely szerint (i. h. 684. l.): «13. Concludáltatván értelmes emberek és nagy Rendek tanácsából, hogy a temetésben semmi külső pompa ne adhibeáltassék : arra nézve trombitások sem lesznek akkor estve. Hanem másnap, az énekes mise alatt lévő trombitásokról és muzsikásokról az gazdák provideálnak.» De a terv így is érdekes, mert bizonyítja, hogy volt példa nagyobbszámú fúvósoknak több csoportban való felvonultatására, vagy helyesebben : fúvóegyüttesek egymásmellé sorolására ; másrészt valószínű, hogy a menetnek pontosabb zenei terve is volt, mely megszabta, mit játszanak az egyes csoportok s az énekar hogyan helyezkedjék el közöttük halotti énekével.

12.

A tábori zene szokásos apparátusa ugyanilyen volt ; húros hangszerek itt sem szerepelnek. «Az hadi muzsika díszesebb», írja Károlyi Sándorné a férjének, mikor ez a táborba akarja vinni hegedűseit (1704 ; Takáts S. : *A magyar mult tarlójáról*, 265. l.). Egyetlen kivétellel, mely tulajdonképp nem tartozik a szorosan vett magyar hangszeres praxis körébe, abban a leírásban tűnik fel, melyet Szamosközy ad Mihály vajda gyulafehérvári diadalmenetéről (1599 nov. 1.)¹ ; idéznünk kell ezen a helyen azért, mert az itt szereplő zenekar (8 tö-

¹ *Mon. Hung. Hist. Script.* XXVIII. (Szamosközi történeti munkái II.) 349. l. Bagyary Simon : *A magyar művelődés a XVI.—XVII. században, Szamosközy István tört. maradványai alapján.* Esztergom, 1907. 102. l.

rök sípos, 8 rézdobos, síposok. 10 cigány hegedűs), fúvós és húros hangszerek kombinálásában, helyesebben egymás mellett való alkalmazásában, közeli rokona a Bethlen 1626-iki nász kíséretében szereplő. fentebb idézett együttesnek («octo tibicines et catereri»). A zenekar leírása így hangzik :

Præterea tubicines octoni Turcarum ritu sonos, ad melodiam modulabantur, ad quorum concentum totidem tympana ærea pulsatores coaptare iussi barbarum quendam et ab sensu abhorrentem harmoniæ speciem auribus repræsentabant. Post hos tibia fistulave modulate canentes tyranni ingressum decorabant. Hos sequebantur decem citharædi, ex eius gentis centuria, qui erroneos Aegyptii vulgo Ciganes vocantur, modulatores, ut in ea barbarie non indecori pedibus Vajvodam proxime subsequentem præcedentes : sordibus cooperti et capite detecto, totoque corporis et animi habitu ad humilem servitutem et fractam quamdam timiditatem compositi . . . Hoc modo in variis tubarum, tympanorum, organorumque diversorum concentibus Georgiana porta ingressus, aulam petiit principalem.

Az utolsó mondat első fele szemmel láthatólag a zenei apparátus összefoglalását adja : az «organa diversa» egyszerűen «különféle hangszerek»-et jelöl, melyeket előzőleg névszerint felsorolt. Együttess játékra tán ez az utóbbi megjegyzés sem utal : inkább az ünnepélyes felvonulások egymást követő, zajos és zabolátlan zenekaraire kell gondolnunk.

A szokásos magyar tábori zenekar apparátusa egyszerűbb : síp, trombita és dob alkotják az együttest : a «közönséges» síp helyébe sokszor a török síp lép, sőt valószínű, hogy több olyan helyen is török-sípra kell gondolnunk, ahol a forrás csak sípot emleget. Zrínyi kíséretében «nyíri síposok» szerepelnek (Takáts S. : *A régi Magyarország jókedve*, 149. l.). Gyöngyösi a «Mars és Bacchus egymással való viaskodásáról» szóló versében Mars zenekarát épp a tipikus tábori együttes-sel jellemzi :¹

Vitéz Márs is elő hívá Trombitássát.

Sípossit, Dobossit, s- minden Musicássát . . .

Emek a tábori zenekarnak megállapított helye és beosztása van a hadi személyzet sorában. Gróf Thököly Imre hadi edictuma (Udvari és több hadnagyimmak, tizedesimnek való tanuság, valószínűleg 1676-ból)² így rendelkezik róluk :

¹ Gyöngyösi István összes költ. I., 1914. 102. l. 44. str.

² *Haditörténelmi közlemények*. II., 1889. (Szendrei János : *Magyar hadi szabályzatok és utasítások a XVII. századból.*) 294. l. Keletkezési idejéről u. o. 287. l.

Fegyverhordozó inasomat, zászlótartómat, dobosomat, trombitásokat, síposokat mindenkor az ő helyekre állatván megváltozhatatlanul ott jártassák.

Majd később, a «Szállás osztónak és sátor mesternek való tanúság»-ban: ¹

Trombitásokat, síposokat és az dobost mingyárt az ebellő sátorom ajtaja mellé két felől telepítvén le.

Ugyancsak Thököly jegyzi fel naplójában 1693 május 24-én: ²

Hogy annál rendesebben mehessen véghez az Madács urammal elküldött hadaknak az ő próbájok, az magam udvari síposit a rézdobossal és trombitásokat is az hadak után expediáltam.

Egy másik seregszemléről pedig 1694 augusztus 31-én megemlíti: ³

...ezen mustra szokott musikák. dob, trombita, síp szó mellett menvín véghez, mindjárt akkor mentenek által az Száván is a hidon...

Hogy tábori ünnepségeknek és felvonulásoknak ezt a szokásos apparátusát maguk körül is gyakran láthatták, azt bizonyítja több egykorú magyar leírás a török tábori zenéről. Gyöngyösi a «*Kemény János emlékeztető*»-ben (1693, III. könyv, III. rész, 65. str.) felvonultatja a török sereg zenekarát: ⁴

Síposokkal mennek már a' trombitások.

Dobosok ez után, és a' csinziások.

Kik ha meg-szóllalnak, fület tölt hangzások...

Almády István naplója (1687—94) Thökölynek egy ünnepélyes fogadtatását írja le (Palánka, 1692 júl. 1.): ⁵

Újabban az Dunán általmene urunk az bassához, mivel ő Rám felől volt; ott igen pompásson és jó szívvel látta midőn általmentünk, annakutána maga gályájában ülteté az Dunán, megmutatta mesterségét, lőtetett, és dob, trombita, töröksíp és egyéb egynéhányféle muzsikák voltak.

Hasonló fogadtatásról számol be gróf Teleki Mihály és Pápai János nádorfejérvári követségi naplója, 1709 márc. 1-én a tömösvári pasánál való kihallgatásuk kapcsán: ⁶

¹ U. o. 299. l.

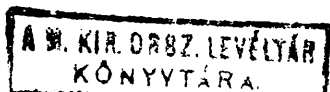
² *Mon. Hung. Hist. Script.* XV. 94. l.

³ U. o. 502. l.

⁴ Gyöngyösi összes költ. II., 1921. 149. l.

⁵ *Mon. Hung. Hist. Script.* XXIII. 2. 757. l.

⁶ *Mon. Hung. Hist. Script.* XXVII., 198—99. l.

... az szerint bementünk az Passa udvarában, holott is 8 sípos, 6 trombitás, egy rézdobos, két öreg Török-Dobos, és négy apróbb dobosok renddel készen várván az udvar közepin... ugyanott az grádiensnál szállottunk le az lovakról... az palotáról bemenvén más egy kis házban: ... holott is veres posztóval borított székeket téven kettőnk alá, az midőn leültünk, azonnal az muzsikások elkezdvén az muzsikálást, majd félóráig muzsikáltak: — ezen muzsikálás jóllehet mindenkor az Dívány véghezmenetele után meg szokott lenni: de, hogy nekünk complaceálhassanak ezzel is, azért halasztották ekkora audientiánkot.¹

¹ Érdekes ennek a leírásnak egybevetése azzal, melyet S. Schweigger (*Eine neue Reyssbeschreibung auss Teutschland Nach Constantinopel vnd Jerusalem*... 1608. 209.) és a *Türkischer Vagant* c. kalandorregény (1683. 39—40.) ad a török zenekarról: az előbbi: «Solcher Instrumenten gebrauchen sich die Türken in den Feldzügen | bey Hochzeiten vnd andern jhren Festtagen vnd Wolleben... Als nemlich eine messine Trommeten | ein hultzerne Schallmeyen | der Teutschen Schäfer Schallmeyen von Gestalt vnd Thon gantz ehlich | ein Baucken mit rothem Tuch überzogen...» Az utóbbi: «sie brauchen in Feldzügen | Fasttügen | Hochzeiten | und anderem Wolleben einerley Music | als eine kleine... messene Trompet | ein Tragouner-Drummel mit rothem Tuch bezogen | eine Schalmey | 2. spitziige Teutscher Hütt weite mit Pergament überzogene Páucklein...» (Trostler József: *A Magyar Simplicissimus s a Török Kalandor* forrásai. [Kny. az EPhK-ból] 1915. 31. l.) Az utóbbi leírásban tehát megjelennek a kisdobok is, melyeket a magyar követségi napló említ. Figyelemreméltó, hogy az a hangszer, melyet Schweigger a német «Schalmey»-hez hasonlónak talál, úgy látszik, azonos az Almády-említett töröksípval s a Gyöngyösinél, valamint a követségi naplóban szereplő síposok hangszerével. Rozsnyai Dávid Naplójában (Mon. Hung. Hist. Script. VIII. 289 l.) így írja le a császár zenekari kíséretét (1665 aug. 23.): «kik után a császár musikási zászló öreg volt nyolcz, utána sípos öt vagy hat, trombitás 8, dobos 12, czinczin 2. Ezeken kívül másféle dobosok voltak, négy tevéen igen nagyok, két felől leeresztve, ezek alkalmasint bögnék vala». Később (303. l.) Iliasko vajda kíséretében említ dobosokat, trombitásokat, síposokat, cincinásokat: «Apafi Mihály Érsekujvár alá menetelén-ben pedig (u. o. 362. l.) török, magyar és oláh trombiták s dobokról beszél. Joh. Lutsch szebeni főbíró Diariuma 1659-ben Konstantinápolyban feljegyzí: «23. Januarii ist der Kayser auff dem Meer herabkommen mit Schalmeyen, und einer kleinen Pauken....» (Gróf Kemény József, *Deutsche Fundgruben* I. 1839. 313. A «Türkisch Trümlein oder Páucklein» képét bemutatja M. Praetorius, «Theatrum Instrumento-

Thököly drinápolyi «rezidensei»-nek híradása nyomán jegyzi fel naplójába (1694 március 21.) a tatárok erdélyi dúlásáról szóló értesüléseit¹:

Irják tíz ezerig való lelket rablott el Erdélyben a tatár, confirmálják, hogy 12. martiusban indúlt ki onnan Henskerek, szép pompával jött ki onnan, trombita, dobszó alatt, és két zászlónak maga előtt való vitelével . . .

De mindezek az analógiák, ha rá is világítanak a szokás általános elterjedtségére, adósok maradnak a legfontosabb adattal: annak a részletezésével, hogy mit és hogyan játszottak a tábori zenekarok. Egyetlen városi adat utal rá röviden, hogy különböző hangszercsoportokon különböző indulókat játszottak; ez azonban, nem szabad szem elől tévesztenünk, jórészt német műveltségű város zenekaráról szól s egyetlen különleges eset leírására szorítkozik. Ritter György János sopronyi polgár krónikája (1701—19) feljegyzi, hogy 1704 február 15-én kuruc csapat vonul fel a város előtt, s erre a soproni parancsnok kihívásul vagy elriasztásként, hangos muzsikálást rendel el a tornyon²:

Der Comandant allhier liesse ihnen gleich zum Troz auf den Thurm bei den Windlichtern trompeten und paucken, auch sonst allerhand Musick machen, mit Schallmeyßen den Türkischen Einzug, und mit der Trompeten den Dragonern, und andere Marsch, und so vermischet bald diesen, bald andren, Trompeten und Paucken dazwischen; und das geschah alle Nacht, so lange, als sie draussen gelegen und daherum waren . . .

Úgy látszik ebből, hogy legalább a városi zenekarok praxisában, lehettek bizonyos hangszereken játszott, speciális indulók vagy fúvósdarabok: a síposok a «török bevonulási indulót» játszották, a trombitások a «dragonyos-mars»-ot; de ez talán csak alkalmi fel-

rum»-ának (1620) 30. tabelláján. A nagy dobok már a Dselálzáde-féle 16. századi török krónika mohácsi csatát ábrázoló képén is ott szerepelnek a török hadi zenekar sorában. V. ö. még Mikó, Erd. tört. ad. I. 135. l. (rézdobokról) és II. 258. l. (menet leírása).

¹ *Mon. Hung. Hist. Script.* XV., 333. l.

² *Mon. Hung. Hist. Script.* XXVII., 454. l. Hasonló gúnyolódó s egyúttal győzelmi zenéről számol be egy 1594.-iki hadi tudósítás az esztergomi táborból (Tört. Tár 1902. 579—80.): «... nach solchem hat her Gall berüerten Fahnen Inn die schannz eingestekht vñnd seine Musicos als Geýger harfonisten vñnd Schalmäýer neben dem Fahnen gegen der Festung bey einer halben stund lanng musicirn lassen.»

osztás volt. Érdekesebb, hogy a leírásban ily módon először különválnak síposok és trombitások, de azután — «Trompeten und Paucken dazwischen» — egyesülnek vagy talán csak egyidejűleg játszanak, hogy a csúfondáros láрма és zűrzavar annál nagyobb legyen.

13.

Ugyanez a tábori együttes az, mely ünnepélyes alkalomnak keretében szerepel, kísérek és ünnepi felvonulások zenéjét szolgáltatja, hivatalos funkciók és családi ünnepségek fényét emeli. «Kik dob-fzó, trombita, s-hadi sferfzámokban... Biznak, s- Jobbágyoknak nagy fokaságában» — írja Nyéki Vörös Mátyás *Jóra intő Tsengetyűje* (1629, 1. kiad. 1636) I. 5. 14. str. Czegei Vass György naplójában (1659—1705) felsorolja az Apafi fejedelmi fiának, «ifjú urunk»-nak kíséretében résztvevőket; a hangszerek között feltűnik a kis, hordozható orgona, a regál is (1684 szept. 18.).¹:

... az ifjak után trombitások, török síposok s dobos; azok után öt regalista, azok után az ország zászlója ...

Czegei Vass László pedig leírja feljegyzéseiben (1714—38) br. Kemény Sámuel főispáni installációját Bilakon (1737 ápr. 10.).²

... és midőn már mentünk volna Bilak felé, az nemes vármegye dobbal, síppal, trombitával s zászlóval kijővén előnkben, az serlingi határon lóháton ülve vártak bennünket ...

A következő napon (ápr. 11.)³

... visszaindulván maga házához Nagy-Sajóra az főispán úr, mind az két méltóságos instellator urak, mind mi atyafiak ... mind penig az nemes vármegye dobbal, török síppal, trombitával és megeresztett zászlóval visszakésértük ...

Beniczky Gáspár naplója ismételten megemlíti (1708—9), hogy Rákóczi trombitásai, síposai s «egyébféle Hadi Musikások» hajnali zenével köszöntik az újévet, a «hadi-esztendőt» s a fejedelem nevénapját (Thaly, Rákóczi-tár I. 83., 119., 163., 180. l.). Ez valószínűleg régi tábori szokás volt s tán a rezidenciák is átvették.

Apornál a sípok és trombiták ünnepélyes zenéje szinte szimbólumává lesz minden patriárchális, komoly pompának. Az úrfi «megugratta szép moderatióval magát az lovon, fútták az török sípot,

¹ *Mon. Hung, Hist Script.* XXXV., 39. l.

² U. o. 598. l.

³ U. o. 599. l.

trombitát» — írja egyik helyen¹. A régi lakodalnak leírásában is ott szerepel ez a motívum²:

Rendszerént a vőlegény hatlovas bintót is vitt az mennyaszszony után; legelől ment az nász népe, azok előtt voltak az török síposok, trombitások, dobbal...

Ez a nagyúri kíséret kevésbé ünnepélyes alkalmakkor, úgy látszik, főként a trombitásokra szorítkozott. Rhédey Lászlót 1657-ben két muzsikussal és három trombitással kíséri Lengyelországba (Radvánszky, *Családelet és házt.* I. 427. l.) Az *Actio Curiosa* (1678) Hatodik Beszédében³ a következő dialógust olvassuk:

Mólnár. Nem tudja kigyelmed, uram, az az Ur, a ki ma erre ment, ki vala?

Gaude. Liszthius vala az, a kivel te most álmodozol.

Mólnár. Valóban jó trombitássi voltanak néki!

Gaude. Jó, de az kár, hogy mind kifújták, nem bé.

Mólnár. Miképpen fújják, uram, ki a trombitát?

Gaude. Az, hogy mindenét eltékozolta.

Hegyes András brassói diáriuma egy katonai csapatnak Medgyesen és Segesváron történt ünnepélyes fogadtatását említi (1613 nov. 3.; Trauschenfels, *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens.* 1860. 299. l.): Durch Medwisch und Schäßburg, allwo uns dieselben rechtschaffen empfangen, und stattlich tractirt, mit Heerpauken, Trompeten, Musikanten, als ehrliche Soldaten. — S hogy a trombitáskíséret mennyire reprezentáló megnyilatkozása volt a fejedelmi méltóságnak, azt ugyanez a napló igazolja egy másik helyén, hol Bethlen Gábor brassói bevonulását jegyzi fel (1614 ápr. 3.; i. m.

¹ *Metamorphosis*, 347. l.

² U. o. 379. l. V. ö. Barcsai Ákos fejedelmi felvonulásával a besztercei országgyűlésen, 1659 márc. 2.: «cum sonitu ingentium tympanorum, tubarum et fistularum Turcicarum» (Erd. Orsz. Eml. XII. 164. l.) — Martin Meyer «Ortelius Redivivus»-ának folytatása, a «Wunderbahrer Adlers-Schwung» (I. 1685?) Lipót császár menyasszonyának bécsi fogadtatását részletezve (1666 dec.) mintegy száz trombitást említ (64.—72. l.) s ez alkalomból kiemeli «a magyar és török trombiták, dobok és sípok idegenszerű és szokatlan hangzását» («der frembde vnnd vngewöhnliche Schall der Ungarifch- vnnd Türkifchen Trompeten / Pauken / vnnd Schallmeyer /...» 61. l.). Ugyanez a mű említi más helyen (392.—93. l.) a korona Sopronba vitele alkalmából (1681 dec. 5.) a nádor síppal-dobbal felszerelt, tigris- és párdubőrös lovasesapatát.

³ Thaly kiad. (Köszeghy *Bercsényi Házasságá*-val) 1894. 187. l.

306. l.) : Dabey ist sich zu verwundern, dass F. G. (Fürstliche Gnaden) keine Trometen blasen lassen, wie er in die Stadt kommen. attamen superintelligitur exca causa. Különös fényt fejthettek ki a trombitásokkal Báthori Zsigmond medgyesi beiktatásán (1588 dec. 23.), ahol a díszmenet alatt a templom és a városháza tornyán trombitáltak (Erd. Országgy. Eml. III. 96—97. 99. l.)

Thököly 1694 november 15-én feljegyzi egy kihallgatásról¹ :

Volt audientiája az hollandiai oratornak II. a szerdár előtt. lovon menvén fel a várban hozzá, őt vezetik és két trombitás lévén előtte, magát a szerdár maga lován vitette fel . . .

Ugyanez az apparátus kíséri a fontosabb állami ténykedéseket is : így Báthori Gábor fejedelemmé választását trombita- és dobszó adja hírül Kolozsvár lakosságának 1608 márc. 7-én (Jakab Elek. *Kolozsvár tört.* II., 491.) Hogy a tábori fúvósok, főként a trombitások teendői közé számos egyéb szolgálat is tartozott, hogy a hírvívó staféta, tábori követ tisztét is nekik kellett ellátniok. már röviden megemlítettük. A kétféle szerepkört olyan funkciók hidalták át, melyekben a herold, a diplomáciai küldött s az instrumentalista szerepe természetszerűleg ugyanegy emberre hárult. Ily funkciók nyoma maradt meg az olyan feljegyzésekben, mint a késmárki névtelen nemesé, aki 1682 október 19-én azt írja : «Kitrombitáltatták az Armistitiumot»² ; vagy Szakál Ferenc kolozsvári naplójában, mely egy parlamentair-küldöttség viszontagságairól emlékezik meg (1704 márc. 7.)³ : «Eo die elsőbben elküldött volt Csáky László vagy négy katonát, a kik egy kis fehér zászlócskával jöven fel Külső-Magyar-útczán, sípolván és a mi commendansunk Caltenplatt a magyarútczai toronyból és onnan a kőfalról nézvé, hozzájuk lövöldöztetett . . . Ezek legatusok lévén be nem jöttek volna a várkertre . . . » Az Irthell-féle szebeni napló megemlíti 1704-ből (Trauschenfels, i. m. 366. l.) : Den 2. Juli ist ein kurutzischer Trompeter legationsweiß in die Stadt kommen. — Majd egy 1705-iki feljegyzésben ezt olvassuk (u. o. 368. l.) : Den 10. Okt. ist wieder ein Krutzischer Trompeter in die Stadt kommen, und den 12. hat ihn der General Rabutin lassen aufhenken in seiner Mundirung, die Trompeten am Hals, den Hut auf dem Kopf.

¹ *Mon. Hung. Hist. Script.* XV., 669. l. V. ö. Rozsnyai analóg feljegyzésével, *Mon. Hung. Hist. Script.* VIII. 287.

² *Történeti emlékek a Magyar Nép községi és magán életéből.* II., Inczédi Pál, Késmárki névtelen, Szakál Ferenc és Vizaknai Briccius György Napló följegyzései 1660—1715. Kiadják Szabó Károly és Szilágyi Sándor 1860. 27. l.

³ U. o. 60. l.

Joh. Graffius felemlíti a «Siebenbürgische Ruin»-ban, hogy a szebeni követek, mikor Sellenberkhez közelednek, trombitással jelentik be érkezésüket (1660 jan.; Gr. Kemény József. *Deutsche Fundgruben der Gesch. Siebenbürgens* II. [1840] 188. l.)

A tábori zenekar instrumentumai között meg kell még említenünk egy sajátosság, egyelőre még sem eredetében, sem mivoltában nem tisztázott régi fúvóhangszert. Kállai Fényes István debreceni városi nótárius, Strassoldo hadainak debreceni időzéséről szóló egykorú versében (1675) leírja többek között Collaldo kommandáns vendégségét (1675 dec. 17.; l. Révész Imre Magyar prot. egyházi és iskolai Figyelmezőjét, Debr. 1871. [II.] 581. l.) :

Sir kint a szegénység, ott benn vígan laknak.
Nem kérdik hol termett. Paramétát (!) fúnak . . .

Czegei Vass György 1690 október 31-iki feljegyzésében ezt írja¹ :

. . . . Thökölyi az elmúlt 24 praentis az Bozzán hadait mind rendelt seregben állítván . . . napestig mind fútatván az paxamétát, . . . maga is csak nem sokkal naplemente előtt . . . elmene . . .

A paxaméta, Bárczay Oszkár szerint,² kicsiny fafúvó, melyet Olaszországban használtak a XV—XVI. században; igazi nevén basso a meta. (Tán a bassanello nevű régi fúvóhangszerre is gondolhatunk.) Fabó Bertalan, aki Apornál és a Vásárhelyi-daloskönyvben előforduló említéseit ismerte, azonosítja a passamezzóval.³ De ha az ő feltevését követjük, kétséget kell hogy támasszon bennünk a fentidézett két feljegyzés és Apor idegenkedése. Képzeltető-e, hogy ez a régi olasz tánc, melyet már Enyedi György ismert. Apor számára kelletlen új divat? Hiszen ugyanakkor, midőn Apor már a minétet említi, rosszalja a «baxamétát» — mint ujdonságot; emellett pedig nem is a táncok közt említi, hanem a trombiták után⁴ :

Baxamétának híre sem vala, mert kivált az ki tudja, hol Baxafalva, ha mondták volna az Baxameta nótát, talán azt tudta volna, hogy Baxafalvára kell menni.

Vessük egybe ezzel a passzussal a verses *Metamorphosis* megfelelő helyét, melynek fogalmazása, első pillantásra, kissé homályos⁵ :

Akkor nem mondták, hogy fújj baxamétát.
Mert ha mondtad volna, vélték Baxafalvát
Mondod és emlegeted, avagy Bélafalvát.
Trombitán nem fúttak éppen semmi nótát.

¹ *Mon. Hung. Script.* XXXV., 102—3. l.

² Jegyzet u. o.

³ *A magyar népdal zenei fejlődése*, 1908. 76. és 206. l.

⁴ *Metamorphosis.* 331. l.

⁵ *Mon. Hung. Script.* XXXVI., 30. l.

Ennek a rosszalásnak épp az adja meg az értelmét, hogy baxaméta és trombita e helyen synonymák. Apor egyiket sem szereti : a baxamétát azért nem, mert szerinte új divat, a trombitát pedig — legalább is az asztali zene trombitáját — azért nem, mert túlhangosan fújják. Itt csak a töröksípot dícséri ; a verses fogalmazásban¹ :

Dobbal az töröksíp kedves musikájok,
Azoknak volt régi szép magyar nótájok . . .

de a trombitákat durváknak érzi : a prózai fogalmazásnak idevágó részét előbb már idéztük az együttes kapcsán ; a versben így hangzik²:

Ugy vagyon, akkor is voltak trombitások,
Aztot most úgy képzni, mintha az farkasok
Télben eszszegyűlvén, azok ordítások
Hallatnék, s nem is volt kedves musikájok.

Most következik a baxamétáról szóló részlet. A sorrend tehát ez : Apor a trombita-zene felidézésével kezdi ezt a részletezést s egy ugyanarról szóló megjegyzéssel végzi («Trombitán nem fűttak éppen semmi nótát»). Közbul van szó a baxamétáról. Ebből az összeállításból eléggé kitűnik, hogy valóban fúvóhangszerre gondol. Hátra van azonban a kérdés, mit ért a prózai fogalmazás «Baxameta nótá»-ján. Lehetséges-e, hogy itt a névnek valami értelmi áttolódása mutatkozik? A passzus homályos ; talán úgy közelítjük meg értelmét legjobban, ha melléje állítjuk a Petróczy Kata Szidónia-féle nótajelzést és az Eszterházy-nótalistán szereplő két «trombita-nótá»-t. A hangszeres kultúrának az a stádiuma ez, mikor az egyes alkalmi hangszereknek egy-két tipikus dallamuk van s ezek a dallamok sokáig vagy mindvégig az illető hangszer fogalmához, nevéhez, emlékéhez fűződnek. Talán a baxamétának is egy-két ilyen tipikus dallama volt s ilyenre vonatkozik a baxamétanótára való utalás. A Vásárhelyi-daloskönyv LXXXIX. számú tavaszi énekében új probléma áll ellőttünk ; itt a «paskaméta» név már valóban táncot jelent, lehetséges, hogy «passamezzot-», ahogyan Fabó vélte ; a konfúziónak e szerint az volna a magyarázata, hogy a magyar nyelvhasználatban két különböző idegen szó hasonló hangzásúvá deformálódott³ :

Nosza most nyomjad a paskamétát,
Paskamétát.

Ez a fordulat különben nem áll egyedül ; ugyanily kapcsolatban jelenik meg a szó már majd száz esztendővel korábban, Enyedi

¹ U. o. 29. l.

³ R. M. Krt. XV. 146. l.

² U. o. 30. l.

Györgynek 1574-ben irt «Tancredus király leánya Gismunda és Giscardus széphistóriájá»-ban, 210. str.: «Vigan lakya Király ő lakodalmat . . . Nyomyác háta megé az Paffaméfát» (így is, vagy ehelyett: Paffamétát; 1. Heinrich Arnold új kiadását, Kolozsv. 1912. 110.).

Első pillantásra még hangszerre gondolhatnánk; de a «nyomni» ige, fúvóshangszerre értve, legalább is sajátos lenne. Inkább a virginálra mondják: «Virgína lassúbban nyomogatva csenge» — írja Kőszeghy. Táncrea viszont mondották.¹ Emellett a Vásárhelyi-dalok-könyv idézett énekének szerkezeti sajátosága, hogy több versszakának végén konklúzió- és refrénszerűen tér vissza a táncrea és vigaságra való felszólítás:

3. Rólad az ifiak hát példát,
Vehesse kiki magát.
Nagy vigasságban fárasztja lábát.
Kéncsessel se töltsön bár lábát:
Kapná szerencse sík haját,
Nosza most nyomjad a paskamétát,
Paskamétát.
4. Induljon azért az muzsika.
Sok kegyes ezt örömmel várja.
Látod, hogy menni készek az tánczra,
Viszkető talpát vakarja.
Tánczban ő magát izzasztja:
Ifjak, örömmel hozzá most, nosza.
Most nosza!
- — — — —

7. Trombita, dobszó hadban zeng,
Tomboló sok ló csak kereng,
Tetszik, alattok a föld mozog és reng;
Lélek örül, sok jókkal teng,
Szív repes, szellő fú és zeng;
Nosza vigadjunk, mert koboz is peng,
Koboz is peng.

8. Verni kész lantját Apollo!
Gyászra termiett, oly mint holló:
— — — — —
Nosza vigadjunk, mert tánczol az Clio,
Az Clio!
- — — — —

¹ Réthei Prikkel M. i. m. 239. l.

11. Nem élek azért bús szívvél,
 Sőt vigadok gyönyörű kedvvel,
 — — — — —
 Nosza vigadj, mit élsz keserűséggel.
 Keserűséggel.

Minden más feltevésnél kézenfekvőbb, hogy a 3. strófa is táncrea való felszólítással zárul, mint az idézetek; de a «paskaméta» itteni értelmezése még mindenesetre kiegészítésre és megtámasztásra szorul. Ne feledjük el, hogy Enyedi és a Vásárhelyi-daloskönyv megelőzik Czegei Vass György feljegyzését, Kállai Fényes István versével pedig legfeljebb az utóbbinak legkésőbbi darabjai egyidősek; ha tehát arra gondolnánk, hogy ugyanegy «műszo» értelmeztek át tábori hangszerből tánc-névvé, akkor ennek mindezt megelőzőleg, dokumentumokban egyelőre számunkra ki nem mutathatóan kellett megtörténnie. E mellett magában álló jelenség volna; dallamok könnyen elvándorolhattak táborból táncvigalomba, falusi korcsmákból főúri bálókra és várfalak őrtüzei mellé, mert hiszen paraszt, katona, mágnás még ugyanegy vérből, ugyanegy mély, közös kultúrából fakadtak, s ha társadalmilag messze álltak is egymástól, a vérbeli és szellemi egység évszázados alapjától még nem szakadhattak el végleges és végzetes elkülönüléssel. A dallamkincs még jelentékeny részben közös lehetett és még jóideig cserélődött; de hogy dallamok még táncformájukban is egyetlen hangszer nevét viselték volna, arra nincs példa.

SZABOLCSI BENCE.

STEFAN GEORGE.

Frankfurt városa Goethe díját egyhangúan egy félígméddig már elfeledett költőnek, Stefan Georgenak ítélte oda, mint aki egyedüli és legméltóbb örököse a legnagyobb germán genius szellemének. A fiatalság szószólói köréből akkor energikus hangok emelkedtek ez ellen az ítélet ellen, amely egy rég lezárt és tökéletesen befejezett s az irodalomtörténet számára megérett költői művet részesített az eredetileg ifjú tehetségek serkentésére szánt jutalomban. Frankfurt városát azonban nemcsak az vezette elhatározásában, hogy Goethe művészi emelkedettsége, szellemi fönsége csakugyan egyetlen költő művében sem él olyan messze sugárzó energiával, mint Georgéében, hanem az is, hogy Németország legnagyobb élő költője valósággal szerzetesi magányosságban és szegénységben tölti napjait a Rajna melletti Bingenben és ezzel a tekintélyes díjjal gondtalan öregséget biztosíthat számára. A vita tehát megindult a Goethe-díj körül, de nem sokáig tartott. Maga George szakította végét. A költő, aki egész életében kerülte a nyilvános szereplést, aki elutasított magától minden anyagi előnyt és még azt sem engedte meg soha, hogy verseit bármely anthológiába fölvegyék, nem fogadta el a díjat, amelyet tudta és előzetes megkérdezése nélkül ítéltek oda neki.

Georgenak ez a cselekedete éppen olyan egyedül álló, mint egész költészete, amelynek. jóllehet művészi köréhez számos költő tartozott, még sem akad párja az egész újabb német irodalomban. George költészete tagadása mindannak, ami alantas, köznapi, lapos, banális, profán, ami nem méltó arra, hogy egy emelkedett, fönséges, a legmagasabb emberi csúcsokat kereső költészetben helyet foglaljon, már pedig a

költészet legtermészetesebb lényegénél fogva csak ilyen emelkedett, zárkozott, arisztokratikus fönségű lehet.

A romantikus korszak után nagy hanyatlás következett a német irodalomban. Sivár és középszerű epigonok utánózták a nagy költőket. A poézis ügyes mesteremberek kitaposott közhelyeivé vált. amelyekben könnyen járó ritmusok, jól bevált és ügyesen ellesett fogások könnyű játékával váltódott aprópénzre minden nagy költői érték. A szellemi ébredés ez epigon elposványosodással szemben a nyolcvanas évek derekán a naturalizmus jegyében indult. A naturalizmus viszont a hétköznapi, a laposságot, a fegyelmezetlenséget vitte be az irodalomba. A mélység helyébe a felületes szemlélet impresszionizmusa, a megfigyelés és híradás száraz zsurnalizmusa lépett. Az irodalom kivetett magából minden irodalmit, a költészet elművésztlenedett.

George mint ennek a naturalizmusnak legélesebb és legszélsőbb reakciója lépett fel. Kis írói kör alakult ki körülte a kilencvenes évek elején, melynek tagjai Hugo von Hofmannsthal, Paul Gerardy, Karl Wolfskehl, Leopold Andrian és Max Dauthendey voltak. Később Oscar Schmitz, Ernst Hardt és Karl Vollmöller csatlakozott hozzájuk. Ez a társaság kezdetben olyan merev következetességgel vitte keresztül az *odi profanum vulgus* elvét, hogy a külső világ egyáltalán tudomást sem vett róluk. Verseik a *Blätter für die Kunst* című folyóiratban jelentek meg, amely drága pompában, Melchior Lechter hieratikus könyvdíszével kizárólag az írók és pártfogóik egészen szűk köre számára jelent meg. Ez a folyóirat nemcsak verseket tartalmazott, hanem prózai bevezetéseket is a versekhez, az elefántcsonttorony fehér fönségébe zárkozott költészet programját és teóriáit. Halálos pöröly-csapások zúgnak le itt a naturalizmusra. Hadüzenet minden ellen, ami nem a költészetbe való s amit a naturalizmus pongyolasága hurcolt be oda. A *Blätter für die Kunst* költői szerint vannak az életnek, az emberi természetnek olyan nyilvánulásai, amelyeket ellenséges indulattal kell kiirtani minden művészetből. Nincs helye a költészetben szerintük semmi prózai realizmusnak, semmi száraz intellektualizmusnak. Az igazi költészetnek nélkülöznie kell mindent

ami társadalmi vonatkozású. mindent. ami nyárspolgári. plebejus, programmszerű és célzatos, oktató vagy szórakoztató, hanem időtől-kortól elvonatkoztatva a hűvös általánosságok tiszta régióiban kell mozognia. Soha sehol ilyen következetesen nem vitték keresztül a *l'art pour l'art* elvét s az egész teoria fölött sugárbetűkből fonva világított az új jelszó: Geistige Kunst.

Azonban ahhoz, hogy a művészetnek ez a szigorúan körülbástyázott dogmatikussága önmagába ne merevedjék, hogy a külső tartalmi kapcsolatoktól független költészet a maga általánosságaiban teljesen hatástalan ne maradjon, olyan belső intenzitásra volt szüksége, amelynek izzása átsüt és át-sugárzik melegével az abszolút művészi mozdulatlanság páncélján és rejtelmes fényével szikrázó tündérpalotává világítja át a szavak fantasztikus épületét. Az alkotó költőnek ezért szinte az extazisig kell felfokoznia élettérzéseit. Az élet varázsos formáinak, a tárgyak lelkének kell őt megihletnie, álmodnia, látomásokká kell fokoznia érzelmeit, de elragadtatásában mégis diadalmasan kell a dolgok fölé emelkednie. «hogy ezek engedelmeskedjenek varázsvesszejének» és a «felfokozott lelki izgalmak mögött» «ott kell állnia és virasztania az irányító és hideg szívvel stilizáló értelemnek». Az intellektus munkáját tehát csak a formában engedi meg ez a költészet. Mert a tökéletes, pompázó formák, a ritmus hibátlan lüktetése, a rímek tiszta csengése, a sorok belső zeneiségének zengő harmoniái éppen úgy hozzátartoznak ehhez a költészethez. mint a tartalom emelkedettsége és művészi választékossága.

Ez a program a maga teljességében csak George költészetében valósult meg. A költő később kiadta a nyilvánosság számára is 1890 óta írott költeményeit összesen hét kötetben. A «tiszta csengés és mérték» szempontjából, — ez volt George ideálja. — ezek a költemények csodálatosak. George egész lelke ott él ezekben a versekben. Egy arisztokrata, egy pap és mágus lelke ez, amely soha szent megilletődés nélkül nem lép a költészet titokzatos szentélyébe s amely mindig méltóságteljes tudatában van annak a főséges küldetésnek, amely a tiszta esztéticizmus érdekében egész valóját eltölti.

Az álmok és szavak virtuóz bűvésze. De bűvészetében nincsenek fogások, a káprázatos játék, melyet a szavakkal űz, nem szemfényvesztés, hanem igazi csoda. Itt minden szót a lelke mélyéről ás fel a művész. Minden szónak belső hőfoka és a legritkább drága köveknél színesebb külső csillogása van. Itt minden hang csengésének szimbolikus jelentősége van, amelyet a költő összehangol az egész költemény szimbolikus értelmével. Nincs a német költészetben párja ennek a szigorú tisztasággal párosult formagazdagságnak. A rímek eleganciája, a ritmus hellenisztikus tisztasága Goethére és Hölderlinre emlékeztet, a belső rímek, alliterációk, asszonanzsok gazdagságától Rilke spiritualis formaromantikája tanulhat. De George sohasem lágyul el. Mindig kristályos és kemény. Nem keresi soha a könnyűt, mindig a legnehezebb megoldást választja. Rímei soha nem ismétlődnek. Léptenyomon a legmeglepőbb fordulatok és trouvailleek ejtenek ámulatba nála. Éppen ezért eszteticizmusában nyoma sincs a részben hatása alatt meginduló esztétikai kultúra túlfinomult dekadenciájának. Energia sugárzik minden sorából és szavából. Az a kemény küzdelem, melyet a formák fölött való abszolút uralomért folytat, megérzik a vers egész veretén, még ha a legéteribb csengésekkel szólal is meg. És ennek a küzdelemnek az eredménye, hogy George egészen új költői nyelvet alkotott, amilyen Goethe óta a német irodalomban nem volt s egészen új formákat, amelyeknek legfőbb jellegzetessége az, hogy elválhatatlanul, szervesen olvadnak össze a lényeggel s ez a kettő George költészetében soha el nem választható.

George eszményképe és mindent betöltő egyetlen valósága a Szépség, a hellenizmus tiszta, formatökélyes értelmében, de a Szépség után törő, kereső útján nem az antik Vergiliust választja vezetőül, mint Dante, hanem a gotika angyalát, s verseiben sehol nyoma sincs a görög hedonizmusnak, mert költészetét szinte az elmélyedő keresztény moralitás hatja át. Ha korszerűségről egyáltalán lehet beszélni George költészetében, úgy két kor eszme és formakincse volt rá különös hatással: az antik kultúra és a lovagi középkor.

A szépség keresésében különben két utat választ. Leg-

többször minden személyi impresszió vonatkozását kikapcsolva, tisztán a külső dolgok lelkének és lényegének megérzésében s a dolgok szimbolikus átérzéséből fakadt sejtelmes mámorban találja meg a Szépségnek azokat a képeit, amelyekből szinte bizánci színpompájú kárpitokat sző a Szépség templomába. Legtökéletesebb e nemben a *Teppich des Lebens*, amely az emberiség történetének derűs és sötét erőit fűzi össze a mult fantasztikusan felfokozott képeivel, mindig párosával kötve egymáshoz egy-egy derűs és egy-egy félelmes képet művészetének sejtelmes, manicheus clair-obscure-jévé.

De nincsenek azért kikapcsolva George költészetéből a személyi elemek sem. Talán legszebb költeményeit tartalmazza a *Jahr der Seele* című kötete. Tiszta hangulatképek ezek a költemények, amelyekben a lélek derengő érzései csodálatos érzékenységgel kapcsolódnak bele az évszakok folyton változó színeibe, formáiba és remegéseibe.

Olykor artisztikusan választott helyzetekbe éli bele magát George egyénisége és így született meg lelki diszpozícióinak két szimbolikus kicsúcsosodása: *Algabal* és *Maximin*, egy-egy külön ciklustól reprezentálva költészetében. Algabalt Heliogabalus római főpap-császár és II. Lajos bajor király képzelt alakjaiból gyurta össze George. Algabal az én mindenható, minden lehetetlen ellen küzdelemre feszülő szépség-akarásának megtestesülése: az esztétikai Übermensch; Maximin, George másik végletét jelenti, ez az emberré vált tiszta plátói idea, a legnemesebb etikai fonség, amely félistenivé tökéletesedett valójában már az antik Olympos legmagasabb csúcsain jár.

Mint minden merész és újító költő ellen, George ellen is felhozták a bonyolultság, a homályosság, sőt az érthetetlenség vádját. Ezekre a vádakra megfelelt Friedrich Gundolf, aki a legszebb tanulmányt írta George költészetéről. Gundolf szerint «George egyszerű és világos, de súlyos és mély; mi vagyunk ezerfélék és elaprózottak, de könnyű fajsúlyúak és laposak.» Hogy Gundolfnak van igaza, azt legjobban illusztrálják George itt következő költeményei.

Algabal.

(Az *Algabal* ciklus *Im Unterreich* című szakaszának bevezető költeménye.)

Ti pompázó köntösben hivalgó termek,
Nem is tudjátok, a mélybe mi vár.
A parton a zöld táj nem inger a szemnek.
Csak mit lenn ragyogva ringat az ár.

*

Az álmai-rakta pitvarok. porták
Neszt nem verő lények léptére fakadtak.
Dombok csodakútnak ezüstjét hordták
S fény mámora hódolt a grotta-falaknak.

Egyikben örök tél tűköre sápad,
Másikban égnek a százszinű ércek,
S a kínjuk drágakőkönnyekbe lábad.
Ha izzó szivükből a gyertyatőr vért szeg.

Az ár, amely fenn még a magasabb tárnán,
Mint gránátok, rubintok, skárlátja csillog,
Fakóbbra lohad le a mély fele járván
S úgy folydogál már mint halk rózsaszirmok.

Sötétzöld tengerek révébe veszve
Evezőfosztottan ringnak a gályák,
S vágynak a vad habot hasítani messze.
Hol torkukat szirtek és szörnycsodák tárják.

*

Ez alkotás, mit ő csak ébreszt s igazgat,
Új fönségében oly szívderítő.
Csak ő akar itt, ez az mi vigaszt ad
S hogy őt szolgálja csak fény s az idő.

Hangok a hab közt.

(*Das Buch der hängenden Gärten* epilógusa.)

Reszkető, csüggedő, süppedő lelkek.
Ó jertek, e hús ár kínálja honát.
Itt balzsamra leltek és halk kéz ölel meg,
Lágy karok, hó szavak árja fon át.

Korálszín ajkak és gyöngyfehér testek
 Zengnek és rengnek rengő palotán.
 Aranyhaj szálai szállnak és esnek
 Sziklákba szorulva a szirt-kalodán.

Itt kékszemű lámpák hús színe hull ám,
 Örvénylő fővényen csarnok inog.
 Zenébe szüremelő, türemelő hullám
 Ölében kihunynak mind a kinok.

S ha elfárasztanak a kéjek, az ének,
 S morajló mámorba múltó napok,
 Gyűrűkre váltok és csók hull elétek,
 És ringtok alá-fel. mint a habok.

Az élet éve ciklusból.

I.

Jőjj s nézd a parkot, bár holt híre kelt,
 Mosolygó messze martok csillogása
 És tiszta felhők nem várt kékje kelt
 S fényt, fát, tavat befont színes varázsba.

Vedd ott a mély sárgát s a szürke nyír
 Lágy színét, — hallga! langy szél sípja sír,
 A késett rózsza szirmot félve bont,
 Válaszd ki csókkal és füzérbe fond.

S a pár utolsó sárgát se feledd
 S a vadszőlő lombján a bíbor éket
 S mi megmaradt még. minden zöld kis élet,
 Zománcha vond ez őszi kép felett.

II.

Ifjú idők, ti, uniszoló ígének
 Hajtott, hogy őt a lomb alatt kutassam
 Előttetek fejet hajtok ma lassan,
 Hisz rejtik rég szerelmem égi révek.

De küldjétek megint el Őt, ki lángok
 Nyarán s szerelmek lobbanó szelében
 Mellém szegődni félve jött élélem,
 Léptének ösvényt víg ekével szántok.

Kádakba forr az érett szőlő nedve,
 De én, mi szép vetés maradt, levágom,
 S mi még nemes gyümölcs a nyári fákon,
 Elébe szórom két kézzel sietve.

III.

Le s fel járunk a dús fénypermetegben
 A bükkfasor mélyén a kerti rácsig.
 És künn, hol pillantásunk messze rebben,
 A mandulafa másodszor virágzik.

Vágyunk az árnymentes padokra lelni.
 Hol nem riadtunk más neszétől űzve ;
 S álomba réved két karunk ölelni,
 Szomjunk alél szelíd, langy őszi tűzbe.

Hálásan hallgatjuk, hogy zsong a méla
 Sugárzápor zenéje fönny a lombban,
 És nem pillantunk fel se, csak ha néha
 Egy-egy érett gyümölcs a földre koppan.

A szőnyeg.

(*Der Teppich des Lebens* ciklus bevezető verse.)

Itt embert, állatot s növényt fon egybe
 Nem kért kötés a selymes rojtkeretben.
 Kék holdak s csillagok díszébe rejtve
 E kusza tánc tart kábán és meredten.

Kopasz vonal vág dús himű ivekbe.
 Rész részbe olvad s boglyas bogba réved,
 S ki sejti, mily talányt takar remegve?
 De ím a mű egy este csak megéled.

S rezdülnek borzongón a holt faágak,
 S a szűk rajzok s körök béklyózta lények
 Az oldott bojtokból tisztán kiválnak.
 Kítárva mind, mi bennük ritka lényeg.

De nem ha várod, nem minden szokott
 Órán bomlik ki, nem közkincs a népnek.
 Soknak sosem nyit, szólni sem szokott.
 Csak ritka látja ritkán néma képnék.

A maszka.

(*Der Teppich des Lebens.*)

Selyembábok táncától reng a szála,
 De rejti lázát egy rizsporba fedve.
 S érezte ott e vad, kavargó bálba.
 Hogy mingyárt bőjtbe ful a farsang kedve.

A puszta parkba surran . . . lenn a lankás
 Tópartra lép . . . Felint a maszkahadnak . . .
 A jég nagyot roppan most . . . Semmi hang más,
 Csak süket éj . . . S fenn új, víg táncba kapnak.

Gáláns lovag s finom hölgy egy se tudta,
 Hinár s kavics közt lenn mily bús lakó van.
 De kit tavasszal arra vitt el útja,
 Olykor fojtott morajt hallott a tóban.

A dévaj század s benn e léha fajta
 Érezte jól, hogy furcsán zúg a mélybe.
 De nem csodálkozott csöppet se rajta.
 Azt hitte, csak a hullámok szeszélye.

A tükör.

(*Der Siebente Ring a Gezeiten* című ciklusából.)

Vízpart virágtól dísztelen terére
 Tévedtem száz utamból tétovázva,
 Hadd nézne mindig tiszta tükörébe,
 Mi álom, vágy, gond szívem csak csigázza.

Ismerjen benne végre mind magára.
 De sápadt bús kép kelt csupán a tóban.
 «Nem mink vagyunk!» — suttogták még fakóbban
 Az álmok, s folyt zokogva könnyük árja.

S egyszer mégis éreztem, hogy keserven
 S fájón szétpálló árnyak fátyolán át
 Az üdv teríti rám tündéri álmát,
 Úgy rémlett, mámoros karján hevertem,
 S hogy homlokán a csillagot letépem.
 Aztán elomlón lábához simúltam,
 S végül vad lázam lobbanó hevében
 Egész övé lettem forrón. kigyúltan.

Ti vágyak, álmok, jertek most a tóra!
 Tükrére olyan mélyen mért hajoltok?
 Hasonlít hát a kép? Ütött az óra?
 Vagy lomb hulltán belé szánt hullám ránca?
 Zavarja késett évszak fellegtánca?
 Hogy bujtok össze félve! Egy se boldog!
 Nem sír, de ajkán csüggedten rezeg
 A régi szó: «Nem mink vagyunk ezek!»

M a x i m i n.

Ürjövet.

Másnak fia s híve.
 De nékem Istenem,
 Kit szent borzalmam áld
 S áhítatom dicsér.

Végső napon jövél.
 Hogy várástól sivár
 S imába tört szivem
 Vak éjben elveszett.

Sugárod volt a jel,
 Mely átfolyt éjemen
 S lépted, mitől magom
 Tüstént virágban állt.

Ellora.

(Der Siebente Ring Traumdunkel című ciklusából.)

Vándor, ha még vállad nyomja
Földi hívság vásott lomja,
Dobj el itt sípot, virágot,
Mert mi rád ragyogva ömlött
Fénytől színtől, meg kell válnod,
Hangot, csengést meg kell ölnöd
Szent küszöbjén Ellorának.

Trónjukon vak ámbitusról
Holt szikrát szórnak le rátok
Nagy szemek kárbunkulusból
S körben gyászoló opálok.
Bús imázók néma szája
Csak nyugvóra csal s homályba
Szűz szikláin Ellorának.

S míg lehülve, vagy kerülve
Lázunk végsőt lobban, halkat
S lelkünk vad verése hallgat.
Enyhítő írt dult hevünkre
Oltárzsámoly kőkolonc lop
S hűvös elefántesont-oszlop
Őstemplomán Ellorának.

KÁLLAY MIKLÓS.

SZEMLE.

A magyar színművészet utolsó hat évének áttekintése.

Előadói jelentés a Greguss-jutalom tárgyában.

Harmadik Színművészeti Évkör. (1921—1926).

A Greguss-jutalommal ezuttal az 1921-től 1926-ig bezárólag terjedő hat esztendő évkörben fölmerült legjelesebb színészi alkotást kell a Kisfaludy-Társaságnak megkoszoruznia, amely alkotás lehet akár tragikai, akár komikai, akár férfi, akár női szerep. «Ha jutalomra nem méltó egyes szerep nem találkozónék — mondja a Kisfaludy-Társaság ide vágó szabályzata — akkor a jutalom valamely színésznek, vagy színésznőnek általában hat évi jeles működéseért is megítélhető.» Miután a Greguss-bizottság úgy találta, hogy a magyar színésztörténet a szóban forgó időszakban — hála Istennek — nemcsak egy, hanem egész sereg olyan kiváló színészi alakítással lett gazdagabb, amelyeknek voltaképpen mindegyike megérdemelné a Greguss-jutalmat: úgy határozott, hogy nem színészi pályákkal, s nem is a színművészi tehetségekkel foglalkozik általánosságban, hanem csak a jutalomra érdemes egyes színészi alakításokat veszi számba, s kellő mérlegelés után azok közül választja ki azt, amelyet a Társaságnak jutalmazásra ajánl. Ez a felfogás a bizottság nézete szerint egészen megfelel annak a szándéknak, amellyel a Greguss-jutalmat egykori felejthetetlen másod-elnökünk, lelke legközelebbi rokonával, hitvesével, egyetértőleg alapította, s a szabályzatnak, amit Társaságunk az alapítók közös végrendelete nyomán a jutalomra vonatkozólag készített.

A bizottság e kiinduló pontjáról azért szólnunk hangsúlyozottan, mert már eleve rá akarunk mutatni arra, hogy ha jeles színpadi művészeink vagy művésznőink közül nem is csak egynek-kettőnek, hanem soknak neve kimarad a jelentésből, vagy legalább is egyetlen alakításukat sem méltatjuk: az még nem jelenti azt, hogy az illetőket nem tartjuk elsőrangú tehetségeknek. Mellőzésük azt jelenti csupán, hogy a kérdéses hat esztendőben a mi megítélésünk szerint nem produkáltak Greguss-jutalmi alakítást, ami talán egészen egyszerűen abban a külső kedvezőtlen körülményben leli magyarázatát, hogy nem kapván megfelelő szerepet, nem is nyílt alkalmuk megfelelő alakítás-

sal pályázni a koszorúra. Mert — s ezt a pontot is tisztázzuk mindjárt — ahhoz, hogy a Greguss-jutalommal kitüntethető színészi alakítás jőjjön létre, nemcsak jeles színművészi tehetség, hanem egy vagy más tekintetben nagyobb jelentőségű feladat is szükséges. A magasabb rendűséghez fűződő követelmény természetesen nem zárja ki — nemcsak a szabályzat szerint nem, hanem a művészeti esztétika lényege és törvényei szerint sem — a komikai feladatokat, és egyáltalában nem követeli meg a szerepnek hosszsmérték szerinti megítélését. Nagy művész kicsiny szerepben is alkothat nagyszerűt, — s ha a tragikum fensége természetszerűleg bizonyos felsőbbrendűséget biztosít is a színpadon a komikum képviselőivel szemben — mégis, a kitűnő komikus is végezhet olyan művészi munkát, mely a jutalmazásra érdemességnek minden előfeltételével rendelkezik.

Viszont azonban a most mondottakból az is következik, hogy valamennyi drámai színházunk között a Nemzeti Színház az, amely leginkább nyújt tagjainak alkalmat arra, hogy olyan alakításokat produkáljanak, amelyek első sorban megfelelnek a Greguss-jutalomra vonatkozólag az alapítvány szellemének, a nagynevű esztétikus intenciójának. Igaz ugyan, hogy az általánosan tapasztalható színházi válság — mely részben mindenesetre gazdasági okokból támadván, nagyobbára üzleti vállalkozássá súlyosztottá le a színházakat — sajnálatosan a Nemzeti Színházat sem hagyta érintetlenül, s tagadhatatlan, hogy ez a nagy hivatással és fényes múlttal bíró intézmény is, amit a nemzeti érzés és a nemzet áldozatkészsége teremtett meg, sokszor jobban hódol a pénztári tekinteteknek, mint ahogy azt igazi rendeltetése valójában megengedné, és bizony műsora sok sajnálatos fogyatkozást mutat — azért mégis kétségtelen, hogy valamennyi drámai színházunk közt a Nemzeti Színház irodalmi színvonala a legmagasabb, s így ott leggyakrabban kerül olyan darab, s benne olyan szerep, melyben aztán egy-egy színészi talentum a legszebb feladatot kapja. Kötelességszerűleg szemügyre vette a bizottság a többi színházat is, melyekben igen sok kiváló, egészen elsőrendű tag is működik, s talált is azoknak hat évi történetében nemcsak figyelemre, hanem jutalomra is érdemes színészi alakítást — de természetes, hogy az alább részletezendő alakítások túlnyomó része a Nemzeti Színház deszkáin termett.

Kezdjük a jutalomra érdemes színészi alakítások felsorolását a színésznőknek szerepeivel, köztük N. *Tasnády Iloná*-nak Beatrisz-ével, Shakespeare *Sok hűhó, semmiért* című vígjátékában. Ennek a rendkívül vonzó egyéniségű fiatal művésznőnek ez az alakítása szinte meglepetésszámba ment. Az ő bájjal és finomsággal ékes felhatsége ugyanis

addig inkább a szelíd, szinte hangtalan érzelmek tolmácsolásában. a szenvedés és lemondás megható éreztetésében tűnt ki, s még szinte attól lehetett félni, hogy a pazar humorú, pergő nyelvű Beatriz kisasszony megfelelő ábrázolását talán nem győzi a kedves művész a temperamentum hevével. De az előre aggodalmaskodók kellemesen csalódtak. Tasnády Ilona Beatriz-e — bár finom és diszkrét volt, ami csak előnyére vált — olyan elragadó élénkséggel, olyan tűzzel vívta elmés, vidám szó-csatait Bence lovaggal, mintha csak rózsákkal dobálózott volna, melyeknek mosolygó szirmai mellett egy-egy szúrós tövis is megmaradt. S játéka értékét fokozta azzal, hogy nem csupán a pajzán nyelvelést bonyolította le hoszorkányos ügyességgel, hanem a Hero szomorú esetén érzett igazi fájdalomnak is meleg szavakban adott megindító kifejezést.

Gombaszögi Frida, a Vígszínháznak nagy intelligenciájú s kiváló kifejező erővel bíró művésznője, sok szerepe közt az Ibsen *John Gabriel Borkman*-jában Greguss-jutalmi magaslatra emelkedett. Borkmannét adta, a vetélytárs-ikertestvérek egyikét, — e fojtott levegőjű, szinte félelmes sötétséggel teljes drámának ezt a semmiképpen sem könnyű szerepét. Már külsőségekben is megkapóan — nem kis önmegtagadással — ábrázolta a szürkülő hajú, hideg modorú, divatja mult ruhát viselő idős asszonyt, aki mindig fázik — talán mert a kemény gőg jégpáncélja borítja szívét, melyben egy rettenetes mult minden szégyene, minden vesztesége, minden keserősége gyülemlett össze. Az életnek ezt az alig elviselhetőségét a művész nagyszerű megértéssel tudta éreztetni, de láttuk a lázadozást is, mellyel Borkmanné — fia útján — elégtételt akar szerezni az elvesztett becsületért és jólétért. S mikor megtudja, hogy fia is elhagyni készül őt, s a nagára erőltetett keménységen egy szívrepesztő sikoltásban végre mégis áttör az anyai érzés melege: ezt a mozzanatot igazi bravurral játszotta a művész.

Ugyanebben a darabban a másik nagy női szerepet is a jutalomra érdemesség sorába emelte egy jeles művész, a magyar színházi élet egyik nagy büszkesége: *Varsányi Irén*. Az ő Renthelm Ellája, a maga nagy szeretetével Borkman és a Borkmanék fia iránt: elsőrendű művészi alakítás volt. Varsányi Irén sok-sok igen különböző szerepet játszik a Vígszínházban, de sajnos sok olyant is, amelyben a maga egyéniségének bája megfoghatja ugyan szívünket, de a feladat nem mindenben méltó az ő választékos tehetségéhez. Renthelm Ella szerepe az volt. Ez az Ella már nem kemény, mint testvére, mivel egy férfit szeretett — az ő lényét már csak a szenvedés tölti el, szívében a megölt boldogsággal, a széttépett álmokkal. Varsányi Irén —

akit bátran nevezhetnénk a szív művésznőjének — könnyekig megindítóan fejezte ki szavaiban és egész magatartásában az őshajú Ella tönkrement életét, s ajkán ott rezgett a részvét az öreg Borkman iránt, szemében ott fénylett a szeretet az ő nála nevelkedett fiú iránt — s mikor a fiú elszakad tőle is: a fájdalom mellett azt az örömet is meg tudta éreztetni velünk a művésznő, amellyel a szegény Ella lélkét a szerelmes fiú boldogsága tölti el. — A Varsányi Irén szívből fakadó hangjai emelték magasra a poétalelkű francia Géraldy *Ezüstlakodalom* című drámájában a gyermekeiért élő-haló anyának finoman elgondolt alakját. Efféle szerepekben ma alig van párja Varsányi Irénnek, aki mélyen meghatóan tudta itt is éreztetni az anyai szív önzetlen szeretetét — a tiszta érzések legerősebbikét — s a gyermekek közönyében, meg nem értő viselkedésükben, másfelé kalandozó gondolataikban és vágyaikban megnyilatkozó mindennapi, de azért a szülőre nézve nem kevésbé keserves hálátlanság miatt érzett fájdalmat. A művésznő játéka e szép darabban és szerepben felejthetetlen marad mindnyájunknak, akik láttuk.

Cs. *Aczél Ilona*, a Nemzeti Színháznak úgy komoly drámai, mint könnyedebb vígjátéki szerepekben jeles művésznője, a Hevesi Sándor finom hangú, kitűnő kamara-darabjában, az *Elzevir*-ben aratott talán valamennyi alakításának értékét túlszárnyaló sikert. A negyvenéves Juliette asszonyt adja, ki azonban csak harmincnak látszik. Nagy fia van már — de szerelmének nemcsak emlékei, hanem vágyai is vannak még. Lényében ragyogó ugyan a modor bája, de kisebb az érzés mélysége. S *Aczél Ilona* ezt az igen ügyesen elgondolt alakot nagyszerű színpadi érzéssel, pezsgő kedvvel és megvesztegető bájjal keltette igazi életre, s mintha ezzel az alakításával tehetsége és hivatottsága megítélésének mérlegét a vígjátéki feladatok felé billentette volna.

Hettyey Aranka — aki szintén sok sikert aratott már vígjátéki szerepekben — a szóban lévő időszak során klasszikus darabokban több komoly munkát kapott. Közülök legőszintébb sikerét Sophokles *Elektra*-jában aratta. Az ő Elektrája nem a Jászai Mariénak utánzása volt. Igazi művész nem is akarja, talán nem is tudná elődjének alakítását másolni. S éppen az a körülmény, hogy egy-ugyanazon szerepet két művész, mindegyik a maga egyéniségének s eblől folyó felfogásának különbözőségéhez képest egészen különbözőleg adhat, mutatja, hogy a színész a maga munkájában nincs rabszolgaként kötve a szerephez, s ha a költő szavait kell is mondania, mégis éppen úgy önálló művészi feladatot végez, mint a festő, mikor az előtte lévő emberi arcot, vagy a természet képeit rajzolja, de úgy, a hogyan ő látja a maga szemeivel, a maga lelkén keresztül. — Az egyetlen, végletes

fájdalomtól gyötört és egyetlen rettentő gondolat rabjává lett Elektra jellemrajza a legérdekesebb színváltozatokkal van telve, szinte pazar gazdagságban. E változatok éreztetése — nehogy a játék egyhangúvá váljék — a legnehezebb művészi feladatok egyike, s ezt Hettyey Aranka igen jól oldotta meg. Dikéioja színes és változatos volt az árnyalatok hosszú során keresztül: gyötörő fájdalmában, hűgának bosszúra ösztönzésében, Orestes utáni szívfacsaró gyászában. A testvére vélt hamvait rejtő urna szorongatása közben emelkedett játéka a legmagasabbra — majd a visszatért Orestes felismerésének hatalmas jelenetében, ujjongó boldogságában: a drámai beszédnek széles skáláját csillogtatta. Külön dicséretet érdemel gesztusainak stílszerű plasztikája, ami a görög drámában nevezetes momentum.

Bajor Gizi-nek, ennek a nagy regiszterű művésznőnek három alakítását találta kiemelendőnek a bizottság — Herczeg Ferenc poétikus és elmés *Balatoni regé*-je — mely a Vígyszínházban kezdte volt meg pályafutását, Varsányi Irén felejthetetlen alakításával a Sió tündér szerepében — a Nemzeti Színházba telepítetvén át, itt a szóban forgó évkörben Bajor Gizi formálta meg a vásott, ötletes tündér-fickó alakját, melynél kevés illik jobban a lobogó temperamentumú művésznő egyéniségéhez. Alakításán szinte az athéni erdőbeli Puck shakespeare-i figurájának fénye és melege ömlött el, s pompás gesztusokkal kísért jól élező dikéiojában a sok kitűnő mondás mind nagyszerűen érvényesült.

Voinovich Géza zengzetes nyelvű, igazi történelmi levegőt árasztó, erős drámai szövésű *Mohács*-ában az ifjú királynét adta Bajor Gizi. Ez az alak — mint «a szélrázta ágon gondtalanul csivitelő két kis madár» egyike — a színpadon fejlik szerelmes asszonyt, büszke királynőt, lesújtott özvegyt, s ezt a lelki fejlődést Bajor Gizi a felfogás olyan biztosságával és a kifejező képesség olyan tökéletességével érzékítette meg, hogy ez a szereplése hatalmas ívben szökkenett magasra egyébként is gyönyörűen lendülő művészi pályáját. Ritka finomsággal eldudolt dala az I. felvonásban a soha el nem felejthető színpadi emlékek sorába került. De búcsúja is a III. felvonásban, s reménykedése és összeroppanása az V.-ben: egy nagy művészi tehetség szívbe markoló megnyilatkozása volt. — Ibsen *Solness építőmester*-ében pedig az öregedő mester házába, életébe betörő ifjúság képviselőjét, Wangel Hildát adta Bajor Gizi, kit sokoldalú művészi egyénisége erre a szerepre is egyenesen predesztinált. Hilda a maga szimbolikus jelentőségében az emberi lélek óriási birodalmát járja be, a fiatalos zabolátlanságtól kezdve, a poéti-

kus átérzéseken keresztül, a legmélyebb bölcselmi elgondolásokig. S Bajor Gizi játékában, szavaiban mindez gyönyörűen megnyilatkozott, egészen a démonikus vonásokig, amik szintén nem hiányoznak Ibsen ez egyik legérdekesebb alakjából.

Várad Aranká-nak — a mai művészi nemzedék ez egyik legkiválóbb tagjának — több alakítása éri el fényével a Greguss-jutalmi régiókat. Közülök a szó alatti ciklusban az olasz Niccodémi *Árnyék* című drámájában emelkedett legmagasabbra. E zseniális művészről diadalait, szinte páratlan érzelmű erejének és nehézségeket alig ismerő ábrázoló képességének nemes összhangja szerzi meg. Az *Árnyék* I. felvonásában a hogyan a gyógyulás titkát féltve őrző beteg asszony izgatottságát, vágyait és reményeit, gyanúját és aggodalmát, majd kitörő örömet láttatja és érezteti: az olyan színészi produkció, amit ritkán lehet látni. A II. felvonásban, férjével való nagy jelenetében a színeknek szinte elképzelhetetlen pompáját mutatja a művészről alakítása: egy darabig a végtelen boldogságot, azután a kimondhatatlan boldogtalanságot érezteti mesterileg. S a III. felvonás nagyszerűen fokozza a művészről diadalát. Szócsatája a másik asszonnyal — színre, hévre, erőre: a színpadi beszéd tökéletessége. De ami *Várad Aranka* egész pályájának egyik legszebb virága, legdrágább gyöngye: az játékának az utolsó jelenetben tündöklő mozzanata. Mikor elhagyja hűtlen férjét, el otthont: egy utolsó pillantással végig tekint a szobán, mintegy búcsút mondva minden zúgának. Ebben a futó pillantásban — mely valószínűleg nem szerzői vagy rendezői instrukciónak, talán nem is művészi számításnak, hanem inkább a páratlan művészi ösztönnek köszönheti felvillanását — úgy bontakozott ki előttünk egy összetört élet minden régi boldogsága és mostani keserve, mint ahogy képzeletünk elé tudja idézni egy darab kő a romná porladt templom egész nagyságát, s összeomlása jelentőségét.

S. Fáy Szeréna, a nagy stílus képviselőinek sajnálatosan ritkuló sorában a legkülönbek egyike. De a tárgyalás alatti időszakban kapott új szerepei közül nem tragikái erejével, hanem egy kedves magyar vígjátéknak, Szigeti József *Rang és mód*-jának hangulatába való kitűnő beleilleszkedéssel vívta ki a bizottság különös elismerését. A falusi nemzetes asszonyt adta, Erzsébetet, a gazdag Bannai uram régi módi viseletű hitvesét, s pompásan eltalálta a hangot, amely ezen a szerepen átvonul. E sikerült alak egyszerűségét és nemes méltóságát, kedvességét és fifikus voltát egyaránt kitűnően éreztette, egészen a szerző szándéka, s az okos és jó magyar asszony lélektanának örök törvényei szerint.

P. Márkus Emilia — a Greguss-jutalom multkori egyik nyer-

tese — immár jobbára új szerepkörben mozog, bár nem egy régiben teljes illuziót kelt ma is. Új szerepei közül kettő ragadta meg figyelmünket különösebben. Az egyik: Réville hercegnőé, Pailleron kedves *Ahol unatkoznak*-jában. Hogy valaki ezt az alakot — egykor Prielle Kornélia kitűnő szerepét — tökéletesen adhassa, ahhoz a fő kellék a választékos finomság: megjelenésben, fel fogásban, beszédben, humorban. Márkus Emilia játéka az egész vonalon ennek a finomságnak fényzőnében tündöklött, s ezzel aratott gyönyörű diadalt. Mindjárt megjelenése hódító volt: fején gyönyörű ezüstszerű paróka, s ugyanaz a szín csillogott finom szabású, régi divat szerinti hosszú ruháján; keblén nagy piros rózsza, nyakában halvány lila fátyol shawl, s mindezekhez kimenőre fehér hermelin köpeny. Szinte azt mernők mondani, hogy már az így nyújtott képért is érdemes a darabot megnézni. De a társalgásbeli szellemeskedést sem lehet különül élvezni, mint a művésznőnek a finomul élező szalon-beszéd hangján röpködő mondásai-ban. Ezt az elragadó játékot nézve, érezhettük, hogy az igazi művészet nincs korhoz és szerepkörhöz kötve. A ki egykor kitűnő Melinda és Ofélia volt, majd remek Gauthier Margit s azután utolérhetetlen Stuart Mária lett — abból, ime, nagyszerű Réville hercegnő vált, s úgy hódít ebben a szerepében, mint a hogy gyönyörködtetett, megindított, elragadott pályája eddigi fordulói. — Másik kitűnő új alakítása volt a nagy művésznőnek ebben a hat esztendőben a Nisard-tól «bájos szellemű»-nek nevezett Scribe *Egy pohár víz* című történeti vígjátékában. A hatalmaskodó, ármányos Marlborough hercegnét adta, ezt a rugékony szellemű és erős akaratú udvari dámát, kinek szívében egymás mellett és egymásra hatva élnek a vágyak: parancsolásra, szerelemre, bosszúra — s mindez megragadóan érdekes alakká sűrűsödött Márkus Emilia játékában. Művészi palettájáról egymás után kerültek elő gazdag változatosságban és élénk ragyogásban a színek, s egyesültek érdekes harmóniában, a hatalmas kegyencnő bukásáig.

S most kerítsük sorát a férfi-színészek kiváló alakításainak.

A hat évvel ezelőtti Greguss-jelentés *Uray Tivadar*-t «a magyar színészet egyik reményé»-nek nevezte. A bizottság örömmel állapította meg, hogy ez a reménység már erősen a beteljesülés útján van. Uray tehetsége — néhány nem neki való szerep után — mind fényesebben bontakozik ki s Ibsen *Kísértetek*-jében Osvald-ja nemcsak fontos állomás, hanem talán nevezetes forduló is pályáján, mert legbizakodóbb híveit is méltán meglephette alakításának grandiózus volta. A szerep patológikus mozzanataiban nem annyira azok

realisztikus élethűségével, mint inkább művészi önfegyelmekkel, mértéktartással hatott. A színész feladata itt valóban nem a testi tünetek ríkító és bántó kiszínezése, hanem a lelki küzdelem fokozása, éreztetése. S ez Uraynak oly kitűnően sikerült, hogy játéka, a sok könnyed feladattal megbízott fiatal művésznek a legkomolyabb tónusú szerepek eljátszására való hivatottságát bizonyította.

A legelső színpadtól immár másodízben — s úgy látszik végérvényesen — elpártolt Kiss Ferenc-nek Nemzeti Színház-beli két szerepét méltatta a bizottság. Egyik a Vándor Kálmán *Özvegy Farga Ábrisé* című egyfelvonásosában a hosszú orosz fogságból rongyosan, föl nem ismerve, boldog reménységgel haza érkező, holtak nyilvánított férfié, aki mikor észreveszi, hogy felesége, bár az ő emlékéhez hű, mégis jó szívvel nyújtja kezét az új férfinak — kiletét föl nem fedve, összetört szívvel örökre elhagyja faluját. A kissé valószínűtlenül végződő dramoletnek Kiss Ferenc játéka adott szárnyat, aki valósággal remekelt az Ábris alakjának élethű, művészi hatású megformálásában. — Másik kiváló alakítása volt Zilahy Lajos kedves *Süt a napjában*, a háborúból megtért vitéz Sámson Mihály módos gazdafi szerepében. Néma-játéka az I. felvonás végén, mikor szó nélkül, büszkén, méltósággal, nemes önérzettel megy be a templomba, — aztán gesztusa a II. felvonásban, mikor kigombolja dolmányát, hogy haretéri kitüntetései nyilvánvalók legyenek, — de általában egész viselkedése fényes eredménye volt a jól megfigyelésnek és a művészi intuíciónak, melyben Kiss Ferenc — a magyar parasztnak ma színpadjainkon egyik legtökéletesebb megismerélyesítője — általában párját ritkítja.

Herczeg Ferenc *Híd-jában* *Petheő Atilla* kitűnően sikerült Széchenyije keltett nagy feltűnést. Találó maszkja mindjárt nagyon jól hangolta maga iránt az érdeklődést. Széchenyi képe, alakja, mindnyájunknak állandóan szemünk előtt áll — akár testi, akár lelki szemet értünk — s Petheő bámulatos ügyességgel és szerencsével tudta ezt a képet, alakot megeleveníteni, mert játékaából a külsőségeken túl, a lelki hasonlóság sem hiányzott. Az I. felvonásban már láttuk szemében megvillanni Széchenyi históriai hivatottságának érzését, s néhány szavával megkapóan adott hangot reformeri programjának. Találkozásakor Kossuth-tal, jól éreztette a felelősségteljes államférfi komoly hazafiságát, a színészi póztól nem mentes ellenféllel szemben. A III. felvonásban, mikor már az önvád marcangolja szegény Széchenyi lelkét, látva, hogy az ő fáklyahordása nyomán csakugyan kezd tűzvész támadni — különösen finom művé-

szzettel, nem kis drámai erővel játszott, beszélt Petheő. Az utolsó felvonásban pedig Széchenyi lelki összeomlását megrázó módon ábrázolta és éreztette.

Ugyane darabban másik Greguss-jutalmi alakítást is láttunk: *Palágyi Lajos*-ét, a nádor kitűnő szerepében. A nádor a darabnak — mondhatjuk — *raisonneur*-je, aki bölcs is, és jó is, tekintélyt is tud tartani s kedves is tud lenni. Palágyi — szintén pompás maszkban — a szerző által megrajzolt körvonalakat az élet piros színével ékítette föl, s igen jól megfelelt a szerep minden követelményének. Elmondhatjuk, hogy a színpadi beszédnek ez a finom művésze ezzel az alakításával az első sorba emelkedett.

Hegedűs Gyula is a legszebben, legtisztábban beszélő magyar színészek egyike. Alakításaiban változatosságra kevésbé törekszik, legtöbbször magát adja, de egyéniségének rokonszenves volta rendszeren meghozza neki a győzelmet. Sok szerepet játszik, olyanokat is, amelyek egyáltalában nem méltók hozzá, de a szó alatti ciklusban volt mégis két szerepe, amikben játékát a bizottság fölemlítendőnek tartja. Egyik a Molnár Ferenc *Játék a kastélyban* című vígjátékában volt, mely darab nem éppen magasabb rendű erkölcsi tanulságot áraszt ugyan, de ötletessége tagadhatatlan. Hegedűs a darab vezető szerepét adta, Turai színműíróét, s mert ez alaknak fölényesnek és jó előadónak kell lennie: nagyon illett neki. Másik, említésre méltó szerepét, a rendszerint kellemesen könnyed, most azonban a filozofálás nagyobb mélységébe ereszkedő Heltai Jenő *Arckok és álarcok* című sorozatának egyik kis darabjában, az élet és halál örök problémáját tárgyaló dramoletben, *Az orvos és a halál* címűben kapta. A halált ábrázoló öreg kegyelmes úrhoz hívott híres orvos-professzort személyesítette meg, ki az alkalmat felhasználandó, megöli a halált, kinek azonban persze rögtön jelentkezik utóda. Hegedűs e szerepben is beszédművészetének természetességével hatott.

Rózsashegyi Kálmán ma a legnépszerűbb színészek közé tartozik, és méltán. A lefolyt hat év alatt is több új darab során volt fényes dicsőségben része — mi legkiválóbbnak tartott szerepét, a *Süt a nap*-beli tanítóét emeljük ki. Ennek a nehéz viszonyok közt élő, ám jó kedvét el nem veszítő, — mai divat szerint üzleteket kereső, de régi módi jó, becsületes lelkét meg nem tagadó, sok gyerekű tanító bácsinak alakját nem csak a lelke mélyéből önkéntelenül áradó, magyárosan zamatos, meleg humorral tette szívárványosan ragyogóvá, hanem nagy művészi gondnal dolgozta is ki. A szöveg minden tréfája pompásan érvényesült az ő ajkain — s mikor a rajta önzetlenül segíteni akaró emberi jósaágtól meghatva, zsebkendőjét szemére szorítva,

a falnak támaszkodik, s szava örömteljes, csöndes zokogásba fúl: bizony a nézőtérén is nedvesedni kezdtek a szemek.

A multkori Greguss-jutalom egyik nyertese, az öreg *Szentgyörgyi István*, színészetünk nesztora, Kolozsvár híres kedves színésze — a nyolevanon jóval túl bár, az elmúlt időszakban is kapott és vitt diadalra új szerepet. Itt, budapesti vendéggjátéka alkalmával láttuk játékában megelevenedni — ugyancsak a *Süt a nap*-ban — Pongé Juhász gazduramnak, a rideg szívű, kevély, gazdag parasztnak alakját. Zilahy jól meglátta s művészi rajzban állította be darabjába ezt az alakot, mely minden materializmusa mellett sem holmi vérszopó uzsorás, s csak az láthatja ezt a paraszti arisztokratát és társait olyannak, aki csupán felületesen ismeri a falu népét és semmi lélek-közösségben sincs vele. Pongé Juhász alakját Szentgyörgyi a magyarságnak mindig vonzó verőfényében fűrdette meg, s ezért váltak előtünk felejthetetlenné játékának egyes mozzanatai: mikor hegyesen tartott szivar-szopókájával szájában nagy parolázások közt beköszöntött a pap udvarába, — mikor naivul eldicsekedett a lányának vett «ongorá»-val, — mikor lovagolva ülve székén, igyekezett megkötni a tanítóval a férjhezadási üzletet, — mikor hátratett kezében forgatva botját, mustrálta az eladónak vált házat, mit ő a lajbi-zsebből is ki tudna fizetni, — s mikor végül dőlyfösen, sértődötten le-büdösparasztotta a vele szóba állni nem akaró legényt, és tehetetlen mérgében nagyot rugott az útjában álló vizes kannán... A búcsúzó Szentgyörgyi játékát nézve, a gyönyörködés mellett elszorult szívünk arra a gondolatra: vajjon nem egy egész fajta, nem egy egész művészi világ, nem egy történelmi korszak búcsúzik-e vele?!

Gál Gyula a színpadi részletrajznak nagy mestere. Nála változatosabb színpompában alig tudja valaki föl sorakoztatni az életet jelentő deszkákon a legkülönbözőbb alakokat — a hatalmas Julius Césartól a képzelgő bolond Malvolióig. Mindig kitűnően játszik — a legnagyobb gonddal elkészülve — a lefolyt évjáratból mégis három új szerepe különösen kivált. Ezek egyike a Voinovich *Mohács*-ában a sánta Báthory nádoré. Az alak jellemrajzának alapszínét megadta a szerző — ezen túl az előadó művész érdeme volt, hogy a dacos, gögös nádor valósággal kikelt sok százados sírjából, s lángot fűjt «a soha kardot nem kötött nótáros» Verbőczy ellen, aki miatt őt letették a nádorságból, — s elhittük neki, hogy inkább elveszteni az országot, csak Szapolyai ne győzzön. Másik remek szerepét egy egyfelvonásos kis drámai rajzban, a Harsányi Kálmán *Páter Benedek*-jében kapta. Gál Gyula művészi játékában érezni véltük a XV. század történelmi levegőjének, a renaissance-nak áramlását, mikor

elénk állította az öreg fehér barátot, Mátyás király könyvmásolóját, aki egész életében tudományos kódexeket pingált, pedig fennszárnyaló lelkében a nagy római poéták és Petrarca bűvös versei visszhangzottak. Egyszer aztán Attavante, a híres miniatűr-képiró a király nevében megbízza az öreget a *Divina Commedia* másolásával. A páter eleinte húzódozik, de esteli mécsesénél el kezdván olvasni az új könyvet, a reggel is ott találja még mellette az átszellemült szerzetest. Gál Gyula egyetlenegy vonást sem ejtett el, s nagy művészi öntudatossággal rajzolta meg az egész alakot — de külön ki kell emelnünk némajátékát a Dante olvasása alatt, aminél szebbet, tökéletesebbet alig láttunk még színpadon. — Nagy feladatot oldott meg igen jól Gál Gyula a *Velencei kalmár*-beli Shylock ábrázolásával. Nagy súlyt helyezett az alak rajzának fő vonalaira is, de ez persze nem zárta ki, hogy minden jelenetét is a szokásos gonddal, lelkiismeretességgel ki ne dolgozza. A Tubal zsidóval való találkozásakor kitűnően érezte Shylock lelke indulatának sokszínű hullámzását. Láttuk benne az apai szív vergődését, de láttuk rettentő kapzsiságát is, mely nagyobb csapásnak érzi kincsei elvesztését, mint lánya szökését. De míg ezek az érzések lesújtották, addig a keresztyén Antonio kalmár bukásáról szóló hírek nagyszerűen kifejezett kaján örömmel töltötték el bosszúra szomjas sötét lelkét. A törvényszéki híres jelenetben is kitűnő volt Gál játéka. «Hivd a zsidót» — parancsolja a doge, és jön Shylock. S hogyan jön! Nem csak egyszerűen befordul az ajtón, nem is színpadias nagy lépésekkel közeledik, nem rohanva jó — hanem úgy suhan be, mint valami macskafele ragadozó, amely vért szimatolva készül prédájára ugrani. Derekat meggömbíti, vállait lehúzza, s nyakát meghajtva bár, fejével fölfigyel és szinte nesztelen, rövid, gyors léptekkel közeledik. Ebbe a néhány pillanatig tartó néma mozzanatban Gál olyan igaz képet tárt elénk a gaz velencei zsidóról, hogy ezt a játékot igazán indokolt, megörökíteni a következő színész nemzedékek okulására.

Ódry Árpád-nak, a Nemzeti Színház oszlopos tagjának három szerepével kívánunk foglalkozni. Az egyik a Gyulai-centenárium alkalmából a Kamara Színházban rendezett ünnepi est egyik fénypontja lett, a *Vén színész*-ből dramatizált apróságban. Dávid, a kopott, öreg, eszelős színész ennek a monológnak hőse, aki egyszer régen. Othellót játszva, igazán megfojtotta Desdemonát, kedvesét az életben, mikor a sugó besúgta neki a leány hűtlenségét. Dávid börtönbe került, de mint őrltet elbocsátották, s a kis darabban, kocsmai hallgatósága előtt elmondja élete bús tragédiáját. Ódry színjátszó ereje igazi drámává tette ezt a novellából kiírt magánbeszédet, s nemcsak a

közönséget ragadta el, hanem föllelkesítette a kritikát is. — Másik két hatalmas alakítása Ódrynak: *Hamlet* és *III. Rikárd*. Felfogása Hamletet illetőleg körülbelül a Zacconiéval, a nagy olasz színészével egyezik. Siessünk hozzá tenni, hogy ha Zacconi egyes helyeken — például az Ofélia temetése jelenetében — talán különbeket produkált is magyar kollégájánál — egészben véve, a művészi igazság szempontjából Ódrynak adhatjuk az elsőséget. Egyikőjük sem esett abba a hibába, hogy Hamletet szavaló hőssé, vagy túlon-túl elmélkedő filozóffá tegye. Mindketten fiziológiai alapra fektetvén Hamlet bosszúra szomjazó, de tépelődő és elernyedő egyéniségét: ezzel nemcsak a modern ember lelki világához hozták közelebb a dán királyfit, hanem talán a Shakespeare *Hamlet*-jét is inkább megközelítették. Ám Zacconi nagyon is kiélezte a patológiai vonásokat, kelleténél erősebben — a szellemjelenetben a térden csúszó rángatózásig és fogvacogásig — színezve a neuraszténiát, míg Ódry, bár már megjelenésében is igen találóan tünteti föl gyötrődő lelke testi visszahatását, a színpadi hatás kedvéért semmit sem áldozott föl a művészileg szépből. Ódry alakításában olyan Hamletet láttunk, akinek homlokán valóban ott ragyog a «dicső ész» fénye, s magatartásában elszoruló szívvel érezzük ennek az észnek hánykódásait. Beszédéből, gesztusaiából, egész játékából nagyszerűen lép eléink most az előkelő udvarfi, majd a nemes hős, s a mélyen gondolkozó ember. Fénypontja alakításának a nagy monológ előadása, mit ha a szöveg jó ismerője odaadóan figyel, nagy lelki gyönyörűséggel élvezheti azokat a kifejezésbeli, hangsúlyozási finomságokat, mik szépen ékítik a beszéd-technika ez elsőrendű virtuózáinak gondos szövegmondását. Finom gesztusai és kifejező arcjátéka pompás kíséretül szolgálnak ehhez a művészi produkcióhoz.

A legmagasabb csúcspontot azonban, ahová Ódry eddigi művészpályáján feljutott: *III. Rikárd* alakítása jelenti. — Felfogása a véres Rikárd alakjára vonatkozólag vitathatatlanul tökéletes és ábrázoló képessége szerencsésen segíti játékában. Ferde vállú, santa lábú, torz Rikárdja — akit Petőfi, Egressy játékaról szóló ismeretes bírálatában «a gázság tökélye»-nek nevezett — elejétől végig fantasztikus méreteket ölt, s szinte emberfölöttiségében nemcsak imponál, hanem valósággal megrázóan felelmetessé válik, akinek el tudjuk hinni még a hihetlent is, a koporsó melletti híres jelenetet. Itt valósággal a mesebeli gyilkos tekintetű baziliszkus kigyót látjuk megelevenedni Ódry Rikárdjában, aki mikor gyűrűt húz Lady Anna újjára — kinek férjét s ipát ő ölte meg — még fizikai értelemben is kancsalúl tud nézni, s a mennyasszonyává tett özvegy ru-

hájának szegélyét csókolva, megértjük, hogy a szerencsétlen asszony nem bír menekülni a lenyűgöző gonosz bűverő elől. A képmutatást általában drámai tökéletességgel érezteti Ódry az egész darabban, ott is, amint az általa megölt VI. Henrik holttestét csókolja a nyílt koporsóban, — majd mikor a II. felvonásban az ő közbejöttével megölt testvérenek, Clarence-nek, halálát álnok jajgatással bejelenti, s a III. felvonásban, ahogy a korona elfogadásától látszatra vonakodik.

Játékának, egy hatalmas összefoglaló keretben, rendkívül sok apró, kitűnő mozzanatra van, amik egy-egy előadáson bizonyos változáson is mennek át. Mert akármennyire öntudatosan alakít is — hosszú előtanulmányok nyomán és sok próba után — egy színész, szinte lehetetlen, hogy ugyanazt a szerepet minden alkalommal minden kis részletben egyformán adja. A hangulat, a testi és lelki diszpozíció, természetsszerűleg különböző lehet, s amellett az alkotó képzeletnek is támadhatnak újabb ötletei, amik a színpadi részletrajznak időnkénti módosulását eredményezhetik. Ezért azok az egyes mozzanatok, amiket itt most Ódry III. Rikhárdjáról felsorolunk, talán nem voltak benne minden egyes előadásbeli játékában, egységes képbe foglalásukat azonban indokoltnak tarthatjuk.

Kitűnő részlet, mikor Rikhárd boldogan tudomásul veszi, hogy Buckingham herceg, ez a jelentékeny ember, hívéül szegődik. S remek az is, mikor aztán később ördögi nyugalommal felrúgja a vértengerben tovább gázolni már nem akaró, s inkább a maga jutalmát követelő kegyencet — még emlékezetét is elintéztén egy kézlegyintéssel, s egy pehelyfúvó ajk-mozdulattal.

Nagyon jó a III. felvonásban Rikhárdnak királyi kisöccseivel való jelenete, mikor az ifjú yorki herceg elkéri tőle törét, s mikor aztán a fiúk félrevonulásával ő elgondolkozva, némán játszik kardja markolatával, s mi már előre láthatjuk, hogy ez a nagyravágó gaz nagybátya még ki fogja ontani a szegény gyermekek véré is. Ugyanitt, később, mikor Rikhárd a falhoz lapulva, lesben kihallgatja Buckingham és Catesby beszélgetését arról, vajjon a nevesebb államférfiakra lehetne-e számítani az ő érdekében — a vérszomjas tigris készülődését látjuk, a legfényesebb művészet tükrében. Hastings elfogatása után a következő színben kitűnő folytatása a játéknak: itt a tigris már ráugrik egyik gyanútalan áldozatára.

A IV. felvonásban Ódry nyomorék Rikhárdja már kezdi bontogatni hősiessége szárnyait. Harctérre indulásának az a mozzanata, mikor lelkileg eltiporja útjába álló, s keservében átkozódni kezdő boldogtalan anyját, — majd az elszántan harcoló király — ki előbb gonoszságában volt félelmetes, majd az álmjelenetben a bűnbánat

lelki kínjaitól mardosva, keltett szorongásával és hörgésével rémületet — most mint lebilincselően imponáló hős emelkedik a félelmetesség tragikai magaslatára. S ezzel tökéletessé kerekedik Ódry játékában Shakespeare vérengző, emberiességéből kivetkőző, de az emberi karakter kereteibe mégis beleképzelhető Rikhárdja.

Ezzel végére is értünk szemlénknek, melybe nem foglaltuk bele az időközben elhunyt egy-két kiváló színjátszónak azt a néhány alakítását, ami egyébként szóba kerülhetett volna. De főlemlítendőnek tartja még a bizottság három jeles művésznök: a nagyon jelentékeny színpadi képességekkel bíró *Csontos Gyulá*-nak, — a finom társalgásban és a komikai feladatokban egyaránt kiváló *Góth Sándor*-nak, — s a felfogásban és előadásban egyként választékos *Törzs Jenő*-nek nevét. E művészek nem jutottak ebben a hat évben ahhoz, hogy Greguss-jutalmi alakításokat produkálhassanak — de hogy talentumukkal a jutalom irányában mozognak: az kétségtelen.

A felsorolt 18 művésznök és művésznőnek a fentebbiekben méltatott 28 alakítása közül a bizottság — a meghívott szakértők javaslatával is megegyezőleg — egyhangúlag, a legteljesebb egyetértéssel *Ódry Árpád III. Rikhárd*-ját találta mindenképpen olyan színészi alkotásnak, amely fenntartás nélkül megérdemli azt a kitüntetést, azt a koszorút, amit a Kisfaludy-Társaság Greguss-jutalmá jelent. A bizottság ajánlatát a Társaság is vita nélkül magáévá tévén, mult évi decemberi rendes ülésében ennek az alakításnak ítélte a jutalmat, s határozatát — a szabályzatnak megfelelően — december 29-én, az alapítók egybekelésének napján hirdette ki nyilvánosan.

A színházi közönségnek mindjárt másnap. *III. Rikhárd* előadásán, alkalma nyílt a Kisfaludy-Társaság döntését, a jeles művész ünneplésével megpecsételni, ami csak emelheti a kitüntetés jelentőségét. A Greguss-jutalom pénzbeli értéke, sajnos, teljesen semmivé mállott a nehéz idők ránk zúdult rettenetes özönvizében. De a kitűnő művész bizonyára büszke lesz a jelentőségében mitsem veszített szép erkölcsi jutalomra, amely akkor jutott részéül, mikor pályájának még bizvást sok további fényes diadalát remélhetjük.

Szász Károly. •

IRODALOM.

A megszállt területek irodalmából.

Kisbán Miklós: *Reggeltől estig*. Regény. Kis 8-r. 177 l. Cluj—Kolozsvár, Erdélyi Szépművés Céh kiadása, 1927. — Gyallay Domokos: *Vaskenyéren*. Történeti regény. Pásztortűz-Könyvtár 9. sz. 8-r. 181 l. Cluj—Kolozsvár, 1926. — Milkó Izidor: *A miniszter barátja*. Mosolygó történetek. 8-r. 271 l. *Firenzei eset* és egyéb elbeszélések. 271 l. *Asszonyok*. Novellák és más írások. 276 l. *Baedeker írásaiból*. Novelisztikus dolgok és cikkek. 271 l. *Spekuláné és társai*. Régi és új figurák. 271 l. *Írók és könyvek*. Novellák és tárcák. 272 l. Mind a hat kötet Subotica—Szabadka, 1924. — U. ő: *Ketten*. Képek, jelenetek. 8-r. 288 l. Subotica—Szabadka, 1928. — Jankovics Marcell: *Az udvari bolond*. Kis történetek. N. 8-r. 283 l. Pozsony, 1926.

A megszállt területeknek egyre gyarapodó magyar nyelvű irodalmában művészi értékre nézve alighanem Kisbán Miklósnak *Reggeltől estig* címmel most megjelent regénye a legkiválóbb alkotás. A kezdet nehézségeivel küzködő s a hátsóbb sorokból váratlanul első vonalba sodródott író társai között ő már egy sikerekben gazdag írói múlt gyakorlatával a tehetségnek és tanultságnak sok fényes adományával jelent meg.

Regénye a Chiemsee partján történik, a modern művészet evolúciójának egyik klasszikus földjén. A regénynek egységbe fogó eseménye nevezetesen a mai idők zűrzavaros, bonyolult lelkét kifejező, váratlan fordulatokkal és diszharmóniákkal zsúfolt új zeneért vívott harc, — az új zeneírásnak irányt szabó «Mű» diadalra juttatásáért folytatott küzdelem. Szimbólikus tartalmában arra világít rá, hogy az új művészet diadalszekere emberszívéken gázol keresztül. győzelme emberi idegeket és életeket kíván áldozatul. Elbbe a témába egy másik érdekes tétel szövődik bele: két leánytestvér szerelme ugyanegy férfiba, még pedig ikreké, kik közt megmarad a lelki közöségnek az a végzetes formája, hogy rögtön megsejtik egymásnak még ki sem alakult gondolatait is, és ez folyton résen álló gyanakvásra sarkalja őket egymás ellen. A két testvér felé a művész, az alkotó zseni lelkének kettőssége tárul ki: egyik felé érzéki szerelmének

követelő, mohó hevessége, a másik felé művészi együttérzésének tiszta lelki volta.

A két nővér, a Mester özvegye és sógorasszonya, együtt él tóparti villájukban s minden gondjuk a Mester emlékének kultusza. A testvéri szeretet mintaképeit látja bennük a világ; az író pedig előrebozsátva a történetnek ezt a komplikálatlan, világ elé táruló formáját, bevilágít a szívek titkos rejtekeibe s feltárja, hogy mennyi emberi gyarlóság, az önzésnek mennyi kegyetlen parancsszava lap-pang a testvéreknek e magasztos küzdelme mögött. Mert a két testvér között is nyíltak mély szakadékok, az ő lelküket is eltöltötte az előkelően nyugodt felszín alatt háborgó keserű gyűlölet egymás ellen. Akik a testvéri szeretetnek, az egymás iránt tanúsított végnélküli hűségnek példaképei gyanánt élnek a köztudatban, azoknak mind-egyikét az a tudat emészti, hogy életét a másik tette tönkre.

Mindketten a Mesterbe voltak szerelmesek, ki egy hirtelen fellobbanásában Mária kezét kérte meg. Magdolna érzi, hogy ő lett volna méltó és megértő társa a Mesternek s képtelen elfojtani lelkének keserű vádját, hogy Mária elrabolta tőle WALTERT. Mária érzése hamar lehül a házaselet folyamán, Magdolna mindvégig alázatos, megértő és odaadó hűséggel ragaszkodik a Mesterhez. Mikor megjelenik körülükben egy daliás Zeppelin-hadnagy s Magdolna látja, hogy nővére érdeklődni kezd iránta, mélyebb vonzalom nélkül is hozzámegy az ifjúhoz, csak hogy a Mester nyugalmaát fenyegető katasztrófát elhárítsa. Mária így is szemet vet sógorára. Ez s a Mester elnök-jének elborulása néma küzködésbe, önmardosásba dönti mindhár-mójukat. A szenvedély fellángolása még egyszer Mária karja közé hajtja sógorát, aztán ezt öngyilkosságba kergeti az önvád. A két asszony egészen a beteg Mesternek él s a nő szívósságával rejtegetik betegségét a világ előtt és küzdik ki számára a diadalt. Halála után is együtt élnek, emlékeikben és emlékeiknek, melyek áthidalhatatlan szakadékokat vájtak közéjük.

Az egész történet a nővérek lelkében egy nap alatt feltámadó emlékek során pereg le előttünk. A szerző feloldva a megszokott epikai formát, előrebozsátja a történet vázát s aztán egészen filmszerű elgondolással játszatja le az egész történetet. A két nővér élete szűk területen: kastélyukban, parkjukban s a tópart egy-egy részén telt el. Ezeknek egy-egy helyéhez kapcsolódva feltámadó emlékekből szövődik össze, a helyekből asszociált képekbe sűrítve játszódik le az egész történet. Itt valóban megszólalnak a kövek s napról-napra visszaidézik a multat. Az író egy szép képpel érzékelteti a testvéreknek ezt a napról-napra visszaszálló emlékezését: «Végig suhant

a gondolkozása az egész életén, ahogy hosszú fasor végéről visszanez az ember és egyszerre az összes fákat látja, amelyek alatt elhaladt, az árnyakat, a fényeket, melyeken végig jött.»

Az eszmélkedőbb természetű Mária nemcsak újra látja sorsát, hanem elmélkedik is rajta. Fölveti a kérdést, hogy mik formálják az ember sorsát: külső véletlenek-e vagy belső ismeretlen öntudatalatti erők? Szerepet cseréltek volna-e, ha a végzet nem őt, hanem Magdolnát vezetí Walter karjába? A felelettel természetesen adósa marad neki a sors, nekünk az író. Nem alakul ki tisztán előttünk a szerző erkölcsi álláspontja sem hősnőivel szemben. Máriát kétségtelenül jobban kedveli nemcsak a sors, hanem az író is. Részétül juttatja azt a boldogságot, hogy harmónikus lélekkel tekinthet vissza a múltra; érzi, hogy szép volt az élet, mert szeretni tudott s kölcsönös, teljes, egész világát betöltő szerelennel találkozott, egészen asszonnyá lehetett. Látja, hogy mennyivel tragikusabb volt Magdolna élete. Ezt minden értéktől megfosztotta a sors, «mert soha, semmikor sem ajándékozta meg a teljesség fölmagasztaló gyönyörével». De hogyan jutott Mária a teljességnek ehhez a fölmagasztaló gyönyöréhez? Testvérének megrövidítésével: olyan úton, mely idegennel szemben is a vétek útja, hát még testvérrel szemben! Magdolna kétségtelenül ridegebb természet, mint nővére, de csorbítatlan hűséggel él benne önfeláldozó, szinte megsemmisülő alázatként nyilvánuló szerelme a Mester iránt. Ezért bizonyára nem érdemli meg, hogy boldogtalanabb legyen testvérénél s a maga életének örömeit hintse első áldozatúl a bálványozott férfi dicsőségének oltárára.

A regény sok kiválóságát megnyilatkoztatja írójának. A lélekelemzés szabatossága és finomsága, a művészetért való rajongásnak nemes emelkedettsége, az egészet beárnyaló hangulatnak elégikus bensősége s előadásának itt-ott színpompás festőisége gyönyörűséggel tölt el. Annál visszásabban érint előadásában a sok provinciálizmus. Ez népies tárgyú vagy általán az erdélyi életből vett munkában még megjárna, de itt igazán nincs helyén. Ilyesmik: «ma kellett azok kinyílnának» (35. l.), «kötelessége a nagy halottal szemben egészséges, főleg munkaképes kell maradjon» (71.), a sok után többeszám használata («sok habok fölött» 80. l., «sok napok teltek» 108. l.), s az ilyen vonzat-elvételek: «érdeklődik . . . leányért» (38.), «felügyelni a kúrát» (141.), «gyűlölt ezekkel együtt ülni» (160.) egészen céltalan eltérések az irodalmi magyar nyelvtől.

Kisbán Miklós regénye semmi vonatkozásban nincs a magyar étellel és földdel. Gyallay Domokos Erdély nagy sorsfordulókban gazdag történetének egyik legérdekesebb szakából, a Habsburg-

uralom berendezkedésének idejéből veszi regényének tárgyát; amikor megindul a szegénység kiszípolyozása, megkezdődik a lélekvásár, a régi magyar erkölcsöket kiszorítja az újmódi, az udvarházak puritán lakóit címek és rangok kápráztatják el s munkához látnak a kapaszkodók. Az író egy család, a Thoroczkayak körében állítja szembe az új világ hamis csillogását a régi világ puritánságával. A család egyik tagja, Mihály, a nagyratörő s fondor lelkű consiliarius, báróságot akar szerezni a családnak s hogy ehhez a mód is meglegyen, a torockói bányászoktól vasdézmát akar megítéltetni Bécsben a maguk számára. A város régi kiváltságlevelét a család rejtegeti s így követelésük jogtalanságának tudatában indítják meg támadásukat a jobbágysorban igaztalanul szenvedő torockóiaknak még szívtelenebb kizsárolására.

A család és a város küzdelme szolgál a regény főcselekvényeül. Az élet-halálharcot egyik oldalról a consiliarius álnoksága mozgatja, másik oldalról egy torockói nemes ifjúnak, Koncz Miklósnak makacs erélye vívja meg. Segítőtársai is vannak e küzdelemben, elsősorban szerelme, a bíró leánya, s egy derék hollandi származású császári tiszt, kik mindketten áldozatul esnek a magyarság ügyéért. A város küzdelme a regény végén a Rákóczi-fölkelés folyamába szakad s a szegény bányászokat megalázza és kifosztja Rabutin.

Ezt a főeseményt változatos apróbb képek élénkítik, melyeknek mindegyikén fel-felcsillan egy-egy, a kort jellemző szín. Az akkori erdélyi magánéletnek, a torockói bányászságnak, a nemesi udvarházak világának érdekes képei vonulnak el előttünk s némelyik erős hangulati nyomot hagy maga után. Bizonyára mélyen lelkébe vésődik a regény minden olvasójának a torockószentgyörgyi vár fényes vendéglátásának pompás leírása; különösen az a jelenet, amint a tánc dajesből átesap tüzes magyarba. Ez a leírás szinte a szelfordulás elemi erejével ragad bennünket is a tánc forgatagába, az önfeledt mámor duhaj nekivadulásába.

Szinte rovására is esik a szerkezetnek ez a sok apró képre tagolás, valamint a regény végén az események szálainak mintegy sebtiben való összerántása, a történet későbbi fejleményeinek krónikás összefoglalása. A szerkezet teljes felbomlása mellett a költői igazságszolgáltatás, az erkölcsi elégtétel-vevés hiánya is visszasan érint bennünket. Koncz Miklós, bár a legnemesebb szándékból, de mégis mindenkit bajba ránt s végül mégis csak neki sikerül épen megmenekülnie. Csak komikus költeményben fogadhatjuk el erkölcsi érzésünk tiltakozása nélkül az olyan megoldást, hogy a képzelgéseitől elvakított Csóri vajda a többivel mit sem törődve s fügét mutatva menti bőrét a bajból.

A regény szereplőinek száma is nagyobb annál, hogysem elmélyedőbb jellemrajzot nyújthatna bármelyikről is. Legkevesebbé élő alak Judit, a bíró leánya, kit pedig legnagyobb rokonszenvvel rajzol. Ez a méltóságos, büszke nyugalmú, szép fehér leány inkább elvont eszme, mint élő alak. De általában jó érzéke van az írónak az igazán jellemző sajátságok kiemelésére, úgyhogy néhány vonással is élővé tudja formálni legtöbb alakját. A sok jellemzetesen erdélyi vonásokat mutató szereplő közt különösen Szaniszló alispánnak jóízű, tréfára mindig szer. eszével másoknál mindig elébbjáró eredeti figurája tűnik ki.

Külön, nagy ékessége a regénynek szeplőtelen tisztaságú magyar nyelve s egyszerű és mégis hatásos előadásmódja. Jóízű, zamatos erdélyi beszéd ez, meg van adva sava-borsa, a nélkül, hogy el volna fűszerezve. Nyelvében folyton fel-felbukkan egy-egy kedves székely kifejezés vagy fordulat, de nem sallangként, hanem a szöveget ékesítő szín gyanánt. Friss erdélyi levegő árad az egész könyvből.

A szerbektől megszállott délvidék magyar írói közt korban és tehetségben, buzgóságban és megbízhatóságban egyaránt Milkó Izidor áll az élen. A béke éveiben ritkán szólalt meg, de amit írt, ízlés, műveltség és szellem tüntette ki. Nemcsak meglepő, hanem mélyen meg is indító öreg korának termékenysége, ha azokra az indítóokokra gondolunk, melyekből ez a termékenység hazánk katasztrófája után fakadt. A magyar irodalom legszebb hagyományaiban növekedett öreg író, a boldog békeévek magyar kultúrájának részese és munkása egyszerre idegen világban találja magát, de keze nem ejti el csüggedten a zászlót, hanem feltartja s mutatja vele az utat a szétágazó ösvényeken tétován próbálkozó ifjabbaknak. 1924-ben egyszerre hat vaskos kötetet bocsátott közre, melyek annyit mindenestre megérdemeltek volna, hogy nálunk is kövesse egypár méltányló szó megjelenésüket, s a napokban is egy újabb kötete került ki a sajtó alól.

Milkó Izidor legkedveltebb formája az elmés, aforisztikus párbeszéd; ebben legszabadabban nyilatkozhatik életbölcseisége, kételye s ironizáló hajlama. Életbölcseiségét sok forrás táplálja: kor, széleskörű műveltség, világlátottság, pompás megfigyelő képesség és emberismeret. Még ez a lehiggadt életbölcseiség is meghökkenve áll azzal a felfordult világgal szemben, mely egyszerre körülvette, s tréfájának és ironiájának leple alatt sokszor mély keserűség rejtőzik. Ez ad egy-egy csüggeteg sóhajt az egyébként derűs lelkű író ajkára: «az élet még a halálnál is szomorúbb», «legjobb nem öregedni meg», «olyan jó dolog felejteni.» Sokszor sóhajt vissza azokba az időkbe, amikor még «ember volt az ember.»

Sűrűn foglalkoztatják az emberi elnének a megváltozott időkkel járó változásai, — ahogy mondani szokás : a mai mentalitás furcsaságai. Kifigurázza a «közművelődni» vágyó újjgazdagoknak komikus csetlését-botlását annak a mulasztásuknak pótlásában, hogy nem születtek művelteknek (*Spekuláné*). s a gazdagság és szegénység fogalmának összezavaródását a megváltozott világban (*Beszélget a szegény ember és a gazdag ember*). Egy másik kötete (*Asszonyok*) csupa olyan dolgozatokat tartalmaz, melyek asszonyi gyarlóságokat, a női lélek felszínesebb vonásait gúnyolják. Még gyakrabban veszi tollhegyre a közéletnek komikus apró jelenségeit : széllal bélelt, csalafinta törtetőket, egy-egy nagyfejűvel való ismeretség legendás hírében sütkérező s ezt tőke gyanánt kamatoztató kis érvényesülőket, a jó vidék ténykedési lázát a jótékony-egyesületesdi s a jubileumi- és bankettrendezés terén. Vidám, tréfás kedve, elnés életbölcsesége gyakran zavartalan derűvel példázza, hogy minő badarság az emberek részéről komplikáltaknak tartani egyszerű dolgokat s félni a boldogtalanságtól, mikor oly kevésből áll a boldogság. Minden tréfálkozás és irónia mellett is, mellyel társadalmi kérdésekről ír, kiérzik e tárgyú dolgozataiból emberszerető, meleg szociális érzése is.

De legszívesebben s leggyakrabban az irodalommal s a könyvvel kapcsolatos kérdéseknél időz. Világlátott ember ; sűrűn visz írásai-ban külföldre s gyakran áll meg velünk a művészetnek egy-egy remeke előtt. Okos és finom műveltségű író, sok szellemes észrevétellel társadalmi és irodalmi félszégekről és hibákról. Nagyon változatos azoknak az irodalmi kérdéseknek köre, melyekről elmélkedik ; sok kedves emléket elevenít fel, így Balázs Sándorról, a szeretetreméltó humoristáról s a Káveforrás és Kapucinéria írói köréről. Gyakran figurázza ki egy-egy sikerült stílparódiával a modern irodalom és művészet furcsaságait és ferde törekvéseit s szívesen tesz egy-egy elnés célzást élet és irodalom kettősségére s azoknak komikus botlása-ira, kik olvasmányaik világát keresik vagy akarják megvalósítani az életben, az irodalom elvontságait életként akarják megjátszani.

Formában is nagy változatosságot mutatnak ezek a dolgozatok, a terjedelmesebb novellától a karcolaton, kis jeleneten, aktuális eseményekhez fűződő elmefuttatáson át egészen az anekdotáig, sőt a gondolatig. Sokszor meglátszik rajtuk, hogy csak egy-egy ötlet formásabb feltalálására készültek ezek a novellisztikus körítések.

Tisztán párbeszédeket tartalmaz utolsó kötete, erre utal címe is (*Ketten*). Alapjukban véve ezek a párbeszéd-ek történelmi intimitások, amik iránt egyébként is nagy vonzalmat tanusít az író. A beszélgetők életköre szerint öt csoportot vesz fel s mindegyik négy-

négy párbeszédet tartalmaz. Az első csoportban (*Trónok és költők*) a trón és szellem fejedelmei állnak egymással szemben s az utóbbiak kissé fölényesen kezelik az előbbieket. A második csoport (*Családi jelenetek*) történelmi alakok párbeszédeiben mintegy kiábrándító oldalát mutatja a családi életnek a nők kicsinyessége, könnyelműsége vagy konoksága miatt. Itt a párbeszéddek is csipősebbek és élezettebbek, mint a többiekben. A harmadik csoport (*Szerelmesek*) párbeszédei a köztudatban eszményi színben élő művész- és költőszerelmekben villantják fel az örök női gyarlóságot; a negyedikéi (*Irodalom*) a jelen irodalmi viszonyok visszasságait ironizálják, főként a szerző és kiadó szempontjainak tréfás szembeállításával. Az ötödik csoport (*Találkozások*) a *Velenicei kalmár* folytatásául Shylockot s Antoniót barátkoztatja össze s Goethe és Beethoven, Heine és Rothschild báró, Robinson és Defoe beszélgetésében élesen világít bele egy-egy írói lélekbe.

Sok elmésség és ötletesség, sok finoman jellemző és élesen megvilágító van ezekben a párbeszédekben, melyek sokban emlékeztetnek Anatole France-ra, modorára, szkeptikus bölcselkedésére s fölényes ironiájára, de teljesen távol áll a szerzőtől France nihilizmusa. Formailag is igen sikerültek ezek a dialógusok; nemcsak formásak és elevenek, hanem folyásuknak megvan az a belső sodra is, mely az egész párbeszédet át viszi magával érdeklődésünket.

A megszállott felvidék közéletének s irodalmi mozgalmainak egyik lelkes vezérférfia, Jankovics Marcell is közrebocsátott egy testes kötetet novellisztikus dolgozataiból (*Az udvari bolond*). Művelt, világlátott ember, eleven leleményű író, de nem vérbeli elbeszélő. Történeteiben a legtöbbször van bizonyos keresettség, kiészeltség; sokszor erősen éreztetik, hogy egy-egy gondolat vagy tanulság példázására készültek, előbb villant fel a gondolat s csak azután szabta rá a mesét az író. Ennek az eredményeül a történet végén a hős gyakran egészen fogalomná csenevészedik.

Leleményének mesterkeltségehez hozzájárul sokszor körülményeskedő, nehézkes előadásmódja. Mindenhez, amiről beszél, magyarázatokat fűz, pl. : a boa, melyet a grófnő nyakába vetett, kék róka volt; a fauteuil, melyre lábát felhúzta, empire; cigarettája parfümmel volt átitatva. Meleg, szép szavai vannak a költészet, a magyar nótávarázshatalmának éreztetésére, de furcsa anakronizmusként hat, hogy messze mult időkben énekelteti Aranynak közismert verseit: Szt. István korában a *Rege a csodaszarvasról* egy szakát, a középkorban *Zách Klára* két strófáját (*Az asszony és a hegedős*).

Példabeszédekben van sok ötletesség, de nem villannak ki spontán

életteljességgel belőlük a példázott igazságok. A példázat és a tanulság közt nem érezzük a szerves kapcsolatot. Ahogy a virág a töből és szárból hajt ki, úgy kellene ezekben a példabeszédekben is a tanulságnak kinőnie a példázatból s ez a legtöbbször hiányzik. Ezekben is van bizonyos mértékű keresettség, sokszor érezzük, hogy a példázott eszmére csak mesterkéltan van rászabva a példázó történet.

Viszont azonban ezekben a művészi tekintetben kevésbé sikerült elbeszélésekben és példázatokban erős magyar hűség jut szóhoz s felszavaikból, rejtett célásaikból hitre, bizalomra és kitartásra eszméletető tanítások villannak ki a fogékony szívek felé. Az író optimizmusa melengető, szívet bátorító derűként árad belőlük. Olyanok, mint az ötvenes években az allegóriák voltak: az idegennek nem mondanak semmit, de a magyar szív kírzi burkolt célzásait.

Kéký Lajos.

Színházi esték.

Harsányi Kálmán könyve, Budapest, 1928.

Ha a múlt század utolsó és a jelen század első két évtizedének magyar színjátszását egy későbbi kor színészettörténésze meg akarja majd írni, abban a kényelmetlen helyzetben lesz, hogy a legkézenfekvőbb, a legtermészetesebb forrást, a színbírálok írásait alig használhatja. Fog itt találni egy-két érdekesebb színdarab elemzést, fog találni a színházak külső életét érintő egy-két jellemzőbb adatot, de magáról a színészi teljesítményről merő általánosságokon kívül alig kap valamit. E pár évtizedben mintha megszakadna a Vörösmartyak, Bajzák, Gyulai Pálok, Salamon Ferencek és Beöthy Zsoltok színikritikai hagyománya. A színházi bírálatok valósággal hemzsegnek az egyáltalában nem jellemző megállapításoktól, a «tehetsége legjavát adta» (egyébként nem mindig dicsérő) fordulat ekkor születik meg, a «felülmulta önmagát» is ekkor burjánzik a legpazarabbbul, s ekkor lesz divatossá a «jók voltak még» névsora.

Harsányi Kálmán, akinek színikritikai munkássága a háború és forradalmak után bontakozik ki, szakít ezzel a kényelmes módjával a bírálatnak. Az ő megállapításaiából már sokat fog tanulni az a bizonyos színészettörténész a színészek szerepfelfogására és kivitelére vonatkozólag is. Harsányi Kálmán ha talán kissé keveset is foglalkozik magával a színjátszó stílussal, a rendezésnek és előadásnak formájával, de nagy fogékonysággal érti meg, finom szemmel látja meg és virtuóz stíluskészséggel rögzíti

papírosra az egyes színész munkáját. Vizsga éberséggel és megértő szeretettel ad tanácsot a fejlődező tehetségnek, semmi érték nem kerüli el tekintetét a már kész színész teljesítményéből, de éppen ilyen világossággal rámutat arra, ami merő sablon, ami régi megoldásoknak lélekje hagyott visszhangja. Általánosságok helyett leír, részletekbe megy. A sok kiváló színészleírás közül itt csak Ódry Árpád Hamletjének és III. Richardjának bemutatása legyen megemlítve, valamint könyvének *Egy sor Lucifer* c. cikke, amelyben eles és biztos körvonalakkal rajzolja meg négy színésznek ez egy szerepben mutatkozó felfogás- és játékkülönbségeit.

De mint a játszott színdarabok irodalmi bírálója is igen sok értékes megfigyelést, igen sok termékeny szempontot közöl velünk. Forró és lelkes temperamentuma néha talán az óhajtottnál szubjektívebb (így pl. azt érezzük, hogy Molière-rel szemben kissé hűvös, Herczeg Ferenczel szemben kissé tartózkodó), de még ott is, ahol nem értünk vele egyet, érezzük a meggyőződés igazságát, az esztétikai ítéletnek szinte az átélt mélységből fakadó erejét. Határozott tévedés alig akad ítéletei között. Talán csak két feltűnőbb esetet lehet könyvében találni (s hogy felemlítjük, azt a *kritikus* Harsányi nem fogja rossz néven venni): az egyik, amikor P. Ábrahám Ernő *Részecsk* c. darabját túlértékeli, a másik pedig, amikor Jules Romain *Diktátorjának* mondanivalóját érti félre. Ilyen elsiklások azonban bármilyen kiváló kritikus tollával is megesnek néha. Milyen kárpótlást nyerünk azonban értük Harsányi Kálmántól, ha aztán olyan lapokhoz jutunk, mint Shakespeare *II. Richardjának*, vagy a *Szeget-szeggel*-nek elemzése! Amott a hősnek lelki analizisében jut olyan mélységekig, s vesz észre olyan finomságokat, — emitt pedig a darab félig-kész épületén olyan biztossággal választja el a teljesen megoldott és befejezett részeket az elnagyolt és félbe-szerbe hagyott jelenetektől, hogy mindkét bírálata a magyar esztétikai gondolkodás és megfigyelés legszebb dokumentumai közé tartozik.

Harsányi Kálmán *Színházi estéi* csak egyik kötete annak a gyűjteményes kiadásnak, amely e nagy kultúrájú és mélyen őszinte hevületű költőnek írói pályára való lépése huszonötödik évfordulóján megjelent. A gyűjtemény teljes megjelenése után még lesz szó e hasábkon Harsányi Kálmán írói és költői működéséről.

Gálamb Sándor.

A MAGYAR-ROMÁN AGRÁR-PÖRÖK KÉRDÉSE.

A román agrár-reform során szenvedett sérelmek miatt magyar állampolgárok a magyar-román vegyes döntőbírátság előtt a román-állam ellen pöröket indítottak. Ezeknek a pöröknek ügye immár megszűnt egyszerű magyar-román kérdés lenni, hanem a világ érdeklődésének központjába került s a nemzetközi döntő bíraskodás elvi kérdésévé vált. Próbakövévé vált annak, hogy a nemzetek szövetsége, illetőleg annak fő szerve, a tanács, elég elfogulatlan és elég hatalmas-e arra, hogy a nemzetközi döntőbíráskodás egy olyan rendszerét, amely konkrét nemzetközi szerződésben van szabályozva, meg tudja oltalmazni egy olyan államnak lázadásával szemben, amelyet a kérdéses nemzetközi szerződés szintén kötelez, de amely a nemzetközi joggal önkényesen ellentétbe helyezkedik. A kérdés tehát a nemzetek szövetségének szinte létkérdésévé szélesedett ki. Mert a nemzetek szövetségének válságát idézné fel az, ha a nemzetek szövetsége — akár akarva, akár nem akarva — képtelennek bizonyulna arra, hogy a nemzetközi szerződéses kötelezettségek tiszteletben tartását biztosítsa. És különösen súlyossá teszi ezt a válságot az, hogy a háború intézményének kizsorítására hivatott nemzetközi döntőbíráskodásnak nagy elve forog veszedelemben, amelynek megoltalmazása pedig elemi feladata, legsajátosabb hivatása, legfőbb kötelessége a nemzetek szövetségének. Ha hivatásának ezen a legfontosabb terén mond csütörtököt a nemzetek szövetségének intézménye, komolyan kérdésessé válik: van-e reá tovább szüksége a zaklatott emberiségnek?

Áttérve a kérdés érdemére, mindenekelőtt ki akarom emelni azt, hogy a vegyes döntőbírátság előtt folyó kérdéses

pöröket legfeljebb csak rövidség okából lehet optáns-pöröknek nevezni. mert hiszen ezekben a pörökben nemcsak optánsok vannak érdekelve mint felperesek, hanem egyáltalában magyar állampolgárok. optánsok is meg nem optánsok is, akiknek birtokát a románok agrár-reform címe alatt lefoglalták, elkobozták, avagy más oly rendszabálynak vetették alá. amely a trianoni szerződésben tilalmazva van. A másik szempont. amelyet előljáróban szükségesnek látok kiemelni, az, hogy a szóbanforgó pörökben nem állam állammal, hanem magyar állampolgárok állanak szemközt a román állammal. Végül meg kell még említenem. hogy ezeket az agrár pöröket megelőzte az 1923. év folyamán a nemzetek szövetségének tanácsa előtt folyt eljárás. amelyet a magyar kormány a nemzetek szövetsége egység-okmányának, az ú. n. paktumnak 11. cikke alapján kezdeményezett.

A 11. cikk második bekezdése szerint ugyanis a nemzetek szövetsége minden egyes tagjának jogában áll a közgyűlés vagy a tanács figyelmét barátságos módon felhívni a nemzetközi viszonyokat érintő minden olyan körülményre. amely azzal fenyeget, hogy megzavarja a békét vagy a nemzetek között a jó egyetértést. melytől a béke függ. A paktum ezen rendelkezése alapján a magyar kormány 1923-ban Románia által a magyar optánsokkal szemben távollét címén alkalmazott birtok-elkobzásokra irányította reá a tanács figyelmét és annak megállapítását kérte, hogy ezek az elkobzások beleütköznek a trianoni szerződésnek. továbbá a főhatalmak és Románia között kötött kisebbségi szerződésnek abba a rendelkezésébe. amely szerint az optánsok megtartják az elszakított területeken levő birtokaikat. A nemzetek szövetségének tanácsa előtt folyt eljárás eredménytelenül végződött, mert a tanács maga nem foglalt álláspontot s Románia vonakodása folytán attól is tartózkodott, hogy ezt a vitás kérdést, mint olyant. amely nemzetközi szerződések-értelmezését igényli s így a paktum 13. cikke szerint is bírósági döntésre különösen alkalmas. döntés vagy legalább vélemény-nyilvánítás végett az állandó nemzetközi bíróság elé utalja.

Noha tehát a legflagránsabb sérelemnek. az optánsok

távollét címén való teljes birtok-fosztásának, általános orvoslására a nemzetek szövetségének tanácsa előtt folyamatba tett eljárás eredménytelenül végződött, ez a sikertelenség legkevésebbé sem érinthette a román agrárreform során jog-sérelmet szenvedett egyes magyar állampolgároknak — akár optánsoknak, akár nem optánsoknak — a trianoni szerződés 239. és 250. cikkeiben biztosított azon jogát, hogy a velök szemben jogtalanul alkalmazott lefoglalások, felszámolások, valamint egyéb tilalmazott rendszabályok miatt a magyar-román vegyes döntőbírótság előtt kereshessenek pör útján orvoslást. Ugyanis a trianoni szerződés 250. cikke imperatívé kimondja, hogy magyar állampolgároknak az elszakított területeken fekvő javai, jogai és érdekei nem esnek lefoglalás, felszámolás, kényszerkezelés, avagy zár alá vétel alá. Kimondja a 250. cikk azt is, hogy magyar állampolgároknak vonatkozó felszólalásait a 239. cikkben említett vegyes döntőbírótság bírálja el. A 239. cikk szerint a vegyes döntőbírótság három tagból áll, egy-egy tagot az érdekelt kormányok küldenek ki, az elnököt pedig közös megegyezéssel ugyanők választják, továbbá, ha valamely kormány az általa kiküldött bíró helyének megüresedése esetében más bíró kijelöléséről egy hónapon belül nem gondoskodik, ezt a bírót a háború folyamán semlegesen maradt hatalmak állampolgárai sorából a nemzetek szövetségének tanácsa által kijelölt két egyén közül a másik állam kormánya választja. Kimondja a 239. cikk azt is, hogy a szerződő hatalmak a vegyes döntőbírótság határozatait végérvényeseknek tekintik és állampolgáraikra kötelezőkké teszik.

A trianoni szerződés idézett cikkei alapján magyar állampolgárok — és pedig vegyesen kis-, közép- és nagybirtokosok — részéről 1923 decemberétől kezdve összesen mintegy 350 felszólalás adatott be. A román kormány valamennyi felszólalás ellen hatásköri kifogást érvényesített. A bíróság a felek ügyvédeknek meghallgatása után 1927. évi január 10-én az általa egyelőre tárgyalás alá vett huszonkét konkrét esetre hatáskörét megállapította és utasította az alperes román kormányt, hogy érdemben való válasziratát két hónap alatt nyújtsa be. Erre Románia 1927. évi február 24-én

értesítette a vegyes döntőbírószágot, hogy tartózkodni fog az érdemre vonatkozó válaszirat benyújtásától és hogy nemzeti bíróját a magyar állampolgárok által megindított agrár-reformpörök egyikében sem fog többé mint bíró résztvenni. Egyben Románia a paktum II. cikkének második bekezdése alapján beadványt intézett a nemzetek szövetségének tanácsához, melyben ezen eljárását indokolta. Ez a beadvány lényege szerint a vegyes döntőbírószág határozatai ellen hatáskör állítólagos hiánya miatt emelt kifogás jellegével bír. Amíg tehát a magyar kormány 1923-ban az optánsok birtokainak a trianoni szerződésbe ütköző elkobzását minősítette oly körülménynek, amely veszélyezteti a nemzetek között a jó egyetértést, melytől a béke függ, addig a román kormány ebben az 1927. évi beadványában abban látja a béke veszedelmét, ha a nemzetközi szerződésben, melynek Románia is signatáriusa, előírt nemzetközi bíróság működésbe lép. Amint látszik, a két felfogást egy világ választja el egymástól.

Románia beadványát a tanács 1927. évi március 7-én vette tárgyalás alá. A tanácsnak ebben az ülésében a magyar kormány azzal az ellenkérelemmel fordult a tanácshoz, hogy a trianoni békeszerződésben körülírt kötelességéhez képest a hiányzó bíró helyére ejtse meg a jelölést a végből, hogy a vegyes döntőbírószág kiegészíthető legyen és folytathassa működését. A tanács az angol külügyminiszter elnöklete alatt három tagú albizottságot küldött ki az ügy tanulmányozására és javaslatételre. Az albizottság, amelynek mandátumát a tanács júniusi ülésszakában meghosszabbították, jelentését a tanács szeptember 17-én tartott ülésében terjesztette elő s szeptember 19-én született meg a tanácsnak az a szintén csak közbevetett természetű határozata, amely jelen értekezés főtárgya. A múlt évi decemberi ülésszakra újra ki volt tűzve tárgyalásra ez a magyar-román döntőbírószági kérdés, azonban Románia képviselőjének távolléte miatt levették a napirendről. Valószínű, hogy a nemzetek szövetségének f. é. március havi ülésszakán újra szőnyegre kerül ez a már régóta függőben levő kérdés. Szóval, már egy évnél hosszabb idő óta van

tétlenségre kárhozhatva a magyar-román vegyes döntőbíró-ság Románia obstrukciója és a nemzetek szövetsége tanácsá-nak azon kötelességmulasztása miatt, hogy a hiányzó bírói helyre a jelöléseket mindeddig nem foganatosította.

Lássuk és taglaljuk ezek után a tanácsnak szeptemberi határozatát. Ezen határozat hozatalát megelőző összes tanácsüléseken, tehát a szeptember 17-én délelőtt és délután, valamint a szeptember 19-ikén délelőtt és délután tartott tanácsüléseken Magyarország képviselője is részt vett. A pak-tum 4. cikke ugyanis akképen rendelkezik, hogy a nemzetek szövetségének a tanácsban nem képviselt minden tagját meg kell hívni, hogy képviselőt küldjön ki tagsági joggal a tanács-nak olyan üléseire, amelyeken a szövetség illető tagjának érdekeit különösen érintő ügyet tárgyalnak. Romániának külön meghívására nem volt szükség, mert Románia ezidő-szerint tagja a tanácsnak. A szerepek teljes világításba helye-zése érdekéből ki kell még emelnem azt is, hogy a magyar kormány ezeken a tárgyalásokon voltaképpen nem önjogán, hanem a nemzetközi perbe bocsátkozott magyar állampol-gárok helyett, mintegy azoknak a képviselőjében vett részt.

A tanács határozatát megelőző eljárás folyamán termé-szetesen egyeztetési kísérletek is folytak. Ezeknek során a magyar kormány képviselője, gr. Apponyi Albert, elment addig a legmesszebb határig, ameddig a jogtisztelet azt meg-engedhetővé tette. Azt javasolta ugyanis, hogy Románia és Magyarország egyességileg bocsássák a nemzetközi állandó bíróság döntése alá a következő kérdést: a magyar-román vegyes döntőbíró-ság azzal, hogy a magyar állampolgárok és a román állam között fennforgó huszonkét ú. n. agrár ügyben illetékességét megállapította, követett-e el oly hatás-köri túllépést, mely Romániát feljogosítja arra, hogy a vegyes döntőbíró-ság döntéseit el ne ismerje és hogy visszahívja a bíróságtól nemzeti bíróját minden oly esetben, amidőn ma-gyar állampolgárok és a román állam között fennforgó ha-sonló ügyekről van szó!

A vegyes döntőbíró-ságnak minden határozata végérvé-nyes a trianoni szerződés szerint, amely nem ismer külön hatásköri bíróságot sem, és így a magyar-román döntőbíró-

ságnak saját illetékességét megállapító kérdéses határozatai is végérvényesek, res judicatá-k. Minthogy azonban elméletben a hatáskör túllépése miatt való kifogás elképzelhető és megengedhető, a magyar kormány a nemzetek szövetsége paktumának szellemében kívánt eljárni akkor, amidőn hajlandónak nyilatkozott egyességre lépni Romániával abban a tekintetben, hogy a Románia által állított hatásköri túllépés kérdése az állandó nemzetközi bíróság döntése alá bocsáttassék. A paktum 13. cikke ugyanis a szövetség tagjainak arbitrázs igénybevételét ajánlja minden jogi természetű vitás kérdésben, nevezetesen olyanokban, melyek a szerződések magyarázatára vonatkoznak.

Nem arról volt szó, hogy az állandó nemzetközi bíróságnak a vegyes döntőbíróság határozataival szemben a felülvizsgálat joga adassék meg. Ilyen joga nincs az állandó nemzetközi bíróságnak. Hanem olyan egyességről volt szó, hogy a felek önként alkalmazkodjanak a legkimagaslóbb nemzetközi bírósági alakulat döntő szavához. Kétségtelen, hogy ezzel az ajánlattal Magyarország a nemzetközi megértés, a békés, a síma elintézés érdekében nagy áldozatot hozott, mert azt jelenti ez az ajánlat, hogy feladva azt az előnyünket, amelyet bírói úton már elértünk, ismét a bizonytalanság talajára lépünk, mert már elért előnyünk függővé válik újabb bírói döntéstől, amelynek mivolta nem tudható előre.

És Románia mégis elutasította ezt az egyességi ajánlatot. Ez az elutasítás jelentheti azt, hogy Románia a hatáskör állítólagos túllépése miatt általa egyoldalúlag emelt kifogást oly hatályúnak tekinti, mely önmagában megsemmisítő hatást gyakorol a kifogásolt bírói határozatokra. Ha ez a felfogás érvényesülhetne, ez halála volna minden bírói eljárásnak, mert hiszen a pervesztes fél ezzel a kényelmes eszközzel egyszerűen mentesülne a kedvezőtlen ítélettől. Jelentheti azt is, hogy a tanács bírálja el a Románia által támasztott kifogást, vagyis, hogy a tanács a nemzetközi bíróságok fellebbezési vagy semmisítő fóruma legyen. Ez természetesen egyértelmű volna annak a rendszernek teljes felforgatásával, amelyen a nemzetek szövetsége nyugszik.

Vagy végül jelentheti a döntőbírátság működésének megobstruálását. Mind a három eset kihívás a nemzetközi szerződés, a nemzetek szövetségének paktuma és a bírói hatalom ellen.

Egyességi ajánlatot Románia is tett. ajánlata azonban nem volt egyéb, mint perbeli álláspontjának rövid ismételése. tehát mint egyességi ajánlat számba vehető nem volt.

Az egyeztetés sikertelen maradván, a tanács a hármás bizottság javaslata alapján, azonban a javaslatnak a szankciókra vonatkozó része mellőzésével, határozatot hozott. A tanács határozatának meghozatalakor mind Magyarország, mind Románia tartózkodott a szavazástól, a határozat tehát voltaképpen a többi tanácstagok által Magyarország és Románia részére tett ajánlás tanácsadás jellegével egyenlő.

A tanács határozata, illetőleg a felekhez intézett ajánlása két részből áll. Az első részben, amelyet bevezetésnek tekinthetünk, arra a kérdésre nyilvánít véleményt a tanács, hogy általában van-e a vegyes döntőbírásnak hatásköre dönteni olyan felszólalások felett, amelyek a román agrár-törvényből kifolyólag a magyar állampolgárok birtokaira alkalmazott tiltott rendszabályok ellen vannak intézve? A vélemény igenlő és ezen igenlő válasz után következik a határozat második része, amely azt a kérdést fejtegeti, hogy a vegyes döntőbírátság hatáskörét minő mértékben, mely körülmények és mily feltételek között gyakorolhatja. Ez a fejtegetés azután annyi megszorításhoz köti az elvben elismert hatáskört, hogy a sorok között kiolvasható az az egyenesen ki nem mondott vélemény, hogy a konkrét esetekre alig lehetne megállapítani a bíróság hatáskörét. Mindazt, amit az első rész megenged, a második rész teljesen lerontja. A határozat első részében, bevezető részében foglalt okfejtés homlokegyenest ellenkezésben van a második részben ajánlott elvekkel.

Lássuk a két részt külön-külön.

A bevezető részben kifejezést nyer az, hogy ha konkrét esetben meg lehet állapítani azt, hogy magyar állampolgárok birtoka lefoglalás, elkobzás vagy a 250. cikk értelmében tiltott egyéb rendszabály — kényszerkezelés, zár alá vétel — tárgya volt annak folytán, hogy a kérdéses birtokra a román

agrár-törvényt alkalmazták. és ha az érdekelt e miatt fel szólamlással élt: a vegyes döntőbírótság illetékes az elégtételyújtásra. De nem illetékes a vegyes döntőbírótság dönteni olyan felszólamlások fölött, melyek az agrár-törvénynek mint ilyennek alkalmazása miatt emeltettek, kivéve, hogyha az inémt említett feltétel — t. i. a trianoni szerződés által tiltott rendszabály alkalmazása — fennforog. Ha ez a feltétel fennforog, akkor a vegyes döntőbírótság illetékességét nem zárja ki az, hogy agrártörvény alkalmazásáról van szó. Mind-ezekből következik, hogy valamely magyar állampolgárnak hirtoka visszaadására irányuló felszólamlása a trianoni békeszerződés 250. cikkéhez képest a vegyes döntőbírótság hatáskörébe tartozik még akkor is, ha a felszólamlás a román agrár-törvény alkalmazásából eredt.

Ha már most ebben a bevezető részben foglaltakat a mi konkrét eseteinkre vonatkoztatjuk, akkor meg kell állapítanunk azt, hogy magyar állampolgárok a román agrár-reform mint ilyen ellen intézett kereseteket egyáltalában nem adtak be, a magyar keresetek soha nem kérték azt, hogy a román agrár-reform mint ilyen, vizsgál tassék meg, sőt a magyar felperesek állandóan védekezni voltak kénytelenek Románia azon törekvései ellen, melyekkel az — főleg hangulatkeltés szempontjából — folyton az agrár-reform általános problémáit, annak demokratikus tendenciáit igyekezett a bíróság előtt folyt vitákba belevonni, amely demokratikus tendenciákat veszélyeztetik — az ő állításuk szerint — az állítólagos privilégiumok, melyeket a magyarok igényelnek. A magyar felperesek kifejezetten és világosan csupán az agrár-reform címe alá elbujtatott elkobzások és más tiltott eljárások ügyének megvizsgálását kérték és kérik. És a vegyes döntőbírótság 22 végzése sem tartalmaz mást, mint a maga illetékességének megállapítását a panaszlott tiltott rendszabályok kivizsgálására, még ha azok agrárreform köpenye alatt jelentkeznek is. Ezek a végzések semmi véglegesnek megállapítását nem tartalmazzák, hanem valamennyi azt magyarázza, hogy az érdemi tárgyalásnak lesz a feladata, hogy megállapítsa, vajjon az állított tiltott intézkedések tényleg fennforognak-e vagy nem?

Minthogy pedig a tanács határozatának bevezető részében el van ismervé az, hogy a vegyes döntőbírótság mindig illetékes arra, hogy konkrét esetekben vizsgálat tárgyává tehesse a tiltott rendszabályokat, még akkor is, hogyha azok agrár-reform köpenyébe vannak burkolva s minthogy a magyar-román vegyes döntőbírótság is csak ezt mondotta ki, semmi egyebet: mindezeknél fogva a határozat első részében foglaltakra maga a tanács által megállapítottnak tekinthető az, hogy a vegyes döntőbírótság részéről nem forog fenn hatásköri túllépés.

Érthetetlen tehát, hogy amíg a határozat bevezető része elvben és általában elismeri a vegyes döntőbírótság illetékességét a fennforgó vitás kérdésekre, addig a második rész, túl menve az ekkép már elintézettnék mutatkozó illetékességi kérdés keretein, olyan jogi megállapításokat tartalmaz, illetőleg ajánl elfogadásra a feleknek, amelyek már a vegyes döntőbírótság elé vitt ügyek érdemére vonatkoznak. Ez már leplezetlen beavatkozást jelent a bíróság jurisdictiójába, kíséreltet arra, hogy a bíróságnak a folyamatban levő perekben követendő eljárását illetőleg irányt szabjon. Már pedig addig, amíg az illetékes bíróság eljárása folyamatban van, mindenkinek, legfőképpen pedig olyan hatalmas nemzetközi politikai szervezetnek, minő a nemzetek szövetségének tanácsa, az a kötelessége, hogy várjon és tartózkodjék a bíróság munkájába való mindennemű beavatkozástól. A pörök tárgyának érdemleges vizsgálata kizárólag a bíróság feladata, a tanácsnak nincs jogcíme a bíróság ezen kizárólagos jogkörébe bármilyen módon beavatkozni, avagy arra bármilyen módon, például a perben álló feleknek bizonyos elvekhez kötése útján, beavatkozást gyakorolni.

A tanács határozatának második részében felállított három jogi tétel tisztán az ügy érdemére tartozik. Ezen mit sem változtat az az ügyesség, hogy a tanács határozata az érdemre tartozó megállapításokat az illetékesség feltételei gyanánt állítja fel s azokat, mint hogyha az illetékesség körébe tartoznának, a felekkel előre elfogadtatni igyekszik, mielőtt még a bíróság részéről az érdemleges bírálat kezdetét vehette volna.

A tanácsnak a vegyes döntőbírótság előtt levő ügyek érdemébe való beavatkozási szándéka a trianoni szerződés magyarázatának leplébe van burkolva. Ugyanis a tanács határozatának második részében foglalt elveket, mint a trianoni szerződésből önként folyó megállapításokat ajánlja a feleknek elfogadásra.

Már pedig a trianoni szerződés 250. és 237. cikkeinek és ez utóbbi mellékleteinek alkalmazásszerű magyarázata egyedül az eljáró vegyes döntőbírótságot illeti. Hiteles magyarázatát pedig ezeknek a rendelkezéseknek csak együttesen adhatnák azok az összes szerződő felek, amelyek között a trianoni szerződés létrejött. A nagyszámú szerződő felek közül csupán kettő még egyetértőleg sem adhatja a szerződésnek olyan magyarázatát, amelyet az alkalmazó bíróság hiteles magyarázatnak lenne köteles elfogadni. Románia és Magyarország tehát még együttesen sincsenek jogosítva a trianoni szerződésnek a bíróságra is kötelező hiteles magyarázatára. Még kevésbbé vannak jogosítva a vegyes döntőbírótság illetékességére olyan új szabályokat megállapítani, amelyek a trianoni szerződésben nem foglaltatnak. Nemcsak az általános nemzetközi jogelvekből következik ez, hanem következik a trianoni szerződés 248. cikkéből is, amely egyenesen megtiltja azt, hogy a monarchia széteséséből keletkezett államok a trianoni szerződéssel ellenkező megállapodásokra lépjenek egymással.

Tárgyilagosan megállapíthatjuk tehát: a tanácsnak az az eljárása, hogy felállít bizonyos jogi tételeket, melyekhez a feleknek a pörökben alkalmazkodniok kellene, illetéktelen beavatkozás a bíróság érdemleges munkájába.

A tanács határozatának második része három olyan elvet állapít meg, amelyeket — szerinte — a trianoni szerződés elfogadása Romániára és Magyarországra kötelezőkké tett. Hogy miért következnek ezek az elvek a trianoni szerződésből és hogyan váltak azok kötelezővé Romániára és Magyarországra, annak indokolását a határozat meg sem kíséri.

Ezen három elv elseje az, hogy a világháborút követő békét szabályozó rendelkezések nem zárják ki azt, hogy álta-

lános agrár-reform alkalmazható legyen a magyar állampolgárokra is, a magyar állampolgárok közé értve azokat is, akik optáltak a magyar állampolgárságot. Ennek az elvnek megállapításával kapcsolatban konstatálja a határozat azt is, hogy nincs olyan nemzetközi jogszabály, amely a magyar állampolgárokat általános agrár-reform hatálya alól kivonná. Megjegyzi még a határozat azt is, hogy a kártalanítás kérdése, bármily fontos legyen is más szempontból, itt nem jön számításba.

Hogy valamely állam általános agrár-reformjának hatálya alól a magyar állampolgárok sincsenek kivéve, az magyar részről soha sem tagadtatott, csak hogy természetesen az ilyen általános agrár-reformnak is tiszteletben kell tartania a nemzetközi szerződések által magyar állampolgárok részére biztosított jogokat. Ezt a fenntartást a tanács elfelejtette megemlíteni. Ezzel a fenntartással, ezzel a kiegészítéssel az elvet magát el lehet fogadni. Teljesen tarthatatlan azonban az az állítás, hogy a kártalanítás kérdése itt nem jó számításba, ami voltaképpen azt jelenti, hogy a trianoni szerződés 250. cikke által tiltott lefoglalás, elkobzás fogalmának nem lényeges eleme a kártalanítás hiánya, azaz, hogy a lefoglalás, az elkobzás fennforgásának megállapítására különbös az, hogy adatik-e kártalanítás vagy nem, hanem a döntő momentum, amint azt a második helyen említett jogelv bőven megmagyarázza: a differenciális bánásmód, vagyis az, hogy a magyar állampolgárral mostohábban bántak legyen el, mint a románnal.

A tanács ezen okfejtésével szemben könnyű rámutatnunk arra, hogy a békeszerződések egyetlen esetben sem engedik meg az idegen magántulajdon elvételét megfelelő kártalanítás nélkül. Az idegen magántulajdon sérthetetlen-sége alapvető jogelv mind a nemzetközi szokásjogban általában, mind a Párizs környéki békeszerződésekben különösen. Olyan kisajátítási eselekmény, amely önmagában nem lenne tiltott rendszabály, ilyenné válik, ha elmarad a megfelelő kártalanítás, mert a kártalanítás elmaradása folytán az agrár célokra történt birtok-elvétel megszűnik jogi értelemben vett kisajátítás lenni és tiltott elkobzássá válik. Megállapította

ezt a német-belga döntőbíróság 1923 július 20 -iki ítéletében, de megállapította a nemzetközi állandó bíróság is híres 7. és 8. számú döntvényeiben. A nemzetközi állandó bíróság 7. számú döntvénye azt mondotta ki, hogy a kártalanítás nélkül való kisajátítás kétségtelenül ellenkezik a genfi konvencióval. Minthogy pedig a genfi konvenció, amelyről a 7. számú döntvényben szó van, a német állampolgárok birtokait Lengyelország részéről való elkobzás ellen ugyanolyan védelemben részesíti, mint a trianoni szerződés a magyar állampolgárok birtokait az utódállamokkal szemben: ennél fogva a 7. számú döntvény megállapítása teljesen reá illik a trianoni szerződésre is. Vagyis: a kártalanítás nélkül való kisajátítás ellenkezik a trianoni szerződéssel. A 8. számú döntvényben pedig ki van mondva, hogy ha a genfi konvenció tiltja a kártalanítás nélkül való kisajátítást, még fokozottabban áll ez a tilalom oly birtokbavételre, amely az érdekelt javára való megtérítés nélkül történik.

Minden olyan esetben, amidőn a magántulajdont megsértik, történjék ez a belső, hazai jog ellenére, avagy azzal egyezőleg, békés úton, avagy forradalmi erőszak következményeképpen: a nemzetközi jog mindenkor megköveteli az idegenek javára a jóvátételt, még akkor is, ha magának az illető államnak polgárai nem részesülnek is jóvátételben. A nemzetközi jogi védelem, amely az idegen érdekében érvényesül, nem kiváltság az idegennek javára, hanem az idegennek normális jogi státusa, amelyet a nemzetközi jog biztosít neki. Valamely államnak saját polgáraival szemben netalán követett mostohább eljárása nem szolgálhat az illető államnak eszközül és kifogásul arra, hogy az idegenekkel szemben fennálló nemzetközi kötelességei alól szabaduljon. Nem a nemzetközi jog függ a hazai jog magatartásától, hanem a hazai jognak kell a nemzetközi jog által megvonnt keretekhez alkalmazkodnia.

A nemzetközi jog az erősebb. Ha ez nem volna így, akkor a nemzetközi jog voltaképpen megszűnnék létezni, mert kegyelemre lenne kiszolgáltatva az államok belső jogának, amelyet az államok tetszésök szerint alakítanak. Egészen világosan érvényesítik ezeket az elveket a főhatalmak és

az utódállamok között létrejött kisebbségi szerződéseknek, valamint a trianoni békeszerződésnek az optánsokra vonatkozó rendelkezései is. Mindezekben ki van mondva, hogy a Magyarországtól elszakított területeken birtokos egyének, ha megtartják magyar állampolgárságukat (optálnak), jogosultak birtokukat is megtartani s ki van mondva, hogy ezt a szabályt az utódállamok alaptörvény gyanánt kötelesek elismerni s hogy ezzel a szabállyal az utódállamok törvényei, rendeletei vagy bármely hivatalos cselekményei nem ellenkezhetnek. Mindez azt jelenti, hogy a belső törvényhozás tartozik deferálni a nemzetközi jog szabályainak.

A trianoni szerződés 240. cikke is egyenesen megállapítja, hogy, ha valamely belföldi bíróság a békeszerződés rendelkezéseinek meg nem felelő ítéletet hozott: annak a félnek, aki ennek folytán kárt szenvedett, jóvátételre van igénye, amelyet a vegyes döntőbíróság állapít meg. Tehát, ha az ingatlan javaknak agrár-reform céljára való szabályos kisajátítása nem ellentétes is a békeszerződéssel, amint nem is az, ezeknek a javaknak bármely célra megfelelő kártérítés nélkül való elvétele már egyenesen beleütközik a békeszerződés rendelkezéseibe.

Ellenkezik tehát a békeszerződéssel a népszövetségi tanács határozatnak az a megállapítása, hogy a kártalanítás kérdése itt, azaz a tiltott rendszabállyá minősítésnél nem jó tekintetbe. Ellenkezik ez a megállapítás a nemzetközi jogi irodalom jeleseinak tanításaival, ellenkezik a gyakorlati diplomácia eljárásával és ellenkezik a nemzetközi bírósági ítéletekkel, amelyek mind tanuságot tesznek azon nemzetközi szigorú jogtétel mellett, amely védi az idegen tulajdont és annak igénybevételét csak teljes kártérítés ellenében engedi meg.

Vattel, Fiore, Oppenheim, Calvo, Clunet, Anzilotti, Asser, De Bar, Gabba, Hooland, Lammasch, Lyon-Caen, Rognin, Rollin, Paul Fanchille, Verdross, Facchiri, Bellot mind ezt tanítják s ugyanerre az álláspontra helyezkedett az International Law-Association is 1926-ban Bécsben tartott összejövetelén. A gyakorlati diplomácia ide vágó fontosabb esetei: a Jonas King-ügy az Egyesült-Államok és Görögország, a Sanvage-eset az Egyesült-Államok és San Salvador között.

Ugyanez az elv mondatott ki a brestlitowski békében (1918 aug. 27.) Szovjet-Oroszországgal szemben. később a rapallói szerződésben. majd 1922-ben a gennai és hágai konferenciákon. Ugyanezt az elvet proklamálják a nemzetközi bíróságok és pedig 1900-ban a Delagra vasút-ügyben (Bern), továbbá a portugáli vallási kongregációk ügyében a hágai Cour permanente d'arbitrage 1920-ban. azután a hágai állandó nemzetközi bíróság imént idézett 7. és 8. számú döntvényeiben.

Magyarország is a gyakorlatban mindig alkalmazkodott ehhez a jogszabályhoz. A bankjegyek lebélyegzése (kényszerkölcsön) idejében a szövetkezett főhatalmak jegyzékben tiltakoztak ez ellen, hogy ez a lebélyegzési rendszabály az ő polgáraikkal szemben alkalmaztassék. ami különben nem is volt szándéka a magyar kormánynak. A vagyonváltságról szóló 1921. évi XV. cikk kifejezetten kimondta. hogy a külföldi állampolgárok betétei, folyószámla követeléseai és letétei nem esnek vagyonváltság alá (2. §.). A magyar agrár-reforma végrehajtása során Magyarország mindig tiszteletben tartotta az idegeneknek a nemzetközi jog által biztosított jogait. Ugyancsak teljes kártérítést követeltek és kaptak is Anglia és Franciaország Romániától a Besszarábiában elvett angol és francia birtokokért, ugyanezek a hatalmak preferenciális bánásmódot követeltek és követelnek alattvalóik javára Görögországgal. a balti államokkal. Mexikóval. sőt Szovjet-Oroszországgal szemben is. Hogyan lehet tehát tőlünk most ellenkező principium elfogadását követelni!

A népszövetségi tanács határozatában második helyen felállított jogi elv azt állapítja meg. hogy sem az agrár-törvényhozásban. sem az agrártörvények alkalmazása terén nem szabad egyenlőtlen elbánásban részesíteni magyarokat és románokat.

Ez a tetszetős köntösbe öltöztetett tétel voltaképen azt akarja kifejezni. hogy a volt ellenséges állampolgárok hátrányára alkalmazott differenciális elbánás az a jellegzetesség. amely megállapítja a trianoni szerződés 250. cikkében körülírt tilalmazott rendszabálynak fennforgását. Hogy ez a megállapítás téves. az már a hágai állandó nemzetközi bíróság ismeretes 7. számú döntvényében (33. oldal) foglaltakból is

következik. Ez a döntvény kimondotta azt, hogy még ha bebizonyíttatnék is, hogy a lengyel belföldi törvény egyenlően alkalmaztatik német és lengyel állampolgárokra, ebből még korántsem következik az, hogy a német állampolgárokkal szemben elkövetett magánjogi természetű elnyomások ne ellenkeznének a genfi konvenció III. cikkében foglaltakkal, ugyanis a konvenció által tiltott rendszabály nem válik törvényessé azáltal, hogy az állam ugyanazt a rendszabályt alkalmazza saját polgárait is.

A nemzetközi állandó bíróságnak ez a döntvénye tehát elveti azt a lengyel tételt, amely szerint a likvidáció fogalmának feltétele az, hogy a honpolgárok és az idegenek különböző elbánásban legyenek részesítve (*traitement différentiel*). A bíróság a nemzetközi joggal való ellenkezés tényét monddta ki döntő jellegzetességűnek, nem pedig azt, hogy a megtámadott rendszabály különböző mértékkel mérjen a honpolgároknak és az idegeneknek. Ugyanez az álláspontja a nemzetközi jog legnagyobb tekintélyeinek. Vattel például azt mondja, hogy az állam a maga polgárait illetőleg még a kommunizmust is jogosult behozni, jogosult eltörölni a magántulajdont is, de nem teheti ezt meg az állam területén fekvő idegen tulajdonnal. Ugyanezt az elvet alkalmazzák az államok is gyakorlatilag. Így járt el Franciaország Portugáliával szemben, amidőn ez az idegen vallásos rendeknek területén fekvő javait el akarta kobozni. Ezen az alapon követelték Romániától Anglia és Franciaország alattvalóik teljes kártalanítását Besszarábiában fekvő birtokaikért, amit meg is kaptak. Ugyanígy Magyarország, amidőn Cseh-Szlovákia óvást emelt a magyar agrárreformok cseh-szlovák állampolgárokra alkalmazása ellen, azonnal megszüntette az ezekre vonatkozólag megindított eljárást.

Mindezekből tehát az következik, hogy ott, ahol a nemzetközi szerződések vagy pedig a nemzetközi jog általában bizonyos jogokat biztosítanak az idegen állampolgároknak, ezeket a jogokat nem szabad sérteni a nemzeti törvények végrehajtása során, még akkor sem, ha ebből különböző elbánás áll elő a bel- és külföldiekre való vonatkozásban, tehát még akkor sem, ha az állam saját polgárai részére nem

adja meg azokat a jogosítványokat, amelyeket a nemzetközi jog az idegeneknek biztosít.

Áttérek ezek után a harmadik jogi tételre. Ez a harmadik helyen felsorolt tétel azt mondja ki, hogy a trianoni szerződés 250. cikkében említett lefoglalási és felszámolási tilalom csupán olyan rendszabályokra vonatkozik, melyek magyar állampolgároknak az elcsatolt területeken levő birtokai ellen a miatt alkalmaztattak, mert a birtokos magyar állampolgár.

A nemzetek szövetsége tanácsának határozatában foglalt ezen 3. számú jogi tétel szerint tehát a végből, hogy a vegyes döntőbíróság illetékessé váljék, be kellene azt is bizonyítani, hogy a román államnak a konkrét esetben alkalmazott lefoglalással, elkobzással vagy egyéb kényszerrendszabállyal az volt a célja, hogy azért ártson, mert a sujtott birtokos magyar állampolgár. Tehát az intenciókat kellene vizsgálni.

Kérdezem: hogyan lehetne megfelelni ennek a követelménynek? Többnyire törvényekről van szó. Szinte lehetetlen egy kollektív testületnek, a törvényhozásnak az intencióit apodiktikusan megállapítani. Ha pedig minden egyes esetben külön bizonyítás rendeltetnék ebben a tekintetben és pedig in limine litis, még a per érdemleges megkezdése előtt, akkor sohasem lehetne az érdemleges eljáráshoz jutni, mert a végtelenig lehetne halmazni az ilyen önmagokban is szükségtelen bizonyítékok beszerzésének útjában álló áthidalhatatlan nehézségeket. Hogy az ilyen bizonyítás gyakorlatilag lehetetlen, arra csak egy példát! A román agrár-reformnak a nemzetközi jogba legdurvábban beleütköző intézkedése az úgynevezett távollévők teljes megfosztása birtokaiktól, minden kártalanítás nélkül. Köztudomás szerint ez az intézkedés Erdélyben csak a magyarokat sujtja. Mégis, ha az alleghátatnék, hogy ezeket a birtokokat azért kobozzák el, mert magyar tulajdonosoké, a román kormány, a törvény szövegével kezében, azt válaszolná, hogy nem mint magyar állampolgárok birtokait, hanem mint «távollévők» birtokait kobozták el a kérdéses fekvőségeket. A harmadik helyen felállított jogi tétel tehát, a mellett, hogy teljesen önkényes beállítás,

egyenes prémiumot biztosít a burkolt rendszabályoknak, amelyeknek a román agrár-reform különben is bővében van.

Vonjuk le ezek után a következtetéseket.

A három tétel bevezető része elismeri azt, hogy olyan rendszabályok, amelyek agrár-reform rendszabályok külszíne alatt jelennek meg, belső jellegüknél fogva esetleg tiltott rendszabályok lehetnek. Ez a vegyes döntőbíráóságok illetékességének elismerését jelenti, mert maguknak a cselekményeknek, amelyek agrár-reform rendszabályok képében jelentkeznek, belső jellegzetességek szerint való elbírálása már a bíró munkája, amely az ügy érdemére vonatkozik. Egyedül a bíró állapíthatja meg, a szerződések szövegével kezében, hogy melyek a tiltott rendszabályok jellegzetes vonásai. Következésképpen nem szabad politikai tekintetek alapján előre kizárni egyik vagy másik karakterisztikont, mint pl. a kártalanítást, vagy pedig ellenkezésképpen feltétlenül jellegzetes vonásoknak megtenni olyanokat, amelyek csak esetlegesen jellegzetes vonások, aminő például a differenciális elbánás avagy a volt ellenség ellen irányuló speciális intenció.

Ezeket a problémákat már számos vegyes döntőbíráóság és az állandó nemzetközi bíróság is tanulmányozta és el is döntötte. Nem lehet a tanács feladata, hogy arra kényszerítse Magyarországot, hogy olyan megoldásokat fogadjon el, amelyek ellenkeznek azokkal a megállapításokkal, amelyekre ezen kimagasló nemzetközi fórumok analóg, sőt jogilag teljesen azonos más esetekben jutottak. Olyan megállapításoknak, amelyek ellenkeznek a nemzetközi bírászkodás hivatott organumai által a trianoni szerződés magyarázata gyanánt hozott megállapításokkal, reá kényszerítése a vegyes döntőbíráóságokra: voltaképpen módosítása a trianoni szerződésnek és pedig Magyarország hátrányára. Egyúttal azt jelentené ez, hogy a nemzetközi bíróságok függetlensége és magának az arbitrázsnek eszméje politikai szempontoknak esik áldozatul.

Nézetünk szerint a jól felfogott politikai szempontok homlokegyenest ellenkezőt követelnek, nevezetesen azt, hogy helyreállíttassék a vegyes döntőbíráóság működési szabadsága, ami egyúttal megerősítené a nemzetközi bírászkodás komolyságába vetett hitet, amely a régóta folyó huza-voná-

ban alaposan megingott, valamint helyreállítaná a nemzetek szövetségébe vetett bizalmat, mely azon alapszik, hogy a nemzetek szövetsége ne pártosan gyakorolja hatalmát, hanem csupán kitűzött nagy ideáljai érdekében éljen azzal.

Az emberiség haladásának nagy eredménye az, hogy a nemzet belső életében érvényesülhet a bíróság érintetlen souverainitása. Ezt a vívmányt akarjuk átültetni a nemzetközi életbe is. Éppen ezért vezető eszméje a nemzetek szövetségének az arbitrázs. Valamint a nemzetek belső életéből sikerült kiküszöbölni az egyéni önkényt, az önbíráskodást, éppúgy kell törekednünk arra, hogy a nemzetközi életből is kiküszöböljük az állami önkényt, ami elnyomásra vagy háborúra vezet.

Halálos csapás volna az arbitrázsra, ha a politikai befolyás beférkőzhetnék a bíróság hatáskörébe, ha a bíróság működése politikai mérlegeléseknek volna alávetve, bizonyos politikai cenzurától volna függővé téve.

Ilyen beférkőzést, ilyen politikai cenzurát jelent a nemzetek szövetségének tanácsa által sugalmazott három jogi tétel.

A három jogi tételnek a felekre való reá erőszakolása által korlátozva volna a perben álló felek vitatkozási szabadsága, ami által egyúttal a bírói ítélkezés is érzékeny korlátozást szenvedne, mert meg volna tiltva a feleknek bizonyos érvek felhasználása, tehát magát a bíróságot sem tudnák kellőleg felvilágosítani s így magának a bíróságnak szabadsága, souverainitása szenvedne sérelmet.

Nem sértő-e a jogérzetre, nem lealázó-e a souverain nemzetközi bíróságra, hogy a népszövetségi tanács részletes vizsgálat tárgyává tegye ennek a souverain bíróságnak kompetenciális határozatát és megszabni igyekezzék a bíróság kompetenciájának határait, amidőn a bíróság már végérvényesen határozatot hozott e tekintetben? A tanács a maga működési körében nem helyezkedhetik a nemzetközi bíróságok fölé. A döntőbíróság határozatával szemben részéről csak egyetlen eljárás lehetséges: a res judicata tiszteletben tartása. Ettől az elvtől való eltérés nem egyeztető, nem békéltető működés, hanem a nemzetközi bírói hatalom destruálása, a hatáskörök végzetes összezavarása, ami állandó jogbizonytalanságra vezet.

Minden magyar ember és minden elfogulatlan jogász tehát csak helyeselheti külügyi kormányunknak azt az állás pontját, hogy nem ismeri el a nemzetek szövetsége tanácsának jogát sem arra, hogy felülbírálja a vegyes döntőbíróóság határozatait, sem arra, hogy a vegyes döntőbíróóságot elfogult politikai szempontok által sugallt keretek közé szorítsa, azt politikai tekintetek alapján befolyásolni, annak souverainitását korlátozni törekedjék. A jogász és a hazafi egyaránt megnyugvással veszi tudomásul, hogy külügyi kormányunk a szeptemberi tanácsi határozattal neki elfogadásra ajánlott jogi tételeket a perben álló magyar felperesek nevében visszatartotta.

Legyen szabad ezek után még egy pillantást vetnem a magyar kormánynak magatartására ezeknek a pöröknek perenkívüli fázisában. A kormány kötelességszerűen egy tapodtat le nem tér a szigorú jog útjáról. A nemzetközi méltányosság és a nemzetek közt való megértés nagy szempontjait azonban nem téveszti szem elől és ezeknek a nagy szempontoknak átlátásától indítatva tette gróf Apponyi Albert a kormány képviseletében azt az egyeztető ajánlatot, hogy a román kormány által a vegyes döntőbíróóság határozatai ellen hatáskör hiánya miatt emelt kifogás az állandó nemzetközi bíróság döntése alá bocsáttassék. De tett gróf Apponyi Albert egy másik egyeztetési ajánlatot is. Amidőn ugyanis kifejtette, hogy a magyar kormány nem teheti magáévá a nemzetek szövetségének tanácsa által ajánlott három jogi elvet, egyúttal kifejezte a magyar kormány abbeli készségét, hogy hajlandó alávetni magát az állandó nemzetközi bíróság döntésének abban a kérdésben is: vajjon — amint állítatik — kötelezőleg foly-e a trianoni szerződésből az a három jogi tétel, amelyeket a tanács a felekre reá akar erőszakolni, vagy nem?

A magyar kormány egyik egyeztetési ajánlatát sem fogadta el Románia. Nyilván azért, mert irtózik attól, hogy bírói kogníció alá bocsássa a maga jogellenes eljárását.

A magyar külügyi kormány, amidőn a nemzetek szövetsége tanácsának szeptemberi ülészaka után terjedelmes memorandumban hozta tudomására a nemzetek szövetsége

tanácsának azokat a szempontokat, amelyek lehetetlenné teszik neki a tanács által ajánlott három jogi elv elfogadását, párhuzamosan ezzel, egyezségi ajánlatot tett a román kormánynak. Nagyon helyesen tette. A pörök természetéhez tartozik az egyezkedés. Mennyivel indokoltabb az egyezkedés gyakorlati talajára lépni ily nagy nemzetközi perben, amelynek rendes mederben való szabályos lebonyolítása ellen infernális erők folytatnak ádáz küzdelmet! A magyar kormány rövid egyességi ajánlata, amely különben hangsúlyozottan kifejezésre juttatja, hogy jogi álláspontját teljes egészében fenntartja, két pontban foglalható össze. Az egyik az, hogy a magyar állampolgár felperesek a mások birtokába már átbocsátott szántóföldeket és réteket természetben nem követelik vissza, ellenben nem engedélyezik ezt a kedvezményt az erdőkre, szőlőkre, gyümölcsösökre és épületekre. mert ezek még nincsenek kiosztva és legnagyobbbrészt még a román állam birtokában vannak, s különben is Románia egyéb területein ezeket nem sajátították ki. Az egyességi ajánlat másik pontja az, hogy azokért a földparcellákért és javakért, melyeknek természetben való visszaadását nem kívánjuk, Romániának kártalanítást kell adnia, amely kisebb a teljes kártalanításnál és amelynek mérve és fizetési módzatai részletes tárgyalások alapján állapíttatnának meg.

Ez az egyességi ajánlat semmit fel nem ad a jogi álláspontból, viszont azonban a kímélet álláspontjára helyezkedik az új tényleges birtokosokkal szemben, akiket nem zavar ki jóhiszemű birtoklásukból és kíméletet tanúsít a román állam iránt, amellyel szemben hajlandó a teljes kártérítés helyett százalékos megfelelő kártalanítást elfogadni és a fizetési módok tekintetében is könnyítéseket engedélyezni.

A magyar jogászai közvélemény helyesli a kormánynak ezekben a nemzetközi pörökben eddig követett magatartását. Amint eddig tette, ezután se lépjen le a kormány egy percre se a jog útjáról, ez után is óvja meg a magyar állampolgárok nemzetközi szerződésekben biztosított jogait. A jogi álláspont teljes fenntartása mellett való egyezkedés szintén osztatlan helyeslésre talál a közvéleményben. Aki tudja, hogy minő gigászi erő szükséges a mai viszonyok között ahhoz.

hogy a győzők egyoldalú érdekeivel szemben a legyőzöttek legevidensebb jogai is csak némileg is érvényesülhessenek : az nem fog mereven ragaszkodni ahhoz a szinte végeláthatatlan útvesztőhöz, amelybe a rosszhiszemű ellenfélnek a népszövetségi tanács asszisztenciája mellett az igazság szerkérenek rúdját beigazítania sikerült, hanem meg fog elégedni 60—70 percentes gyakorlati eredményekkel is, de természetesen csak oly feltétellel, hogy a gyakorlati megoldás jogaink teljes elvi fenntartása mellett történhessék.

Hogy végleges megoldása mi lesz ennek az immár világkérdéssé nőtt vitás kérdésnek, azt ma nehéz lenne előre determinálni. Az egyezkedésre a kezdeményezést megtennünk helyes volt, de nagyon kétséges, eredményre fog-e vezetni s talán még kétségesebb, hogy ha eredményre vezetne, a megállapodásokat az illető Balkán-állam megtartaná-e. Ha pedig a nemzetek szövetségének tanácsa előtt folyó incidentális eljárás tovább fog folyni, kérdéses : visszatartható lesz-e a tanács attól, hogy a nemzetközi bíróság befolyásolására célzó törekvéseit tovább folytassa és rábírható lesz-e, hogy ennek a káros irányzatnak abbanhagyásával teljesítse azt az egyedüli köteleességet, amely ebben a kérdésben reá vár, hogy t. i. a hiányzó bíró helyének pótlása iránt intézkedjék. Vagy sikerülni fog-e a megoldások elől való kibúzásban annyira leleményes tanácsnak újabb kibúvót találnia és tovább haladnia az elposványosítás útján? Mindezek olyan kérdőjelek, amelyek semmiképen nem befolyásolhatnak bennünket abban, hogy továbbra is sziklaszilárdan kitartsunk a jog és az igazság útján. Végeredményben elvégre mégis csak ennek kell diadalmaskodnia.

Tartsunk ki tehát tovább és bízzunk az igazság erejében!

LUKÁCS GYÖRGY.

A TÖRÖK FORRADALOM.

A világháború sok jelentős eredménye között kétségtelenül különös érdeklődésre tarthat számot az az átalakulás, amely az oszmán szultánságból köztársaságot hozott létre és amely átalakulással kapcsolatosan a török nép egy hatalmas lendülettel elválasztotta magát Ázsiától és európai nép életszínvonalára emelkedett. Ez az átalakulás forradalmi úton jött létre, de a forradalom zűrzavarában egy éleslátású katona, Musztafa Kemál pasa, meg tudta menteni a török népet, amelynek ellenségei a békekötésben megásták sírját.

A kelet történelmében a «nagy ember» sokkal intenzívebb szerepet játszik, mint az európai államtörténelemben, ahol a földrajzi tagoltság védelmi háborúkra szorította a népeket a kelet felől szervezeten előtörő vándorló népekkel szemben. Ez a védelmi berendezkedés a társadalmi erők szervezkedése által államot teremtett. A földrajzilag indokolt társadalmi szervezetet rendkívüli emberek csak akkor bonthatták meg, ha a fejlődés folyamába szervesen beleilleszkedhetett átalakító munkájuk. Kelet nem a stabil államrendszerek hona. A jós, a próféta és a hadvezér kovácsolták össze az államalakulatokat, amelyek a «nagy ember» halála után rendesen szertehullottak alkotó elemeikre. Míg nyugaton az ismert államok faj és nyelvközösségen nyugodtak, addig a keleti birodalmak imperiumok voltak, amelyeket vagy az ihlet vagy a kard tákolt és tartott össze. Az iszlám tana Mohamed lángszavával Allahtól inspirált ígéivel kibékítette egymással az évezredek óta egymást a vérbosszú harcaival gyengítő arabságot és harci erényeiket a vallási szervezettel, az iszlám közösségével a tehetetlen szomszédok ellen fordította, akiknél földi javakat találtak a vallásháborúban tanúsított vitézségükért. Mohamed indította meg azt az áramlatot, amely

az egy nyelven beszélő arab néptörzseket fegyveres táborrá alakította át és ez a fegyveres tábor részint a profécia jelszavaiért, de bizonyára még nagyobb mértékben a gazdag zsákmány reményében harci készségét oly irányba terelte, mely állami gazdasághoz, állami szervezethez és végül állami élethez vezetett.

A törökök nyugtalan vándorlásainak, rabló betöréseinek egy-egy nagy férfiú adott államalapító tartalmat. A török népeknél a vezér, aki hadivállalkozás céljából maga köré gyűjti a legkülönbébb fajú és nyelvű nomádokat, oly fontos és kiemelkedő tényező, hogy a török népek mind egy-egy ilyen hadvezér nevét viselik. Fajuk, kulturájuk nem tett különbséget közöttük, nem ez volt az állam jellege, hanem az a férfi, aki feltétlen engedelmességet követelt és akinek vezetésétől függött az állam léte. Tagadhatatlan, hogy ilyen, egy-egy nagy egyéniséghez kötött állami alakulat létrejöttét és bizonyos népeknél ilyen jellegű államalakulatnak tipikus megismétlődését a földrajzi helyzet, az ettől irányított történelmi fejlődés és végül az adott viszonyokból nőtt és ahhoz idomuló faji tulajdonságok teremtették.

A török népek a vezér által nyertek történelmi szerepet és ez a jelleg a török történelem vörös fonala, amelynek egyik újkori állomása Musztafa Kemál pasa és az ő nevéhez fűződő átalakulás.

Minden nép történetén egy vezéreszme vonul végig, amely intézményeket hoz létre és akkor is folytatódik, mikor a nép etnikai jellemét lassan megváltoztatta. Ez a vezéreszme is változást szenved az idő, a viszonyok és a néptényező változásával, de míg emberek elhalnak, az eszme ivadékról-ivadékra származik át és idegen elemeket is áthat és beolvaszt abba a komplexszumba, amely ilyen vezéreszme következtében nemzetté tömörül.

Az eszme beolvasztó erejét számos, sokfajú népnél tapasztalhatjuk. A török népnek, jelesül az oszmán török népnek vezéreszméje, az uralkodó személye körül csoportosulva, a hódítás és leigázás volt. Az oszmán birodalom egy dinasztia imperiuma volt, amely katonai és polgári szervezetet alkotott saját alattvalóinak megfélemezésére és mindig újabb

népek legyőzésére. Ennek az uralmi szervezetnek eredete Ázsiában keresendő. Amikor Oszmán, a törökök első szultánja (megh. 1326.) akitől a nép nevét vette, maga köré seregeltette a bithyniai mohamedán és keresztény vitézeket, hogy azokkal a környék lakossága felett uralmat alapítson, megvonta azt az irányt, amely az oszmán török történelem útja maradt. Az európai történetírás és a közvélemény az oszmán törökökben csupán a mohamedán hódítás eszközét látta, olyannyira, hogy az újkorban a törököket par excellence mohamedán népek tartották és az oszmán uralmat az iszlám teokratikus uralmával azonosították. Valószínű, hogy a tatár előnyomulással Kis-Ázsiába sodort kai-khánli törökök, akik a későbbben oszmanli néven híressé vált nemzet nucleusát képezték, csak Oszmán alatt tértek át a mohamedán hitre. Ertogrul, Oszmán apja még az ó-török vallási babonákban hitt talán és csak hallomásból ismerte a Koránt. Nem az iszlám tana bírta rá a kai-khánli törököket, hogy a Kis-Ázsiában élő és a szeldzsuk birodalom tekintélyének elernyedése után állami vezetés híjában szenvedő török és nem török, mohamedán és keresztény népelemeket jogaruk alá hajtsák, hanem a törökségnek századok alatt kifejlődött azon faji tulajdonsága, hogy egy vezér, egy dinasztia korlátlan uralma alatt megszervezi a gyengébbet és annak gazdasági forrásaira támaszkodva, mindig gyarapítja területét. A kai-khánli törzs nem tudta a maga faji vagy törzsi hegemoniáját rányomni az új államalakulatra, mert ez nem ennek a törzsnek különleges képességei révén jött létre, hanem Oszmán lett az új nemzet neve, attól a férfiútól, aki felismerve a bithyniai körzet előnyös fekvését, keresztény és pogány török, szeldzsuk mohamedán és más fajú vitézekkel elvágta vagy szabadon hagyta a közlekedés útjait, amely által kormányt és államot hozott létre. A földrajzi elhelyezkedés gazdasági előnyei döntő szerepet játszottak az oszmán állam megalakulásánál. Ennek az államnak az alattvalói görög keresztények és török mohamedánok voltak. Ez a török mohamedánság már akkor távol állt Mohamed eredeti tanának tisztaságától, hiszen hét évszázad válasszja el és ezalatt ez a tan átszűrődött az omajjada és abbaszida kalifátus politikai és filozófiai retortáin.

Kis-Ázsia lakossága már a szeldzsuk uralom alatt eltörökösödött. A görögök tömegesen hódoltak meg a szeldzsukoknak és tértek a mohamedán hitre. Az oszmán dinasztia államalakítása Kelet-Európa és Kis-Ázsia népkonglomerátumát ismét egy birodalomban egyesítette és magába olvasztva annyi európai és keresztény elemet, mind jobban eltávolodott az arab és perzsa iszlám jellegétől. Az oszmán birodalom vezéreszméje török eredetű volt ugyan, de kétségtelen, hogy a birodalom sokfajú lakossága nagyszámú európai kulturelemet hozott ennek az eszmének a szolgálatába. Ha a káikhánli törököket valahonnan Közép-Ázsiából a mongol hódítás hullámai sodorták is nyugatra, a Konstantinápolyra támaszkodó oszmán birodalom a Földközi-tenger medencéjén uralkodott és az ottan talált népek és intézmények, különösen a keletrómai éppen olyan mély nyomot hagytak fejlődésén, mint eredete. Az oszmán törökökön nem érthetünk tiszta fajt, mert az oszmánság az uralkodó intézmény, a dinasztia neve és jellege volt, amely behódolásra és beolvadásra kényszerített törököt és keresztényt egyaránt. Oszmanli néven egy állameszmét kell értenünk, amely gazdasági és kulturális uralmát a kelet-római birodalom és az iszlám elemeiből építette fel. Épp oly kevésbé volt fajilag tiszta török, mint arab, vagy görög. Az oszmán dinasztia állameszméje Nagy Theodosius birodalmának újra összekovácsolása volt, amelyet a népvándorlás és a keresztések bontottak meg. Az oszmán dinasztia mint uralmi intézmény a hozzá előbb önként csatlakozó, majd erőszakkal szolgálatába kényszerített fegyveres vitézek engedelmességén nyugodott. Ez az uralom Kelet-Európát és Nyugat-Ázsiát egy nagy egységes birodalomba kovácsolta össze. Vallásilag és fajilag ez a terület nem volt egységes. A törökök, mint mohamedánok nem tekintették a vallást az egyén magánügyének. Az iszlám nemcsak vallás, hanem jogrendszer és világnézet és míg Európában a jogrendszer és törvénykezés hamar felszabadult a vallás béklyói alól, addig keleten a moszlim országokban a vallás szabályozza az emberi élet minden vonatkozását. Ez a vallási szervezet párhuzamosan állott fenn az uralmi szervezet mellett. Az iszlám törvényei szabályozták az uralmi intézmény által leigá-

zott területek és népek jogviszonyait. Így az az uralmi rendszer, amely az oszmán dinasztia képében Kelet-Európa széthulló népeit egy birodalomba forrasztotta, török eredetű állameszméje dacára az iszlám köntösében jelent meg a történelemben.

Ez az állameszme sok kulturális forrásból táplálkozott. Bölesője a középpázsiai steppe volt, amely nem ismert néphatárt és a nomád életmód mellett mindig a fizikailag erősebb uralmát biztosította. A középpázsiai tatár karakter a sok beolvadás ellenére még mindig kimutatható a török állam szervezetében.

A törökök történelmi szerepe nem az alkotásban, hanem a közvetítésben merült ki. A világ egyik végéről a másikig közvetítettek árut és eszméket. A törökök hozták Európába az iszlám vallást, ők honosították meg Indiában Mohamed tanát, viszont a nestoriánus kereszténységet és a perzsa tűzimádást Kínába plántálták át. Ők teremttették meg a közlekedést Kína és India között és ezáltal elősegítették a buddhizmus terjedését Kínában. Kínai selymet szállítottak a bizánci birodalomba, míg Japánban a legrégebb buddhista templomban olyan perzsa művészi tárgyakat találunk, amelyeket csak törökök juttathattak oda karaván-útjaikon. A közvetítő szerep a steppe nomád életének természetes folyománya volt. A nomád életmód maradandóan vésődött be az oszmán törökök lelkületébe. Ez a nomád élet fejlesztette a törökökben a gyakorlati gondolkodást, amely nem mélyed el filozófiai spekulációban, hanem felismerte a klan-szervezet társadalmi előnyeit. A perzsa miszticizmus dervis-rendjei az oszmán törököknél klikkszerű szervezkedésnek szolgáltak alapul. Ezekben a misztikus ábrándozás mellett főszerep jutott a szervezkedés gyakorlati céljainak.

A középpázsiai steppék döntően befolyásolták az oszmán birodalom uralmi jellemét. Az ó-török birodalom a VIII. században 25 év alatt Kína határától Bizáncig növekedett. Ezt a birodalmat csak az engedelmesség és a tekintély tartotta össze. Az uralkodó feltétlen ura volt életnek-halálnak.

A török törzsek politikai szervezetet csak háborúval tarthattak fenn. Rablóhadjáratok és zsákmány híján a politikai

szervezet ismét klanokba töredezik szét, amelyek egy nagy ember szervező parancsára várnak, hogy a régi elemekből új birodalmat alkossanak. A hún vagy az ó-török birodalom népelemek összeverődése volt egy erélyes uralmi szervezetben, amelynek elgyengülése után az elemek ismét széthulltak. A török birodalomban az uralkodó vezet, táplálja fizeti népét.

Az újghur nép tankölteménye, a *Kudatku Bilik*, plasztikusan fejezi ki a török állameszmét:

Föld birásához csapatok és emberek kellenek
Csapatok birásához birtokot kell osztogatni.
Ezt a birtokot csak gazdag nép adhatja,
A törvény teszi a népet gazdaggá.

Ezt a gyakorlati felfogást találjuk meg I. Artaxerxes szaszanida perzsa király szavaiban: Nincs hatalom hadsereg nélkül, nincs hadsereg pénz nélkül, nincs pénz földgazdaság nélkül, nincs földgazdaság igazság nélkül.

A perzsa kultúra, amely évszázados harcban állt az északi nomádokkal, a steppe «bolygó gonosz szellemeivel», számos kormányzati eszmét adott a törökségnek. Turán és Irán közötti harcokban edződött meg a perzsa állam és a monarchikus kormány. A perzsa nép csapongó ihletes szelleme fel emelte az uralkodót az Isten magasságába. Perzsa befolyásnak tulajdonítható az udvar tisztviselőinek különválasztása a kormányzati szervektől és az adózás rendszere. A szaszanida kormányok szabadelvűen kezelték a más vallásúak jogait, akik önálló autonóm szervezetekben élhettek a perzsa birodalomban. Az oszmán birodalom hasonló szervezetének eredete itt keresendő.

A perzsa monarchia állameszméje átalakította az arab törzsi uralmon épülő mohamedán birodalom kormányzatát és döntően befolyásolta a szeldzsuk és oszmán törökök uralkodói szervezetét is. Az arab birodalom adminisztrátorai perzsák, katonái törökök voltak. A török művészi kultúra perzsa eredetű. Az araboktól kapták az oszmánok a vallást és a jogot, amely mindinkább megmerevedett formák közé szorult. Arab lett az oszmánok írása, amelyért régi török (szíriai eredetű) rovásjeleiket elhagyták. Az iszlám vált az oszmánok

vallásává és ezáltal magukra vállalták az iszlám karakterét, amely a török lélekkel nem mindenben fér össze. Az iszlám dogmatikája ellentétben áll a török szabadgondolkodó hajlamával, s habár a törökök voltak az iszlám legkiválóbb harcosai, e szerepüket nem az iszlámba vetett meggyőződésükkel, hanem a török állameszme erejével hajtották végre.

Az abbaszida kalifák alatt földnélküli török lovagok és vásárolt rabszolgák nagy számban kerültek az udvarhoz, ahol mint katonák és őrök gyorsan emelkedtek a legmagasabb pozíciókig. Fiatal törököknek az arab palotában való nevelkedése és későbbben a kormányzatban való részvétele előrevetíti az oszmán uralmi intézmény legjellegzetesebb lényegét: az idegen keresztény rabszolga ifjaknak török kormányzatra való nevelését.

A szeldzsuk Nizám-ul-Mulk *A politika tankönyve* (Sziászet-náme) című művében részletesen leírja, miként nevelték a török rabszolgákat az arab fejedelem udvarában. A rabszolgát a vásárról az udvarba vitték, ahol egy évig gyalog katona gyanánt szolgált ura oldalán. Nem volt szabad lóra ülnie. Az év leteltével lovat adtak alája, amelynek szájában csak egy kötél volt. Egy év múlva nyeret is kapott és évről-évre tökéletesebb és díszesebb kantárt. A hetedik esztendőben sátorral ajándékozta meg ura és ez a sátor jelentette számára, hogy önálló lakosztálya van, amelyben szolgák állnak rendelkezésére. Most már selyem ruhát ölthetett, de minden vitézi érdeme mellett csak 35 éves korában kapta meg az emir címet. Urának rabszolgája maradt élete végéig.

Ebben a nevelési rendszerben, összekapcsolva az iszlám *seriat* követelményeivel, gyökerezik az oszmán állam uralmi intézménye és politikai élete. Az arab fejedelmek hadserege és hűséges pretoriánusai török rabszolgák, az oszmán szultáné keresztény ifjak voltak.

Mikor az oszmánok Bithyniában megvetették lábukat, az iszlámot változatlanul fogadták el. Az egyetlen terület, amelyen még újabb hatások érvényesülhettek, a kormányzati és adminisztratív formák voltak. Bizanci hatás mutatkozik az udvari pompa formáiban, az adózás és a helyi

adminisztráció árnyalataiban. Kulturális tekintetben az építészet és a társadalmi élet is sok bizanci hatást mutat.

Mind ezen kultúrhatások felett állt azonban az uralkodó állameszme, amelynek képviselője a feltétlen jogú szultán volt. A szultán uralmát csak a seriát jog korlátozta. Uralmát erősítette az az osztály, amely maga is feltétlen engedelmességgel tartozott a szultánnak, de amelynek érdeke volt a rendszer fennmaradása. Ez az osztály volt a kormányzó és adminisztratív réteg és a hadsereg. A másik intézmény, amely némiképpen szemben állt az uralmi eszmével, a mohamedán vallásjog demokratikus intézménye volt. Az uralkodó intézmény legjellegzetesebb vonása abban rejlett, hogy a török állam hivatalos mohamedán jellege mellett, képviselői keresztény származású, rabszolga ifjak voltak, akiket a kormányzás és a hadsereg céljaira neveltek. A kormányzás minden tagja mint a szultán rabszolgája lépett szolgálatba és mint rabszolga fejezte be életét, akármilyen magas rangra emelkedett. A szultán-uralom rabszolga-szervezetével párhuzamosan folytatta létét a mohamedán egyház, amely a nép széles rétegeire támaszkodott: A keresztény egyházak privilegizált helyzetben voltak és önálló életet éltek. Lybyer, amerikai történétíró,¹ aki behatóan foglalkozik a világi és az egyházi intézmények párhuzamos életével, XVI. századbeli olasz írók tanuságát hívja fel a szultáni hatalom e nagyszerű intézményének illusztrálására.

Andrea Gritti, rendkívüli velencei követ, 1503-ban következőképpen jellemzi a legfőbb török hivatalnokokat: Őfelsége a szultán államügyekben és más fontos dolgokban pasáival tanácskozik. Ezek száma rendszerint négy. Konstantinápolyban laknak, keresztény szülők gyermekei, akiket kis korukban raboltak el és erre hivatott emberekkel neveltettek. Azután magas polcra emelték őket, részint abból a szeretetből kifolyólag, amellyel a szultán irántuk viseltetik vagy érdemes munkájuk miatt. Nagy vagyont szereznek abból, hogy az igazságot és a kegyeket árulják.

Antonio Barbarigo velencei követ (1555—1560) írja.

¹ Lybyer: *The Government of the Ottoman Empire* 39. old.

hogy minden magas állású török egvedüli nemességét abban látja, hogy a nagy szultán rabszolgája.

Marcantonio Barbaro, velencei követ (1568—1573), élesen megfigyeli, hogy minden vagyon, a kormányzás, a hatalom, szóval az egész állam azok kezében van, akik mind Krisztus hitében születtek, rabszolgákká tétettek és mint mohamedánok magas polcra jutottak. Mások, mint ezek a keresztény születésű rabszolgák, nem juthatnak a szultán színe elé, vagy szolgálatába.

Az állam fegyveres hatalma teljesen keresztény születésű férfiak kezébe van letéve, a jogszolgáltatás viszont a törökök hatáskörébe tartozik. Ezek gyerekeiket a mecsetiskolában nevelik, ahol megtanulják a Koránt, azután kádik lesznek, akik igazságot osztanak, de a végrehajtás természetesen azok kezében van, akik a fegyvereket bírják.

Gianfrancesco Morosini velencei követ (1582—1585) is megkülönbözteti az állami uralmi szervet az egyházi intézménytől :

«Kétféle török van. Az egyik, török szülők gyermeke, a másik renegátoké. Ezeket gyerekkorukban rabolják el adófizető alattvalóiktól, különböző területeken, ahová rabló betöréseket vezetnek. Nemcsak a hadsereg legnagyobb része áll ilyen renegátokból, hanem a porta főbb hivatalait is ezek töltik be a nagy vezértől a legalacsonyabb katonáig, mivel régi szokás szerint törökök ezeket a hivatalokat nem láthatják el.

A született törökök a vallás dolgait intézik, ítéleznek és tanítanak. A renegátok mind rabszolgák és nagyon büszkék arra, hogy a Nagyúr rabszolgái, mivel tudják, hogy az oszmán állam rabszolgák republikája, ahol ők kormányoznak.»

Lorenzo Bernardo hasonlóan ecseteli a világi és egyházi intézmény különbségét.

Matteo Zane velencei követ (1591—1597) szenvedélyes hangon mond bírálatot az oszmán uralkodó intézményről :

«A törökök részint bennszülöttek, részint renegátok. A bennszülöttek leginkább Ázsiában laknak és a renegátokhoz képest nem olyan zsarnokiak és romlottak, mert van még bennük valami vallási érzés, amely a renegátokból kiveszett. Ez utóbbiak a legszemérmetlenebb és legaljasabb emberek.

igaz keresztény hitükkel elvesztettek minden emberi érzést. Vallásukat szívesen elhagyják ezek a kétségbeesett jellemek, akik kezükben tartják a fegyveres erőt, a kormányzatot, a vagyont, szóval az egész birodalmat, amelyből kizárták a tiszta fajú törököket, akik csak a vallás szolgálatában állhatnak.)

Zane észrevette, hogy a bennszülött törökök a XVI. század végén fellázadnak az uralkodó intézmény ellen, mely teljesen zárt és csak újabb keresztény rablott fiúkkal szaporodó osztály. «Ez az osztály hajtotta végre az ítéleteket és gyakorolta a felügyeletet a vallás felett. Azt lehetne mondani — folytatja Zane — hogy ez uralkodik minden felett és a bennszülött törökök az ő alattvalóik és szolgálói.»

Richard Knolles, aki 1603-ban írt Törökországról, kiemeli a szultán abszolút uralmát alattvalói felett; vele szemben senkinek sincs hatalma. «A szultán egyeduralmát azzal biztosítja, hogy az alattvalók feletti fegyveres uralmat renegátok, rabszolgák kezébe adta, akik számát minden 4—5 évben szaporítja. Ezeket gyermekkorukban rabolják el szüleiktől és míg a török kormány ekképen keresztény provinciáit lakossága virágjától megfosztja, addig ez, a palota és uralom árnyékában nevelt osztály feltétlen engedelmisséggel tartozik a szultánnak és az uralkodó államnak. A szüleiktől megfosztott árvák a szultán gyermekei. Ők teszik az uralkodó osztályt. A törökök kereskedők, iparosok, parasztok. A kormánnyal nem törődnek.»

Ez a képe az oszmán birodalomnak, amely nem a nép uralmán nyugodott, hanem egy állameszme zsarnoki szervezete volt. Egy osztály uralkodott a nép felett, egy osztály, amelynek eredete vallásban és fajban merőben különbözött attól a néptől, amely felett uralkodott. Ez az osztály megtagadta emberi származását, apját, anyját, hogy fenntartsa az osztály életét. Az oszmán birodalmat nem a nép érzésvilága, emberi ambíciói és vágyai vezették egy ideális cél felé. E birodalmat olyan állameszme kormányozta, amely nem támaszkodott etnikai hagyományokra, hanem amely egy mesterségesen, a birodalom minden nép és vallási elemébe beékelte és föléje helyezett osztálynak adta át az uralmat. Ez a biroda-

lom mohamedánnak tünt fel kívülről és török volt a hivatalos nyelve. De a vallástudományi könyveket arabul írták és a török irodalmi nyelvet a török nem értette. Ez a nyelv éppen olyan mesterkélt volt, mint az idegenből rabolt gyerekhad-sereg, amelyből az uralkodó intézményt tartották fenn. Az oszmán dinasztia a török állameszmétől vezettetve mester-séges kultúrréteget teremtett, nem gyökerezett a néplélekben, hanem az állameszme szolgálatára tervszerűen tákolták ösz-sze. Törökország kulturális fejlődése és mai helyzete ezekből a viszonyokból nőtt ki.

*

E fejtegetések írása közben került kezembe Dselál Núri *A török forradalomról* írt legújabb könyve. Dselál Núri nagy szerepet tölt be a török társadalom- és történettudomány-ban. Fiatal éveiben hosszú utazásokon szerzett tapasztala-tokat Európa valamennyi államában és azok a mélyreható különbségek, amelyeket saját hazája és Európa országai között észrevett, arra indították, hogy több munkában fel-tárja népe előtt hátramaradottsága okait. Mint a mi nagy Széchenyink, úgy ostromozza népe tunya szokásait, ázsiai csökevényes intézményeit és fel akarja rázni a török köz-véleményt tespedéséből. Megalapítja az *Áti* (Jövő) című lapot, amelyben az európai tudomány gyakorlati megvaló-sításáért küzd. A háború után az entente Maltába deportálja és lapját beszünteti. Musztafa Kemál pasa győzelmei után visszatér hazájába, képviselővé választják és kidolgozza az új török alkotmányt.

Dselál Núri a jelenlegi átalakulást a török nép újjá-születésének tartja s könyvében szociológiai és történelmi szempontból írja le. Nem a tények egymás mellé sora-koztatása ad művének különös értéket, hanem azok a re-flexiók, amelyeket e történelmi tényekhez fűz. Törököknek ír és eszméjét, hogy a török népnek magának kell sorsának intézését kezébe venni, meggyőződésének egész súlyával vetíti olvasói elé.

Törökország mai életében török írók gyakran szólnak az aggodalom hangján népükhöz, hogy buzdító szavukkal

felébresszék álmából. Egy nagy parlagot látnak maguk előtt, amikor európai példák után visszatekintenek országuk romjaira. Ötven évvel ezelőtt Törökországban az európai parlamentarizmus imádói a szabadságjogoknak átplántálása által a török népnek felszabadítását látták elérkezőnek. Námik Kemál, a lánglelkű költő, az iszlám nagy hőseiben és az iszlám középkori kultúrájában vélte megtalálni a török nép öntudatát. Az iszlámban keresték azt a vezérgondolatot, amely a török népet a szultánság önkényétől a haladás útjára vezetné. Ma hiu ábrándnak tekinthetők ezek a törekvések. A török nép elszakította magát az oszmán dinasztia uralkodó eszméitől és az iszlámtól is és az európai szellem által diktált nemzeti irányzat útjára tért. A keleti életformának megfelelően ismét nagy ember veszi kezébe a vezetést, aki lángeszével és vasakaratával belekényszeríti népét a haladásba.

Dselál Núri kérlelhetetlen hangú ítélőszék elé állítja az oszmán történelmet. A szultáni uralom célja csupán a hódítás volt, de ezeket a hódításokat sohasem tudta nemzeti érzülettől áthatott néppel megtölteni. A nemzet fogalma hiányzott az oszmán történelemben. Népen az iszlám nemzetiséget nem ismerő fogalmát értették, amely asiaticizmust hozott a meghódolt területekre. Az oszmán állam súlypontja Európában volt ugyan, de a kormányzati rendszer és a vallás által diktált világnézet Közép-Ázsiának és Arábiának volt megfelelő. Ez az összeütközés semmisítette meg az oszmán birodalmat abban a pillanatban, amikor Európa belső konsolidációja után kelet felé fordította figyelmét.

Európai kutatók a török nép fajiságát okolják visszamaradottságáért, holott a török nép nem szerepelt a birodalom kormányzatában. Ez a kormányzat leigázta az idegen nemzeteket és kizsákmányolta magát a török népet. Ez a szorgalmas és a földműveléshez kitünően értő katona nép olyan szervező tulajdonságokat árul el, amelyek célirányos vezetése mellett civilizációs munkásságot fejthetett volna ki. De az uralkodó intézmény ezt a népet nem tekintette állami elemnek; szaporítását és vagyonosodását nem tartotta szükségesnek. Az oszmán birodalom életelve a hódítás volt, melyet az udvari történészek dagályos nyelve dicső-

ségesnek zengett meg, mialatt a hódításért vérző nép elsatnyult és a meghódított területekről harácsolt élelmicikkek versenye folytán elszegényedett.

Dselál Núri hazafiúi bánattal telve kutatja az oszmán törökség hanyatlásának okait.

II. Mohamed elől a tudósok Európába menekültek és hozzájárultak a renaissancenak felvirágzásához; ő a helyett, hogy az első abbaszida kalifák példájára ezeknek a tudósoknak vendégjogot adott volna, hogy a török iszlám folytassa azt a munkát, amit Harun-ar-Rasid alatt, az arab hellenisztikus műveltséget ébresztette fel, a görög patriarchatussal egyezett meg és a görög egyházzal kötött reakciós szövetséget. II. Mohamed kapzsi ember lévén, csak a földi javakra vágyódott és a Bizáncban talált kulturális kincseket nem vette észre. A renaissance Törökországban éppen úgy talajt találhatott volna, Dselál Núri szerint, mint Európa többi országában. De a török történelmet a XV. században az az eszme irányította, amely az iszlám kiindulása volt és amely később a középázsiai török nép harci sajátságaiban új erőre kapott: a hódítás. Még szigorúbb ítéletet mond az oszmán uralkodó osztály kultúrájáról. Törökország tudománya és irodalma egy mesterséges osztály irodalma volt. Egyetlen új gondolatot, egyetlen új érzést nem tudott alkotni. Ez az irodalom nem a nép lelkéből fakadt, a tudományt pedig a vallás megakasztotta fejlődésében. Az arabnyelvű vallásjogi könyvek mellett az egyetlen prózairodalom a történetírás volt. Ennek nyelve dagályos és értelmetlen szóhalmaz, amely untatja az olvasót és történelmi forrásnak alig használható. Mindaddig, amíg európai utazók és történetírók nem kezdtek foglalkozni a török birodalommal, a török források adataiból vajmi keveset meríthetünk. A hivatalos történetírás hízelgő dicsszózat, amely sem megbízhatósága, sem stílusa szempontjából nem mérhető össze európai forrásokkal.

Azon okok között, amelyek a mohamedán törökség kulturális tespedéséhez vezettek, Dselál Nuri az iszlámnak teológusok kezében való megmerevedését emeli ki. Az iszlám a betűhöz kötötte a gondolatot és a betű határozta meg a gondolat fejlődését. A keresztény Európa ezzel szem-

ben felszabadította a gondolatot. A reformáció óta, amely összeesik a török uralom fénykorával, az európai szabad szellem örök harcban áll az intézményekkel, amelyek lassan kénytelenek voltak engedni. Európa a haladás útjára lépett. A keresztény egyház pedig óvatosan ugyan, de alkalmazkodott az idő követelményeihez. A többnejűséget a keresztény egyház elítélte, sőt a pápák a poligámiát a mohamedán egyház ellen propaganda eszköznek használták fel.

Európában valamennyi nemzet résztvett a szellemi életben és többé-kevésbé egyformán tudomást szerzett a szellemi haladásról. Az iszlám és különösen az oszmán uralkodó osztály annak ellenére, hogy a nagyhatalmaknál követéseket tartott fenn, nem befolyásoltatta magát az európai tudománytól és arról nem vett tudomást. Ennek a vezető osztálynak tehetetlenségét mi sem jellemzi jobban, mint-hogy Nagy Frigyes, Katalin és Napoleon udvarába küldött török követek levelezésükben egy szóval sem említik azt a nagy szellemi haladást, amely ezekben az országokban végbement. Egy kardinális pontban az európai és a mohamedán tudományos módszer lényegesen különbözött: az iszlám a tudományban a tekintélyt kereste, míg Európa a tapasztalat útján haladt tovább. A török iszlám tudományos módszere összhangban volt a kormányzati formákkal, amelyek a tekintély elvén épültek és autokratikusok voltak.

Az erőszak és a tekintély az, ami a keleti ember gondolatvilágát betölti. Ezért a keleti népek történelme: forradalmi változások, titkos szervezetek államcsínyjei és új államalakulatai. Ezzel a mentalitással merőben ellentétes az a gondolat, amely az európai germán népeknél, különösen Angliában, önmagától érlelődött és fejlődött: a parlamentárizmus. Az új török párt, amelynek lelkes hívei az európaizmust az iszlámba át akarták ültetni, az iszlám intézményeinek fokozatos reformálásával a parlamentárizmust vezették be az oszmán birodalomba. II. Mahmud és a krími háború reformjai után is még mindig az oszmán dinasztia állam-eszméjét magával vonszoló törökség elbukott a parlamentárizmuson. Az oszmán állameszme, hasonlóan az iszlám valláshoz, nem ismert nemzetiséget. Az emberek minden

nyelve és faja egyforma Allah szemében. A XIX. században Törökországban a leigázott keresztény és mohamedán nemzetekben felébredt a nemzeti öntudat. Amióta az oszmán hódítási áradat lefolyt, a felszabaduló népek (szerbek, oláhok, bulgárok stb.) egymásután nemzeti életüket kezdték élni. A megmaradt területen lakó nép-konglomerátumba a parlamentarizmus bevitte azt az erjesztő gombát, amely az oszmán (az oszmán dinasztia jogara alatt élő, soknyelvű, sokvallású, sokféle kultúrájú) népet alkotó elemeire bontotta fel. Az újtörökök teoretikusok voltak. Magukba szívták az európai haladó eszméket és abban bíztak, hogy uralmuk alatt Törökország minden népeleme egy politikai egységbe fog tömörülni.

Dselál Nuri, aki mint europäer híve volt a parlamentarizmusnak, az újtörök parlamentarizmus csődjét azzal igyekszik mentegetni, hogy az 1909-iki forradalom után csak a parlamentarizmus biztosított átmenetet. Nagyon kevés jövőbe látó ember jósolhatta meg, hogy az oszmán birodalom népelemeinek felszabadulását éppen ez a parlamentáris kormányzat fogja siettetni, amelyet Adbul Hamid zsarnoki maradi uralma talán éppen ezért ellenzett.

Ahmed Refik, török történetíró nemrég kiadta a Kosuth-féle törökországi emigráció oklevéltárát,¹ amelyből kitűnik, hogy az osztrák államférfiak a portához küldött leveleikben figyelmeztették a szultánt, hogy a szabadság gondolatának képviselői Törökországban, ahol számos nemzetiség él egy birodalom jogara alatt, mérget terjesztenek: a nemzeti gondolatot, amely az oszmán uralom politikai egységét meg fogja bontani. A szultán és tanácsadói akkor nem vették észre azt a veszélyt, amelyet a nemzeti gondolat különböző népelemből álló birodalomra nézve jelent, de Ausztria sem, amikor később a török birodalom lázongó nemzetiségeinek önállóságra való törekvéseit pártolta és Boszniát a török birodalomtól a maga testéhez csatolta és ezáltal túlsúlyra emelte a szlávokat.

Az oszmán birodalomnak nemzetiségi államból nemzeti,

¹ Ahmed Refik : *Türkiade milletdâsiler meszetesi* 58. old.

török állammá kellett átalakulnia. Ez volt a török népnek végzetétől való megszabadulásának egyetlen útja. Ez az út a beteg testrészek amputálásával, Bulgária, Thrákia, Albánia, Arábia stb. országrészeknek akárcsak önként való átengedése által gyorsította volna a természetes fejlődést. Ha a népek a történelem tanulságát le tudnák vonni és a józan ész fogadnák el egyedüli vezetőnek az érzelmek helyett, amelyek gyakran a nemzetek érdeke ellen hangolják a tömeglelkületet, akkor a balkáni háborúban elvesztett területeket kárpótlás fejében az oszmán kormány átengedhetné volna a Balkán-szövetségnek. Az átengedett területek török fajú, mohamedán lakosságát pedig az elnéptelenedett Kis-Ázsiába áttelepítve, megteremtették volna az egységes török nemzetet. De ki tehetné volna ezt az indítványt — kiált fel Dselál Nuri, mikor az oszmán állam katonai birodalom volt, amely fennállását a terjeszkedésben látta biztosítva. Ilyen elhatározás ellentétben állt az oszmán hagyományokkal és az iszlám szellemével, amelynek kötelessége, a nem mohamedán világban is megvalósítani a seriat-jog rendjét.

Az oszmán parlamentáris korszakot Törökországban politikai iskolázatlanság jellemzi. Az újtörök politikusok jóhiszeműségében nincs okunk kételkedni. Idealisták voltak, akiknek mentalitása a török krónikák dithyrambusaiból, az iszlám fenhatóságának gondolatából, a szabadsághüvelyesség radikálizmusából és túlzó Európa-imádatból táplálkozott. Ez az Európa-imádat elfeledtette velük, hogy Törökországban vannak. Mahmud Mukhtár pasa emlékirataiban¹ korholja az újtörökök lelkesedését, amely a balkán-háborúban arról álmodozott, hogy az ország határát megint a Dunáig tolják előre, ugyanakkor, amikor a thrákiai hadsereg pénztárának állománya 14 fontot tett ki.

Az újtörökök a régi oszmán uralkodói intézményt a parlamentárizmussal olyképpen akarták kifoltozni, hogy a mohamedánok mint uralkodó elem, a keresztény egyházak mint elismert autonóm szervezetek, a különböző nemzetisé-

¹ Mahmud Mukhtár pasa : *Ücsündsü kol ordunun muharebâtî*. 9. old. és 234. old.

gek pedig mint megtűrt, de az oszmánli gyűjtőfogalom alatt egyenlő jogú alattvalók élnek. A birodalmat az európai kultúrával kiegészített iszlám tartja össze, amely kiegyensúlyozza a nemzetiségi törekvéseket. Az oszmánli ideál a nagy szultánok hódításában találta életcélját. A nép csak eszköz szerepét játszotta, a mozgató erő és a cél az iszlám és a szultán dicsősége volt. Európa nemzeti gondolata Törökországba való átszivárgása során fokozatosan közeledett az oszmánli — azaz a dinasztiaért és pán-izlámért lelkesedő-hazafiasságon át a török fajisághoz és a török néphez. Ez a gondolat még dinamikus maradt, de nem az oszmán dinasztia és az univerzális iszlám céljaiért harcolt, hanem a török fajú, a török nyelvű népeket akarta egy egységbe tömöríteni és a birodalom jellegét törökké tenni. A török birodalom célja nem lehetett többé az, hogy a török szultán, mint kalifa folytatva a világnak az iszlám értelmében való pacifikálását (a dár-ul-izlám kiterjesztését), erre eszközül a török népet felhasználja, hanem hogy a török nép a saját életcéljait valósítsa meg. Ez az irányzat természetes folyománya volt a nemzeti gondolatnak, amely Námik Kemál (1837—1888) költőnél még szívósan ragaszkodik az oszmán és iszlám apotéziséhez. Ezt az oszmán és iszlám apotézist az oszmán birodalom többi nemzeteinek felébredése zúzta össze.

A török faj és a török nyelv öntudatra ébredése európai hatásból magyarázható. Cahun francia tudós *Introduction à l'Histoire de l'Asie Centrale* című műve a török faj kiváló harci és szervező tulajdonságait oly eleven stílussal ecsetelte, hogy a török faji önbizalom lassankint ebben kezdte hagyományait és nemzeti büszkeségét lefektetni. Az oszmán jelző helyett egy új és más értelmi fogalom vált úrrá a lelkeken: a turánizmus. A turáni gondolat csak a török fajú és török nyelvű népekre vonatkozik, elveti a szemita iszlám túlnyomó befolyását és a török nép nagykorúságát és saját faji tulajdonságainak kívánalmai szerinti fejlődését tűzi ki célul. Khálide Edib író *Jeni Turán* című politikai regénye szembe állítja az európai liberálizmus képviselőit, a parlamentárisan kormányzó oszmánlikat a török faji ébredés harcosaival, akik az iszlám gátló korlátait áttörik, hogy

a török népet felszabadítsák a vallás és az idegenek (beleértve az uralkodó intézményt is) elnyomása alól.

Törökországban és Európában a turánizmus más és más fogalmat jelent. Míg nálunk az uraltáji népeknek bőkezű összefoglalását és osztályozását jelentette, addig Törökországban a turánizmus egy történelmi fejlődési fok, a török népnek öntudatra ébredése, a török nép történelmi irányának új meghatározása. A szemita iszlám béklyóinak letörését, a nép faji jellegének teljes érvényesülését jelenti a turánizmus, amit legkiválóbb harcosa, Zia Gök Alp, türkcülüknek, azaz «török gondolat»-nak nevez.

Ennek a turánizmusnak fejlődéstörténetét és céljait *A törökség alapelvei*¹ című művében ismerteti. Szuggesztív fellépése tanításának hamar szerzett híveket. Az addig a turánizmus gondolatával foglalkozó amatőröknek az ő alapos tanultsága adott önbizalmat és hitet. Szociológiai tanulmány alapján elemezi a nemzet fogalmát. Az antropológiai, nyelvészeti és kultúrhatásokat, amelyek a történelem folyamán nemzetet formálnak, sorra vizsgálja és megállapítja, hogy a nemzet sem faji, sem földrajzi, sem adminisztratív kategória. A nemzet nyelvileg, vallásilag, erkölcsileg és esztétikailag közös egyének társadalma. A török paraszt ezt úgy fejezi ki: nyelve a nyelvemhez, vallása a vallásomhoz illik. A nemzet történelmi produktum, amelynek tagjai azonban eredetre nézve nem azonosak, de ugyanazon földrajzi és társadalmi hatások egybeforrasztották őket. Ha országunkban — mondja — a faji tisztaságot tennők társadalmi követelménynek, akkor intelligens osztályunk legnagyobb részét kénytelenek volnánk feláldozni.

Szabadelvű felfogása kizár minden fajvédelmi elméletet. Még határozottabban írja körül a «turáni» nép fogalmát. «Jóllehet, hogy a török népek rokonsága egyfelől a mongol és tunguz népekre, másfelől a finn-magyar népekre is kiterjed, és tagadhatatlan, hogy ezek a népek etnikailag kapcsolatban állnak a törökökkel, de a «turán» fogalmán csak azokat a rokon népeket érthetjük, amelyek nyelvileg és kultúrai-

¹ Zia Gök Alp: *Türkcülük eszâslari*. 174. old.

lag egy egységbe foglalhatók össze. A távolabbi turánizmus csak tudományos vizsgálódás tárgya lehet, de a gyakorlati politika szempontjából nem jöhet számba. Ebből a gyakorlati turánizmusból a finneket, magyarokat, mongolokat és tunguzokat ki kell zárni. A turáni terület csak az a földrajzilag és etnikailag összefüggő föld, amelyen egy politikai egység felépülhet.»

A turánizmus a nép valódi lényének kifejezésre juttatását célozza. A nemzet kultúráját harsz és medenijet szavakkal különbözteti meg.¹

A harsz és a medenijet fogalma közötti különbség abban áll, hogy a medenijet elsajátított, megtanult tulajdonság, a harsz viszont a nép eredeti szellemének kifejezése. Ez a meghatározás a török viszonyokból nőtt ki. Az oszmánli kultúrát medenijetnek, elsajátított, mesterséges kultúrának tartja, míg a török kultúra a népies elemek érvényre jutása. Ilyen páros tünet vonul végig az összes török kultúrterületeken. A vallásban a török nem azonos az iszlámmal. A falusi prédikátorok azt tapasztalják, hogy a török istentiszteelő, de nem istenfélő nép, nem hajlik az aszketizmusra. Elvont fogalmak nem érdeklik. Falun a szépségről, jóságról prédikáló papoknak sok a hallgatója, a pokollal, szörnyetegekkel fenyegetődző hodzsákra senki sem hallgat. A török nép esztétikai ízléséről pedig az tesz tanúságot, hogy a zenés, verses ceremóniákat szereti.

Zia Gök Alp a turánizmust tartja a törökség renaissance-ának. Ez a török nép öntudatra ébredése. Azok a reformok, amelyeket II. Mahmud szultán óta végrehajtottak, a régi rend foltozása volt. E reformok főhibája abban rejlett, hogy mielőtt modernizálták volna a termelést, modernizálták a fogyasztást. Európai ruházatot, életmódot, építkezést honosítottak meg, amelyekre a török ipar nem volt berendezve és így elsatnyult. De viszont az európai stílusú ipart

¹ A harsz szó, amely «szántást», azaz művelést jelent, újabban került közforgalomba. Medenijet a civilizációt jelenti. Mindkét szó arab. Szulejmán Nazif a legragyogóbb nyelvművész a harsz szó helyett az irfán szót ajánlja, amely nem szó szerinti fordítása a latin culturának, de fogalmilag jobban megfelel.

a török nem tanulta meg. Így e reformok nem használtak a török népnek.

A turánizmus gondolatának legtanultabb képviselője ugyan Zia Gökalp, de az irodalomban már előtte sokan arra az útra léptek, amelynek irányát ő tudományos alapra fektette. Ahmed Vefik pasa kezdte az oszmán török nyelvnek a keleti török nyelvvel való rokonságát kutatni és a törökök eredetéről szóló keleti török forrásművet (sedzsere-i-türkie) oszmán törökre fordította. Szulejmán pasa az orosz-török háború híres török hadvezére, Deguignes történetíró munkájának olvasása közben jutott a turánizmus gondolatára. Török nyelvtant írt, amelyben megkezdte a nyelvtisztítás munkáját. Regényírók, mint Ahmed Hikmet, a törökség ősidejéből veszik tárgyukat. A turáni gondolat legnépszerűbb írója kétségkívül Mehemed Emin, aki a versirodalomban kísérlete meg azt a vakmerőséget, hogy az arab és perzsa szavak mellőzésével, tiszta török népnyelven, török ritmussal írja meg hazafias és népies tárgyú verseit. Katona-dalai a győzelmes görög-török háborúban óriási hatást tettek. Híre Európában is hamar elterjedt. Talán én voltam az egyedüli, aki e primitív tárgyú rímek ellen szigorúbb kritikát mertem gyakorolni.¹ Azóta számos török irodalomtörténész, mint Ismail Habib² és Szaffet Ürfi³ mérsékeltebb felfogásomnak adtak igazat.

Mehemed Eminnek az európai orientálistákra tett nagy hatása azzal magyarázható, hogy kísérlete hasonló volt a nyugati irodalmakban a szabadságharcok idején feltörő népies szellem termékeihez, a török művelt osztály azonban, amely a mesterkéltsággal arab, perzsa nyelvhez és a perzsa versírás merev formáihoz szokott, hidegen fogadta. Nyelvét póriásnak, gondolatait költőietlennek tartották. Jóllehet, Mehemed Emin nem nagy költő, de versírása bele esett abba a fejlődési irányba, amelyet a török politika mind határozottabban követni kezdett. A török társadalmi szer-

¹ *Keleti Szemle* 1916. Gibb irodalomtörténetéről írt dolgozatomban.

² *Türk tedsedüd edebiati tairikhi*. 570. old.

³ *Zia Gökalp ve mefkjüre*. 10. old.

kezetet mi sem árulja el ékesszólóbban, mint a nyelv. Az európai eszmék terjedése halálos csapást mért az oszmán uralkodó intézményre és ennek szétmállásával bázis nélkül maradt az a kifejezési mód is, amely az állam tagoltságához hasonlóan, erőszakos tákolmány volt: az oszmán nyelv. Ez a nyelv és ez a kifejezési mód nem volt török, nem volt arab, se perzsa, hanem mindháromnak csodálatos keveréke, átítatva azzal a servilizmussal, amely az oszmán uralkodó intézményt tartotta össze. Az európai szellem előretörésével az öntudatra ébredt nép érzésekben és gondolatokban akart gyönyörködni és nem tudott örülni művésziesen eizellált szó-stalaktitokban, amelyek anyaga papirmaché volt csupán.

Régi hitem, de mint nem török, nem mertem é meggyőződésemet papírra vetni mindaddig, míg erre hivatott török író fel nem bátorított, ahogy Dselál Nuri több példára hivatkozva bemutatja, hogy a török régi prózairodalom jórésze émelyítő nyelvi zagyvalék,¹ amely mögött nincsen gondolat. Az írók az ékesszólásban (belághet) tetszelegtek, amely végnélküli mondatokat hozott létre. Az arab és perzsa szók hosszú magánhangzóinak összecsengése, az alliterációs és rímes szók halmozása nagyobb élvezetet szerzett az olvasónak, mint az értelem amelyet alig-alig találunk. Ez az izlés korok szerint változott. Némely régi prózaíró oly túlzásba esett, hogy munkája olvashatatlan.

Európában a török forradalmat sokan a háborús összeomlások egyik eredményének tekintik. Tagadhatatlan, hogy a mai török köztársaság forradalmi alakulatával, a háború nélkül nem ezt a tempót és formát vette volna fel, de bizonyos, hogy a török nép fejlődési iránya nem lehetett más. A népek életét az az eszme vezeti, amely a nép lelki és társadalmi adottságából fakadt. A török nép belső fejlődése pedig már '60—70 év óta abban az irányban halad, hogy aziatizmusát, amely egyrészt az iszlám vallásban, másrészt az oszmán dinasztia uralkodó intézményében nyilvánult, levesse. A török népnek felszabaduló harcát sok véres háború kísérte, amelyet

¹ Türk inkilâbı. 158. old.

még az oszmán állameszme érdekében kellett vívni (orosztörök, balkán háború stb.), de amelyek vereségükkel és területi veszteségükkel csak siettették a nép ébredését. Ezekben a háborúkban az oszmán állameszme szenvedett vereséget és a nép a fájdalmas véráldozatok árán is, önmagára talált. Ez a hit a Zia Gök Alp értelmezése szerinti turanizmus.

Ezt a fölszabadulást az új-törökök kezdték a parlamentárizmussal és az irodalom európaiasodásával. Elfordultak a perzsa irodalmi mintáktól és a török lelket akarták megszólaltatni. A két iskola merő ellentétben állott egymással. Az oszmán iskola szolgai utánzás volt. Ali Kemál¹ szerint a török írók olyan képeket írtak le, amelyeket a valóságban nem láttak, nem az ihlet hatotta meg őket verseik megírásánál, hanem a forma kedvéért keletkezett a mű. Ebben a formában pedig a divat volt mérvadó, amely elhomályosította az értelmet. De viszont ezt a mesterkélt szóáradatot még a művelt török sem értette — csak gyönyörködött zenei szépségében.² Szójáték és betűk permutálása fontosabb volt az értelem kifejezésénél.³ Ez a műnyelv abban találja magyarázatát, hogy nem szolgált a nép, hanem egy szaturált ízlésű osztály mulattatására.⁴ Még a legújabb kor költőinél is megtaláljuk ennek a mechanikus irodalomnak élénk nyomait. «Nagyon sok török költemény — írja Rúsen Esref⁵ az európai folyóiratokban talált illusztrációk hatása alatt íródott. Iszmail Szafá, Dsenáb Sihábeddin, Szulejmán Neszib, Dselál Száhir, sőt a legnagyobb költők, mint Abdul Hakk Hámid és Ekrem is hódoltak ennek az iránynak. Teffik Fikret, aki a látás és a forma ihletett költője volt, is helyeselte ezt a divatot.»

A «török gondolat» lényege, hogy az irodalom ne szógyártás, hanem az érzelem és eszmék kifejezése legyen. Az őszinteség nyilatkozása volt alapja annak a forradalomnak, amelyet a háborús események és Musztafa Kemál pasa egyénisége vezetett a mai stádiumba.

¹ Edebiât-i-hakikie. 39. old.

² Rúsen Esref: *Gecsmis günler*. 158. old.

³ Rúsen Esref: id. mű. 150. old.

⁴ Rúsen Esref id. mű. 145. old.

⁵ Teffik Fikret-ről szóló könyvében. 106. old.

Eleinte a nyelvnek megtisztítása az arab és perzsa elemektől oda ragadott el sok túlzót, hogy minden idegen elemet ki akartak zárni és közismert arab, perzsa szók helyett tatár és ismeretlen tájszólásbeli szót csempészttek bele a nyelvbe. Ezt a nyelvet aztán sem a nép, sem a művelt osztály nem értette.¹ Ez az irány teljesen illogikus volt. Nem a török nyelv szókincsét tevő arab és perzsa szókat kell kiküszöbölni, hanem ellenkezőleg ezt a rendkívüli gazdag és hajlékony kifejezési eszközt, csak arra a célra szabad felhasználni, amelyre szolgál: a gondolat és érzelem kifejezésére. A nyelv nem lehet játékszer céltalan ügyeskedésre. A nyelvnek a népnyelv kincséből és nagy írók képzeletéből kell táplálkoznia. Sem az arab perzsa szavak erőltetése, sem a tatár szavak becsempészése nem ad természetes és művészi fejlődést, hanem a szellem, amely a szavakban nyer kifejezést.

Minden irodalmi nyelv különbözik a beszélt nyelvtől. Abdul Hakk Hámid drámái annyira magas és keresett nyelven íratnak, hogy a közönség hallás után nem értené, csak szótár segítségével lehet olvasni. Másfelől azonban tagadhatatlan, hogy az irodalmi török nyelv mérsékelt és ízléses formája olyan kifejező és gazdag, arab elemei, miként az európai kultúrnyelvekben a latin, annyira derivációképesek, hogy a világ leggazdagabb nyelveivel felveheti a versenyt. Nagy török stiliszták olvasásánál mindig várjuk a török Dante megszületését, amely ebből a gazdag meleg-házból illatos, virágos kertet fog elővarázsolni. A török nyelv készsége hamarabb fejlődött, mint az írói talentum. Ebben is hasonló az oszmán török nép történelméhez, amely előbb világbirodalmat hódított meg, de nem tudta sem benépesíteni, sem az őslakókat beolvasztani.

A legújabb török irodalom átvette az európai formákat és ezáltal új nyelvi kifejezéshez kellett folyamodnia. Amíg a költészet és a próza csak egy vékony rétegnek szólt, addig csak ennek a vékony rétegnek az ízlését kellett tekintetbe vennie. A könyvnyomtatás általánosságával és az indusztria-

¹ Germanus: *Osmanische Puristen*. Keleti Szemle. 1910.

lizmus terjedésével a néptömegek is az irodalmi termékek fogyasztói sorába léptek. Az irodalmi műfajt és ízlést ez a körülmény hathatósabban befolyásolta, mint pusztán esztétikai tényezők. Míg dicsénekek és krónikák nyelve bármily keresett és erőltetett lehetett, addig az európaizmussal bevonult drámai irodalom természetszerűleg a népnyelv felé hajlott. A regényirodalom, amely a «nemzeti» (milli) nevet vette fel, a zengzetes és öntetszelgő nyelvről lassan áttért a tiszta népnyelvre. Ömer Szeif-ed-Din, Erdsemend Ekrem. Resád Nuri stb. írók olyan szokatlan hoznak irodalmi forgalomba, amelyeket a nép ajkáról lestek el. A török népnyelvet ezekből a regényekből sokkal alaposabban lehet megismerni, mint az európai folkloristák gyűjtéséből, mert ezek a mese- és népdalgyűjtemények tárgyuknál fogva korlátozottabb nyelvkörben mozognak. A mai regényirodalom a nép számára íródik, amely nem tanult arabul és perzsául és ezért a népies elemek jutnak túlsúlyra. Ebben az értelemben európai gondolat nyilvánul meg ez újító írók nyelvében. hiszen az európai próza irodalmat anyanyelvén minden írni-olvasni tudó ember megérti. Az új török irodalom a gondolat és érzés irodalma. Nem a forma, hanem a tartalom, nem a szó hangzása, hanem a szó kifejezése kedvéért írnak az új írók. Ebben az új regény-nyelvben, amely máris jelentékeny irodalmi műveket tud felmutatni, valami azonban mégis hiányzik: a zamat. A török irodalmi nyelv századokon át más ösvényen haladt és csipkefinom metaforái, művésziiesen cizellált mondatai olyan formát teremtettek, amely az új irodalom mestereinek egyszerű, őszinte nyelvében nem található. Ennek a tiszta török népnyelvnek még nincsen formagazdagsága, még nem csillog és nem szárnyal versenyre az írók meseszövéseivel. Lehet, hogy ez egy idegen ember benyomása, aki az arab-perzsa műnyelv hideg, de művészi vonalvezetését csodálva, még túlságosan egyszerűnek találja a török népmesék nyelvét nagy lelki problémák és hangulatok leírásához. Az új írók most alkotják az új török nyelvet és nem támaszkodhatnak hagyományokra. Gondolatuk fenn szárnyal a francia irodalom magaslatain, az új nyelvi eszközt pedig sem ifjúkori

olvasmányaikban, sem kortársaikban nem találják készen. A gondolat küzd a nyelvi kifejezéssel.¹

Európában a török forradalom legnagyobb vívmányát az oszmán szultánátus eltörlésében és a társadalmi életben a nők fátyolviselésének megszüntetésében látták. A fezt,

¹ Az európai irodalmi formák átvételénél, a török nyelv modernizálásánál a haladó írók a régi szellem egy másik akadályozó maradványába ütköztek: az arab írásba. A török, mint minden mohamedán nép, az iszlámmal együtt átvette az arab írást. Ez az arab írás a szemita gyökrendszerű nyelvekre alkalmas, mert csak a gyökhangok és a derivációs hangok jelölésére helyez súlyt, de nem fonetikus írás. A török nyelv számára ez az írás hol túlbő, hol túlszűk. Kétségtelen, hogy a latin betűk és a fonetikus írás a török nyelvnek jobban megfelelne, mint az arab gyökírás. De akik perzsa mintára a török nyelvre alkalmazták az arab írásjeleket, igen elmésen felhasználták a török nyelv hangrendi illeszkedését arra, hogy a képzőkben és ragokban a magánhangzók elhanyagolásával állandó rövidítéseket állapítsanak meg, amelyek félreérthetetlenül olvashatók. Csak a szó gyökének írása ad gyakran bizonytalanságra alkalmat. Nem alakult ki még egységes helyesírás. Majd minden író más és másképpen ír bizonyos szokat. Amióta pedig bevitték a fonetikus írást a köztudatba, a legnagyobb zűrzavar keletkezett. Arab betűkkel akarnak fonetikusan írni. A fonetikus írás azonban teljesen eltérő az arab írás rendszerétől. Latin betűkkel könnyen lehetne az arab gyökírás rendszerét követni, az arab írásjelek nem alkalmasak fonetikus írásra. De ez nem is szükséges. Az ember nem betűket, hanem szóképeket olvas és az egyszer megtanult szóképet öntudatlanul felismeri. Ha minden török író új és új fonetikus írást fog alkalmazni, amiben még nem is következetes, az olvasó figyelme elterelődik az értelemről és a betűzésre fordul. A török írók fonetizáló íráskísérlete szerintem módszertelen megoldás, amely teljes zűrzavart fog eredményezni. Egy másik eszme: a latin betűk alkalmazása a török írásra, sokkal életképesebb. Félő azonban, hogy ez az európai írás el fogja vágni a török népet kulturális talajától, amelyben mentalitása gyökerezik és szabad utat enged a francia szók oly nagyméretű beözönlésének az irodalom nyelvébe, mint azelőtt az arab-perzsa elemekének. A beszélt nyelv amúgy is kényeskedik a francia szók használatával, de az arab írásjelek még eddig eltorlasztották útjukat az irodalomban. Egy logikusan átgondolt arab jelű török helyesírással, amely a hangrendi illeszkedésre támaszkodik, és idegen tulajdonneveknek zárjelben eredeti latin betűs alakjának írásával, a mai bizonytalanságot meg lehetne szüntetni. Az oroszországi török nyelvek, amelyeknek nincsen irodalma, áttértek a latin betűkre.

amely a keleti embert megkülönböztette a nyugatitól, rendelettel eltiltották. Ennek a feznek semmi köze nem volt a törökséghez. Görög divat volt, csúnya divat volt. A török néplélek a szolgai utánzás emlékét törölte el benne. A kormány feloszlatta a dervis-rendeket és a vakuf-ból táplálkozó papok sokaságát a szükséges minimumra csökkentette. Ezek a reformok nem okoztak megrendülést, mert anakronisztikus csökevények voltak, amelyeket az orvos biztos kézzel eltávolított. Kultúrális átalakulás nélkül, amely az irodalomban nyilvánul legszembeszökőbben, ezeket az intézményeket nem lehetett volna veszélytelenül eltörölni. Amikor az irodalom szeizmográfja elárulta, hogy a török nép a maga életét akarja megismerni és élni, hogy a dithyrambikus krónika-irodalom és a mézédés poézis helyett saját nyelvén akar megszólalni, a középkori intézmények eltakarítandó romokká váltak. Csak az tarthat a hodzsák, dervisek és a seriát-jogászok ellenforradalmától, aki nem ismeri a török irodalomból, hogy milyen mélyreható változáson esett át 60 esztendő alatt a török néplélek. Ma az asszonynak nem kell fátyolt hordania és életét mint ura rabszolgájának háremben töltenie. Ez a legszembeötlőbb változás a török társadalmi életben és sokan félnek annak következményeitől. A török irodalomban az a gondolat, amely Pierre Loti *Désenchantées*-i világát hatja át, nem létezik. A hárem világa már évtizedek óta eszméileg túlhaladott, a török társadalomban csak egy elhamvadó erőszak tartotta a nőket rabszolgaságban. A török társadalom megérett arra, hogy a keleti középkor ez utolsó mumusát elvesse. A szultánság és a kalifátus noli me tangerenek tartatott olyan intézményeket, amelyekkel saját létét gondolta megmenthetőnek. Az új török irodalomban hatalmasan dübörgő szellem elárulta, hogy a szultánátus és kalifátus fikció csupán, amelyet az első szellő elsöpör.

Mi volt ez a szultánátus és kalifátus? Tanulmányom bevezetésében rámutattam arra, hogy a török szultánátus, mint az oszmán állam uralkodó intézménye, rabszolga szervezetre támaszkodó uralom volt. Ez az uralom Európa államainak megerősödésével megdőlt. II. Mahmuddal eljött

a reformok kora, amely sok súlyos veszteség árán végre európaizálta Törökországot.

A kalifátus az iszlám talajában gyökerezik. Az iszlám tana szerint kalifa, Mohamed próféta utódja, aki vezeti a hívők közösségét, gondoskodik az iszlám törvényeinek érvényesítéséről, a hívők védelméről és az iszlám jogrendszerének terjesztéséről. Ilyen szerepre csak olyan ember alkalmas, aki erkölcsileg és testileg ép, vezéri tehetsége van, ismeri a «törvényt» és a VII. századbéli arabok felfogásának megfelelően a koreisita törzshöz tartozik. A korai iszlámban a világi és az egyházi hatalom eo ipso összeesik — hiszen Mohamed Isten küldötte, népének vezére, jogi és más viszonylatban tanácsadója és parancsolója volt.

Az abbaszidák uralomra jutásával (751) az iszlám elvesztette politikai egységét és néhány század múlva az abbaszida kalifák csak névlegesen gyakorolták a moszlim világ felett az uralmat, mely abban nyilvánult, hogy ők ismerték el a ténylegesen uralkodó fejedelmeket szultánoknak. A kalifátus a legitimizmus gondolatát képviselte. A XII. században a kalifátus mint világi hatalom annyira elgyengült, hogy a főképpen török fajú fejedelmek tényleges uralma mellett a kalifának csupán vallási kompetenciát tulajdonítottak, de a kalifátusnak, mint a világi hatalom birtokosának eredeti lényegét a jogtudósok azzal igyekeztek megmenteni, hogy a szultánokat is kalifa címmel illették, de ezek nem lehettek khalífat-an-nabi azaz a «próféta utódja», hanem khalífat Allah azaz «Allah helytartója».

Bagdadnak a mongolok által való feldúlása (1258) után egy abbaszida a kairói mamluk szultánhoz menekült, ahol leszármazottai a kalifátus legitimizmusának képviselői gyanánt szerepeltek, de a szent városok (Mekka és Medina) birtoklása és a zarándoklásnak biztosítása az egyiptomi szultánok kalifai tekintélyét sokkal nagyobb mértékben fejezte ki. Egyiptomon kívül eső mohamedán területeken a ténylegesen uralkodó szultánok azzal az indokolással vették fel a kalifa címét, hogy Allah a győzelemmel és hatalommal felruházta és elismerte őket földi helytartójának és a seriát jog végrehajtójának. Így a tényleges hatalom vált a kalifa fogalmának

legfontosabb kellékévé. Ilyen értelemben illették az oszmán szultánokat a kalifa címével, amikor világbirodalom uraivá váltak. I. Szelim 1516-ban Kanszuh egyiptomi szultánt megverte és a táborában időző Mutawakkil abbaszida kalifát foglyul ejtette és Konstantinápolyba vitte. De senki sem vitatta el tőle a kalifa címét és csak 1543-ban bekövetkezett halála után szűnt meg önmagától a kairói abbaszida kalifátus. Az az állítás, hogy Muta wakkil a kalifa méltóságát Szelimre ruházta volna át. későbbben keletkezett legenda.¹ Az abbaszida kalifátus nem imponált az akkor korlátlan hatalmú oszmán szultánnak és nem helyezett súlyt rá.

Sokkal fontosabb volt az a körülmény, hogy Szelim az egyiptomi mamlukoktól a szent városok feletti uralmat is elhódította. Az iszlám zarándoklási helyének védője nagyobb tekintélynek örvendett, mint a kalifa pusztá címével felruházott bármely moszlim uralkodó. Ennek a címnek akkor államjogi szerepe nem volt. Az oszmán szultánokat azért kezdték kalifa címmel illetni mert a köztudat szerint a kalifa a leghatalmasabb mohamedán uralkodó. Az oszmán szultánság fénykorában, amikor ez képviselte az iszlámot Európával szemben, nem helyeztek súlyt arra, hogy a tényleges hatalmat az iszlám államjogi követelményeivel összeegyeztessék. Amikor Törökországnak a kücsük-kajnardsei békében (1774) a krimi khánságok függetlenségét kellett elismernie, a törökök ügyesen felhasználták a kalifa fogalmának kétértelműségét, amennyiben kijelentették, hogy aariat jog szerint minden mohamedán állam a kalifának tartozik engedelmisséggel. Ezzel elérték azt, hogy az oszmán szultánt vallási dolgokban kalifának ismerték el. Ebben a békeszerződésben a kalifátus tisztára egyházi méltóság jellegét nyeri. Ez a gondolat ellentétben áll az iszlám közjogával, de mégis fenntartotta magát és az oszmán szultán mint kalifa még a nem-oszmán moszlim alattvalóknak is vallási fejévé vált. A törökök nem tartották célszerűnek, hogy erről az iszlám szellemével össze nem egyeztethető fikcióról az európai diplomáciát felvilágosítsák. Az európai hatalmak, amelyeknek

¹ R. Hartmann : *Wesen und Ende des osman. Chalifats.*

mohamedán alattvalóik voltak. megengedték, hogy az oszmán szultán-kalifa nevét hangoztassák a pénteki imában (khutba), ami pedig az iszlám közjoga szerint a politikai souverainitást fejezi ki. A történelem iróniája, hogy a kalifátus fogalmát keresztény ember, Muradgea d'Ohsson frissítette fel és változtatta át a pápasághoz hasonló ideává,¹ amely európai elismertetése után a törökökre is átragadt. hiszen 1922 végén VI. Mehemedet, megfosztva szultáni jogaitól, a kalifa méltóságába ültették, amelyben csak vallási funkciókat teljesíthetett.

Az iszlám világ meglepetéssel fogadta a kalifa méltóságának ilyenét való megszorítását, de arra való tekintettel, hogy Törökország az utolsó teljesen független mohamedán állam, az iszlám egységének megmentéséért megnyugodott a döntésben. A törökök abban a fejlődésben, amelyet társadalmi életük követett és amely a teljes európaisodást tűzte ki célul, nem tudtak a kalifa részére pontosan körülírt funkciókat megállapítani. A kalifának kellett volna a seriat jogot magyarázni és végrehajtani. A török állam azonban a szultánság eltörlésével és a köztársaság kihirdetésével letért a seriat jogról és az európai jogszolgáltatás módszereit és az európai törvénykezést vezette be. Ebben a légkörben nem maradt hely a kalifa számára és II. Abdul Medzsidnek Svájcba való távozásával ez a méltóság a török köztársaság életében önmagától megszűnt.

Az oszmán trón utolsó birtokosa, VI. Mehemed, még a győztes entente pártfogását is kikérte és hajlandó volt Törökország területének súlyos csorbitását tűrni csak azért, hogy méltóságát, az egyházi kalifa fikcióját megmentsse: de az évtizedes véres nemzeti harcokban megedződött török nép-lélek kidobta magából a zsarnoki szultánság és a fikciózus kalifátus intézményét, amely egyéni fejlődésében megakadályozta. A török nemzet nem volt hajlandó az iszlám egységéért, amely a balkáni és a világháborúban nem nyilvánult mellette (az arabok nyíltan ellene fordultak) és a szultáni

¹ Becker: *Barthold's Studien über Kalif u. Sultan.* (Der Islam, VI., 350.)

dinasztiáért, amely a török történelemben öncél volt, saját nemzeti létét feláldozni. Musztafa Kemál a kellő időben megragadta azt a fegyvert, amelyet a török értelmiség félszázados forrongó előhaladása kovácsolt. A török forradalom és a köztársaság nem tekinthető tehát olyan gyökérnélküli átalakulásnak, amely puccsszerűen csak egy osztálynak érdekében történt volna és amelynek társadalmi alapjaiban kétkedni lehetne.

A felületes szemlélő ebből a forradalomból csak azt veszi észre, hogy a török férfiak levetették a fezt, a nők a fátyolt, hogy becsukták a Koránt és kinyitották a háremeket, de a történelmi megfigyelés azt mutatja, hogy ezek külső tünetek, amelyek mögött mélyreható fejlődés domborodik ki. A szultánok hagyományos önkényuralma és az iszlámnak az európai kultúrával szemben való megcsontosodása összeütközésbe került a török nép felébredt öntudatával és ez szétvetette magán a neki idegen testet, miként az érett dióról lehull a héj.

Az európaisodás óriási feladatok elé állítja a török népet. A szultáni uralom amint azt az új török történészek, különösen Ahmed Refik kutatásai mutatják, nemcsak a meghódított területeket, hanem a török nép főtelepét, Kis-Ázsiát is pusztasággá változtatta. Magyarországon a török hódoltság perpetuálta a nagyhirtokot és a törökök kiűzetése után a nemzetiségek beözönlése és telepítése hozta létre a mai állapotokat, amelyek ürügyet szolgáltatnak az ország megcsonkítására.

A török nép jövődő sorsát Törökország gazdasági újjászervezése fogja megalapozni. A fiatal nemzet erőttől és fantáziától duzzadó elméi lázasan dolgoznak, hogy a múlt mulasztásait kipótolják. Európa örömmel üdvözölheti a törökök reformtörökvéseit amelyek évszázados harcok után békét teremtenek a kereszt és félhold között, hogy együtt küzdjenek az emberi szabadságért és haladásért.

GERMANUS GYULA.

A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS JÖVEDELMEZŐSÉGÉNEK KÉRDÉSÉHEZ,

Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület által a múlt év decemberében rendezett ú. n. «gazdanapok» ismét felhívták a figyelmet a mezőgazdasági termeléssel és értékesítéssel kapcsolatos mindazon problémákra, amelyeket «agrárkérdés» név alatt szokás összefoglalni. Az ez alkalommal elhangzott felszólalások a problémát lehetőleg több oldalról igyekeztek megvilágítani és ehhez képest az előadott javaslatok a jelenlegi agrárválság leküzdését egyes részletkérdések megoldása révén gondolták elérhetni. A termés-értékesítés megszervezése, a mezőgazdasági szakképzettség fejlesztése, az adórendszer javítása, továbbá egy, a mezőgazdaság érdekeit az eddiginél hatályosabban védő vámpolitika kezdeményezése, mind olyan kérdések, amelyekre ezek a megbeszélések kiterjedtek, és amelyek méltán szerepelnek akkor, amidőn a mezőgazdaság nehéz helyzetének javításáról van szó.

Ha ezzel kapcsolatban választ várunk arra a kérdésre, hogy az adott viszonyok között a mezőgazdasági termelés jövedelmezősége érdekében vívott küzdelmeknek milyen eszközökkel kell megindulnia, illetőleg, hogy ennek a mozgalomnak mik a várható kilátásai, akkor nyilvánvalóan igyekeznünk kell tisztába jönni a jelenlegi agrárkrízis jellemző sajátásaival, illetőleg kísérletet kell tennünk annak a helyzetnek a megismerésére, amelybe a mezőgazdasági termelési ág a jelenlegi viszonyok között a világ közgazdasági életében jutott. Más szóval az a diagnózis, amelyet a gyakorlat emberei állítanak fel és amely éppen gyakorlatias jellegénél fogva könnyen esik abba a veszélybe, hogy a problémának csak egyes részeit tekinti át, a dolog természeténél fogva méltán szorul olyan kiegészítésekre, amelyek csak nagyobb gazdasági területek áttekintése révén tehetők meg.

A mezőgazdasági terményeknek az ipari produktumokkal szemben való elértéktelenedése vagyis a mezőgazdaság szempontjából való kedvezőtlen áralakulás, a súlyos hitelfeltételek s a háború előttihez képest aránytalanul megnövekedett adóterhek, — ezek azok a főbb tünetek, amelyek a betegségről, az agrárválságról tesznek tanúságot. Mind a három mozzanat eléggé ismeretes és az általuk kifejezett igazság, talán az utolsót kivéve, általánosan elismertnek tekinthető. Éppen ezért elegendőnek látszik e helyen csak egynéhány főbb argumentumra mutatni rá.

Az árak alakulásának irányát az úgynevezett ár-indexek szemléltetik, amelyek az egyes termény-kategóriáknál a normálisnak tekintett 1914. vagy 1913. évi átlaggal szemben történt eltolódásokat tükrözik. Az 1927. év januárjában Magyarországon például a mezőgazdasági cikkek árindexe 120 volt, a 130-as ipari indexxel szemben. Ez a viszony az 1927. év folyamán még valamivel rosszabodott, amit a mezőgazdasági termények októberi 123-as indexe szembeállítva a 141-es ipari indexxel, világosan mutat.

A mezőgazdaság által igénybevett hitelek feltételei már évek óta rendkívül súlyosak. Az 1926. év végén a budapesti nagy pénzüzetek és ezek fiókjai, sőt a vidéki pénzüzetek is a nagyobb összegű és elsőrangú váltókölcsonöknél 10—11 % kamatot számítottak.¹ Annak a legolesóbb hosszúlejáratú kölcsönnek a kamatterhe, amelyet az O. K. H. nyújt, meghaladja a 9 %-ot. Tudvalevőleg a mezőgazdaság jövedelmezősége nálunk csak nagyon kivételes esetekben éri el a befektetett tőke 5 %-át, úgy hogy ilyen viszonyok között kölcsönök felvétele a mezőgazdaság részére csakis veszteséges lehet.

Az adóterhek alakulásának kérdését az Országos Mezőgazdasági Kamara tette vizsgálat tárgyává és konkrét kutatásokra támaszkodó számítások alapján arra a megállapításra jut, hogy azoknak emelkedése a háború előtti színvonalhoz képest, egyes birtoknagyság kategóriák szerint, 57 %—246 % között mozog. Már ezekből a vázlatos adatokból is kitűnik a mezőgazdasági termelés jövedelmezőségének igen nagymérvű csökkenése.

¹ Az Országos Mezőgazdasági Kamara jelentése az 1927. évi közgyűlés elé, 150. lap.

Némi megfontolás után kitűnik, hogy különböző okoknak kell közreműködniök a magyarországi agrárkrízis előidézésénél. Mert, ha elismerjük is azt, hogy a régi monarchia által alkotott egységes és közös vámterület a magyarországi agrárcikkek értékesítése szempontjából rejtett magában előnyöket, nem tagadható az sem, hogy ennek a helyzetnek az osztrák birodalom fogyasztóközönsége sem látta kárát, mert hiszen ellenkező esetben az osztrák gazdasági körök Magyarországgal szemben vámsorompók felállítását sürgették volna. Az 1918-as összeomlást követő területi változások továbbra is fenntartották azt a gazdasági helyzetet, amely szerint a gabonatermő területek túlnyomórészével Magyarország rendelkezik és ezek termésének piacául továbbra is az utódállamok jöhetnek legelső sorban számításba. Ha tehát az átalakulás csak politikai jellegű lett volna, a bennünket környező, ill. az Ausztriából levált államoknak továbbra is érdekükben állana a magyar gabona beáramlását előmozdítani.

Hasonlóképpen nem ad kielégítő választ az a magyarázat, amely a magyar búza árak kedvezőtlen alakulásánál az amerikai versenynek tulajdonít döntő befolyást és pedig a következő megfontolások alapján: a vonatkozó statisztikai adatok szerint¹ az északamerikai Unióban learatott őszi búzával bevetett terület nagysága 1000 hektárban a következő volt: 1911: 11·80, 1914: 14·57, 1919: 20·43, 1925: 12·64, 1926: 14·94, 1927: 15·66. A búzával bevetett terület növekedésének a iránya tehát éppenséggel nem mutat egyenesen emelkedő vonalat, sőt mint látható, az 1927-re vonatkozó számok alig haladják meg az 1914-i, tehát a normálisnak tekintett helyzetet tükröző adatokat. Ezt a körülményt nem ellensúlyozza a termelés menetének esetleg lényegesen fokozódó intenzitása sem, amit az egyes évekre vonatkozó terméseredmények szemléltetnek. Az előbb idézett forrás adatai szerint ugyanis az Unióban termelt őszi búza-mennyiség 1000 q-ban egyes években a következő volt: 1914: 186·43, 1919: 206·94, 1924: 161·19, 1925: 109·34, 1926: 170·63. A rendkívüli kedvező konjunkturális helyzetet

¹ A római Nemzetközi Mezőgazdasági Intézet kiadásában megjelenő *Bulletin Statistique Agricole et Commerciale*, 1927. májusi füzet, 179. lap.

élvező 1919-es év óta tehát az Unió őszi búza termésének eredményei állandóan az 1914-es számok körül mozognak, s ha azokat az adatokat nézzük, amelyek az exportra kerülő búzamennyiséget tüntetik fel, azt látjuk, hogy az Unióból exportált búzamennyiség (millió bushelben kifejezve) havi átlaga 1913-ban 8·29, 1914-ben 14·49, 1920-ban 18·19, ellenben már 1924-ben csak 13·86, 1925-ben 7·21 % volt.¹ Figyelemre-méltó jelenség evvel szemben az, hogy a magyar búzakivitel ugyanezen idő alatt lényegesen emelkedett, míg ugyanis 1921-ben összes búza- és rozskivitelünk 176·950 q volt, addig 1926-ban csak búzából 4.036,380 q-t vittünk ki.

Nem szabad túlbecsülni azt a körülményt sem, amely az amerikai búzaárnak aránylag magas (155·2) indexében jut kifejezésre. A búzaáraknak igen jelentékeny és látszólag szabálytalanul történő ingadozása már régóta felkeltette a közgazdasági körök figyelmét, a nélkül, hogy erre a problémára mindez ideig sikerült volna kielégítő feletet találni. Az egyes piacok búzaárainak egymáshoz való viszonya még ezenkívül aránylag rövid időközökben is lényegesen változik. Ennek következtében azok az index-számok, amelyek ezeket a változásokat tükrözik, nem tekinthetők feltétlenül biztos iránymutatóknak.² Hogy mennyire gyenge lábon áll egyébként is

¹ Érdekes itten utalni azokra az adatokra, amelyek azt mutatják, hogy Észak-Amerika egyre kisebb kvótával vesz részt a világ gabonatermelésében, s amelyek szerint Európa Oroszország nélkül a világ gabonatermésének 1913-ban : 32·7 %, 1923-ban : 29·3 %, 1924-ben : 29·2 %, 1925-ben 32 %-át szolgáltatta, evvel szemben Észak-Amerika 1913-ban : 33·1 %, 1923-ban : 40·9 %, 1924-ben : 38·9 %, 1925-ben pedig már csak 37·0 %-al szerepel. (*League of Nations, Memorandum on Production and Trade*. 1926. 20. l.)

² pl. 1913-as középár Budapesten	22·04 K
1913-as „ Csikagóban	24·96 „
Marad Csikágó javára	2·92 K

Ellenben ha az 1914-es árakat vesszük összehasonlítási alapul, a helyzet képe a következő:

1914-es közép búzaár Budapesten	27·50 K
1914-es „ „ Csikagóban	21·32 „
Marad Budapest javára	6·18 K

Vagyis ha a kiindulópontnál csak egy évvel térünk el, egészen különböző következtetésekre juthatunk.

az amerikai búza árdiktatúrájáról szóló elmélet, az kitűnik az 1927. évi termés kapcsán előállott helyzet tanulságaiból is. Míg ugyanis 1927. július 2.-án a csikágói tőzsdén a hard winter II. árjegyzése pengőben kifejezve 30·77, a budapesti tőzsdén a tiszai 77 kg-os búza ára pedig 29·40 pengő volt, november 6.-án a csikágói hard winter II. már csak 26·51 pengővel szerepel, míg a tiszai 77 kg-os búza ára 30·07 pengőn áll.

A szemügyre vett mozzanatok tehát önmagukban véve nem adják a magyar mezőgazdaság jövedelmezősége csökkenésének, vagyis a magyar agrárkrízisnek magyarázatát. Amennyiben nem fedik fel az egész tényállást. Rövid megfontolás után is nyilvánvalóvá válik, hogy a közös vámterület által biztosított kedvező értékesítési lehetőségek megszűnésén és az amerikai verseny fellépésén kívül még egyéb nagyon lényeges tényezőknek is a latba kell itten esniök.

Nem szabad ugyanis figyelmen kívül hagynunk azt, hogy agrárkrízis nemcsak nálunk van, hanem a válság nyomai több-kevesebb élességgel szinte mindenütt mutatkoznak. Erre vonatkozólag jellemző momentumot fejeznek ki a búzatermés irrentabilitására vonatkozó adatok.

Az északamerikai Unióból származó adatok jellemzően mutatják az ottani agrárválságot. Ezek szerint most a farmer adója jelentékenyen súlyosabb, mint volt a háború előtt, a mezőgazdasági termelés jövedelmezősége ezzel szemben csökkent. A mezőgazdasági hivatal számításai, tehát hivatalos adatok szerint az 1926/27. gazdasági évben a mezőgazdaság bruttó jövedelme 12·08 millió volt, az előző évi 12·67 millióval szemben, míg a tiszta jövedelem 2·44 millió dollárra súlyodt, 3·08 millióról. A farmer saját tőkéjének hozamát a folyó gazdasági évben 2·7 %-ra teszik, az előző évi 4·3 %-kal szemben.

Ugyancsak hivatalos helyről származnak azok az adatok, amelyek szerint 1920-ban az Unió területén élő 33.064.000 keresőből 9.870.000 (29 %) volt a mezőgazdaságban foglalkoztatva, akik a nemzeti jövedelem 18·3 %-ában részesültek. Átlag 25 mezőgazda keres annyit, mint 10 ipari munkás. 1913-ban az összes adóknak csak $\frac{1}{10}$ -ét, 1921-ben már $\frac{1}{3}$ -át fizették a mezőgazdák. Az 1909—1914. évek átlagában 265

millió dollárt kitevő vagyoadót fizettek a mezőgazdák, amely szám 1922-ben 797 millió dollárra, 1925-ben pedig 891 millió dollárra növekedett, ami közel 236 %-os emelkedésnek felel meg, míg a farmerek jövedelme ugyanezen idő alatt csak mintegy 100 %-kal gyarapodott.

Ennek az egészségtelen helyzetnek orvoslására egy hatékonynak látszó orvosság kínálkozott s ez a mezőgazdasági hitelügynek a rendezése. Ha ugyanis a mezőgazdaság által előállított termények részére nem sikerül kedvezőbb értékesítési feltételeket biztosítani, önként kínálkozik az a megoldás, amely a termelési költségeknek intenzívebb, tehát több tőkét igénylő gazdálkodás által való leszállítása révén igyekszik az előállítási és eladási ár között olyan összhangot teremteni, amely a mezőgazdasági termelést rentabilissá teszi. Hogy milyen mérvű a mezőgazdaság hitelszükséglete, azt — már csak a számítási bázis fogyatékosai miatt is — szinte lehetetlen közelebbről megállapítani. Egészen biztosra vehető, hogy pontos számítások a mezőgazdaságot terhelő adósságoknak — különösen az 1927. év folyamán való jelentős megnövekedéséről tennének tanubizonyságot.

A helyzetnek komolyságát mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy a mezőgazdasági hitel kérdése az utóbbi időkben az állami szociálpolitika egyik jelentékeny problémájává nőtte ki magát.¹ Az a körülmény, hogy ezen a réven sem sikerült kielégítő eredményeket elérni, több okra vezethető vissza. A pénz- és tőkepiac jelenlegi helyzete mellett ugyanis — amidőn még a jegybankok által nyújtott hitelek kamata is a gazda által maximálisan fizethető 5 % felett áll — az állam részéről a szó komoly értelmében vett altruizmus volna szükséges ahhoz, hogy a mezőgazdaság részére megfelelő feltételek mellett bocsásson megfelelő mennyiségben tőkéket rendelkezésre. Nyilvánvaló azonban, hogy egy ilyen tevékenység az állami elhatározásra befolyást gyakoroló különböző tényezők magatartásán eleve is hajótörést szenvedne.

¹ L. szerző erre vonatkozó cikkét a *Magyar Gazdák Szemléje* 1925. január—márciusi számában.

De azok az intézmények, amelyeknek feladata a mezőgazdasági hitelműveletek lebonyolítása, sem képesek mindig hivatásuk szellemében eljárni. Így számos ízben előfordul, hogy a mezőgazdaság érdekében felhasználandó tőkéket, miután az rájuk nézve nyereségesebbnek ígérkezik, nem a mezőgazdaság, hanem más termelési ágak körében helyezik el, avagy egyes nagyobb mezőgazdasági üzemeknek aránytalanul nagy kontingenst bocsátanak rendelkezésére, ami által a kisebb gazdaságokat fosztják meg a relative olcsóbb hitelek kedvezményétől.

Fontosnak tekinthető elsősorban annak a megállapítása, hogy a tengerentúli verseny korántsem képvisel akkora erőt, amellyel szemben kilátástalan minden védekezés. Az amerikai gabonakínálat jelentőségét — sokszor nem is minden cél nélkül — túlozták és különösen a legutolsó hónapok története szól határozottan annak a feltevésnek a helyessége mellett, hogy a magyar agrártermékek árának a kialakulásánál nem annyira a tágabb értelemben vett világpiaci helyzet, mint inkább a bennünket környező államok kínálati és keresleti viszonyai a döntőek. És bár az az okfejtés, amely a mezőgazdasági hitel ügyének kielégítő megoldását tekinti a probléma tengelyének, lényegileg helyesnek mondható, számot kell vetnünk azonban avval a ténnyel, hogy ebben a tekintetben a kívánt eredmények belátható időn belül aligha lesznek elérhetőek.

A tárgyalt probléma lényegére talán derít világosságot az, ha szemügyre vesszük, hogy a magyar ipari termelés helyzete az 1918-as átalakulás hatása alatt miképpen alakult.

A köztudomásba átmertnek tekinthető az a meggyőződés, amely szerint az 1918-as összeomlás egyik következményeképpen Magyarország éppen azokat a területeket veszítette el, amelyek az ipari termelés szempontjából életbevágóan fontosak.

Ilyen előfeltételek mellett igazán indokoltnak látszott az a feltevés, amely a magyar ipar részére nem jósolt jövőndőt. Az 1919/1920-as, sőt még bizonyos tekintetben az 1921-es év gazdasági élete annyira az átalakulások hatása alatt állott, hogy ekkor a fejlődés iránya és ereje alig volt felismerhető,

Bizonyos fordulópontot az 1922-es év jelent. amidőn az újra ébredő termelési erők észrevehetően kezdenek kibontakozni. Ha az ipari termelés által azóta megtett útról képet akarunk magunknak alkotni. nagy haszonnal forgathatjuk a budapesti Kereskedelmi és Iparkamarának a kereskedelemügyi miniszterhez intézett évi jelentéseit.

Az ezekben közölt adatok rámutatnak arra, hogy a gyári termelés értéke, Csonkamagyarország területét véve alapul, 1913-ban 1641·6 ezer aranykoronát, 1921-ben pedig csak 747·8 ezer aranykoronát képviselt. A csökkenés tehát 54·4 %, s míg 1913-ban egy gyári üzemben átlag 91, 1921-ben pedig csak 66 munkás dolgozott.¹ Az 1922-ben bekövetkezett fordulat legfrappánsabb jelensége a gyári üzemek számának jelentős emelkedése, míg ugyanis 1920-ban 79, 1921-ben pedig csak 67 új gyári üzem alakult, az 1922. évi gyarapodás már 226.² Ezzel párhuzamosan emelkedik a gyári iparban foglalkoztatott egyének száma is, ami kitűnik azokból az adatokból, amelyek szerint a kerületi, vállalati és magán biztosító intézeteknél a biztosított tagok száma 1920-ban 481,166, 1921-ben 564,055, 1922-ben pedig 647,875 volt.³ S ha ezekhez még hozzávesszük azokat az adatokat is, amelyek szerint a gyáripari üzemek száma (Csonkamagyarország területén) 1913-ban 2080, 1921-ben 2525, 1922-ben pedig 2593, az általuk foglalkoztatott munkásoké pedig ugyanebben a sorrendben 219,282, 170,367, illetve 225,190 volt,⁴ azt láthatjuk, hogy az 1922-es év bizonyos tekintetben már a háború előtti helyzettel szemben is mutat fel fejlődést.

Az 1923-as év már a munkabérek tekintetében is mutat fel bizonyos javulást, amennyiben ebben az évben a munkabérek emelkedése a megélhetés drágulását 19 %-kal túlhaladta.⁵ De jelentékeny haladást láthatunk a termelés által elért eredmények tekintetében is, bár az 1923-ra vonatkozó adatok némi visszaesést mutatnak. Míg ugyanis a gyáripar által

¹ Az 1922-ről szóló jelentés. 84. lap.

² U. o. 83. lap.

³ U. o. 94. lap.

⁴ 1923-ról szóló jelentés. 340. lap.

⁵ 1923-ról szóló jelentés. 345. lap.

előállított áruk értéke 1913-ban 1.641,401, 1921-ben pedig csak 756,231 aranykoronát képviselt, addig az 1922. évi termelés értéke 1.259.248, az 1923. évié pedig 1.177.000 aranykorona volt.

Ettől az időszaktól kezdve a javulás állandósul. A készáru-behozatal állandóan csökken, az ipartelepek száma és az előállított termékek értéke növekedik, a munkabérek emelkednek. Az 1924. évben az ipartelepek száma már 2755, 1925-ben 3043, 1926-ban 3012.¹ A munkásösszesség 1924 végén békebeli keresetének már 103,55 %-át, 1923 dec. végi keresetének pedig 129,89 %-át kereste meg.²

De nemcsak a gyári, hanem a kézműiparra vonatkozó adatok is emelkedő irányzatról tesznek tanuságot, ami kitűnik abból, hogy az ipartestületek kötelékébe vont iparosok száma 1924-ben 25.434, 1925-ben pedig 26.908 volt. Ugyanez a helyzet a vidéki ipartestületeknél is.³

A Kereskedelmi és Iparkamara jelentései érdekesen kommentálják ezt a processzust. «1922-ben az ipar, mellőzve az államsegélyeket, elkezdett saját lábán járni.» — mondja az 1923-ról szóló beszámoló (24. lap) — s ebben az esztendőben «új iparvédelmi alapokra felépülő vámtarifa, az adók, szállítási és egyéb kedvezések vannak hivatva arra, hogy iparunkat megfelelően fejlesszék.» (88. lap.) Nyilvánvalóan ennek a politikának köszönhető az, hogy «az 1922. évi helyzet iparunkra nézve kedvező,» és hogy «a súlyos terhek alatt az ipar nem omlott össze, hanem rendbeszedte magát.» (98. lap.) A háború után minden gazdaság önellátásra törekszik, — mondja az 1923. évről szóló jelentés, — ezért oly eszközök megteremtéséről kellett gondoskodni, amelyek a meglévő iparnak védelmet nyújtanak és lehetővé teszik új iparágak megteremtését. (339. lap.) S ezeket az eszközöket sikerült is megtalálni, mert pl. «a textiliparnál a behozatali korlátozások jelentékenyen megerősítették a belföldi termelést». (343.

¹ 1926-ról szóló jelentés 31. lap. A Közp. Statisztikai hivatal 1926. évi adatai.

² 1924-ről szóló jelentés. 47. lap.

³ 1925-ről szóló jelentés. 41., 43. lap.

lap.) annak ellenére, hogy a gyáriparnak a leapadt belföldi fogyasztással kellett küzdenie.

Nem látszik tehát alaptalannak az a feltevés, hogy ipari termelésünk az 1918-as rázkódtatások után való talpraállása, sőt az azóta eltelt idő alatt való fejlődése igen nagy mértékben annak tulajdonítható, hogy az ipar képes volt egy általános iparvédelmi politikának a feltételeit megteremteni, hogy az iparvédelmi alapokon felépülő vámtarifa, az adók, a szállítási és egyéb kedvezések tekintetében az iparra nézve kedvező helyzet alakuljon ki.

Azt a körülményt, hogy a háború által előidézett gazdasági rázkódtatások ellensúlyozása csakis egy olyan szervezési tevékenység által történhetik, amely az egyes érdekeltségekre kiterjedve, azoknak ellenállási és akcióképességét fokozza, — az ipar nemcsak hogy idejekorán felismerte, hanem képes volt ebben a tekintetben aránylag rövid idő alatt igen számottevő eredményeket elérni. Azt a fejlődést, amelyet ezen a téren elérni sikerült. kellő adatok hiányában, számszerűleg bajos megvilágítani s ezért ebben a tekintetben kénytelen vagyok csak egynehány jellemző momentum felsorolására szorítkozni.

Németországban pl. a Statistisches Reichsamt adatai szerint¹ az összes szakmabeli részvénytársaságok közül kartellekben volt tömörülve: a bányaiparban 92·9 %, a vas- és fémiparban 79·8 %, az elektrotechnikai iparban 73·8 %, a festékiparban 96·3 %, stb. A kartellekben való tömörülés arányszáma az egyes szakmák szerint különböző és csakis egyes iparágak alacsony részesedési arányszáma (pl. a faipar csak 6 %-al szerepel) nyomja le az összes számbavett vállalatok arányát 65 %-ra.

A kartelleknek és trösztöknek nemzetközi viszonylatokban való terjeszkedése olyan jelenség, amely szemünk előtt folyik le és éppen az a körülmény, hogy a fejlődés még nem látszik nyugvópontonra jutni, magyarázza jórészen a kellő adatok hiányát. Pedig, hogy azon a téren a fejlődés mennyire

¹ *Konzerne und ähnliche Zusammenschlüsse im deutschen Reich Ende 1926.* Stat. Reichsamt. 1927. 13. oldal.

előrehaladott állapotban van, arra a naponként olvasható újsághíradásokon kívül, a svéd gyufatröszt példájából is következtethetünk. Ez az egyesülés ugyanis több államban való terjeszkedését nemcsak technikai felkészültségének köszönheti, hanem annak a körülménynek is, hogy hatalmas tőkeerővel rendelkezve, az egyes államoknak hitelnyujtásért kötött ellenszolgáltatás fejében az illető állam területén jogilag biztosított monopoliumot élvez. Nagyon valószínű, hogy ilyen természetű megállapodások különböző formában egyéb vállalkozások részéről is kötöttek, melyek azonban érthető okoknál fogva a nyilvánosságot elkerülik.

Az elmúlt évi kartellmozgalom egyik krónikása az eddigi fejlődés méreteit számbavéve, annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy Németországban újabb kartellek részére már alig van hely, s ezért a további fejlődésnek nem a további terjeszkedések, hanem a már meglévő kapcsolatok tömörítése jegyében kell lefolynia, s ebben a tekintetben a munka oroszlan-része a nemzetközi szervezkedésnek jut.¹ Egyes becslések a jelenleg működő kartellek számát cca 3000-re teszik, melyből 2500 volna az ipari kartell.

Ezzel szemben azok a törekvések, melyeknek célja a mezőgazdasági termelők közötti kapcsolatok megteremtése volna, csak szórványosak és az e téren eddig elért eredmények jelentékenyeknek alig mondhatók. Miután, mint láttuk, a mezőgazdasági krízis nem tekinthető csupán egyes országokra kiterjedő elszigetelt jelenségnek, hanem több-kevesebb intenzitással mindenütt fennáll, egészen természetes, hogy a válság leküzdésére irányuló szervezkedésnek nemzetközi viszonylatokra éppen olyan mértékben kellene kiterjeszkednie, mint a belföldi gazdasági élet legkülönbözőbb momentumaira.

Ebben a tekintetben a helyzet meglehetősen sivár, s a mezőgazdasági termelőknek nemzetközi alapokon való megszervezésére irányuló kísérletek idáig kevés eredményt tudnak felmutatni. Mindeddig csak a római Nemzetközi Mezőgazdasági Intézetnek mintegy két évtizeddel ezelőtti tör-

¹ *Frankfurter Zeitung* 1927. évi 965. sz. 3. oldalon megjelent cikk.

tént megalakítása tekinthető e téren nagyobb horderejű elhatározásnak. Sajnos azonban, az alapítás óta eltelt idő nem hozott olyan eredményeket, amelyek azt mutatnák, hogy az intézet megfelelt volna a hozzája fűzött várakozásoknak. Ügymenete nehézkes és a munkája által elért eredmények nem alkalmasak arra, hogy a gyakorlati élet terén legyenek felhasználhatók. Ezenkívül az a szoros kapcsolat is, amelyben az intézet szervezeténél fogva a mindenkori kormányokkal van, mozgási szabadságában erősen befolyásolja. Azok a tanácskozások, amelyek az 1927. év novemberében Rómában tartattak, noha nemzetközi jellegű konferencián történtek és különösen a gyakorlatiasság szempontjából lettek volna hivatva jelentékeny elhatározásokat eredményezni, nem vezettek a szükséges eredményekhez.

Annak a helyzetnek az áttekintése, amelyet egyrészt az ipari termelés terén végbemenő szervező törekvések, másrészt pedig a mezőgazdasági termelési ágánál az ilyen irányú kísérleteknek szinte teljes hiánya vagy legalább is elégtelensége jellemez, joggal kelti azt a meggyőződést, hogy a jelenlegi agrárkrízis túlnyomórésztben azokra az okokra vezethető vissza, amelyek a szervezetség hiányában gyökereznek. Más szóval: az agrárkrízis lényegét tekintve szervezési krízis. Ennek a tételnek az igazságát a felhozottakon kívül még több tény is igazolja. többek között Cassel svéd tanárnak azok a fejtegetései is, amelyek során megállapítja, hogy az utóbbi évek közgazdasági életének története az organizált termelési ágak előnybe jutását mutatja. A sikerrel szervezett ipari munkásság Svédországban 171-es létfenntartási index mellett 225—250-es munkabérindexet vívott ki magának, a kooperáció üdvös hatását élvező vasúttársaságok kivívták maguknak a szállítási díjtételek 240-es indexét, míg a tengeri hajózási fuvarvételek indexe — miután ezeknél a vállalatoknál az az elv nem tud érvényesülni, — 1926 tavaszán csak a csodálatosan alacsony 88-as indexszámon állt.¹

¹ Cassel: *Recent monopolistic tendencies in industry and trade. League of Nations.* 1927. 25—26. l.

De per analogiam a szervezésnek, mint döntő jelentőségű tényezőnek a hatását láthatjuk a munkabéreknek a háborús rázkódtatások után való kialakulásánál is, amidőn ugyanis szinte az volt a helyzet, hogy a legjobban szervezett szakmák voltak képesek, tekintet nélkül az illető szakmában uralkodó munkanélküliség fokára — a maguk részére a legkedvezőbb munkabért biztosítani.

Bizonyos, hogy egy olyan bonyolult közgazdasági jelenség, mint a mezőgazdasági krízis, többféle oknak az eredője, a fentebbiek alapján azonban behizonyítottnak látszik az a feltevés, hogy a mezőgazdasági krízis orvoslása megfelelő szervezési politika révén volna elérhető. Ennek a tevékenységnek. — amelynek részletezése túlságosan messze vinne — nyilvánvalóan mindazokon a kísérleteken kívül, amelyek a beszerzésnek, a szorosabb értelemben vett termelésnek és az értékesítésnek racionalizálását célozzák, ki kellene terjednie egy olyan természetű akcióra is, amely ugyancsak a szervezkedésen alapulva, az állami hatalommal szemben képviseli a mezőgazdasági termelés érdekeit. De a mezőgazdasági termelésnek egyik végzetes jellemző vonása éppen az, hogy nehezen képes azokat a kapcsolatokat megteremteni, amelyek révén képes volna a saját sorsán gyökeresen javítani.

BERNÁT GYULA.

A XVII. SZÁZAD MAGYAR FŐÜRI ZENÉJE.

— Harmadik és utolsó közlemény.¹ —

14.

Mielőtt a zenekari együttes szerkezetének típusait és elveit összefoglalnók, pillantsuk át röviden, milyen zenekari apparátus található a XVII. század magyar fejedelmi udvarain és főúri székhelyein. Ezen a téren segítségünkre lehet több, eddig megjelent kultúrtörténeti monográfia²: idevágó összefoglaló munka azonban ezidő szerint még nincs.

Báthori Zsigmond udvarában 18 idegen muzsikust említ Szamosközy³, nagyrészt olaszokat; közülök kettő (a velencei Baptista Mosto és az anconai Franciscus) «magister capellae», három (a velencei Antonetto, Gothardus Romanus és a francia [Gallus] Jeremias) orgonista, egy (a velencei Nicoletto Menti) énekes, a többi 12 egyszerűen: «musicus». Az együttes összetételét tehát nem ismerjük. A zenészek között — egy-kettő mint komponista is ismeretes — két olasz muzsikuskad, aki különösebb figyelemre méltó: egyik a már említett Antonetto Venetus, ki talán azonos António Romaninivel; utóbbról Girolamo Diruta «Transilvano»-jában (1593) megemlíti, hogy

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1928. évi 602. és 603. számában.

² Báthori Zsigmond udvaráról I. Bagyary S. id. m. 102. I. Bethlen udvaráról I. Főkövi L. idézett cikkét és Stimákovits László: *Erdély művelődése Bethlen Gábor korában*, 1910. 83. I. Apafi udvaráról: Thalóczy Lajos, I. *Apafi Mihály udvara*, 1878. 15. I. Thököly udvaráról: Székely Jolán, *Thököly Imre udvartartása*, 1912. 43—44., 54., 68. I. Ezenkívül: Weichhart Gabriella: *Keresztelő, házasság és temetés Magyarországon 1600—1630*. 1911. 58.—9. 82. 85. I. Schustler Emilia: *Magyar társadalmi és családi élet 1570—1600*. 1912. 32.—3. 106. I.

³ Tört. maradványai IV. (*Mon. Hung. Hist. Script.* XXX.,) 76—77. I. Az olasz zenészeket, úgy látszik, Jósika István hozta a fejedelem udvarába 1591-ben. (Bethler Farkas: *Hist. de rebus Transylvanicis* III. [1782.] 15. Századok 1906. 905.)

Báthori udvarában járt; ugyanebben a műben egy toccatájával szerepel. «Petrus Busti, musicus, Brixianus» pedig kétségkívül azonos Pietro Busto bresciai zenésszel, ki «Descrizione della Transilvania» c. leírásban (1595)¹ emlékezett meg az erdélyi állapotokról. A zenekarnak más, egykorú okiratokban is nyoma maradt; így Báthori egyik levelében (1593 szept. 25.), melyben védelmét rendelt némely olasz muzsikussal együtt Huszt várába küldött Dom Pál udvari emberének. (Beke Antal: Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárt. III., [1896.] 247. l.) A fejedelem beiktatásán (1588 dec. 23.) Báthory István olasz zenészei, trombitások és dobosok szerepelnek (Erd. Országgy. Eml. III. 96—97. 99. l.); menyegzőjén olasz zenészek énekes vecsernyéjét említik (Tud. Gyűjt. 1819. X. 3. Schustler E. i. m. 54. l.)

Bethlen Gábor udvartartásának adatai között már több a zenei vonatkozású. Bennük főként a külfölddel való intenzív összeköttetés a feltűnő; s ez a jelenség talán már többre mutat, mint az udvari élet kényelmére és bonyolultabb szükségleteire; talán valami tudatos zenei politikának, helyesebben zenei nevelésnek programját sejtethetjük benne, épp úgy, ahogyan a külföldi írók és tudósok meghívásában már tervszerű erdélyi kultúrpolitikát láthatunk. Hangszer és zenész jelentékeny részben külföldről kerül. «Fő musika hegedűst, lantost, ki theorbat² is verjen, cornétistát szerezni kegyelmed ne feledkezzék dolgai közt» — írja Bethlen 1620 márc. 21-én gr. Thurzó Imrének.³ Az 1622-iki számadások egy teorba, egy lant, egy cythera és egy «muzsika hegedű» vételéről számolnak be.⁴ Másutt trombita, hegedű szerepel a számadásokban;⁵ virginál a Brandenburgi Katalin férje ingóságaiából követelt tárgyak, majd az özvegy fejedelemasszony átvett ingóságai sorában (1633) tűnik fel.⁶ Morvában,⁷ «Paddában»,⁸

¹ Descrizione della Transilvania fatta da maestro Pietro Busto Bresciano Musico di quel serenissimo Principe 1595. *Tört. Tár* 1878. IV., 967—74. l. (Marczali Henrik: Adalékok Erdély történetéhez a párisi nemzeti könyvtár kézírataiból.)

² Basszus-lant.

³ Szilágyi S.: *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan pol. lev.*, 1879. 186. l.

⁴ B. Radvánszky Béla: *Udvartartás és számadáskönyvek I. Bethlen G. fejedelem udvartartása*. 1888. 64. l.

⁵ U. o. 155. 82. l.

⁶ U. o. 259. 294. l.

⁷ U. o. 82. l.

⁸ U. o. 97. l.

Danczigban, Krakkóban szereznek az udvar számára muzsikusokat. Egy krakkói vásárlási lista (1620) lantost is említ;¹ 1624 novemberében Bécsből érkeznek muzsikusok, Hatvani István 1625-ben «Dancz-kából» (Danzig) hoz «egy muzsika lantost az én kegyelmes uram ő felsége számára»;² Listhius Ferenc 1625 májusában Németországból hoz «holmi lantosokat, muzsikásokat».³ 1620 május 5-én Thurzó, a fejedelem prágai követe jelenti, hogy szerzett «egy jó mesterséges öreg hegedőn musikáló musikást, mely musika fiola gambának hivattatik» (*Tört. Tár.*, 1888. 434. l.). Minthogy mást nem sikerült szereznie, Bethlen egy már szolgálatában állott mezericsi hegedűst hivat meg általa a besztzercebányai gyűlésre. (Kiadatlan pol. lev. 209. l.) Székely Bálint 1629 február 26-án Varsóból jelenti, hogy «trombitásokat mind eddig sem kaphaték, mert akármit ajánljuk is itt az jó állapotot, de az mammonának jelen volta nélkül mind semmi».⁴ 1627 július 20-án Cseffey Lászlónak írja Bethlen: «Az francusok között felette jó trombitások vadnak, egy igen fő trombitást azért hogy szerezzetek, felette igen kérlek szerető hiveink, a nélkül meg ne jőjjetek; de excellentissimus legyen, csak közönséges jót ne is hijjatok».⁵ Zenészei közül Tesselnis karmestert,⁶ Benedek lantost, György és István hegedűst,⁷ Barthos «muzsikás»-t és Puchinger Mihály «musicus germanus fidicen»-t⁸ ismerjük névszerint; az énekesek közül Prospero «vocalis discantistá»-t említik (Radvánszky, i. m. 98. l.). A zenekar tagjairól feljegyzik, hogy a fejedelem átengedte őket ünnepi zenés miséken való közreműködésre.⁹ — Hegedűsök, lantosok, gambás, kornétista, trombitások — körülbelül ez a határozatlan körvonalú együttes bontakozik ki az adatokból; az apparátus részletes, számszerű megállapítása, szervezetének pontos felismerése egyelőre lehetetlen.

Ugyanez áll I. Rákóczi György zenekarára; az 1636-iki «Registrum praebendales»¹⁰ öt muzsikus nevét említi (Gregorius, Daniel Deák, János

¹ U. o. 43. l.

² U. o. 90. és 115. l.

³ U. o. 105. l.

⁴ *Tört. Tár*, 1887. 20. l. (Szilágyi S.: *Levelek és okiratok Bethlen Gábor utolsó évei történetéhez.*)

⁵ U. o. 7. l. és Szilágyi S.: *Bethlen Gábor fejedelem lev.*, 365. l.

⁶ Radvánszky i. m. 109. l. (1625.)

⁷ U. o. 64. l. (1622.) Istvánról 82. 90. l.

⁸ U. o. 43. l. (1620.) és 202. l. (1624.)

⁹ *Erd. Orsz. Eml.* VIII., 143. l. (1623 jun.)

¹⁰ Brassai Sámuel: *Magyar- vagy cigányzene?* Kolozsvár, 1860. 37. l. II. Rákóczi György udvarában csak trombitásokat (hármat) említ az Erd. Múz. levéltárában őrzött 1657-iki számadáskönyv.

Deák, Pál Deák, Thamás Deák), mellettük István Deákot, «ki számtartó volt»; de hangszerek itt általánosságban sem szerepelnek, úgy hogy e listából épp csak az egyidejűleg alkalmazott zenészek számát tudjuk meg, minden, az apparátust illető adat nélkül. Feltűnő a «deák» cím; azt a benyomást teszi, mintha ez a zenekar már tisztára magyar, sőt képzetesebb magyar zenészekből állott volna. Sokkal határozottabb körvonalakban jelenik meg a zenekari együttes I. Apafi Mihály udvarában. 18 tagból áll a zenekar, közülök 10 trombitás. 3 sípos, 5 hegedűs¹. Bornemisza Anna fejedelemasszony gazdasági naplóiban 1680 május 27-én szerepel a síposok fizetése (158'01 fl.)² Hogy akkordhangszerek sem hiányoztak, bizonyítja, hogy a fejedelem ingóságai közt egy 40 forintra becsült virginát, egy «chalys»-t (chelys, lant, Comenius «Januá»-jának magyar fordítása szerint tévesen koboz vagy hárfa) és egy hárfát jegyeznek fel³. Apornak egyik, előbb már idézett megjegyzése szerint, a duda volt kedvenc hangszere; itt szólóhangszerként szerepel, az együttesrel kapcsolatban nem említik.

Thököly levelezése a Bethlenét megközelítő zenei érdeklődésre vall. 1680 május 21-én ezt írja Csulyi Benedeknek: «Az organista fia is penig, ha már eljött Szebenből s kedve vagyon az apjának is, hogy kibocsássa, jüjjön ki; másképpen, ha kedvetlenül cselekeszi, vagy még el nem jött, hagyja abban, mivel már mást is szerzettem Eperjerről, de ennél megvallom, jobbat szeretnék».⁴ 1682 február 8-án Nemes-sány Bálintnak írja: «Azomban itt létében elfeletkeztem kegyelmednek emlékeznem, valami német s francia trombitásokra lévén szükségem. kérem, ott valahol tegyen szert reá, ámbár száz arany lenne is fizetések, mivel most itt az felső párton nem szerethetni s egyébfele

¹ Thallóczy, i. h.

² I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. (Szerk. Szádeczky Béla.) I. Bornemissza Anna gazdasági naplói, 1911. 378. l.

³ Thallóczy, i. h. Egyéb adatok Apafi zenekaráról: az Erd. Múz. levéltárában őrzött konvenciós könyv tanúsága szerint 1663. ban 7 trombitás, 2 sípos, 1 dobos, 1 hegedűs szolgál az udvarnál; az 1683-iki Catalogus Katanaiensis Praebendariorum Familiarum Suarum Celsitudinum Princip. 1 virginást, 4 muzsikást, 5 trombitást, 2 sípost mutat ki (Kelemen Lajos szíves közlése). 1681-ben kántor és kántorinasok mellett 2 sípos, 3 trombitás, 3 fogarásföldi trombitás áll a fejedelem szolgálatában (Erd. Orsz. Eml. XVII. 207. 211 l.); az 1666-iki járandósági listán 5 trombitás, 1 töröksípos, 1 virginás, 2 hegedűs szerepel (Tört. Tár 1894. 560 l.).

⁴ Deák Farkas: Gr. Tököly Imre levelei, 1882. 233. l.

muzsikásim mind inkább is vannak, afféle muzsikásokra akarván szert tennem».¹ Hasonló ügyben fordul Inczédi Mihályhoz 1692 május 20-án: «Mikor Letenyei uramat Lengyelországban jártattuk, Jablonovecki uram ígérte volt jóakarattját, hogy valamely lengyel saposokra rászerez bennünköt; ha azért levelünk ott éri kglmedet, emlékeztesse rá ő kglmét, hogy szerezzen rá ő kglme egész számú olyan saposokra, kedvesen vesszük ő kegyelmétől»². Horváth Ferenczet 1691 husvét első napján «kapucsi-passa Ahmet aga által» hangszerek beszerzésére kéri: «... ügyekezék kegyelmed szerzeni... Azonban valamely hat török-sípót és négy magyar trombitát is».³ Feltűnő, hogy ez a levelezés (az orgonistára vonatkozó s a már előbb idézett, hegedűst és virginást emlegető levél kivételével) tisztán fúvósokra vonatkozik: valóban, ha Thököly 1683-iki udvartartási listájának muzsikusokra vonatkozó részét átfutjuk, még Apafi zenekarának sajátságos megoszlásánál is szembetűnőbb lesz a fúvósok aránytalan túlsúlya. Apafi udvari zenekarában 13 fúvós (10 trombitás, 3 sípos) áll szemben 5 hegedűssel; Thököly 1683-iki zenekarában 21 fúvós (15 trombitás, 6 sípos) áll szemben 4 hegedűssel, 1685-iki zenekarában 16 fúvós (11 trombitás, 5 sípos) 2 hegedűssel. Mindez kétségkívül nem a zenekari együttjátszásnak, magának az együttesnek arányaira, hanem a fúvós-zene sűrűbb, fontosabb szerepére, a fúvóegyüttesek uralkodó helyzetére utal, szemben a vonós-zene házi mulatságokra korlátozott, kevésbé reprezentáló, talán szorosabban művészi szerepével.

Az 1683-iki udvartartási jegyzék 29 tagból álló zenekart tüntet fel⁴: 15 trombitást (két német trombitás, Trombitás Pál, Tamás, Christoph, Samu, György, Gergely, Márton, Mátyás, Trombitásinas Láng Mihály, Francz német trombitás, Krumpholz Lőrincz. Kalivoda Bernárd és Mátyás löcsei trombitás), 6 sípost (két német sípos, Sípos Márton és András, Pribík Ferenc és Horváth János), 4 hegedűst (Hegedős György, Miska, Barna és Czigány-hegedős György), egy virginást (Melioris Mártony), egy dudást (Gergely) és két dobost (János és Ferencz); ezenkívül a csatlósok között említi meg Macsonkay Miklós és Tapolcsányi Ferencz kántorokat (utóbbiról megjegyzi.

¹ *Tört. Tár.* 1899. 450. l. (Adatok a Thököly-féle mozgalmak történetéhez.) Hogy a nagy fizetés nem túlzás, bizonyítja, hogy Francz német trombitás 120 frt fizetést kapott. (*Mon. Hung. Hist. Script.* XXIV., 91. l.)

² *Mon. Hung. Hist. Script.* XXXIV. (Thököly Imre fejedelem 1691—92-iki leveleskönyve.) 253. l.

³ *Mon. Hung. Hist. Script.* XXIV., 398.

⁴ U. o. 90—94. l.

hogy «asztala az énekesekkel»), valamint Itali Jakab orgonistát.¹ A katonák, seregbéliek között dobost, sípost, «dudkát», két síposinast említ², egy helyen pedig névszerint megjelöli «Várbeli réz- és gyalog-dobos, dobos Eperjesi István»-t.³ A tábori zenekar ruházataról külön gondoskodik: «A zászlótartónak, dobosnak, síposoknak és tizedeseknek veres kiszniczir posztóból való mentéjük, szabva, dolmányok pedig fehér kiszniczir posztóból adódik; de a köz-síposoknak mind mentéjük, dolmányok veres kiszniczir posztóból, — külömb a fősíposnak: minden köntöse széles remekposztóból; mentéjüknek pedig mindkét eleje sárga posztóval bélelve».⁴ — Az 1685-iki zenekari lajstrom némi redukcziót mutat⁵: a trombitások száma 15-ről 11-re, a síposoké 6-ról 5-re (egy német- és négy török-sípos), a hegedűsöké 4-ről 2-re szállott alá, két dobos helyett egyet említ; egyebekben változatlanak látszik a személyzet: egy virginás, egy dudás, egy orgonás és két énekes.

Ez az együttes azért méltó különösebb figyelemre, mert, úgy látszik, jelentékeny részben magyarokból állott, s ebből a szempontból a Rákóczi- és Apafi-féle, közelebbről egyelőre ismeretlen zenekaroktól eltekintve, magában álló, korszakos jelenség. Mert a Báthori-udvar zenekarát s jórészt Bethlenét is, mint láttuk, még idegenekből toborozták; a XVIII. s a felvirradó XIX. század főúri rezidenciáin pedig újból idegenekből áll a zenekar: a hercegprimások (gr. Eszterházy Imre, gr. Batthyány József), mellettük Grasalkovich és Erdődy grófok udvari zenekari Pozsonyban, Patáczich Ádám püspöké Nagyváradon és gr. Széchenyi Ferencé Kiscenken, gr. Eszterházy Miklóssé Tatán és gr. Styrumé Simontornyán, a Károlyiaké Megyeren, a Végheké Vereben s a herceg Eszterházyaké Kismartonban⁶: egyaránt, túlnyomórészt vagy kizárólag idegenekből alakulnak s idegenből szakadt karmesterek vezetése alatt állanak. Ennek az átalakulásnak néhány motívumára talán sikerül a következőkben rámutatnunk. A magyar rezidenciális zenekarok virágzása rövid ideig tarthatott s véget ért a század magyar rezidenciáinak életével; úgy látszik, szétzüllöttek

¹ U. o. 100. l.

² U. o. 122. l.

³ U. o. 130. l.

⁴ U. o. 122. l.

⁵ B. Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*, [I.] 1896. 445. l.

⁶ L. «A Zene» VII. (1925.) 98.—99. l. (Major Ervin: Fusz János és kora.) Zenei Szemle XI. (1927.) 106. l. (Papp Viktor: Az Esterházy hercegek kismartoni zenekara.)

vagy falusi bandákká rongyolódtak, mielőtt izmos és produktív zenekari kultúrát, termő talajt, ösztönző folytonosságot teremthettek volna maguk körül; helyüket új, csillogóbb és fejlettebb idegen kultúra foglalta el.

15.

A fejedelmi udvar mellett a nagyobb főúri udvartartások is melegágyai a hangszeres együttes kultuszának. Apor írja a régi urakról: ¹ «Némelynek megvolt tiz-tizenegy gyalog inasa is, azon kívül tizenöt-tizenhat étekfogója, némelykor több is, azon kívül némelyeknek trombitási, török síposi, hegedűsi, dudási, furulyási, cimbalmosi, énekesi, asztali mulató markalfi avagy azt mint hitták, bolondjai . . .» Az ilyen udvartartásokban aránylag hamar kialakulhatott a rendszeres zenekari gyakorlat. Muzsikuskok állandó alkalmazása már kétségtelenül erre mutat. Gróf Thurzó György nádor temetése alkalmával (1617) udvari személyzetének listáján a következőket említik: ² Doboss János; három trombitás; lantos; hegedűs; storttista; puza-nista. 1648-ban tizenegy magyar főtrombitás áll Nádasdy Ferenc szolgálatában; csaknem ugyanennyi él a szalonoki és németújvári rezidenciákon. ³ Gróf Erdődy (György vagy Imre?) zenekara (1666) a következőkből áll: 3 hegedűs, egy cimbalmos, 3 sípos, 4 trombitás, egy dobos és egy dudás. ⁴ «Muzsikások» és trombitások külön csoportokként, egymás mellett szerepelnek a számadásban gr. Thurzó György leányának, Zsuzsannának lakodalmán (1603 ápr. 20.); ⁵ hasonló módon

¹ *Metamorphosis*, 362. l. — Kemény János Önéletírása (Szalay L. kiad. 1856. 86.) felemlíti Balási F. főlovászmester Cserkesz nevű «jádzi bolond»-ját, «ki egyszersmind hegedős is vala» (1626). Egy 1689-ben feltűnt udvarhelyi énekes inasról, «ki az orgona mellett szokott volt énekelni». l. Cserei M. Hist. (Ujabb Nemzeti Könyvtár I. 1852.) 187.

² Radvánszky i. m. III., 369. l.

³ Takáts Sándor: *A régi Magyarország jókedve*, 152—53. l. — Egyéb főúri együttesekről l. Takáts S. Rajzok a török világból I. 1915. 433.—37. (Batthyány Ferenc zenekara a 17. sz. elején: hegedős, cimbalmos, dudás, trombitás, dobos. Batthyány Ádámé 1641: 2 hegedős, dudás, cimbalmos; 1658: 16 tag, köztük 3 hegedős, 1 hegedős-inas, lantos, cimbalmos, sípos, dudás, 7 trombitás; 1682: szintén 16 muzsikos, köztük 7 trombitás, 3 sípos, hegedős, dudás, cimbalmos, dobos.

⁴ Radvánszky i. m. I., 420—21., és 445—46. l.

⁵ U. o. III., 58. l. (Az muzsikásoknak . . . 70 frt. Az trombitásoknak . . . 25 frt.) Szintén lakodalmi apparátusra utal egy másik adat gr. Thurzó György özvegye, Czobor Erzsébet rendelkezései között «fiának gr. Thurzó Imrének bedeghi Nyáry Krisztinával Hel-

említi őket gr. Forgách Simon borsodi főispán (Rákóczi tábornagya) udvartartásának étkezési rendje, a konyhamesternek szóló instrukció, mely az asztalok beosztását tartalmazza¹: «3-tio. Étekfogók és inasok asztala. 4-to. Muzsikuskok és trombitások asztala; az képiró, legényével együtt.»

Az együttes struktúrájában szinte szimbólikus értelemmel jelöli a nagy fordulatot Bercsényinek a Cedron Imre karmester vezetése alatt álló zenekara: 8 tagból áll, közülök kettő oboista, egy cimbalmos, öt vonóshangszeren játszik; a két oboista német, «a többi. neveik után ítélve, magyar»². Az oboa megjelenése egyúttal a régi zenekari struktúra átalakulását jelenti; a sípok és trombiták kiválnak a zenekarból, az eddigi kombinációk primitíven vagy rusztikusan hatnak az új együttes választékosabb színei mellett. De az új zenekari struktúra elvei két súlyos akadályra találnak Magyarországon: a magyar rezidenciák zenekaraiban sem az új hangszerek nincsenek meg, sem játszani nem tudnak rajtuk. Így az új zenekar instrumentumai és instrumentalistái természetesen külföldről kerülnek: s többek között ez magyarázza meg a magyar zenekari kultúra eltűnését. Ha a rezidenciák magyar zenei kultúrája oly erős és intenzív, hogy minden új európai reformot könnyen felvesz és áthasonít, kétségkívül nem szoríthatta volna ki semmiféle külföldi kultúra. De ez a zenei élet zárt, izolált pólusokon bontakozott ki, egészséges, szabad kapcsolata jóformán semmiféle zenei kultúrával nem volt, alárendelt szerepében mindvégig megmaradt; s ezért, mikor eljutottak Magyarországra az újabb nyugati fejlődés eredményei, szükségszerűen primitívnek, csökevényyszerűnek kellett feltűnnie. A versenyt fel sem vehette nyugati társával, mert minden eszköze hiányzott hozzá, formái, lehetőségei szűkre szabottak, önálló kereteket sohasem töltött be: gyengébb volt, fel kellett adnia a harcot.

Ahhoz, hogy ez a fordulat bekövetkezzék, jelentékeny részben

mecz várában, városában és még több helytt tartott lakadalmi ünnepeleire» (1618, i. m. 22. l.): «fél lobogóra való tafotáért dobra és trombitára valóért» stb.

¹ Századok, 1873. 445. l. (B. Nyáry Albert: *Asztali rendtartás egy kuruczvilági főúr udvarában.*) Radvánszky, i. m. I. 446. l.

² Thaly: *Adalékok*, I. XVII., I. jegyzet. Irodalom- és műveltség-tört. tanulmányok a Rákóczi-korból, 47. l. Bercsényi (1705-iki?) zenekaráról (Cedron, Suffay, discantista, cimbalmos, organista, 2 német. trombitások, síposok) l. II. Rákóczi F. levéltára VIII. 374. 377. 412. 414. l. (Bercsényi leveleskönyvei.) Adami lantosról Bercsényi Lev. 157.

hozzájárult a városok «zenei politikájának» iránya is. A rezidenciák magyar zenei hagyományait nem sodorhatta volna el szintenyomtalanul az idegen áramlat, ha ezek a hagyományok szilárdan megvetett alapot támaszkodnak, ha maguk mögött tudják a nagyobb társadalmi közösek, a városi lakosság zenei praxisát, műveltségét, szellemét. A régi német város: vezetője és szervezője a zenei életnek s a zenei apparátusnak. A régi magyar városok jelentékeny része, szerencsétlen módon, egyenesen megfojtani igyekszik a közös muzsikálás kultuszát, ott, ahol épp jelentkezni kezdett legprimitívebb formájában: a táncmulatságokban, ünnepi összejöveteleken, korcsmai és házi vigasságokban. A magyarországi német kultúrájú városok korán eljutnak a hangszerezés zene rendszerezesebb műveléséig, korán kialakul a toronyór és városi muzsikusk hivatalos hatásköre: Körmöczbányán a XVII. század első felében és derekán a következő hangszerek szerepelnek: hegedű, bőgő, síp, trombita, harsona (puzón), orgona, lant, klavikordium.¹ Sopronban Rauch András, Lőcsén Spielenberger János, Szebenben Reilich Gábor működik a nyugati zenei kultúrák szellemében. Besztercebánya viszont már 1550-ben eltiltja, hogy a menyegzőre hívás alkalmával trombitát, dobót és hegedűt használjanak.² Első sorban azonban a zenés mulatságok ellen fordulnak a városi tilalmak: s itt a magyar városokban, úgy látszik, épp azt a további fejlődési stádiumot akadályozták meg, amely a rezidenciákon már kialakult: hogy a zene a mindennapi élet szokásainak szerves részévé váljék. Ebben a szándékban nagy része van a magyar reformáció puritán irányzatának. Debrecen 1610-ben úgy dönt, hogy «valamig az Uristen csendes állapotot nem hoz, senki táncolni ne merjen és hegedűlni, lantolni és virginálni»; hegedűltetni sem odavaló, sem idegen hegedűssel nem szabad.³ Később is vallásos motívumokra hivatkozva tiltja el a zenét (1633) s tiltja ki a zenészeket (1649; Szűcs István, Debr. város történelme I. 288. III. 983. l.). Kassa 1630-ban panaszkodik, hogy «déleesti prédikációk alatt az kormárospincékben sípolnak, hegedűlnek, táncolnak, melyekből rút, förtelmes dolgok következhetnek» s azokat meg akarja akadályozni.⁴ Marosvásárhely 1649-ben kimondja: »Az pedig ki hegedül, cimbalmol, kobzol, lantol, sípol vagy háznál vagy kocsmán vasárnap és ha rajtakapják, tőle az hegedűt elveszik és a földhöz verik és magát is az kalic-

¹ Isoz Kálmán: *Körmöczbánya zenészei a tizenhetedik században*, 1907. 22. l. L. még Demkő Kálmán: *A felső-magyarországi városok életéről a XV—XVII. században*, 1890. 210—13. l.

² Takáts S.: *A magyar múlt tarlójáról*, 268. l.

³ U. o. 270—71. l.

⁴ Takáts i. m. 271. l. 28. jegyzet.

kában teszik». ¹ Borsodmegye 1683-ban botbüntetés alatt tiltja meg a lakodalomban vagy «privatim» való hegedülést és táncot. ² Kolozsvár 1653 május 8-án tiltja el a «mendikásokkal való, éktelen énekeltetéseket, sipolásokat, hegedüléseket, tánczolásokat és egyéb muzsikálásokat 12 frt büntetés alatt» (Jakab Elek, Kolozsvár tört. II. 697.); majd 1658 február 9-én kimondja, hogy «a mostani szomorú és változó időhöz képest a sok illetlen szánkázás, muzsikálás, hegedülés a városban eltöröltessék 12 frt büntetés alatt» (u. o. 666.). Ugyanígy a református főiskolák sem kedveznek a hangszeres zenének. Az 1657-iki debreceni kollégiumi törvény megtiltja a «hegedűvel és lanttal való visszaélés»-t (abusus fidium, testudinum lyraarum; Békefi R.: A debr. ev. ref. főisk. XVII. és XVIII. századi törvényei 1899. 95. l. Debr. ev. ref. főgimn. ért. 1895 147.). A pápai ref. főiskola 1585-iki 12. törvényéhez írt későbbi Explanatio kimondja, hogy «nem a Scholastica Juventute tempus melioribus disciplinis destinatum Lusu Chartarum, Fidium, Chlavichordiorum, verbo, quorumcunque Instrumentorum Musicorum ... inutiliter prodigere ... præsumat». (Kis Ernő: A dunántúli ev. ref. egyházker. pápai főiskolájának tört. Pápa 1896. 81.). A tipikusan világi hangszertől, a tánc-zene hangszerétől való puritán idegenkedés szívósságát igazolják még a pápai diákság 1803-iki «hegedű-mozgalmának» érdekes okmányai is (Kis i. m. 157—61.). A székelyudvarhelyi koll. 1744-iki constitutioi is pénzbüntetéssel sújtják, «si qui (az ünnepnapokra hivatalos diákok közül) vero musicis instrumentis ludere ... præsumerint». (Székelyudvarhelyi ev. ref. koll. ért. 1895. 121.) Falusi analógiaként érdekes összevetni e városi tilalmakkal az 1602-iki berekeresztúri Deliberatum egyik határozatát (*Tört. Tár*, 1885. 788. l.): «Item, vasárnap prédikáció végéig senki korcsomát ne szolgáltatasson, se ne áruljon, ne sipollyon, hegedüllyön, tombollyon, rikoltson, arra az egyháziak és a bírák mindenik faluban vigyázzanak ...» Mindez kétségkívül arra mutat, hogy ezek a szokások, köztük a rendszeres korcsmai muzsikálás, éltek s nehéz volt őket elfojtani. S ha rendszeresség, szabadság és organizáció nélkül el is csenevészsedtek, mindez nem jelentett volna végzetes kárt olyan időben, olyan kultúrában, melyben a felszínen élő, nagyúri művészet autochton, erős nemzeti hagyományokból kialakult eredmény, mely amellet, hogy ezer gyö-

¹ U. o. 269. l.

² U. o. 271. l. Még a 18. században is szinte feltűnően hat, ha például a gyulafehérvári szabócéh «tisztességes musikások, hegedűsök s czimbalmosok» alkalmazását kívánja. («Közművelődés», Gyulafehérvár, 1907. ápr. 18. 2. l.)

kérrel kapaszkodik az alatta élő kultúrába, reprezentáló, szerves része az egész ország szellemi életének. De ott, ahol ez az arisztokratikus művészet, ha sajátosan nemzeti jellegű is, szinte légüres térben él s végül elbukik a benyomuló idegen szellem előtt: ott halálos csapás az alatta meginduló, éppen csak az első lépésig jutott polgári kultúra kihalása.

16.

Visszatekintve mindarra, amit a XVII. század magyar zenekarának szerkezetéről és kialakulásáról elmondottunk, kíséreljük meg az együttes típusait összefoglalóan megállapítani. A részletes, speciális eseteket felölelő analízist lehetetlenné teszi az a körülmény, hogy partitúra nem maradt fenn, az adatok pedig, melyekre támaszkodnunk kell, majdnem tisztán a felsorolás formájában íródtak, közelebbi kapcsolatok, szorosabb egymáshoztartozás megjelölése nélkül. Szerencsére akad közöttük néhány dokumentum, mely akár hangsúlyozottan, akár szinte véletlenül kiemeli az együttes törzsét, főbb alkotórészeit. Ilyen, mint láttuk, a *Wahrheitsgeige*, Kőszeghy és Eszterházy néhány strófája, Apor néhány adata s egy-két egykorú verssor. Mindezek az adatok nagyjában megegyeznek abban, hogy az egyszerűbb zenekar alap-szerkezeteként két főtípust állítanak előtérbe: a vonós-zenekar típusaként a hegedű-duda-együttest, a fúvós-zene képviselőjeként a tábori-együttest, mely sípból (töröksípból,) trombitából és dobból áll. Ezekről elütő típusnak látszik a furulya-cimbalom-kombináció, melyet Apor említ a *Metamorphosis*-ban. (A furulya később Amadénál tűnik fel: «Fogasomon függött flauta furuglyával» [Négyesy kiad. 385. l.]). A nagyobb zenekar felé vezető útnak első állomása az, hogy a vonós-zenekar, úgyszintén a fúvós-zenekar alaptípusához valamilyen akkord-hangszer járul. Ilyenekben nagy a választék: a különböző, kisebb-nagyobb együttesekben a század folyamán a következő akkordhangszerek szerepelnek: virginál, (klavikordium), cimbalom, citera, hárfa, koboz, lant, theorba, orgona (illetve regál). Az ilyen elsőfokú bővülés eredménye a hegedű-virginál-duda-kombináció, de ilyenre mutat a síp, trombita, dob s regál együttes megjelenése is (Czegei Vass György naplója). A következő stádiumban a vonóstípushoz több akkord-hangszer járul (Kőszeghy-nél: hegedű-virginál-cimbalom-duda, Gyöngyösi «Mars és Bacchus»-ában: hegedű-citera-cimbalom-lant-virginál-duda), vagy az egyszerűbb vonós-kombinációba bevonják a fúvós-együttes egy részét (Vásárhelyi-daloskönyv XCIII.: hegedű-virginál-trombita, esetleg hegedű-virginál-trombita-dob; valószínűleg ilyenre utal Eszterházy «Karvoly madárról való tánczenek»-ének idézett strófája). A kibővülés és komplikáció utolsó

állomása, mikor a többféle akkordhangszerrel bővült vonós-típusba a maga teljességében benyomul (beleolvadásról valószínűleg nem lehet szó) a fúvós-együttes. Ilyen — egyszerűbb alakban — az egyik Kőszeghynél említett együttes (hegedű — cimbalom-*virgina* — trombita-síp-dob) s ilyen a két legnagyobbméretű, fantasztikus orkeszter: a Varsóci «Keresztelő Szent János»-ában (Heródes lakomájánál) szereplő (hegedű — lant-cimbalom-hárfa-klavikordium — trombita-síp-dob) és Gyöngyösi múzsaínak zenekara a «Proserpina Elragadtatása»-ban (hegedű — citera-hárfa-orgona-lant-*virginál* — trombita-dob). Ha ilyen nagy együttesek valóban voltak, játékuikat valószínűleg inkább csoportosan alternálnának, mint szimultánnak kell képzelnünk. Az alternálás módját talán Eszterházy «Palas s Ester kedves tánczá»-ból vehetjük ki legtisztábban. Ezekből a legnagyobb együttesekből a duda már részben kiszorult: Varsóci, Gyöngyösi. Kőszeghy nem említi utóbb idézett nagyarányú zenekaraikban. Eszterházynál azonban megtaláljuk, mint az egyik alternáló hangszer-csoport tagját, újból a hegedűk mellett (hegedű-duda — koboz — trombita-dob — lant).

Hogy az együttes alkotórészei közül melyek szerepeltek szólóhangszereként, arról néhány kultúrtörténeti adat mellett épp ez a néhány egykorú vers (Eszterházy, Rimay idézett verse, Vásárhelyi-daloskönyv XXV. stb.) világosít fel legközvetlenebbül. Bizonyos, hogy a hegedű, az akkordhangszerek közül a lant, koboz, hárfa, *virginál* szólóhangszerek voltak (az utóbbi tánczenét is játszott: «Az öregbik ablakon *virgina* fzőt halla, Tsudálja, mint tántzolnak . . .» olvassuk Szentmártoni Bodó *Tékozló Fiú*-jában [1628], III. rész, 46. str): ismeretes a magas szóló-trombiták (*clarino*-k) kedveltsége;¹ a duda

¹ L. Bethlen és Thököly idevágó leveleit, továbbá Takáts S.: *A regi Magyarország jókedve*, 150—52. l. — A kobozról és lantról l. többek között Thaly K.: «Mikor hallgatott el a koboz?» c. cikkét, *Archeol. Ért.*, 1876. [X.] 124. l. A sípról különösen figyelemreméltó, amit a Bossányi Farkas és Varjú István között lefolyt disputáció (*Curiosum Quare per Quia Arifotelicum Resolutum* . . . Nagyszombat, 1707.) egyik vizsgatétele mond (45. l., újabban Haraszi Emil, *Két tanulmány*. 1924. 47. l.): *Cur Ungaris, et orientalibus magis placeat unus canens ad tibiam, quàm aut plures, aut ad plures tibias? Eo quòd regulariter fínt melancholico-colerici, amant igitur cāntum, qui tum moerorem, tum spiritus ferventes excitet, talis autem est monodia praeferatim longis tractibus terminabilis, tibia autem spiritus calidiores excitat. eò quòd & in bellis ipsâ utantur, unde & phantafiam magis commovet, ut spiritosior sit audiens, & ad verbum advertat, plerúmque enim amant, fíbi vel fortia gefa, vel clades occini.*

mint láttuk, főként táncmuzsika hangszereként szerepelt egymagában. A fúvóhangszerek között három akad, melynek zenekari szerepét, ha volt ilyen, — egykorú dokumentumok és minden részletesebb említés híján — még a többen is kevésbé ismerjük: egyik a kornett (más néven cink, cornetto), melyet Bethlen egyik levele említ, másik az ú. n. görbekürt (storto), mellyel egy udvartartási listán és (hihetőleg) Rimay idézett versében találkoztunk; mindkettő régi, elterjedt fafúvó, az előbbi éles és ünnepélyes, az utóbbi líraiabb, fátyolásabb színezettel. Harmadik a puzón, a trombita mellett az egyetlen rézfúvó; a Thurzó-féle lista is, Rimay verse is a görbekürt (storto) mellett említi. Épp Rimaynak idevágó sora az egyetlen adat, mely a fúvósok szerepéről némi felvilágosítást ad: «Puzan és hortista az éneklő karban» — amiből az tűnnék ki, hogy kórusok kíséretében vagy azokkal váltokozva alkalmazták; a temetési szokások leírásaiban azonban, ahol ilyen trombita-énekkar-változásról szó esik, nem szerepel. Apró furulya-cimbalom együttese inkább népi eredetre vall, s másutt nyomát nem találjuk.

A teljes együttes különböző fejlettségű típusait, egymáshoz való helyzetüket és kialakulásukat tehát a következő összeállítás szerint képzelhetjük el:

I.	II.						
Vonós-típus.	Fúvós-típus.						
1. Egyszerű. hegedű(k) duda	síp (török síp), trombita, dob						
2. Egyszerű típus egy akkord-hangszerrel kombináltan.	hegedű(k) virginál v. cimbalom duda síp, trombita regál dob						
3. Bővített vonós-típus. a fúvós-típussal kombináltan.	<table border="1"> <tr> <td>hegedűk</td><td>trombita</td></tr> <tr> <td>virginál (kobo. lant)</td><td></td></tr> <tr> <td>(duda)</td><td>dob</td></tr> </table>	hegedűk	trombita	virginál (kobo. lant)		(duda)	dob
hegedűk	trombita						
virginál (kobo. lant)							
(duda)	dob						
4. Vonós-típus. több akkord-hangszerrel.	hegedűk virginál-cimbalom-(citera-lant) duda						
5. Vonós-típus a fúvós-típussal és több akkordhangszerrel kombináltan.	<table border="1"> <tr> <td>hegedűk</td><td>síp, trombita</td></tr> <tr> <td>virginál, cimbalom, hárf. lant,</td><td></td></tr> <tr> <td>citera, orgona]</td><td>dob</td></tr> </table>	hegedűk	síp, trombita	virginál, cimbalom, hárf. lant,		citera, orgona]	dob
hegedűk	síp, trombita						
virginál, cimbalom, hárf. lant,							
citera, orgona]	dob						

III.

Szokatlanabb, népies
kombináció.furulya
cimbalom

IV.

Ritkább fuvós-kombináció.

görbekürt (kornett ?)¹
puzón

17.

Eddig az apparátusra figyeltünk ; vizsgáljuk most magát a zenei anyagot. Az első momentum, mely itt szembetűnik, mint már említettük, az, hogy zenekari kultúrának nyomát sem találjuk ; legfeljebb annak a zenei anyagnak, melyet hihetőleg a zenekarok is játszottak. láthatjuk halvány reflexét a virginál-átiratokban. A korszak magyar zenéje öt kéziratban maradt ránk : a *Kájoni-kóde*xben (1634—71. csíksomlyói ferencrendi zárda), a *Kájoni-féle Organo-Missale*ben (1667, ugyanott), a *Vietorisz-kóde*xben (1680 körül, M. Tud. Akadémia kéziratára), a *Stark-féle virginálkönyv*ben (1689—, soproni városi múzeum : egyebek közt négy magyar táncot tartalmaz) és egy lőcsei kéziratban (a század második feléből).² A negyedik kivételével

¹ A korszak külföldi gyakorlatában szokottabb a kornett (cink)-puzón kombináció. — Ha valóban a görbekürt volt az a hangszer, melyet a templomi kórusokban használtak, úgy kétségtől reá vonatkozik Dávid Ferenc *Igaz és Hamis Isten Ismeretéről* írt munkájának (1567) az a passzusa, melyben megemlíti, «hogy a sakramentumok reformálását a misén kezdték, a kürtök és orgona használatát kizárták». (Jakab Elek : *Dávid Ferenc emléke*, 1879. 217. l.) Kürtöknek az egyházi énekkel kapcsolatban való szerepeltetéséről egyébként már a XV. században van adat. (*Századok*, 1883. 569. l.) Egy 1670-ből való tábori szabályzat terve, mely trombitás, sípos és dobos mellett kürtöst is említ, azt bizonyítja, hogy a kürt a tábori életben sem volt ismeretlen. (Deák Farkas : *A bujdosók levéltára*, 1883. 234. l.) Puzónok és görbekürtök használatáról a kórusban l. M. Prætorius, *Syntagma* III. (ed. Bernoulli 1916.) 126., 131. Kórus kíséretében használt cinkok és puzónokról l. K. Nef : *Die Collegia Musica in der deutschen ref. Schweiz*. St. Gallen 1897. 70—71. l. (1717-iki zürichi adat.) — Hangszerek csoportosításáról a régi zenekarokban : G. Schünemann : *Gesch. des Dirigierens* 1913. 161 s. köv. II.

² Az egyes dokumentumok főbb irodalma : a *Kájoni-kóde*xről : Seprődi János, *A Kájoni-kodex irodalom- s zenetört. adalékai. Irodalomtört. Közl.*, 1909. 129., 282., 385. l. Boros Fortunát : *A Kájoni-kodex első írói. Erd. Irod. Szemle*, 1924. LVI. [I.] évf. 7. sz. 261. l. Az *Organo Missale*-ről : Bartalus István : *A magyar egyházak szert. énekei*

valamennyi kézirat írásformája az ú. n. Ammerbach-féle orgona-tabulatúra ; a Stark-féle gyűjteménynek címe ugyan «Tabulatur», de írása rendes kótairás. Az a magyar anyag, melyet e kéziratok tartalmaznak, majdnem kizárólag virgínálzene (az egyházi énekeket talán inkább orgonán játszották, de stílusuk azonos a többiével) ; ezenkívül csak a *Vietorisz-kódex* trombitadarabjai között találunk néhány figyelemreméltó dokumentumot. A teljes anyagot ezekre a kategóriákra oszthatjuk :

1. egyházi népelemek orgona- vagy virgínál-átiratai,
2. világi, lírikus énekek dallamai virgínálra,
3. népi- vagy népies táncnóták
4. nem népies táncnóták
5. stilizált táncdallamok virgínálra.
6. trombitadarabok.

Ami tehát előttünk áll, jórészt virgínál-átírat, tehát tulajdonképp alkalmazott jelenség, az énekes zene hangszeres reflexe ; s mégis korszakosan jelentős szimptóma. Bizonyítja, hogy a vokális zene mellett feltűnik a hangszeres zene szüksége, s ha a meginduló instrumentális irodalom egyelőre a vokális zene kíséretéeként, annak árnyékában indul is útnak,¹ fellelhetjük már benne azokat a momentumokat, melyek szabad, független kialakulás lehetőségére mutatnak ; itt kell keresnünk az önálló magyar hangszeres zene első nyomait. Hogy a rezidenciák magyar zenekarai is ezt vagy hasonló anyagot játszottak, csak gyaníthatjuk ; valószínű, hogy jelentékeny részben azok is

a XVI. és XVII. században, 1869. 108—119. l. A Vietorisz-kódexről : *Magyar Könyvszemle*, 1905. 131—32. l. (Csiky J.) és 1911. 289. l. (Fabó B. : Az Esterházy tabulatúrák könyv kora.) Fabó, *A magyar népdal zenei fejlődése*, 1908. 91—110. l. *Erd. Múz.*, 1908. 320—24. l. (Serpődi.) — A Stark-féle virgínálkönyvről : Payr Sándor, *Soproni zene-tört. emlékek*. Evang. Népiskola 1912. 66. l. Csatkai Endre, *A soproni muzsika tört.* Sopron. 1925. 17. l. — A löcsei kéziratról : Sztankó Béla, Matlekovits—Szterényi *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye* c. művének V. kötetében (1898.), a zenei szakasz 118—119. lapján ; ugyanattól : Adalékok a magyar tánczene történetéhez, *Pedagógiai Intézet* VII., 1907—8. 4—5. sz. A löcsei tabulatúrák könyv choreái, *Zenei Szemle* XI. (1927.) 166. l. Utóbbi cikkéhez mellékelten kiadta a kézirat teljes magyar anyagát.

¹ A vokális hatások alatt meginduló, lassan felszabaduló instrumentális irodalomról l. Wasiliewski i. m. 3—4. l.

ismert dallamok és táncnóták hangszeres átíratait» kultiválták, s ez a zenei anyag legalább is közel állhatott a virginálmuzsika népszerű anyagához.

Egyházi népénekek átíratái legnagyobb számban az *Organo Missale*ban maradtak fenn. Ennek a Kájoni-féle gyűjteménynek litániái még behatóbb vizsgálatra várnak; több közülük félreismerhetetlenül népi dallamok hatása alatt keletkezett. Magyar szövegű csak egy van, a 42. sz. litánia (Litaniae B. V. Vngarice); első fele latin szöveggel is szerepel (40. sz.) és ott ez a felirata: Litaniae B. V. Aliae eiusdem Monast. (Csikiensis.) Patris Nicolai Somlyai. (Somlyai Miklós csiksomlyói házfőnök az, kinek kezébe Kájoni 1649 szeptemberében leteszi az ünnepélyes fogadalmat.¹) A dallam második fele a Cantus Catholici litániái között fordul elő (1651: 207. l. Más Régi Nóta. 1675: 263. l. stb.). Szöveg szempontjából érdekesebbek a *Kájoni-kódex* idevágó darabjai, különösen két magyar éneke, a «Bocsásd meg Úristen» kezdetű Balassi-vers dallamának (más szövegekkel már a Hofgreff-gyűjteményben, később a Cantus Catholiciban, Ujfalvy Halott temetésekorra való énekeinek kótás kiadásaiiban a XVIII. század kótás ref. énekeskönyveiben is megvan) és «Az gazdag siralma Sz. Bernard látásából» c. éneknek («Mely keserves legyen halálnak fulá[n]kia») virginálatíratá. Az utóbbi melódia szintén a Cantus Catholici-ból ismeretes («Fel-virradt a nagy öröm nap fénye» szöveggel). A korszak egyházi népénekének problémái más kereteket kívánnak s ezért itt nem térhetünk ki rájuk részletesen; ami leginkább vizsgálódásunk körébe vágná: hangszeres kíséretük, illetve előadásuk kérdése, mindmáig teljesen felderítetlen. A templomi ének körül felmerült nehézségeket és visszaéléseket Geleji Katona István panaszaiából ismerjük; de hogy a magyar egyházi éneket hogyan adták elő, s kíséretében milyen szerepe volt a hangszeres zenének, arról nincs adatunk. Hogy a templomokban többfajta hangszer volt otthonos, azt szintén Katona *Öreg Graduál*-jának Ajánló Leveléből tudjuk, ahol hevesen kikel mindenfajta templomi hangszeres zene ellen: «Jób vólna azért azokat a' nagy t mlójú furollyákat, és fok fáv lt jū fávokot, a' hol vagynak-is, a' templumokból ki lányi...» Később nemcsak a katolikus templomokról említi, hogy «fok k ltféghen kéfzült muficai efzk z kre tefznef szert, nagy fizetéffel Organifftákat, és egyéb mufikáfokot fogadnak...», hanem «Vagyon hir nkkel, hogy az mi babonákából ki kendett Ecclesiáinkban-is el néhol néhol a' főle Mufica fzerfzámok találtatnak», melyeket a pápistaság maradványainak tart s

¹ *Irodalomtört. Közl.*, 1909. 138. l.

melyeket palotákban, vendégségekben eltűr, de a templomból el akar tüntetni. Kájoni *Fekete könyv*-nek nevezett történeti feljegyzéseiben (De Origine Custodiae)¹ figyelemreméltó adatot közöl a hangszeres kíséret problémájára vonatkozólag. Az 1681. évről ugyanis, a maga működését regisztrálva, ezt írja (69b l.): «az Templomban az orgonát meg újította, mert egy igen szép Pedalt csinaltatott mellette, egy Positivumot hátul pro Cantu Ungarico. pro fl. 80.» Ez az adat meglepő, mert arra mutat, hogy a magyar népéneket másként kísérték, mint a liturgikus dallamokat: a technikai megkülönböztetés azonban kétségtől nem strukturális sajátosságokra, hanem a kísérő elhelyezkedésére utal. A kántornak, illetve orgonistának valószínűleg olyan helyről kellett az éneket kísérnie, ahol a községgel szoros kontaktusban maradhatott.

Az egyházi népénekek átiratai, mint említettük, nem mutatnak instrumentális stílusbeli eltérést a világi dallamokétól, úgy hogy, orgonán való előadásukra csak tartalmukból következtethetünk; s a tény, hogy az Eszterházy Pálnádor játszott a virgináldarabok listáján («Énekek, Tánczok s Nóták száma, az Virginán kit tudok verni»)² nemcsak Balassi említett istenes éneke, de egész sor egyházi ének is szerepel, bizonyítja, hogy legalább egy részük a virginálon is otthonos volt.

18.

A világi énekek — főként szerelmi dalok — virginál'-átiratai nagyjából a Vietörisz-, kisebb részben a Kájoni-kódexben maradtak fenn. Ez a század «reprezentáló» magyar zenéje, a korszak nagy lírájának társa, melyet szövegei formában, ritmusban egyaránt súlyos feladatok elé állítanak, de amely azért szabad és egyenrangú fél gyanánt áll a szöveg mellett. Egyik sem parancsol a másiknak feltétlenül; a dallamnak autonóm törvényei vannak, melyek nem hajolnak meg a szövegstruktúra minden kívánsága előtt; s a szöveg sokkal súlyosabb veretű, uralkodóbb jelentőségű, semhogy a dallam szabadon

¹ Kézirat a székelyudvarhelyi ferencrendi zárdai könyvtárában. Ilyen kisebb orgona más községekben, más templomokban is szerepel. Bártfán például 1517—18-ban épül egy «organum minus in choro» (*Tört. Társ.* 1884. 530., 542., 545. l.) — A templomokban később is nem egyszer jutottak szóhoz világi hangszerek; így egy 1721.-iki disputáció a kecskeméti franciskánusoknál «dob, síp, hegedű, orgonálások között» folyik le. (Sárospataki Füzetek 1860. 339. l.)

² Bubics-Merényi: Herczeg Esterházy Pál nádor. (*Magyar Tört. Életrajzok*, 1895.) 196. l.

formálhatná a maga képére. Ezt az egész irodalmat az a szellem teremtí s hatja át, melyet Arany János nyomán «öntudatlan népiesség»-nek nevezhetnénk.¹ A műzene kialakulásának első döntő lépése; művészet, mely már kivált a legszélesebb, mindenkivel összekötő, szorosan vett népies közösségből, de még egész szellemében az egyetemes, egész nemzetet átfogó, bár a maga teljességében «ki nem mondott», homályban maradó kultúrát hordozza. Az ősi, közös szellem belső szívverése még minden lélekzetvételében ott dobog, s ezért természetes, hogy ennek a kultúrának legegységesebb és leghatalmasabb megnyilvánulása, a népi gondolatvilág, szinte minden részében, szakadatlanul áthatja. Főúri művészet, de ami benne társadalmi elkülönülés és kifinomodás, legtöbbször halvány reflex a népi gondolat benne izzó vagy mögüle előtörő, időtlen fénye s ereje mellett. «Külön népiességről még szó sincs: — írja Arany — ami nemzeti, az népi is.»² S itt találjuk meg magyarázatát annak, hogy e korszak főúri irodalmának, énekköltészetének jelentős — zenei szempontból tán a legjelentősebb — dokumentumait újabban a nép között sikerült megtalálni.³

Ha a virginálzenének ezt az anyagát egybevetjük a XVI. század magyar énekanyagával, elsősorban a dallamok ritmikus és formai gazdagodása tűnik fel. A XVI. század magyar ritmikája inkább főtípusokban gazdag; néhány jelentős alapformát kedvel, azokon belül főként a dallami változatosság és a zárt architektonika (az apró tagok, izületek architektonikája) a legszembeötlőbb vonások. A XVII. század nemcsak új típusokat hoz, de a típusokon belül való gazdagodást is. Több lesz az árnyalat, gazdagabb a színskála. S ezekre az árnyalatokra most kezdenek igazán figyelni. A korszak zenéjének egyik nemzetközi vonása, hogy szereti a tempó változását s ingadozásait a kótairás külső képében kifejezni: «andante» vagy «adagio» jelzés helyett sokszor inkább nagy kótaértékeket, «allegro» vagy «vivace» helyett kisebb értékeket ír; vagyis nem utasítással jelzi, hanem egyenesen, magában a textusban kiírja a lassú és gyors zenét. A tempóváltozás tehát látszólagos ritmusváltozás képében fejeződik ki. Ennek a praxisnak nyomai korán jelentkeznek a nyugati zenében. Hazája talán Olaszország; legalább is itt mutatkozik legszembeszökőbben. Megtaláljuk már Baldassare Donati *Giudizio d'amore* c. dialógu-

¹ «A magyar népdal az irodalomban». Arany hátrahagyott prózai dolgozatai 15. s. köv. II.

² Gyöngyösi-tanulmány. *Összes munkái* V. 209. l.

³ Kodály Zoltán: *A magyar népzene*. Zeneközlöny. 1925. XV. 9. sz.

sának bevezető «szimfónia»-jában (1599),¹ *Cesare Negri* táncdallamaiban (1602),² *Caccini* (1602) és *Domenico Belli* (1616) vokális műveiben³ és a század több német egyházi énekeskönyvében, így az 1668-iki frankfurti *Praxis pietatis* számos dallamában. Irányító elvét maga *Caccini*, az új, monódikus stílus úttörője szögezi le, mikor második *Nuove musiche* címen megjelenő műve (1614) előszavában megállapítja: «... questa mia maniera di cantar solo, la quale io scrivo giustamente come si canta»; vagyis a kótairás magát az élő előadást igyekszik követni és a maga teljes szabadságában visszaadni. Annak a nagy, zabolátlan szabadságnak, mely a feltáruló XVII. század olasz zenei mozgalmait és olasz zenei gondolkodását áthatja, egyik jellegzetes kísérőtünete ez a sajátosságos próbálkozás. A XVII. század vége felé eltűnik és feledésbe merül; de a *Vietórisz-kódex* ének-átirataiban még ennek a praxisnak nyomaira akadunk. A «kiírt» rubato-ingadozások néha az egész darabon végighúzódnak («Hová készülsz szivem»), másutt csak egyes szakaszok vagy fordulatok külső képét teszik egyenetlenné («Sokan szólnak most én reám», «Két feir hattyurul veszek énis most példát», «Égő lánghban forogh szivem»), néhol csak egyetlen taktus keretében lépnek fel («Ó kedves fülemléczke», «Mint sír az feir Hattyu»). Kájoni *Organo Missale*-jában és részben a *Kájoni-kódex*-ben is egy másik, sajátosságos ritmikai jelenség tűnik fel, mely szintén a korai monódia stílusában gyökerezik: szereti a ritmus képleteit szűkíteni, egymásba tolni vagy kinyújtani, szinkopálni, egyszerűen bonyolítani. Ez a jelenség lényegében rokon az előbbivel, mert a kettőnek közös motívuma: a valódi ritmikus struktúra elfödése, az egyszerű szerkezet cezuráinak eltünttetése vagy legalább elhomályosítása, az egyszerűbb, egyértelmű arányok kikerülése, összevonás vagy betoldás által; tehát a komplikált szerkezetre való törekvés. A ritmus szűkítése és bővítése, tudatos ingadozása és fluktuálása: ezek az irányzatok a korszak magyar zenéjében új, bonyolult ritmusérzék megjelenésére mutatnak. Mindez nem azt jelenti, hogy ilyen jelenségek azelőtt nem voltak; de nagyfontosságú lépés, hogy a bonyolult sajátosságokat már jelzik, hogy kifejezésükre módot keresnek, hogy külön érzékkel figyelnek rájuk.

A másik momentum, mely ezt az anyagot a XVI. századéval szemben új fénybe állítja, a melódikus gazdagodás. A dallamok egy

¹ H. Botstiber: *Geschichte der Ouvertüre*, 1913. 11—12. és 233. l.

² O. Chilesotti, *Biblioteca di Rarità Musicali I.* (Danze del Secolo XVI.) 60., 62., 64. l.

³ L. Riemann: *Handbuch der Musikgesch.* II. 2., 20—24. 292—94. l.

része figyelemreméltó jelét mutatja a nagyobb, bonyolultabb periódikus szerkezetre való törekvésnek. Nagyobb lélegzetű, architektónikus dallam már a XVI. században akad; tipikus példája ennek a régebbi formaépítésnek a «Szent Dávid próféta éneklő könyvének huszonkettő részében» kezdetű ének (Sztárayé), melynek dallamát az 1651-iki Cantus Catholici közli ugyan elsőnek, de úgy itt szereplő szövege, mint annak nótajelzése az 1579-iki debreceni énekeskönyvben s egyebütt (Nagybánkai Hunyadi Jánosának kezdetére utal)¹ kétségtelenné teszi, hogy már a XVI. században élt. Ez a dallam egy másik melódianak («Ő dicsőült szép kincs» és «Még ne fedgy engemet» szövegekkel szerepel a Cant. Catholici-ben) kiszélesítéséből támadt. Az alaptípus a Balassi-strófa; az egyszerűbb dallam, ennek megfelelőleg 9 rövidebb vagy 3 hosszabb sorból áll. A harmadik (nagy) sor — minimális eltérést nem tekintve — egyezik az elsővel; a dallam szerkezete tehát ABA, vagy: abc—def—abc. A kibővülés oly módon történt, hogy a 2-ik és 3-ik nagy sor közé egy negyedik nagy sor — vagyis három újabb rövid sor — ékelődött: a dallam szerkezete ezek után ABCA, vagy: abc—def—efg—abc. A betoldott sor igen szerencsésen kapcsolódik; részben azért, hogy két tagja rokonságot tart a megelőző nagy sorokban előfordult dallamszakaszokkal, illetve rövid sorokkal (1. tagja — egyetlen hang eltérést nem számítva — azonos a 2. sor 2. tagjával, 3. tagja pedig szekvencia-szerű utánzata az 1. és 4. sor utolsó tagjának); másrészt pedig a lezáró sor kitolása, halasztásaként érvényesül s utána a befejező nagy sor válasz, feloldás, architektónikus lezárás erejével hat. Az egész formaképződésnek az a jellegzetes elve, hogy zárt tag kapcsolódik zárt taghoz: a tagok korrespondeálnak, belső zenei törvényszerűség köti őket egymáshoz, de mindegyik tag arányos ízület s a másiknak nincsen alárendelve. Az architektonika zeneileg tökéletes: a tiszta arányok egyszerű architektónikája.

¹ RMKT. V. 80. 344. IV. 27. Nagybánkai éneke 1560-ból való.

A XVII. század reprezentáns dallamai nem így épülnek. Ott bonyolultabb struktúra születik; a tagok nem tiszta arányok szerint, nem az egyszerű egyenrangúság elvei szerint kapcsolódnak, nem egyenrangúak, nem egyöntetűek. Olyan dallamot például, mint a «Térj meg bujdosásidból» (valószínűleg Barakonyi Ferenc szövege)¹ vagy «Mint sír az feir Hattyú» (Szappanos János búcsúztató éneke Hodászi Lukács debreceni prédikátor halálára 1613),² a XVI. században nem találunk. Nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy ezeknek a strukturáknak alapja a szöveg, s a dallam arányainak kialakulásában övé a döntő szó. A muzsikus átkomponál egy teljes strófát s erre a dallamra énekli vagy énekelletti a többi strófákat. Az újabb lírikus versformák bonyolultabb stróféképleteket teremtettek, mint az epikus irodalom, a históriás ének irodalma; ezek az új formák pedig megkövetelik, hogy a dallam velük alakuljon, velük bonyolódjék. Az ilyen formai bővülés tehát még az irodalomhoz-, szöveghez-kötöttség jegyét viseli. De ezeket a dallamokat már átírják virginálra, az énekes zenéből hangszeres zene lesz s döntő súlyt nyer a korszak egész zenei nyelvének kialakulásában. Mindez nem véletlen; az énekes zene kétségtől nem nyúlha ilyen formákhoz, ha nem lenne rá elég erős és érett, hogy megbirkózzék velük. Különben az olyan jelenség, mint a Balassi-strófa éneklése, eléggé bizonyítja, hogy már a XVI. század vokális zenéje képes volt a bonyolultabb strófikus alakzatok zenei megformálására. (Megemlítjük itt, hogy magát a tiszta Balassi-strófát — rövidített és bővített, tehát módosult formáiról itt nem szólunk — hét régi zenei feljegyzésben találjuk meg: egyik az említett «Ó dicsőült szép kincs», vagy «Meg ne fedgy engemet» szövegű melódia [Cant. Cath. 1651 stb.], másik a «Teremtett állatok, minden alkotmányok» kezdetű ének ugyanott, harmadik a «Tegnap gróf halála mint megszomoríta» szövegű dallam [Kájoni- és Vietórisz-kódex],³ negyedik Misztótfalusi Kis Miklós «Siralmas Panas�»-ának melódiája [1697]; ötödik a Cantus Catholici «Bóldogok az kiknek undok vétkeiknek fehé az Úr bé-fedte» szövegű dallama, mely «A felséges Isten» kezdetű szöveggel szerepel

¹ Barakonyi Barakonyi Ferenc költeményei. Sajtó alá rendezte Erdélyi Pál, Kolozsvár 1907. 49. sz. (99. és 167. l.) *Vásárhelyi-dalok-könyv* XC. (148. l.) Erdélyi Pál: *Kuruc költészet*, 1903. 43. l.

² L. Révész Kálmán cikkét a *Magyar Szó* 1903. jún. 4-i (131.) számában.

³ Erre a dallamra utal Felvinczi György «Comico Tragoedia»-jának (1693.) egy jelenete. (Alszeghy Zsolt: *Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig*, 1914. 257. l.) A szöveg folytatása nincs meg.

a Szentés Moyzes-féle erdélyi [jelenleg a Nemzeti Múzeumban őrzött] kéziratban [1774]; az utóbbi dallam azonban már csak bővített formája egy régebbi, a Hofgreff-gyűjteményben is szereplő melódiának [Sztáray «Holofernes és Judit»-jához 1552: «Régi nagy üdőben» stb., valamint az Eleázár papról szóló históriához 1546: «Régen ó törvényben» stb.]; Szentésnél előforduló szövege némely dunántúli községben ma is hallható más, önálló dallammal. Végül idetartozik az «Em'lékezzél kérlek, óh halandó ember [emberi állat], jöendő dolgaídról» kezd. ének kétféle dallama az Ujfalvy-féle é. k. kótás kiadásában [Fábián-féle kiad. 195. debr. kiad. 1791. 172.]. A felsoroltak közül, az ötödik kivételével, melynek ritmusa az elsővel egyezik, jellemző módon mindegyik más-más ritmikus megformálást mutat.)

Az ilyen strukturán a régebbi dallam-produkció, mint láttuk, oly módon lesz úrrá, hogy szigoruan egybeötvözött, egylélegzetű, tökéletesen koncentrált zenei organizmust teremt belőle. Ha az előbb említett Sztáray-zsoltár dallamának «zenei tervrajzát» nézzük, ez a tervszerű koncepció mindjárt világossá lesz; állítsuk egymás mellé a dallam sorvégző hangjait, mégpedig úgy, hogy nevezzük a záróhangot finalisnak s jelöljük 1. számmal, a többi sorvégző hangot pedig olyan számmal, mely a finalistól való távolságukat fejezi ki. A finalis felett levőket arab, az alatta levőket római számjeggyel jelöljük: a quint jele tehát 5. lesz, a finalis alatt levő szeptimáé («leszállított vezérhangé») VII. A dallam képe ez:

2	4	1
b6	4	5
4	5	VII
2	4	1

A melódiának három «tengelye» van, körülöttük csoportosulnak a hangok; egyik a finalis, másik a finalis felső terce, harmadik a quintje. Az első hármas sor az első kettőnek köréből emelkedik fel a harmadikhoz, hogy végül újra a finalishoz térjen; a második nagy sor a quint és a terc régiójában mozog; a harmadik a quint köréből a terc régióján át száll le a finalis köréig; a negyedik megismétli az első sort, vagyis újból a finalistól emelkedik a quintig s végül aláhajlik a finalisra. Az egész dallam egyetlen, feloldhatatlan egység.

De ugyanezt a belső tervszerűséget és természetes építkezést láthatjuk Tinódi bármelyik dallamában; például a «Dávid király»-ban (1549), melynek sorvégzői szinte «körülcövekellik», bekerítik és körülírják a záróhangot (V [azaz alsó quint]—1—b3—1), vagy a «Hadnagyoknak tanúság» melódiájában (1550). ahol a fantárszerűen fellen-

dülő, szabad kibomlásra hajlamos dallamot mintha könnyörtelen súly hajlítani vissza a kiindulás régiójába (sorvégzői : 4—2—4—1). Hasonlítsuk össze ezzel a koncepcióval a «Térj meg bujdossásidbúl» dallamát.

Tery megh bujdossasidbul

A szövegvariánsok ingadozóak, szótagszámban is eltérők;¹ tekintsük tisztán a dallamot irányadónak. Négy szakasz, négy mondat áll egymás mellett. Az első a szöveg első három sorának felel meg (10 taktus : a—a—b) ; a második a 4. és 5. sornak (6 taktus : c—d) ; a harmadik a 6—8. sornak, melyek közül az utolsó a szövegvariánsok 1. strófájában csonka (7 taktus ; némi eltéréssel az első zenei frázis megismétlése más hangnemben : a₁—a₁—b₁) ; végül a negyedik mondat a szöveg 9., strófavégző sorát reprezentálja, mely, úgy látszik, a legtöbb strófában megcsonkult (3 taktus : e). A dallam szinte magában álló jelenség : második szakasza ugyanis más hangnembe modulál s a kezdő hangnembe nem is tér vissza. De szerkezeténél mégis reprezentánsa az egész stílusnak, mert jellegzetes módon mutatja meg az új struktúra különbözőségét a régitől. Ezt a szerkezetet így ábrázolhatjuk :

¹ A dallam kezdete azt bizonyítja, hogy a szövegvariánsok között — ezt a kezdősört illetően — a Barakonyi-versek között szereplő a leghelyesebb ; mert a dallam élén ugyan ez áll : «Tery megh bujdossasidbul», de a melódia első sora 8 szótagos, ami a Barakonyi-féle változattal («Térj meg már bujdossásidból») egyezik.

Téma	a	a	b	d-moll
	3 taktus	3 t.	4 t.	
Átmenet		c	d	modulál g-mollba
		3 t.	3 t.	
Összevont		a ₁	a ₁	b ₁ g-moll
téma-ismétlés	2 t.	2 t.	3 t.	
Coda			e	g-moll
			3 t.	

Az elvet, mely itt megnyilvánul, apró szakaszok szelvénytzerű, laza összefüggése jellemzi. Ami a kompozíciót egységben tartja, az a változatlan «alapszóvet»; a motivikus anyag állandósága vagy egyenletes áramlása, a komplikálódáson belül is. Hasonló nagyobb szerkezettel nem találkozunk: de hogy az elv, melyet itt láttunk, általános érvényű, kiderül, ha olyan jellegzetes dallamot veszünk szemügyre, mint a másik. Hodászi-féle ének melódiaja. Szerkezete ennek sem egyszerű. Minthogy a szöveg soraira való alkalmazása bizonytalan (az átírat élén csak az első öt szó olvasható: Mint sír az feir Hattyú), maga a melódia pedig nem azonos a XVIII. században ily szövegre énekelt dallammal, mellőznünk kell a szöveg-struktúrával való egybevetését. A dallam 7 sorból áll, melyek közül az első kettő ismétlődik; egyáltalán az egész dallamban az ismétlés látszik a formaalkotás fő-principiumának, ami még nyilvánvalóbbá lesz, ha 9 sorosnak fogjuk fel és tagjait egymás mellé állítjuk:

a	b	a	b	c	c	d	d ₁	b
7 szótag	7 szótag	7 sz.	7 sz.	8 sz.	8 sz.	6 sz.	7 sz.	7 sz.
6 taktus	4 taktus	6 t.	4 t.	3 t.	3 t.	3 t.	3 t.	3 t.

Nagyobb szakasz ismétlését apróbb szakaszok ismétlése követi: a második apróbb szakasz, megismétlésekor egy hanggal megnyúlik s mintegy hidat ver a kezdőtéma második felének összevont, meggyorsított visszatéréséhez. Ez a szerkezet tehát már — vagy még — architektónikusabb elv szerint készült, de itt is félreismerhetetlen a tagok összefüggésének lazasága. Még feltűnőbbé lesz ez a vonás, ha a sorvégzők viszonyát nézzük:

VII 1 VII 1 | VII VII 1 VII 1

A dallam belső szerkezete nem azt a szoros, orgánikus felepitést mutatja, melyet a régi dallamokról láttunk, hanem túlnyomórészt rokon tendenciájú frázisok, fordulatok egymás mellé sorolását. Ugyanezt a szerkezeti sajátosságot figyelhetjük meg a korszak egyik legsebbe magyar-dallamában, a «Lupul vajdáné éneké»-ben. (Kájoni-kódex). Az egész szerkezetben alig van valami kontraszt, feszültség, egymáshoz nőtt, egymásból jövő gondolatok szorossága: a struktúra

szabadabb, lengőbb, lazább, feloldottabb. És túlnyomórészt épp a szerkezetnek ez a lazasága okozza, hogy az itt felemlített és hasonló dallamokban több a szubjektívebb, lágyabb, líraibb vonás, mint a régibb melódiákban; kevesebb a tömör erő s az egészet szem előtt tartó, koncentrált feszültség, de gazdagabb az érzelmi skála és kifinomultabbak a részletek. Ha most arra gondolunk, hogy a régi dallamok jórészt a XVI. század epikájának vagy egyházi énekeinek voltak kísérői, míg az új dallamok a XVII. század világi lírájához tartoznak: világossá lesz, hogy ezzel az új stílussal a régi magyar zenei kultúrának valami elhatározó kibontakozása indult meg: az apróbb architektónikus formák után, az irodalommal karöltve. útban volt a nagyobb, szabadabb formák meghódítása felé. Úgy tudjuk, nem érkezett el odáig, mert közben minden, amin felépült s ami körülötte volt, összeomlott. Ami előttünk áll, az a tény, hogy régi formaalkotó képessége mellett új, kevésbé szorosan konstruáló, de szélesebb terű, nagyobb perspektívájú formakésztsége jelenik meg ebben a korban. Új típusú dallamok tűnnek fel: de az újítás nem marad meg az énekes zene keretei között. Az a körülmény, hogy ezek az új típusú dallamok virginál-zene formájában maradtak fenn, eléggé igazolja, hogy túlnőttek az alkalmoszerű eléneklés, sőt túl a szöveghez kötött dallam keretein. Megtették az elhatározó lépést a dallam önálló organizmusként, énekhangon és hangszeren egyaránt jelentős megnyilatkozásként való érvényesülése felé.

19.

Külön csoportot, valósággal külön műfajt jelentenek a táncdarabok. Ez a csoport három, stílusban eléggé élesen elhatárolt rétegből áll. Egyik a népies táncnótáké, másik a műzenei strukturát mutató egyszerűbb táncszerű dallamoké, harmadikat a stilizált, művészi táncdarabok alkotják. Az első csoport dallamainál a műzenei beavatkozás valószínűleg a virginálra való átirásra szorítkozik; egyébként a dallam érintetlen, népdalszerű szerkezetet mutat. Az idetartozó dallamokat a Kájoni- és Vietorisz-kódex őrizték meg. Műzenei strukturájú, de átiratminőségükben egyszerű táncmelódiákat ugyanez a két kézirat tartalmaz. Stilizált, művészi táncdarabok alkotják a lőcsei és soproni kézirat teljes magyar anyagát.

Az első két kategória anyaga tehát olyan dallamokból kerül ki, melyek eredetükre énekes melódiák, de szöveggel való kapcsolatuk többé-kevésbé meglazult vagy meglazulóban van. Jellemző, hogy a népies táncnóták és műzenei eredetű táncdallamok túlnyomórészt szöveg, illetve szövegkezdet nélkül jegyzik fel: a népies dal-

lamok átiratai élén, egyetlen kivétellel (Kájoni-kódex: «Az én ágyam csak») sehol sem látunk szöveget, de gyakori eset, hogy címmel látják el s kétségtől e szerint is nevezik az egyes dallamokat. (Kájoni-kódex: Apor István, Apor Lázár, Mikes Kelemen tánc, Ötödik tánc hatodon, Oláh tánc. Nyíri tánc, Pajkos tánc). [Táncdallamoknak egyes személyekhez való kapcsolása, személynevekkel való megjelölése, úgy látszik, általánosan elterjedt szokás volt: nyomát találjuk az Eszterházy-féle virginál-listán (Az én lengyel táncom. Harmadik Homonnai stb.) és még Gvadányi «Pöstényi Fördés»-ében is (1787, 21. l.: «Egy tánczot el-vonván, meg-mondák hogy kié, Uram! im' esz a' táncz, Fiscariusunké» stb.).] A Vietórisz-kódex két felirat nélküli népies táncmelódiaja variánsaiban máig fennmaradt a nép között,¹ s ez megerősíti azt a feltevést, hogy közvetlenül népi eredetű dallamokkal van dolgunk. A népies karakterű táncdallamok közül a Kájoni-kódexben szereplőknek «Chorea» a felirata, a Vietórisz-kódex pedig, ha néhány táncszerű műdalától («Búm elfelejtésére», «Széllel az sok vitéz») eltekintünk, minden hasonló jellegű, népi és nem népi dallamát a táncok közé sorozza; a szövegi vonatkozás, szövegre való utalás, énekelt verssel való kapcsolat tehát szinte teljesen hiányzik. Nem tudjuk, hogy a népies dallamok mennyiben mutatnak népi hangszeres muzsikával való kapcsolatra (az «Apor Lázár táncá»-nak kolorált utolsó sora a Kájoni-kódexben ilyen összefüggést sejtett); de ha van is ilyen kapcsolat, végső fokon valószínűleg minden rokon dallam énekelt népzeneire megy vissza, mert hiszen a népi hangszeres zene idevágó típusainál is elsősorban énekelt dallamok hangszeres variánsairól van szó. Ugyanígy az «úri» táncdalla-

¹ Egyiknek variánsait l. Bartók Béla: *A magyar népdal*, 1924. 259. b) és c) alatt; a másik «Ritka kertben találsz télben kinyílt virágot» kezdetű szöveggel szerepel Kulcsár Pál *Melodiáriumában* (Sárospataki főisk. kv. 1770. sz. kz. 57—8. l.), a «Dávidné Soltári»-ban (1790, u. o. 630. sz. No. 72.), Pálóczi Horváth *Ötödfélszáz ének*-ében (132. sz.); Tóth István kéziratos gyűjteményében (1832—43) «Igen fürge mint az ürge a' nyíri Dáma» szöveggel találjuk meg (135. l. 178. sz.); Kodály karácsonyi énekként közli egy 19. századi szalakuszi (Nyitra m.) kéziratból (*Ethnogr.* 1916. 222—23. l.). Betlehemes variánsait l. Sztankó Béla: *Énekiskola tanító- és tanítónőképző intézetek számára III.*, (1905.) 71., 75., 77. l. Román variánsát a M. N. Múz. Néprajzi Osztályának 1903. évi Értesítőjében (1—2. sz. 26. l. 3. Kolinda.). A *Kájoni-kódex* két oláh táncdallamának variánsairól Bartók máramarosi román gyűjteményében l. *Napkelet*, 1923 júl. 658. l. (Kodály: *A máramarosi oláh népzene*)

mok jórésze is magán hordja a vokális eredet színezetét. Végeredményben tehát itt is a tisztán hangszeres zenére való átmenet stádiuma áll előttünk. De már haladottabb stádium, mint a virág-énekek átírataiban; mert itt a szöveggel való kapcsolat már szinte teljesen elhomályosult, a hangszer gondolata pedig fokozott hangsúllyal lépett előtérbe. Mindezek az átíratok, mint az átmenet dokumentumai, egyedülállóan jelentősek; mert a XVIII. század túlnyomó részének magyar tánczenéjét mindeddig nem ismerjük, az az irodalom pedig, mely 1790 körül megjelenik, már szinte kiforrott állapotában mutat egy új, tisztán hangszeres tánczenei stílust. Sőt, ekkor már épp ellenkező irányú tendencia is mutatkozik: ott már kész táncdallamokat próbálnak utólag hozzájuk írt szövegre végigénekelni. A tisztán zenei momentum tehát már oly erős, hogy az irodalmi tényező másodlagos járulékaként szegődik hozzá. De a verbunkos már születésekor elhatározóan hangszeres zene; s ezeknek az énekekre alkalmazott táncdaraboknak nem is lehetett befolyásuk stílusának alakulására. A XVII. század magyar táncdallamainak jelentékeny részén azonban még ott van az énekes eredet nyoma; s a XVIII. század elveszett tánczenéjét valószínűleg úgy kell képelnünk, hogy benne a XVII. század zenéjének többé-kevésbé kész kategóriái éltek tovább s a súly eközben mindjobban a kizárólag hangszerre gondolt dallamokra tolódott át.

Ez az utolsó, leghaladottabb, legfejlettebb réteg már itt a kéziratok anyagában megjelenik és jelentőségben újabb, külön helyet foglal el a régi magyar zene dokumentumainak sorában. Azok az «úri» táncdallamok, melyeket előbb említettünk, egész stílusukban: dallam-struktúrában, ritmusban, fordulatokban, egész «szókészletükben» elütnek a népies táncmelódiáktól, de megegyeznek velük abban, hogy megvan az egyszerű átírat-jellegük; hogy meghonosodtak ugyan a virginálon, de arra eredetileg csak alkalmazták őket: a hangszeres zene igényeit felvették ugyan, de nem azokkal az igényekkel születtek. A lőcsei kézirat táncai már a maguk teljességében virginálra készültek; tán egyenesen virtuóz produkciónak szánták őket. Az átmenetet erre a fejlődési fokra a soproni kézirat táncai képviselik; az eredetileg talán még énekelt dallam itt vesz fel először olyan elemeket, melyeket vokális formájában nem ismert, nem ismerhetett; elváltozik, bonyolul, színesedik, komplikálódik, alkalmazkodik tán a harmóniai koncepcióhoz is: díszesebb lesz, egyes fordulatait kihangsúlyozzák s kibővítik, másokat elnyomnak, eltüntetnek. Megjelenik a stilizálás gondolata; tán még nem tervszerűen kidolgozott elv, de mindenesetre kedvelt eljárás. Stilizáltak

Bakfark lantdarabjai is, stilizáltak a XVI—XVII. század külföldi gyűjteményeinek «magyar táncai» (a «passamezzo» vagy «ballo ongaro»-k stb.); de Bakfark nem nyúlt magyar anyaghoz, a külföldi gyűjtemények magyaros táncai pedig kétségkívül idegen stilizálás vagy utánzás művei. Csak a soproni és löcsei kéziratok mutatják meg, hogy magyar anyagot Magyarországon — magyarok vagy idegenek, itt másodrangú kérdés — ebben az időben így fogtak fel, így világítottak meg, így közeledtek hozzá. A «stilizált beállítás» itt nem formai koncepcióra vonatkozik: olyan feldolgozási módszert például amelyet a Giovanni Picchi «Balli d'arpicordo» c. gyűjteményében (1620) szereplő «Ballo ongaro»¹ mutat, a magyar anyagban nem látunk: Picchi a dallamot két részre szakítja: az első, rövidebb szakaszt (Prima parte) ugyanannak diminuált, klorált formája követi (Alio modo), a második, hosszabb szakaszt (Seconda parte) ugyanígy; az egészet «proportio», vagyis páratlan ütemben álló variáns követi «Il suo balletto» címen. A soproni kézirat magyar virgináldarabjai proporciós táncok, de benyolultabb szerkezeti megoszlást nem mutatnak az uralkodó kétszakaszos formán belül. A jelentős lépés itt abban áll, hogy a dallam a maga teljességében hangszeres természetűvé lesz, megteszi az utolsó lépést a virginálon való végleges «berendezkedés»-re: egész apparátusa, arányai, stilizált fordulatai a hangszer szelleméből erednek. A löcsei kézirat darabjai már a maguk dallamvoltában, első elképzelésükben, belső koncepciójukban a hangszerhez vannak kötve: alkalmazásnak már halvány nyoma sincs, de lehetősége sem képzelhető. Pusztán dallam és ráboruló instrumentális színezet itt már nem különválasztható momentumok: a dallamok egyöntetűek, egységes belső szerkezet szerint épültek és stilizálásuk nem utólagos járulék, hanem a darab konceptusának szerves része. Szerkezetüknek legjelentősebb fővonása a motivikus egység: a stilizáló dallamfordulatoknak éppúgy megvan a maguk formai jelentősége, mint a legegyszerűbb melodikus gondolatnak. Technikai készségben pedig minden előbbi csoport felett állanak: a harmónikus szerkezet tervszerű, szilárd felépítése, a polifóniára való hajlam, a középszólamok kibontakozása, általában a rendszeres szólamvezetés első nyomainak félreismerhetetlenül tanult, tudatos muzsikusi kezére vallanak. Ezek a táncdarabok, hajlékony, árnyalt, színes, melegebb tónusukkal élesen elütnek a népies táncok puritán, darabos merevségétől. A gyorsabb jellegűek néhol, egyes fordulataikban meglepően emlékeztetnek a száz évvel későbbi magyar tánczene, a verbunkos első korszakának analóg-

¹ Chilesotti: *Biblioteca di Rarità Musicali* II. 28–29. l.

motivumaira : a lőcsei kézirat épp az egyetlen dokumentum, mely a régi magyar instrumentális zenének az újabbal való «földalatti» kapcsolatát sejteti.

De van a lőcsei kézirat anyagának még egy olyan sajátága, mely egyedülálló fontosságúvá avatja a korszak magyar zenéjében. Mint láttuk, a XVII. század táncmuzsikája eljutott a tisztán hangszeres irodalomhoz, de nem érkezett el a nagyobb, ciklikus formákhoz, nem a táncdarabok rendszeres összekapcsolásához, egybefűzéséhez, a szvithez. Ani szvit-zene a régi magyar dokumentumokban akad, az külföldről került oda, legfeljebb a külföldinek utánzata. A lőcsei kézirat az egyetlen, mely nyolc, különböző hangnemekhez tartozó s a hangnemek szerint sorba állított magyar táncot tartalmaz (minden hangnemből egyet : Chorea ex A. ex B stb.). Ilyen formát a nyugati tánczenében nem ismerünk (a szvit hangnemi egysége — hangnemvariánsokba való kitérést nem számítva — Joh. Josef Fux «Concentus musico-instrumentalis»-áig [1701]¹ nagyjában megbontatlan marad) ; forrása valószínűleg az egyházi hangszeres zene, ahol régi, általános szokás az orgona-intonációkat és prelúdiumokat, a praxis szükségleteihez képest, az egyházi hangnemek rendjében egymás mellé állítani. De ha ez a ciklus nem is tart semmiféle határozott formát szem előtt, a sorozat tervszerűsége kétségtelen, a táncok mégis egyetlen összefüggésbe tartoznak ; ezzel pedig, ha közvetett módon, más irányú irodalom befolyása alatt, kerülő úton is, de elérkezett a XVII. század magyar tánczenéje a ciklikus forma gondolatának első, határozatlan megjelenéséig. Hogy a hátralevő lépés itt is elmaradt, az talán ugyanarra a meg-rázkódtatásra vezethető vissza, mely a korszak magyar hangszeres kultúráját a katasztrófa erejével zúzta össze. A további kibontakozást, a nagyobb, összetettebb formákhoz való eljutást csak egy századdal később hozta el a verbunkos-korszak hangszeres zenéje.

A kéziratokban foglalt magyar zenei anyag szemléjének befejezéséül meg kell még említenünk a Vietórisz-kódex trombita-darabjait. Több mint hetven, részben két clarinóra szóló darab akad itt : egy részük trombita-etűdnek vagy szignál-darabnak látszik. Feltűnik az egyházi énekek (nevezetesen tót egyházi dallamok) szerepe : egy részüket, úgy látszik, az énekkel váltakozva játszották (így a «Quam gloriosa» kezdetű hosszabb éneket [a kódex 111b)—112a) levélén] ; a 72b)—72a) levélén a basszussal ellátott trombita-szólam a melódia rövidebb variánsával váltja fel az énekszólamot, mely szintén virginál-átíratként, basszussal jelenik meg). Feltűnik közöt-

¹ L. Karl Nef : Geschichte der Sinfonie und Suite 1921. 88. l.

tük a «Hagnal» azaz «Hajnal-ének» is, a gregorián «Aurora lucidissima» («Jézus Krisztus az igaz hajnal») dallama, mely minden régi kótás énekeskönyvünkben szerepel s néhol máig él a nép között (Kodály bakter-ének formájában találja meg Menyhén és Tőke-terebesen); virginál-átirata is megvan a kódexben. (A «hajnal-nóta» elnevezésnek, úgy látszik, két különböző értelme van ebben a korban. A gregorián dallamot valószínűleg ébresztőnek és időjelzőnek fűtták a trombiták. Hogy ez az időjelző trombitaszignál az erdélyi százsz városokban is ismeretes volt, azt igazolja a szebeni Paulus Brölfft *Wahrhaftige Beschreibung* c. naplója, mely 1659 dec 21-én feljegyzí [Tauschenfels, i. m. 381. l.]: «Ist um 10 Uhr Vormittag und um 5 Uhr Nachmittag desgleichen das *Hajnal* mit Trompeten ausgeblasen worden». Ugyanott olvassuk 1660 máj. 17—18-ikáról [i. m. 392. l.]: «... auch sind die Stunden des Nachts wie auch des Abends zu läuten, nebst den *Hajnal* Trompeten wieder frey gelassen». Ezzel szemben az a «hajnal-nóta», melyet Szentmártoni Bodó János említ *Az Tótközlő Fiának Historiájában* [II. rész, 7. str.], s mely később [1677—78] löcsei dokumentumokban, majd Apor *Metamorphosisában* szerepel, a lakodalmat követő reggeli köszöntő-zenét jelenti¹ [Demkó Kálmán: *Polgári családélet és háztartás Lőcsén a XVI. és XVII. században*, Lőcse, 1882. 76. l. Apor, *Metamorphosis* 389. l.].) Magyar világi énekek átíratait hasztalan keressük a trombita-darabok között; lehetséges, hogy nem volt rájuk szükség, hogy virtuóz trombitások változtatás nélkül le tudták játszani a virginál-átiratok melódiát. Valószínűbb azonban, hogy a magyar rezidenciák trombita-zenéjének nagy része veszendőbe ment, s a feljegyzett darabok csak kis töredékét őrizték meg annak, amit az udvari és seregbeli trombitásoknak tudniok kellett.

20.

Említettük, hogy ezt a zenei kultúrát a maga teljességében s legszembetűnőbb módon épp művészi természetben, olyan elemek hatották át, melyek közvetlenül a népi kultúrával kapcsolták össze, s így annak az egyetemes, még megbontatlan szellemi közösségnek részévé avatták, mely a korszak magyar irodalmának is éltetője. Szinte magától vetődik fel a kérdés: volt-e a rezidenciák zenei praxisának, mint hangszeres kultúrának alapja, elődje, analógiája a népi zenében? Pontos, részletes választ adni erre a kérdésre egyelőre lehetlenség; részben gyérszámú, nem mindig határozott értelmű feljegyzésre, részben ma élő jelenségeknek a múltban feltételezett analógiáira kell támaszkodnunk.

¹ V. ö. Fabó Bertalan: *Hajnalnóta*. M. Nyelv 1907. 126.

Ami idevágó egykorú feljegyzést ismerünk, mind egy-egy hangszer elterjedtségéről számol be, vagy megemlíti, hogy írója egyikkel-másikkal a nép között találkozott. Forgách Imre udvarán, Komjáti várában 1590 körül egy Gyurka nevű virginás katonát említanak; Forgách Zsuzsánna tőle tanulja a virginál-játékot. (Deák Farkas: Forgách Zsuzsánna, 1885. 12—13. l.) A kobozról Szepsi Csombor Márton említi útleírásában (1620), hogy «hazámban . . . még csak az gyermekek is azt pengetik», de a külföldön, «Dantzkatul foguan minden utáiban» Chalons kivételével sehol sem látta¹. Jean de Laboureux a branyiszközi völgyben egy havasi kürtöt fújó pásztorral találkozik.² A székelyföldi cimbalmosokról Komjáthy János erdélyi krónikás jegyezte fel, hogy farsang idején igen keresettek úgy a székelyek, mint a szomszéd magyarországi vármegyék lakossága között.³ Nem tudjuk, honnan kerültek a nyíri síposok,⁴ de könnyen lehetséges, hogy népi muzsikusként voltak. A török sípnak, úgy látszik, a népi zenében is megvolt a maga története és jelentősége; legalább is erre mutat elkésett feltűnése a XIX. században. Szeredy az *Életrajzok* 1844-iki évfolyamában⁵ a miskolcvidéki lakodalmi szokások leírásában említi: «Legelől egy vagy két zászlót visznek, a' zászló mellett megy a' török sípos, melly töröksíp alkalmasint egy a' Rákóczy elveszett 's most egészen ismeretlen tárogatójával. A' török sípban egy réz síp van; hangja keserves és messze hallatszó. Én gyermekkoromban hallottam illy töröksípot, és midőn legközelebb gr. Reviczky Borsodban járt, az ő tiszteletére felült k . . . i kék inges legényeknek szinte megfuvatták a' töröksípot. A' szegény öreg sípos Rákóczy valamelyik régi dalát fűtta volna, de melle már nem bírta meg az erős fúvást.

¹ *Europica Varietas* stb. Kassa 1620. 301. l. Bartalus István: *Újabb adalékok a magyar zene történelméhez*. 1882. 7. l.

² J. de Laboureux: *Rclation du Voyage de la Royne de Pologne et du Retour de Madame la Mareschalle de Guébriant* . . . 1647. A. Pirro: *Remarques de quelques voyageurs sur la musique en Allemagne* stb. c. tanulmánya (*Riemann-Festschrift*, 1909.) nyomán újabban Haraszti Emil: *Két tanulmány*, 1924. 45—46. l.

³ Schunda V. József: *A cimbalom*, 1884. 21. l. (Új kiad.: *A cimbalom tört.*, 1907. 9. l.) Schunda forrását nem ismerem; az említett krónikásnak «a kolozsvári múzeumban» őrzött kéziratára hivatkozik.

⁴ Takáts S.: *A régi Magyarország jókedve*, 149. l. V. ö. Mélius. Sámuel könyvei és kir. könyvei 1565. 320. «Papa minden latrot mint a niri bordo sípos czorda pastort pappá teszi».

⁵ I. 289. l.; Tóth Béla: *Magyar ritkaságok*, 1907. 348—49. l.

Most senki sem tudja a ' török sípot fúni». Pedig ez a hangszer, mint Keresztesi József naplójából kitűnik, már 1790-ben, a budai és nagyváradi ünnepségek alkalmából, renaissance-át élte s szándékosan archaizáló nemzeti demonstráció kifejezőjeként ugyan, de kétségtelenül újra használatban volt.¹ Régi udvarházak is többet megőrizhettek az egykori hangszerekből. Pálóczi Horváth írja a *Magyar Arion* (1814) előszavában (XIX. l.): «...mert nekem van egy sípom, 1503-dik esztendőben készült, és így már 310 esztendő; de annak a' hangja is szinte az a' mi a' mai fipoknak, és tanult *Musicus* próbálván rajta játszani, szinte olly mesterseges nótákat fujt ezen, mint a' maiakon. tfak hogy neki nehezebben esett, mert a' fip' lyukai távolabb vagy-nak egymáshoz, hosszabb újokhoz van tfínálva...» A sípnak az *Életképek*ben említett, népies szokásokhoz fűződő funkciója azonban, úgy látszik, semmiféle tudatos archaizálással, régi szokások demonstratív megőrzésével vagy felelevenítésével nincs kapcsolatban; itt talán valóban addig fennmaradt s mindinkább eltűnedező népszokásról van szó. Szerepéről a XIX. század első évtizedeiben több adat szól;² ezekről a funkciókról azonban nehéz megállapítani, hogy az 1790-iki nemzeti demonstrációval analógok-e, vagy népies szokásra mennek vissza. Lehetséges, hogy ez a két áramlat párhuzamosan haladt; de ha népi tradícióról valóban szó lehet, úgy az kétségkívül sokkal régibb multha nyúlik vissza, s minden valószínűség szerint a régi, XVII. századi töröksíp praxisát tartotta emlékezetben.

A duda néhol máig használatban lévő, régebben valószínűleg az egész magyar területen elterjedt népi hangszer;³ könnyen fel-

¹ Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén. Keresztesi József egykorú eredeti naplója. Kiadta S. Hoffer Endre. 1868. 201., 212—13. l. A tárogatóról l. még ugyanitt 249. l. és Nefelejts 1859. 5. sz. 51. l. Említi Gvadányi is (A' mostan folyo ország gyűlésének satyrico criticé való leírása, 1791. 207. l.), 1790-iki pozsonyi szereplésével kapcsolatban. V. ö. továbbá Martinovics-Laczkovics: A' Magyar-Ország' Gyűlésiben egyben-gyűlltt Méltóságos és Tekintetes Nemes Rendekhez 1790-dik Esztendőben tartattatott Beszéd, 1791. 130. l.: (A nemes ember) «*Bertsenyi, Rákóczi, Bezerédi* Notáit füleket bofzfzontó tárogató sípon... fujja danollya...» majd u. o. 178. l. (a bárdolatlan nemesekről:) «...ezeknek a' tárogató sípjok mellé a' doromb, duda és furulya-is jó, mellyeknek füleket hafogató dömmögés és ordításánál a' bokátokat elegendőképpen öfzve-verhetitek...» — Mint népi hangszerről: Délibáb 1853. 126.—27. 186.—87. l. Vasárnapi Ujság 1859. 534. 571-72. l. — L. még Erd. Tört. Ad. III. 84.

² Tóth B. id. m. 347—48. l.

³ L. *Zeneközlöny* 1911. 143. l. Ugyanígy *Ethnogr.* 1912. 110. l. (Bartók Béla: *A magyar nép hangszerei. II. A duda*.)

tehetjük, hogy az volt már a XVII. században is, és így feltűnése a rezidenciákon vagy az erdélyi udvarnál nem különleges úri szórakozás számba ment. Valóban, ha Horváth István előbb idézett rohami jelentésére gondolunk («Dudást vittének s csaknem felfordították a házat a mosólánnyok, legények és inasok») s egybevetjük Miskolczi Gáspár *Egy jeles Vad-Kertjének* (1702) a dudára vonatkozó passzusával (306. l. «Innét [t. i. a Fénix madár «három tsöví orrá»-ról] vették ama' jeles mufika szerfzámot, mellyel a' barom páfztorok- is szoktak elni, mellyet Tömlő-fipnak hínak közönfégefene»), világossá lesz, hogy a főúri zenekarokban a duda népi jövevény, a legpopulárisabb jellegű muzsikálás tipikus képviselője volt.

Mindezek az adatok azt igazolják, hogy apparátus szempontjából a XVII. század főúri és népi hangszeres zenéje valóban egyetlen. mély összefüggésnek részei, hogy ugyanegy zenei kultúra kétféle megnyilvánulását jelentik. A magyar népi zenében, ha nem is uralkodóan fontos, de számottevő szerepe van a hangszeres muzsikának; Bartók *A magyar népdal* c. könyve (1924) statisztikai összeállításában¹ 171 hangszeres darabot mutat ki az újabb egyetemes gyűjtés eredményezte 7814 dallam között; ezek közül 59-et furulyán, 34-et dudán, 31-et hegedűn, 20-at klarinéton, 16-ot kanásztülkőn, batot citerán, ötöt tekerőn adtak elő. Ha a klarinétot a síppal helyettesítjük, s a kanásztülkőt mint speciálisan népi hangszert, a tekerőt (Leier, vielle) pedig, mint valószínűen középkori hagyatékot számba sem vesszük, a régi együttes tagjait látjuk magunk előtt: hegedű, duda, furulya, síp, citera, valamennyien a régi zenekarok, helyesebben a régi hangszeres apparátus örökségének tekinthetők; legfeltűnőbb az akkord-hangszerek gazdag készletének elsorvadása.

De ez a rokonság nem terjedne túl a külső keretek analógiáján, ha nem kapcsolódnék hozzá további, lényegbevágó momentum, mely a kétféle zenei terület belső rokonságára világít rá. És itt két irányban is találunk olyan szimptomákra, melyek közös gyökérre vagy analóg hajlamokra, egyszóval rokon természetre mutatnak. A nagy különbség abban áll, hogy a XVII. század főúri zenéjében mindezek a motívumok kezdet és ígérlet gyanánt tűnnek fel: olyan jelenségek, melyek nagyobb, eljövendő eredmények hírnökeinek látszanak; a népzeneben feltűnő analógiák mind pusztuló jelenségek, régi, gazdagabb praxis utolsó hírmondói. Tán épp arra mutatnak rá, miért nem lett amazókból sem nagy koncepciójú, szabad zenei kultúra, talán visszfényei annak a pillanatnak, melyben a régi magyar műzenét elhagyta ereje, melyben elernyedtt és összeroskadt.

¹ 131—33. l. (l. Táblázat.)

Az említett momentumok egyik része az alkalmi gyakorlat, másik része a zenei anyag fejlődési tendenciáját érinti. Az alkalmi gyakorlat rokon jelenségei szembetűnőek. Hogy az asztali zenének, a fogásnótáknak népi analógiái máig élnek s minden falusi mulatozásban, minden koresmái összejöveteleken feltalálhatók, annyira közismert, hogy nem kell itt részleteznünk. De hasonlóan megőrizte a népi praxis a lakodalmi zene régi jelentőségét; ¹ némely vidéken nyoma maradt a «hajnal-nóta» menyegzői szokásának is. ² Feltűnő jelenség s a régi temetési apparátus eltévedt, késői utódjának vagy reflexének látszik a kürtön játszott sirató, máramarosi román temetéseken. ³ Az énekes diákok eltűntek, de «énekes asszonyok» temetés után előadott gyászdalai, úgy látszik, máig ismertek némely vidéken. ⁴ Hivatalos aktusok, ünnepi felvonulások zenéje ugyanoly jelentőséget őrzött meg a népi keretek között, mint amellyel a régi rezidenciális élet reprezentáló megnyilatkozásaiban szerepelt.

A zene funkciójának, a napi életben elfoglalt helyzetének ez a megegyezése a kétféle gyakorlatban, már elvezet ahhoz a problémához, mely az analógia valódi lényegét teszi s a kérdés középpontjában áll: mi a jelentősége, igénye, iránya ennek a zenének?

Hogy a kérdésre megfelelhessünk, vizsgáljuk a zenei anyag fejlődésének irányát. Láttuk, hogy a XVII. század magyar főúri zenéjének fővonása a szabadabb és nagyobb koncepcióra való törekvés. A területnek ez a kitágulása nyilvánul meg az önálló hangszeres zene feltűnésében, a világi líra zenei megformálásában, a tánc-zene kibontakozásában. Az önálló hangszeres zenéhez vezető útnak két jelentős állomása van: egyik a szabadabb stilizálás, másik a bonyolultabb, összetettebb szerkezet. Mire a vokális dallam túljut a második állomáson, hangszeres dallam lett belőle; mikor a zenei gondolkodás a második stádiumon túl is otthonos és onnan indul útnak, eljutott a nagyobb hangszeres formák területére. S ez már mindegyre, mindenestre műzene; népzeneben legfeljebb körvonalaiban jelentkezik (nagyobb táncformák, tánc-sorozatok). Amint láttuk, a XVII. század magyar zenéje épp azon a ponton állott már, hogy teljesen átlépjen a műzenei formák birodalmába. A XVIII. század világi énekes zenéje (a sárospataki stb. kéziratok irodalma) nem ezt

¹ L. pl. *Ethnographia.*, 1908. 39—40. l.

² *Ethnographia* 1904. 210., 212. l.

³ *Zenei Szemle* 1917. (I.) 313. l. (Bartók Béla: *Primitív népi hangszerek Magyarországon* II.)

⁴ *Ethnographia* 1906. 252. l.

az utat folytatja, hanem újból a népdal és népies dal formájából épít, kibővülésének súlypontja nem a forma-alakításra, hanem a többszólamúságra, nem a horizontális, hanem a vertikális kiszélesedésre esik. A virginál-zene forma-alakításának elveit csak a XVIII. század végének tánc-zenéje veszi fel újra s építi tovább.

De épp azt a két átalakító erejű momentumot, mely a kis szerkezetekből nagyobb, szabadabb formákat teremt: a stilizálás és az összetettebb szerkezet tendenciáját, ott találjuk a népzene jelenségei között is. Szinte nyomon követhetjük, hogyan változik el az énekelt dallam hangszerre alkalmazott formájában. A stilizáló elváltozás első fokára egy Kodály-közölte citera-parafrazis mutat példát.¹ A bonyolultabb stilizálás különböző stádiumait azokon a példákon figyelhetjük meg legjobban, melyeket Bartók közölt a hangszeres népzeneről szóló tanulmányaiban.² Közöttük első látásra feltűnnek a dudu-dallamok. A hangszeres «átirat» itt már lényegesen túllépi az eredeti, énekelt dallam terjedelmét. Improvizált, fantázia-szerű, szabad preludium kerül a dallam elé; ³ az «aprázás»-nak nevezett motívum-ismételgetésből közjáték és utójáték alakul.⁴ A dallam feltűnően kibővül, nagyobb, bonyolultabb szerkezetű lesz, melyet a motivikus anyag s a figuráció típusainak közössége mégis egységben tart. Ami itt előttünk áll, már nagyobb lélegzetű instrumentális tánc-forma; Bartók az elveszett, régi, tisztán hangszeres («abszolút») népi tánczene maradványait látja ezekben a formákban.⁵ S az az elv, mely itt apróbb architektónikus szerkezetből nagyobb szerkezetet épít, lényegében közös a régi magyar műzene (virginálzene) kibontakozásának elvével: vokális alaptípusba egyre döntőbb, átalakítóbb erővel nyúl bele a tisztán hangszeres gondolkodás. Először csak a dallam részleteit változtatja el, azután kibővíti a dallamot, végül maga tervezi s maga építi az egész melódiát. A szöveggel való kapcsolat előbb elhomályosul, azután eltűnik. — Ez a párhuzamosság a rokonság legbelső mélyét tárja fel: az azonos tendenciák mögött az egyetlen közös kultúra áll, s a kialakulás rendjében felvillan a fejlődés egyik ősi törvénye és egyetemes elve.

¹ *Ethnographia* 1907. 154—55. 1.

² *A hangszeres zene folklora Magyarországon, Zeneközlöny* 1911—12. *A magyar nép hangszerei, Ethnographia* 1911—12.

³ *Ethnographia* 1912. 110., 113. 1.

⁴ *Zeneközlöny* 1911. 148., 212. 1. *Ethnographia* 1912. 113—14. 1.

⁵ u. o.

21.

De hogyan merülhet el az a kultúra, mely ilyen összefüggésnek része, melynek ilyen gyökerei vannak az alatta élő közösségben? Talán nem lesz meddő, ha befejezésül ezt a kérdést, a XVII. század magyar főúri zenéjének sorsát igyekezzünk áttekinteni.

Említettük, hogy ez az udvari művészet sohasem lehetett szabadná, autonómná, nem bontakozhatott ki teljes önállósággal, nem élhette a más kultúrák sorába belekapcsolt, termékenyített s termékenyítő szellemi jelenség életét, s ily módon, minden intenzív népi kapcsolata ellenére, mégis szinte légüres térben kellett elvirágzania. «Időszerűtlenné» lett, mihelyt kiderült, hogy élete nem tart lépést a körülötte szüntelenül megújhodni vágyó (bár lényegében alig változó) kultúra életével. De egész eddigi fennmaradása is csak addig volt lehetséges, míg «föld és napfény» éltették: míg széles közösségbe nyúló gyökerei voltak, atmoszférája pedig kiforrott, gazdag, nagyigényű udvari kultúra volt. Csak a kettő együtt tarthatta fenn: a közösségtől való elszakadás éppúgy halálát jelentette volna, mint a fokozottabb kulturális igények eltűnése.

A XVIII. század kezdetén azonban végzetes szakadás következett: épp ennek a két principiumnak meghasonlása és kettéválása. Az ország nemessége ezentúl két táborra oszlik: egyik számára a «föld» veszítette el értelmét, a másik számára a «napfény». Egyik a magyar közösségtől szakad el, másik a nagyobb igényű, európai perspektívájú kultúrától. Ebben a külső és belső meghasonlásban elsősorban annak a jelenségnek kellett elpusztulnia, melynek épp a két nagy gondolat eddigi egysége, régi összeforrottsága adott életet. Az egyetlen tényező, mely megmenthette, fenntarthatta volna, a magyar város volt; de az elfordult tőle, mielőtt igazi otthonává lehetett volna. Ilyen körülmények között nem kerülhette el a pusztulást.

Ami helyét elfoglalta, az új nyugati zenekari apparátus volt; s ez az apparátus azzal a zenével együtt költözik be a magyar rezidenciákra, melynek a megszólaltatására, hordozására született. Itt jóformán száz évig érintetlenül élhette a maga zárt sziget-életét, a nélkül hogy a körülötte elmerülő, elcsenevészsedett vagy lassan újra felfelé készülő zenéről tudomást kellett volna vennie. Hogy a magyar rezidenciális zene már 1700 körül e külföldi apparátus felé fordult, annak érdekes bizonyysága herceg Eszterházy Pál *Harmonia Caelestis* című gyűjteményes munkája (Bécs 1711, de úgy

látszik, már 1701 óta készen volt);¹ egyházi kompozíciók szólóhangokra, kórusra, orgonára és zenekarra, melyek feltűnően mutatják az újabb nyugati áramlatokba s a nyugati hangszeres praxisba való belekapcsolódást. Itt még olyan vonás tűnik fel, melyet a későbbi rezidenciális zenében nem találunk meg többé; egy-két magyar dallam, egyházi népének is megjelenik, s a külföldről eltanult apparátus ezen a ponton nyilvánvalóan autochton zenei gondolat szolgálatába áll. Ez a kezdeményezés útmutatójává lehetett volna az elkövetkező évszázad zenei kultuszának s más irányt szabhatott volna neki; de talán nem véletlen, hogy a kezdeményező egész személyiségével s tulajdonképp egész kultúrájával abba a régebbi főúri világba tartozik, mely nem ismerte az új, fejlett készség és az itthoni termsz fogalmainak éles, tendenciózus szétválasztását.

Lehetséges, hogy ez a régi világ vagy annak valamilyen utódja újból erőre kapott s fellendült volna egy idő múlva, ha tere nyílik. De ahol zenei kultusznak egyáltalán helye volt, oda már akkorra bevonult s kiszoríthatatlanul meghonosodott a külföldi zene helytartósága. Az új, tanult, sokszor virtuóz, kiváló erőkből álló zenekarokkal nem vehette fel többé a versenyt a falusi bandává rongyolódott magyar muzsikuscsoport, az új, nyugatról jövő, gazdag szimfonikus zenét nem helyettesíthette volna többé a régi, szűkebb formák között megrekedt, elkorcsosult magyar udvari zene, a fogásnóták, trombita-darabok, népi vagy stilizált táncdallamok «rusztikus» készlete. Hogy ilyesmi megtörténhessék, gyökeres, mély változásnak kellett bekövetkeznie.

És ez a változás, úgy látszik, a XVIII. század második felében következett el. A magyar hangszeres zene talán stagnált időközben — mindeztideig nincs rá zenei adatunk — de helyében új kultúra virult fel a vidéki városokban: a népies világi ének, a többszólamú diákkarok kultúrája (Sárospatak). Ez a virágzás olyasvalamit hódított meg és készített elő az újabb magyar zene számára, amit a régi hangszeres kultúra nem tudott megnyerni s egészen magáévá tenni: a magyar kisvárost. Mikor az új hangszeres muzsika a XVIII. század utolsó harmadában megjelent, készen találta ezt a területet a maga befogadására; vidéki kisnemesi kúria és kisváros összefoghattak a főúri rezidenciák idegen kultúrájának átformálására.

Az a zene, mellyel az új tényezők a társadalom széles rétegei elé léptek s a küzdelmet megindították, nem volt a régi többé. A hosszú ideig tartó idegen invázió termékeny volt; az új stílus, a

¹ C. F. Pohl: *Joseph Haydn*. I. (1875.) 206—7. l.

verbunkos irodalma, sokat tanult tőle, s azt mondhatnók, ezzel újra időszerűvé lett, újra reprezentálhatott, újra élére kerülhetett egy egész forrongó korszaknak. És épp azért, csak azért, hogy újra «időszerű» volt, hogy újra egyetemes összefüggések részeként lépett előtérbe, válhatott folytatójává a régi magyar zenei kultúrának. Mert ha közvetlen elődjeit s velük való kapcsolatát eddig nem is ismerjük, látnunk kell, hogy az előtte járó, elvirágzott kultúrának örökébe lépett: a többszólamú hangszeres együttes, a nagyobb koncepciójú formák, a szabad instrumentális stílus, az énektől független, bonyolultabb, összetettebb struktúra, melyek felé a XVII. század magyar főúri zenéje megindult, a XVIII. század végének a kibontakozó verbunkos-stílusnak irodalmában lettek kész, érett eredményekké, további fejlődés alapjaivá. S ha ez a kapcsolat ma még csak inkább körvonalaiban dereng előttünk, mégis egyre világosabban ismerhetjük fel háttérében a közös organizmust, az egyetlen, bár a maga teljességében soha «ki nem mondott» nagy gondolatnak útját.

SZABOLCSI BENCE.

KÖLTEMÉNYEK.

Beethoven.

Az első akkord bűg a zongorán.
A húrok rejtett szíve szól.

Egy kezet érzek vállamon.
Bozontosan, kéken, parancsolón;
Egy szempár mélyed a szemembe ...
Szólít a Mester.

Mint távol emlék elfutó köde,
Úgy foszlik el köröttem
A szürke most ... a szűk szoba ...
Az álmos, téli délelőtt ...
A szürke, tompa tengve-élet törpesége ...
Itt állsz előttem, Óriás!
Föld méhéig gyökérítő kőzet-lábaiddal,
Ércderékkal felbirkózkodol,
Tetőn, ködön, felhőkön át,
A gyötrelmes, teremő végtelenbe.
Ó látom, látom a felhők közül
Előcsillanni véres ihletésben
Verejtékes, vajúdó homlokod.
Látom kinyúlni két titán karod:
A hangokat, a minden-hangokat,
A zengő mindent vágyol összefogni
Egy markolással, egy isten-marokkal.

Hallom, hallom . . . az erdő, a rét . . .
 Szellő-zilálta,
 Madárka-szállta
 Ember-nem-járta lombvilág . . .
 Tél tovatűntén
 Álmai szüntén
 Ébred a tündér gyöngyvirág.

Csillog a harmat a páston.
 Ríkatja a szöghaju pásztor
 A csacska tilinkét.
 Te hallod a lombot, a lángot, a sípot . . .
 És mind magadba hívod
 Szivedre szívod,
 Búgó mélyedbe zuhintod.

*

Dübörög a föld.
 Börtönök éjén csörren a lánc.
 Öklök nyomakodnak előre. Üvöltés,
 Arcok, sipkák, lobogók, lobogók . . .
 Részeg szuronyok sziszegik pirosodva: Szabadság! . . .
 Friss dallal kel az égen a nap.
 Fiatalság! mámor! erő! . . .
 Ifjak, katonák, milliók pattannak elő
 Méhéből az ifju világnak.
 Dagadó izmok riadó dala közt,
 Fölkent szuronyok csillámtüze közt:
 Kel a Hős, a Vezér, a Remény, a Jövő.
 Hozsánna, Szabadság!
 Hozsánna, Erő!

*

És csendet hallok, súlyos csendet.
 A vérző ember-éjszakát.
 Fagyasztó ködben sóhajok kerengnek,
 A föld szívéen egy ismeretlen,
 Múlhatatlan, mérhetetlen
 Sikoly nyög át.

Valami sír az ólom-ég alatt :
 A maga-marcangló akarát,
 A vak Látó : az értelem,
 Az örökéő, magatépő szerelem,
 A múlhatatlan és élhetetlen,
 Érthetetlen gyötirelem,
 Az Édenéből számkiűzött,
 Ég-föld között karóra tűzőt,
 Vijjogó, vérző keserű
 Királyi keselyű :
 Az Ember sír a lét fölött.
 És minden jaj benned süvölt.

*

És az éjek elsimulnak,
 Hajnal ébred. új-vidám.
 Friss rögén a pernye-multnak
 Áll a torzonborz titán.
 Visszazsongul minden átok.
 Minden lázadó sikoly,
 Zúr-szívéből új világok
 Szüzi lángja csillagol.

Zeng a titkos istenóra :
 Törve minden ős-pecsét,
 Szenvedőre, lázadóra
 Rásimúl a békeség.
 Mámor-álmok tornyosulnak
 Túl a tompa föld-körön.
 Áldva légy, Elysiumnak
 Szűz leánya, szent Öröm!

*

Beléd, beléd . . .
 Omolva zeng a lét.
 A minden-hangok küzdenek feléd.
 Ó hallom, hallom én is rajtad át
 A milliósor-egy emberzenét!

SÍR SÁNDOR.

Chanson triste.

Hiába futsz, a kezem mindig érzed.
Hiába vársz, a szívem összevérzed.

Hiába hívsz, én messze futok tőled.
Hiába jössz, felszaggatom a földet.

Hiába túrsz, én újra megkinozlak.
Hiába tépsz, én újra áhitozlak.

Hiába csók, a szájam csupa átok.
Hiába könny, mindent csak benned látok.

Hiába bú, a karom érted reszket.
Hiába fáj, visellek mint keresztet.

Hiába vágy, ha néha el nem érhet.
Hiába tűz, ha soha el nem éghet.

Hiába adsz, én mindig széjjel szórom.
Hiába kapsz, mit adtam, súlyos ólom.

Hiába kérsz, nem nyílik soha börtön.
Hiába ölsz, a gyilkod is megőrzöm.

Hiába sírsz, nincs vége soha ennek,
Ennek a szép, vad, gyötrő szerelemnek . . .

GÁSPÁR JENŐ.

Nemzeti szellem — nemzeti kultúra.

Gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter úr
a *Budapesti Szemle* szerkesztőjéhez az itt következő levelet intézte:

Tisztelt Barátom!

Évek óta aggodalommal látom, hogy a magyar közfelfogásban bizonyos homály mutatkozik legfőbb nemzeti céljaink tekintetében. A magyar nemzetben mindig megvolt hazafiságot a trianoni igazságtalanság még inkább felkorbácsolta, társadalmunkban rengeteg patriotizmus buzog a nélkül, hogy ez a hatalmas áradat egységes mederben, biztos szemmel jól kitűzött célok felé hömpölyögne. Rengeteg jó szándék és nemzeti energia megy így veszendőbe. Azt ugyan mindenki látja, hogy Trianon után gyökeresen megváltozott kül- és belpolitikai helyzetünk egyaránt, de abban azután a legnagyobb bizonytalanság mutatkozik, hogy az új helyzetben mit kell tennünk, milyen konkrét nemzeti célok felé kell törnünk. A *Pesti Napló* január 1-i és 8-i számában írott két vezércikkemben bővebben kifejtettem, hogy a magyar nacionalizmus tartalma egészen megváltozott. Mert mi volt az elmúlt négy évszázadban a mi nacionalizmusunk legfőbb tartalma? Elsősorban küzdelem az osztrák centralizáló és germanizáló törekvésekkel szemben. Ez tárgytalanná vált, miután elszakadtunk Ausztriától. Másodsorban harc volt a magyar nacionalizmus a magyar állameszmének beleplántálásaért azoknak a népeknek lelkébe, amelyek hazánk területén éppen azon idő alatt szaporodtak el, midőn a török és a német egyaránt pusztította a magyart. Ez a törekvés is tárgytalanná vált annak következtében, hogy a trianoni béke elszakította tőlünk nemzetiségeinket. A magyar nacionalizmus elé tehát új célokat kell állítani.

Természetes, hogy a trianoni rettenetes megcsonkításunk után a területi integritás visszaállítása iránt való vágy és törekvés minden jó magyar ember lelkét betölti. De ha ez alkotná a magyar nacionalizmus egyedüli tartalmát, akkor az voltaképpen patriotizmussá válnék és a magyar nacionalizmust téltlenségre kárhoztatná oly időszakokban, mikor ennek tényleges elérése végett időnként átmenetileg a magyar társadalmi erők aktív módon nem hathatnak. Minden vezéreszme, irányelv és nagy érzés szükségképpen ellankad, ha egyáltalában nin-

csenek vagy túl távoliak, vagy átmenetileg előbbre nem vihetők céljai. Ezért az a meggyőződése, hogy a *magyar nacionalizmusnak*, a nagy végcélon kívül, az emberi élet legkülönbözőbb terein, *olyan közelebbi céljainak is kell lennie*, amelyek érdekében *gyakorlatilag és sikerrel* lehet közreműködni és pedig *a maga módja szerint minden jó hazafinak*, aki *saját kisebb vagy nagyobb körében* a nacionalizmusnak nagyszerű gondolatát előbbre akarja vinni. Magyarország összes oktatóihoz az újév alkalmából intézett körlevelemben a magyar iskola elé tűztem nacionalisztikus célokat, a nemzeti gondolatnak azonban át kell hatni a művelődésnek az iskolán kívül és felül eső területeit is, irodalmat, művészetet, tudományt.

Hogyha csak a multakban szerzett kulturális javainkon élőd-nénk, nacionalizmusunk sokat vesztene frissességéből, aktualitásából és nem tudnánk Európa változott viszonyaihoz lelkileg alkalmazkodni. Kell, hogy az *élő* magyar irodalmat, művészetet és tudományt is áthassa a nemzeti gondolat s e részben a nemzeti törekvések elé világos és határozott célokat kell tűznünk, nehogy az egyéni erőfeszítések tervszerűtlenségben folyjanak szét.

Nézetem szerint *neonacionalizmus*szerű van dolgunk, amelynek lényege az, hogy egy *ősi érzés, egy történeti gondolat* Magyarországnak. Európának és az egyetemes eszmevilágnak *új helyzetében, új célok felé* tör. A magyar zszurnalisztikának, de még inkább a publicisztikának és kritikának egyik legfőbb feladata, hogy az öntudat alatt lappangó új magyar szellemet a nemzet lelkéből az öntudat világosságára pattantsa, vezesse és irányítsa.

A *Budapesti Szemle*, melynek szerkesztője vagy, a legjobb elmék egész sorát egyesítette táborában. Köszönettel venném, ha őket meghallgatnád abban a tekintetben, hogy nézetük szerint gyökeresen megváltozott új helyzetünkben a magyar irodalomnak, művészetnek és tudományosságának mint kell szolgálni a nemzet legfőbb céljait. hogy a magyar művelődés e legmagasabb tényezői mint vehetik ki a leghatásosabban részüket az ország nemzeti szellemű újjáépítésének nagyszerű munkájából.

Kiváló tisztelettel

igaz híved

gróf Klebelsberg Kuno.

A *Budapesti Szemle* készséggel tesz eleget e fölhívásnak. Bár a nyilatkozatok ily módja e folyóiratban szokatlan, ez esetben kimenti azt a kérdés fontossága s a nyilatkozók személye.

I.

Örömmel üdvözlöm és szívesen követem nagy, alkotó tevékenységet kifejtő vallás- és közoktatásügyi miniszterünknek azt a felszólítását, hogy a *Budapesti Szemle* lapjain fejtjük ki minél többen nézeteinket arról, hogy megváltozott új helyzetünkben a magyar irodalomnak, művészetnek és tudományosságnak miként kell szolgálnia a nemzet legfőbb céljait, hogy a magyar művelődés e legmagasabb tényezői miként vehetik ki leghatásosabban részüket az ország nemzeti szellemű újjáépítésének nagyszerű munkájából.

A miniszter úr a tennivalókat a maga részéről a «neonacionalizmus» új jelszava köré csoportosítja. Mi őt mint a tettek, nem a jelszavak emberét ismerjük s ezért azt hisszük, hogy e jelszó inkább csak a szükségesnek ismert tettek igazolásául, magyarázatául van hivatva szolgálni, nem megfordítva. Mert a jelszavak veszélye abban rejlik, hogy könnyen válnak öncéllá s bizonyos egyoldalúságot és kizárólagosságot eredményeznek a törekvésekben.

Senki se vonhatja kétségbe, hogy a trianoni gyászos diktátum következtében helyzetünk óriási változáson ment keresztül s e változás kell, hogy éreztesse hatását törekvéseinken és eljárásunk módszerein is. Azonban éppen a kulturai téren semmi se volna veszélyesebb, mint mereven elválasztó vonalat húzni a múlt és a jövő közé s a «*novus ab integro seculorum nascitur ordo*» elve szerint mindent újon kezdeni, mindent megváltoztatni, mindenben szakítani a múlttal.

Közjogi és politikai téren sokat beszélünk a jogfolytonosságról: én ennél éppenséggel nem tartom kevésbé szükségesnek és fontosnak a kultúrfolytonosság fenntartását s amennyiben kell, helyreállítását. Megengedem, hogy ez is jelszó, de hát így, nem is annyira szembe, mint inkább egymás mellé állítva a jelszavakat, a neonacionalizmust és a kultúrfolytonosságot, talán leginkább érhetjük el — a kettőnek kiegyeztetése útján — az egyoldalú túlzások elkerülését.

Nekünk, éppen változott helyzetünkben és rettentő megcsönkítettségünk után kétszeres érdekünk beh bizonyítani a világnak azt, hogy mi, a megmaradt Magyarország népe ugyanaz a magyar nemzet vagyunk, amely ezer éven át a maga sokkal nagyobb országában élt, küzdött, dolgozott és nevét becsülettel írta be a nemzetek történetének könyvébe. Nem adunk fel régi ideáljainkból, törekvéseinkből, régi hitünkéből és becsületünkéből semmit; amit ezer éven át szellemi téren létrehoztunk, azt a maga egészében a magunkénak valljuk, fenntartjuk, megbecsüljük és megőrizzük most és ezentúl is!

Ezért ítélem el én minden alkalommal, amikor csak tehetem, azt a történelmi défaitizmust, mely a rajtunk elkövetett igazságtalanságért saját multunkat vádolva s ezáltal tulajdonképpen ellenségeinket igazolva, kifogyhatatlan a mult ócsárlásában s újabban már annyira megy, hogy új keletű irodalmi bálványok oltárán irodalmunknak eddig legbecsesebbnek tartott kincseit is feláldozni hajlandó. Nekünk azt a szellemi birtokot, amelyet az összeomlás előtti nagy Magyarországtól átvettünk, a maga teljességében kell megóvnunk és megbecsülnünk és — amennyire azt ellenséges szomszédaink féltékenysége megengedi — arra kell igyekeznünk, hogy tőlünk elszakított magyar testvéreink is velünk benső közösségben bírák és ápolják azt a szellemi birtokot.

Nem polémiaképpen írom e sorokat ; meg vagyok róla győződve, hogy kultuszminiszterünk mindezt épp úgy átérzi és vallja, mint én ; csak meg akartam világítani a dolgok másik oldalát, amely megkívánja, hogy változott, új feladatainkat is összhangba hozzuk a multtal s a mult alapján építve teljesítsük.

És még egyet. Ne akarjunk mi az olasz fascizmushoz — melynek eredményeit senki őszintébben nem csodálja, mint én — hasonlítani. Olaszország soha a multban nem volt oly nagy, oly népes, oly hatalmas mint ma ; ott valóban extenzív munkára van szükség, hogy a feladatoknak óriási mértékben kiterjedt egész köre teljesíttessék. Mi leolvadtunk egy harmadrészére előbbi területünknek és majdnem egy harmadrészére előbbi népességünknek. Nálunk megerőltetett intenzív munkásságra van szükség. Boldogulásunk attól függ, hogy tud-e ezentúl Magyarországon minden ember harmadfél embernyi munkát végezni?

Ellenben egyet igenis tanulhatunk s tanulnunk kell a fascizmustól ; és ez az a egyszerű, világmegváltó elv, amelyre a fascista «carta del lavoro» alapítva van : a munka kötelességének elve. Ennek az elvnek az elismertetése ma annál fontosabb és annál nehezebb, mert a modern szocializmus rendszeresen kiírtani igyekszik az emberekből ezt az érzést, a munka kötelességének érzését. Szerinte a munka semmi egyéb, mint eszköz a legnagyobb anyagi jólét biztosítására s amely percben ennek a célnak nem látszik megfelelni, abbahagyható, sőt abbahagyandó, minden tekintet nélkül az abbahagyás következményeire. Hogy a munka etikai tartalma az, ami az embert emberré teszi és az állattól megkülönbözteti, azt a modern szocializmus teljesen figyelmen kívül hagyja.

Ezzel a veszéllyel szemben nézetem szerint az iskola nevelő feladata a munka kötelességérzetének megerősítése az ifjú nem-

zedékben. Ez ma általános, emberiségi feladat, mert általános jelenségről és bajról van szó. De oly nemzetnél, mint mi, amely erejében annyira megesökkent s amelynek mégis a maga erejéből kell regenerálnia, ez a feladat mindenek fölött áll.

Berzeviczy Albert.

II.

A nemzeti eszme — kifejtésében: nemzeti kultúra.

Úgy vélem legjobban szolgálni a neonacionalizmus műszava mögött rejlő probléma megoldását, ha ezt az izmusok mindig többé-kevésbé ködös világából a fogalmaknak száraz, de világos területére helyezem át.

Problémánk veleje ez: mi a legközelebbi teendőnk, máról holnapra, azonnal, — távoli, legmagasabb célunkat megfontolásunk köréből kikapcsolva, — teljesen megváltozott világállásunk közepette nemzeti voltunk, magyar sajátosságunk erősítése, öregbítése. magasabbra emelése tekintetében.

Az Ázsiából ezer év előtt itt, megóva látható, erős, elpusztíthatatlan külső testet öltött magyar szellem, vagy hogy szokásosabb szóval éljek, magyar génusz, mit követel a maga újabb ezer éves fennmaradása, fényesebb jövője érdekében, mit követel nem a nemzettől, hanem tőlünk, egyesektől, annak az osztatlan nemzetszemélyiségnek egyik részünkkel beléolvadt parányaitól, másik egyéni részünkben saját emberi, családi voltunknak élő magyaroktól.

Miért akarom távoli, végcélunkat problémánk megoldásánál kikapcsolni? Mert végcélunk, a legmagasabb célnak valószínűsége nem lehet egyéni, társadalmi akciók, hanem csak a nemzetszemélyiség akaró és cselekvő, külön erre hivatott képviselői akciójának a tárgya.

Nemzeti génusz! Ne ijedjen meg a szíves olvasó.

A magyar szellemmel, génusszal nem akarok a modern, kutató pszichológusok szellemidéző területére tévedni. Értelmét rég megpróbáltam logikai fogalomná tenni.

A nemzeti génusz az emberi rendeltetésnek, az igaznak, jónak, szépnek, sajátos, majd öntudatos, majd ösztönös képze, mely az emberiségnek egy szervesen összefüggő, külön egységet alkotó részét gondolkodásában, cselekvésében vezeti.

Aki a nemzetinek, a nemzeti mivoltnak, az ezeket inspiráló, fenntartó nemzeti szellemnek a világirodalomban jobb fogalmát tudja

fölmutatni, álljon elő vele. Én nem tudom. Tartom hát magamat saját meghatározásomhoz. Nem tehetek róla, ha tudós kollégáimat nem elégíti ki és még mindig a németeknél kereskednek a nemzeti-
nek lényege után. A nagy német nép imperialista hevülésében világ-
uralomra törve, a római német szent birodalomban vélte ezt ezer
esztendeje elérni. Hatszáz éves látszólagos impériumának tényleg és
jogilag nemcsak véget vetett a westfáliai béke 1648-ban, hanem mint
német nemzetet széttörte darabjaira. Hasztalan mediatizálta a bécsi
kongresszus 1814-ben 300 államocskáját, hasztalan próbálta 200 év
multán 1848-ban kivívni nemzeti egységét. Bismarck is csak az osztrák
németek kihagyásával tudta népét nemzetté emelni. A világháború
sem bírta ezt véghezvinni. Seipel, Ausztria mély elméjű, egyben ügyes
kormányzó kezű kancellárja 1916-ban megírta *Nation und Staat*
című művében, hogy az állam nem tartozik a nemzet valójához s
tán még örül is az Anschluss nehézségeinek. Én a németekhez nem
bírok a nemzet mivoltára nézve tanácsért menni, bármennyit tanul-
tam is tőlük.

Igazról, szépről, jóról csak emberi lénynak van tudása. Ezeknek
az eszméknek bármi sajátossága, válfaja, nem veszi el azoknak egye-
temes emberi magvát, velejét. Vagy ha elveszi, elvész vele az ember
is, vademberré lesz. Ha pedig valamely lényben, ezek csoportjában
a sajátosság kerül az emberi lényeg fölé, a testileg annak látszó lény
csak «aligember», még nem ember.

Az igaz, szép, jó tudatáig emelkedett ember örök ifjúságban,
újatteremtő életet él, de mivel sajátossága válhatatlan a lénye-
gétől, nemzeti mivoltában is ilyen lesz s az igaznak, szépnek, jónak —
a változott helyzetek szerint — új kialakításait, új diadalait aratja
a külső, véges világban.

A neonacionalizmus nem fedez föl hát semmi újat a nemzetiben.
Csak azt akarhatja kifejezni, minő nagy és új feladatok előtt áll ma.
Tiltakozás az ellen a felfogás ellen, mely a nemzetit valami meg-
rögzött, változatlan csökevénynek, az egyetemes emberire veszélyes
korlátoltságnak, különlegességgnek tekintette.

Sajnos, magyar állambölcséletünk is több tekintetben rabja lett
e tévedéseknek. Nem bírta az emberinek a nemzetivel válhatatlanul
egybeforrt természetét a konkrét valóságban fölismerni, nem bírta
az emberit mint tiszta szellemi erőt, a nemzetit pedig mint ennek
tényleges és így sajátságos létezését elgondolni.

Még Széchenyi is, midőn nemzetét öntudatosabb, új életre akarja
kelteni, annak létjogosultságát sajátosságának pusztá tényében,
majd az anyaföldhöz való vonzódásban látja, mely a halandó port
istenné magasztja, majd a költői zománchban keresi, melyet a nemzeti

géniusz ad. A multban vígasztalót nem látva, fájának «sehol érettségre nem jutott sajátságait» pesszimista hangulatában tévesen, túlzottan panaszolva, a nemzet-létet csak mint jövő hivatást állítja oda kora magyarságának. De ebben a hivatásban, ebben a jövőben már világosan kifejzei, hogy a magyart «megtartani, sajátságait mint ereklyét megőrizni, szeplőtlen minőségben kifejteni . . . és eddig ismeretlen alakokban kiképezve, végcéljához az emberiség feldicsőítéséhez vezetni, kérdem: lehet-e ennél minden keservtől tisztább érzés».

Ha még Széchenyi sem látja most száz éve az emberinek és nemzetinek válthatatlan szubszisztenciáját, fennállását nálunk s azt csak erkölcsi követelményként hirdeti, mint nemzetének új Mózes, nyilvánvaló, hogy másutt fölteszi.

Ellenben nagy Kölceyneknek a nemzeti még csak a kiterjedtebb család szférájában tűnik föl, mert hiszen a nemzet szeretetét a világpolgári érzéssel ellentétben «egy háznéphez és ennek körén túl egy hazához láncolja». Kölcey még Cicerónál tart, aki szerint a nemzeti az az érzés, az a «virtus perquam sanguine junctis, patriæque bene volis officium et diligens tribuitur cultus».

Külpolitikában messze látott Wesselényi (*Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében.*) viszont az államon belül a nemzetit csak ragasztéknak látta a szabadság eléréséhez. Azt mondta: «A polgári álladalomban nem főcél, hanem a főcélnak, t. i. a szellemi és anyagi jólét mentül teljesebb kifejtésének . . . alárendelt cél s arra főeszköz». Elmélete abban téved, hogy a szellemi és anyagi jólétet a különleges nemzeti léttel összekapcsolni nem tudja.

Modern államalkotmányunknak 1848 előtt első, eles szemű megrajzolója s a *Szózat* és a *Hymnus* mellett a magyar nemzet legnagyobb ünnepi énekének, a *Búcsú*-nak költője, Eötvös szemében a nemzeti merő előítélet, mely faji és vallási különbségekből alakult, melyet a nyelvkülönbség tart fenn, mely azonban az emberiség egyetemes törekvéseivel és a polgárosodással ellenkezik.

Hasonlóképpen állítja ellentétbe a polgárosodást, a kultúrát Alexander Bernát (*Nemzeti szellem a philosophiában.*) a nemzeti szellemmel. Utóbbi az az ő szemében örökre változatlan sajátságok egésze, az előbbi az egyetemes emberinek újat teremtő munkája és folyton friss gyümölcse.

Kétségtelen, hogy a nemzeti mint az egyetemes emberinek sajátos, konkrét megjelenése, valami különlegest, valami korlátok közé szorított egyest jelent azzal szemben. A nem és faj viszonya és ellentéte áll benne előttünk.

A fenti tévedések magyarázata abban van, hogy ezt a különöst, ezt a sajátost elszakítják egyetemes lényegétől s megtagadják ennek benne bár különlegesen ható erejét s e különlegességet csak tehernek, akadálnak, az emberinek teremő erejétől idegen alkatrésznek veszik. Holott az az egyetemes emberi e földön csak ily különleges, hatások közé szorított, korlátolt létre bír vergődni.

«Minőnek lát bennünket amerikaiakat?» kérdezték az oxfordi egyetem tudós kritikásától, egyben jeles költőtől Arnoldtól (Mathew), alighogy lábát Amerika földjére rette.

Megjárva Amerikát, az egyetemtől időközben megvált, Angliában nagy tudományát ritka íróművészettel egyesítő Arnold ezt felelte Amerikáról írt essay-jében.

Az amerikaiak tisztán látnak és egyenesen gondolkodnak. Az angolok esze görbén jár, szemök ködösen lát.

Lehet-e az egy nyelvet beszélő két nemzetet, melyek egyike a másikhoz a szülő és szülött viszonyában áll, a maga különlegességében, meghatározott korlátoltságával találóbban rajzolni? De ennek a korlátoltságának szférájában mindenik mennyi újat, a polgárosodás, a kultúra mily egyetemes emberi értékű termékét tárja a világ elé. az angol és amerikai kétféle fa mily különleges új gyümölcsöket terem.

Eötvös még a nyelvben látta a nemzetinek lényegét. Kell-e Mathew Arnold rövid meghatározásánál, az egy nyelvet beszélő angol és amerikai nemzeti szellemről, döntőbb cáfolat Eötvös tételére vagy Alexander gondolatára, hogy a nemzeti változatlan, míg az egyetemes emberi kultúra változó, haladó.

A magyar génusz nemcsak a maga államalkotó céljában, melyet itt kikapesolunk, áll új probléma előtt. Sokkal inkább ez a helyzete a nemzet parányaira, az egyesekre, a családokra, ezek egzisztenciája, gazdasági, szellemi megélhetésére nézve, más szóval társadalmában. Hogyan élhet meg ma a magyar testileg, lelkileg? Ez a gróf Klebelsberg Kuno neonacionalizmusának magja, kifejtve izmosos héjából.

Ennek a neonacionalizmusnak pedig — erősen hangsúlyozza — nem nemzetközi, nem politikai tartalmával szeretné, hogy foglalkozzunk, hanem a társadalmival. Mert, ha azt is belévonnók, vagyis a maga teljességével a patriotizmus, a hazafiság széles óceánjára vetődnénk, ahova ő mint kormányférfi nem úszhat ki jelenleg, de ez óceán így kijelölt, így is óriási területének fölismerhetése — ezt hiszem én — tőlünk a kérdezettektől is ezt a tartózkodást kívánja.

A nemzeteket nem az államfők, törvényhozók, kormányok, hatóságok tartják fenn, hanem az egyéni gazdasági és szellemi meg-

élhetésükért küzdő, küzdelmük gyümölcseiből adót, katonát, hivatalnokokat, parlamenteket, fejedelmeket eltartani bíró, társadalomba tömörült egyének, családok.

Az előbbiek országnak, uralkodnak, reguláznak, de irányító célozáson, jogon, drága fegyveres erőn kívül mást nem produkálnak a nemzeti génusz háztartásában. Ennek igazi megalapozói, pozitív fenntartói a társadalomban egyéni, családi egzisztenciájukért folytatott munkájukkal gazdasági és szellemi javakat termelők, hogy magyarán szóljak, produkálók.

Mint egyesül a nemzet-személyiségben annak a regulázó, országló állami és a produkáló vagyis társadalmi világa? Nem esik jelen problémánk körébe. Mert ebbe csak az tartozik, amit gróf Klebelsberg Kuno a *Budapesti Szemlé*től most kérdez: Mint kelljen szolgálni a magyar irodalomnak, művészetnek és tudománynak új helyzetünkben a nemzet legfőbb célját? Ez a kérdése pedig csak részlete annak a magyar oktatás összes munkásaihoz általa a *Néptanítók Lapjában* intézett programnak, melyben a magyar nemzeti génusz tartalmát elemcire szétbontotta, ezeket negatív és pozitív osztályba sorozta, a *Pesti Napló* január 1. és 8-iki számaiban illusztrálta.

nemet, a tatár, a török, az osztrák ellen pusztá létünk megtartásáért végzett állami munkánk tartozik génuszunk első osztályába. Amit az igaz, a szép, a jó tekintetében magyar sajátosságunkból ezek mellett az ezeréves küzdelmeink mellett produkálni bírtunk, a másodikba.

Aranyszavakkal vannak behintve magyarázatai a pozitív munka mibenlétéről.

Midőn az élő hazafiságról beszél, eszembe jutottak szavaim, melyeket a Wodianer-díj átadása alkalmával, 1924 május 26-án a M. T. Akadémiában elemi oktatásunk munkásaihoz intéztem: «Elsőben az embert gyúrják ki a kezük alá kerülő anyagból. A hazafit hagyják legutoljára. Mert a hazafi már magasabb, tökéletesebb ember. Idézttem nekik a félvilág urának, a hazafias kötelességteljesítés első nemzetének, az angolnak közmondását: Hazafiság a semmirevalók menedéke. Élő, valódi, nem pedig pusztán szájaló, nem pusztán nagyzó, álhuszársztikliket felmutató, vendégszereplő hazafi már csak némikép igaz, derék emberben lehet.

Igazak, de igen szelídek gróf Klebelsberg Kuno szavai, midőn a nemzeti pozitív munka gyilkos mérgű ellentétét, az illúziókból táplálkozó nemzeti gőgöt kárhoztatja, vagy a sovinizmust, jóakarólag meghocsátva, mintegy simogatva, naivnak jellemzi. Talán tekintély-

tiszteletből teszi. Hisz volt olyan miniszterelnökünk, aki magát büszkén sovén magyarnak vallotta. És vezér napilapjaink iparkodtak sovénységben felülmúlni. Egyik sem vette be tanításomat, hogy a nemzeti érzés boldog, pozitív érzés, a sajátunknak, magunknak, már t. i. nemzetünknek szeretete, más nemzet lenézése, üldözése nélkül. A sovén érzés ellenben boldogtalan irígy érzés, az élet, a becsület, a jólét irígylése más nemzettől, ennek gyűlölete a nélkül. hogy irígykedésünk, gyűlöletünk saját nemzetünknek használna.

Nem naiv a sovinizmus, hanem buta és hatásában gonosz. Chauvin Miklós káplár nevéhez fűződik a sovén szó. A napoleoni háborúkban rendkívüli vitézségével tűnt ki, fejét 17 seb ékesítette, egyik válla törött volt, három ujját ellőtték, homloka egyik része is hiányzott. Hazafi érzéseinek túlzása, észbeli nagy korlátoltsága miatt pajtásai állandóan mókáztak vele s végül a mult század 30-as éveiben a *Cocarde Tricolore* című színdarab Chauvin nevű kórikus ujonc alakjában válik a sovénység tipikussá, válik a torz nemzeti érzés jelszavává, melyet nálunk az igaz nemzeti érzés szinonimájává tesz a megtévedt hazafiság.

De forduljunk már a nemzetinek pozitív tartalmához, melyből a vég célja is erejét meríti.

Milyen a magyar géniusz férfija, asszonya? Van-e jellegzetes. külön, sajátos jegyük? Csak bátor-e az első vagy nyílteszű, lovagias is? Nem szűnik-e meg e sajátságok nélkül magyar lenni? Szaz asszony? Névleg ura van, csakhogy ennek az úrnak ő felesége, így úrasszony. Nem lesz férje leányává, mint a római, nem gyámoltjává, mint az angol asszony, megtartja személyi, vagyoni önállóságát, melyet az angolnak csak az 1870—1883 között hozott törvények adtak meg. Innét Elizabeth Robins Pennel csodálkozása, Mary Wollstoncraftnak 1792-ben kiadott *Vindication of the Rights of Woman*jéhez írt előszavában, hogy Magyarországon ugyanekkor már voltak a nők jogainak védői. (XXII. l.) A derék angol író csodálkozása onnan ered. mert idegen létére nem tudja, hogy a magyar asszonynak már századokkal előbb megvolt jog szerint ez az egyenrangúsága az urával. Csoda-e, ha az ilyen állású nő nemcsak házastárs és anya, hanem a háztartás ura, a talpraesett, fürge gazdaasszony, akinek közmondás szerint hátul is van szeme.

Milyen a magyar ifjú? A férfi és asszony előfutára. De milyen a gyermek? Ezt eddig nem tudtuk. Koldus voltunkban fedeztük föl a szeretet, a csodálat által, mellyel hollandok, belgák, svájciak gyermekeinket keblökre emelték, elereszteni alig akarták.

A család után szólhatnék a nemzeti géniusz társadalmi alap-

elemeiről, munkásainkról, a mezőgazdaságinak szívósságáról, a bányász bátorságáról, az iparos ügyességéről, a vasutas fegyelmezett-ségéről, a postás értelmiségéről. Majd ezek alsóbb- és felsőbbrendű vezetőiről. Majd végül a szellemi javak oly sokrendű termelőiről. De ez messze vezetne.

Nemzeti géniuszunk pozitív tartalmán dolgozók annyiféle rend-jenek sikerült itt a Duna völgyében, ahol előttünk a rómaiak óta állandó társadalmi és állami rend nem tudott kialakulni, egész a szélső Keletig a nyugati kultúra értékeit sajátosan kitermelni.

Íde épp úgy sorakoznak a dús sikértartalmú búza, a tüzes magyar bor, a szép *bos hungaricus*, mint a nagy folyóinkat megfékező gátak, más népeknek okulásul szolgáló, még az Árpádokkal kezdődő bán-yáink s mult századi villanyos találmányaink.

A szellem birodalmában tett hódításainkat erősen megtépte a többszázados török küzdelem. Építészetünk, szobrászatunk, festé-szetünk, könyvtáraink roncsai, műiparunk maradványai s amit legelől kellett volna említenem, a nyugat keresztény egyház a maga magyar szentjeivel és iskoláival már a multban egyetemes emberi szempontból is nagy értékek voltak nemzeti géniuszunk pozitív tartalmában. És itt nem szabad elfelednünk jogkönyvünket, Werbőczyt, társadalmi életünk, anyagi és szellemi életünk konzervá-torát, vagy II. Rákóczi Ferencnek 1876-ban másfélszázados párizsi rejtékéből napvilágra hozott *Confessió*-ját, a magyar vallásos lelki-ségnek kincsét.

Mult századi renaissance-unk költészete, művészete, tudománya. 1867-tel magas ívben emelkedő közgazdaságunk méltó folytatója volt a Mohács előtti kezdetnek.

Az igaznak, jónak, szépnek ezeket a meglevő magyar érte-keit, javait mivel szolgálhatja, hogyan gyarapíthatja a magyar tudomány?

Mindenekelőtt évezredes életkörülményei közt alakult magyar észjárásának értelmi eszközcível. Ha ekként útja, észjárása ily hagyó-mányos is, ennek világosságra, egyszerűségre, egyenes, szabatos ki-fejezőmódra törekvő értelmi eszközei, legyünk nyugodtak, a szellemi örök ifjúságának hatalmas nemző erejével szülik magzataikat. Deák, Kerkápolyi, Brassai tükrözik tán legjellemzőbb ez észjárás utait és esz-közeit s a magyar paraszt logikus, világos beszéde szolgáltatja alap-típusát.

Egy idegen származású, a német irodalomban nagy sikereket elért biológus, Raoul Francé mondotta, hogy sikerült tárgyalási mód-jának köszöni. Ezért meg a magy iskola módszerének, kezdve a

gimnáziumtól id. Entz Géza előadásáig és szemináriumi konverzációiig, tartozik hálával.

Más tekintet alá esik magyar javaink értékelése, mint módszerünk, észjárásunk ügye. Utóbbin éppoly kevésbé változtathatunk, mint az angolok, a franciák, a németek a magukén.

Sajnos, a javak értékelésében nagy hiányokat látok szellemi tudományaink munkájában. Mert eszünk járásán nem változtathatunk, nem szükség értékeinket is egyedül az ősiség, a hagyomány. az ősiség mérő serpenyőjének fémjelzésére bírni. Ez babonára, jel-szó-, betű-imádásra vezet. Ez nem konzervatív, ez maradi, ostoba, csökönyös, fantasztikus lelkiállapot lenne.

Az igaznak, szépnek, jónak egy-egy nemzeti, kezdetleges magva a térbeli, az időbeli, a népességi helyzet változásai szerint más táplálékot kíván, de más gyümölcsöket is kell hogy hozzon az emberi rendeltetésnek magasabbra törő világában.

A nemzetinek az emberit sajátosan mutató magva csak addig lesz érték, amíg az emberséggel nem ellenkezik, s még ha ilyen is, csak addig lesz fenntartható, amíg meg bír alkudni a tér, az idő, az emberszámmal. Az a nemzet fenn nem tartható, amelynek fenntartói nem szülnék elég gyermeket. De az sem, melynek szűk lesz a földje gyermekei tömegeihez.

Nemzeti értékeinkkel foglalkozó szellemi tudományszakaink: történelem, állam- és társadalomtan mutatnak oly irányzatokat, melyek előtt a régi, az ősi csak azért becses, mert ilyen. Ebből nagy kár fog nemzeti szellemünk erejére származni. Az érték magvát és idejét egyszerre kell a tudománynak nézni. különben könnyen ócskavaskereskedéssé válik.

Államfelfogásom az egyes külön-állam létjogát nemzeti sajátosságában látja. A többi államelméletek között, a külföldiek között is, igen élesen körvonalozott annak álláspontja, midőn az államot egy-egy nemzet önirányzó tevékenységének tekinti.

De ezt a nemzeti sajátosságot nem élettelen régiségekben, hanem folyton termő eredetiségben látom.

Nemzetem, mint klímája, végletek között mozog. Midőn *Újkori Alkotmányok* című munkám I. kötetét 1884-ben közrebocsátottam, félve kérdeztem, vajjon a külföldi intézményeknek 1867 óta egész politikai gondolkodásunkra gyakorolt hatása, állandó dicsőítése nem jelenti-e saját teremtményünk szunnyadását vagy kiveszését? Folyton óvtam mind a két kötetben azok mintakénti elfogadásától és dédelgettem államalkatunk sajátos nemzeti, külön magvát, és mint előszavam bizonyítja, aggódtam nemzetem európeérkedése miatt. Egyet-

len hang, Verhovay Gyuláé, örült ennek a nemzeti birtokállománynunk miatti aggodalmamnak s a nyugatoskodók megrovásának.

Ma meg, változott világhelyzetünkben, átalakult, jobban mondva összeomlott, félig kész új társadalmi szerkezetünkben a tudomány is, a közvélemény jelentékeny részével együtt, nemzeti sajátosságunkat a római német szentbirodalom, majd Ausztria császárságával vívott küzdelmeink ódon fegyvertárából vett fegyverekkel akarja fejleszteni, társadalmi szerkezetünket egy rég hatályon kívül helyezett pharmacopæa gyógyszereivel orvosolni. Az ősi, a hagyományos, a régi egyetlen értékmérője sokak szemében nemzeti sajátosságunk szülte javainknak, ezek külszíne, cafrangja, burka, nem sajátos, belső magva. Innét ered a betű-, jelszó-kultusz virágzása, mely a különböző külföldi collegium hungaricum-okba kirajzó ifjúságunk fejét végkép össze fogja zavarni s oman politikai és szociális Ady-stílusokat fog hazahozni.

Ma nemzeti sajátosságunkat az archaizálók, politikai és szociális archæológusok ellen kell védelmezni s a századok folyamán nőtt magyar magot ma is meglevő értékében gondozni.

Végül tudományunknak a nemzeti cél szolgálatában felmerülő nagy akadályára kell rámutatnom. Munkája egységének hiányára. Rég látom e hiányt. Pozitíve nem kapcsolódunk eléggé össze, nem veszünk egymásról tudomást, nem egymásra tekintettel, hanem a külföldre tekintettel dolgozunk, amely erről magyar írásainkból tudomást nem vesz.

Kritikánk hiányzik. Klasszikus esete volt ennek Platz Bonifác *Az ember* című munkája. Magyar nyelven jelent meg. Fő tudományos *Moniteur*-ünk nem vette észre. Mikor német fordításban, a német könyvkiadótól visszavándorolt, ugyanaz a *Moniteur*-ünk, a *Budapesti Szemle*, mint a német tudomány jeles termékét dicsérte, pedig a címe is megmondta, hogy a szerző a zirci apát titkára.

Hiába törekedtem ezen változtatni. Sok, bizony mérges külön kritikákat írtam hosszú életemben. Pozitíve pedig saját főmunkámban első kötelelességemnek tartottam, hogy az államra vonatkozó magyar eszmetörténettel beszámoljak és saját eredményeimet azzal összeveessem.

Igen messze vinne, ha tudományunk egységének hiányát annak egész területére, a szellemtudományokon túl a természettudományokra, illetőleg a kettőnek viszonyára vonatkozólag panaszolnám.

Jellemző volt ebben a részben nagy természettudósunknak, Than Károlynak 1907-ben fölszólalása a *Budapesti Szemlében*. «Kultúránk és a természetbúvárkodás» cím alatt szintén ez az egységhiányra muta-

tott rá. Mint kívánta megszüntetni, mint kívánta a szellemi tudományokat oly diadalokhoz juttatni, mint aminőkre a természettudományok hivatkozhatnak? Az empirikus módszert ajánlta, a tudománynak úgy vélt univerzál gyógyszerközét. Itthon Böhm Károlyról, külföldön Rickert és Windelbandról nem vett tudomást a természetvizsgáló világ. Megküldött különlenyomatára nyilvánosan nem, csak hosszú magánlevélben válaszoltam.

Ennek az egységnek egyetlen egy létesítője van, a filozófia. Neonacionalizmusunk ennek nálunk oly örvedetes föllendülésétől, a filozófia népszerűbbé válásától igen sokat remélhet nemzeti végecéljaink teljesülésére.

Concha Győző.

III.

Mindenekelőtt nagy örömmel látom, hogy a nemzet hivatalos vezetői fáradságot vesznek egyik legnagyobb feladatunk szolgálatára: a magyar közgondolkodás egységes irányítására. Örvedetesnek tartom azt is, hogy ez az egységes gondolat, amely összefogja a nemzet egész életprogramját: a nemzeti eszme, és tulajdonképpen a körül forog a kérdés, hogy mi a tartalma a nemzeti eszmének, illetve a nacionalizmusnak új világhelyzetünkben, közelebbről erre a nemzedékre nézve? A neonacionalizmus szót azért nem használnám, mert csupán az átmenet idején van jelentősége, hiszen illusztris hirdetőjének is az a legfőbb célja, hogy ez a neonacionalizmus mihamarább ne legyen «neos», hanem régi. Ugyanis én egy állandó, örök nacionalizmust ismerek, amely addig él, míg a nemzet, mert a nacionalizmus a nemzeti életcél öntudatos és odaadó szolgálata. Két oldala van ennek az egy, állandó nacionalizmusnak, védő és fejlesztő oldala. Mikor nagy veszedelmek a nemzetet létében támadják meg, a védő munka lép előre és minden mást félretol. Árvíz idején senki sem szokott földműveléssel vagy háziiparral foglalkozni, hanem kiáll gátat tölteni. Mikor azonban szélcsend következik be, megindulhat a fejlesztő munka. A magyar nép tragikus voltát bizonyítja az, hogy sokszor a védőmunka volt a szinte egyedülvaló. Módosult a szerint, hogy honnan támadt a veszedelem. A középkorban inkább Kelet és Dél felől védekezett, az új korban szakadatlanul Nyugat ellen. A védő nacionalizmusnak egységes programját Zrinyi Miklós adta meg.

Természetes, hogy a XIX. század elején, midőn nagy szélcsend állott be, riasztóan szembetűnt, hogy a védelem munkájában elmulasztottuk a fejlesztésnek és az építésnek a munkáját. A Széchenyi

fellépésének, aki tipikus példája a fejlesztő nacionalizmusnak, ez adja meg a profétikus erejét és lázas sürgősségét. Ma megint szélsőeljutottunk és a fejlesztő nacionalizmus programja vált szinte egyedül uralkodóvá, ennél fogva nincs korszak, amelyre a Széchenyi programja és politikája annyira aktuális és annyira életkérdés volna, mint a mienk.

A védelem és a fejlesztés egybefogása az okos nemzeti prevenció. A mi korszakunk a helyes nemzeti prevenciónak kiváltságos és ritka alkalmja. Ha valaha, most sietnünk kell az alkalmmal élnünk. De ebből az is következik, hogy téves volna pusztá kultúrpolitikát űzni. Van olyan kultúra, amelyik nem véd meg, sőt megöl. Nemzetek éppúgy meghaltak a kultúra miatt, mint a kulturátlanság miatt. A kultusztárca akkor lesz igazán honvédelmi tárca, ha közvetve katonákat nevel.

Ha a nemzeti prevenciónak programját állítanám össze, nagy vonásokban körülbelül a következőket kellene mondanom. Mindenekelőtt azt kell megkeresnünk és azt kell erősíteniünk, ami a nemzetben tiszta magyar. Magyarul beszélő európeerek helyett én európai gondolkozású magyarokat szeretnék látni. Nyugat csak az öntudatos magyarnak erőforrás, másnak mindenkinek kísértés és csáb. — Több gondot kell fordítanunk a magyar élet, a magyar egészség és a magyar testi erő fejlesztésére. Az agyvelő a nemzeti erő létalapja, tehát az idegrendszer, a «szürke állomány», mint a legnagyobb kincset kell védeni nycmorúságtól, mérgektől, sorstól. Itt csak arra mutatok rá, hogy a külföldi fényes intézetekre árnyékot vethet a hazai diáknyomor rettentő képe. Minden áldozatot meg kell hoznunk a magyar nyelv és a magyar történelem tudományos műveléséért és közkinccsé tételéért. Ez megint azért fontos, mert ezt a munkát helyettünk senki el nem végzi, viszont Isten kegyelméből kiváltságos elmékkal rendelkezünk, akik ezen a téren a tudomány aranszázadát virraszthatják fel reánk. Fontos dolog kiváló germánistákat és románistákat nevelni, de ennél fontosabb a magyar etimológiai szótár befejezése, a magyar nyelvtörténeti kutatások támogatása. Azután minden pénzt megérdemel a magyar etnográfiai kincs összegyűjtése és feldolgozása. Benne egy lappangó magyar szellemtörténet rejlik, a legdicőségesebb fajtából s ezzel együtt benne alszik a legszebb magyar apológia. Szeretném látni már, hogy az irodalompolitikában idegen írók fordítása és népszerűsítése helyett magyar íróknak a külfölddel való megismertetése vigye a fő szerepet. Nem lesz addig szellemi mérlegünk aktív, amíg az egyre növekvő óriási irodalmi importtal szemben nem tudunk iro-

dalmi exportot állítani. Akármibe kerül, magyar írókat kell idegen nyelvre fordítani és idegen irodalmakban közönségessé tenni. Amerika regényirodalmon át végzi a földrajzi, politikai és természettudományok népszerűsítését. Nem lehetne-e a magyar regényirodalmon keresztül a magyar nép lelkét jobban megismertetni, mint bármely más eszközzel a világon? Szeretném, ha különös súlyt helyeznének a vezetők arra, hogy a felnövekvő magyar ifjúság jobban és helyesebben írjon, különb stilisztá legyen és klasszikusaink elevenebbé öként éljenek bennük, Csodálatos, hogy a német intelligencia mennyire Goethében él és az olasz mennyire át van itatva Dantétól. Mind a kettő élő génusza ma is népének. Vörösmarty, Petőfi, Arany pedig ma-holnap olyan homályos iskolai fogalmak lesznek, mint Horatius, Szent Ágoston vagy Napoleon. Gondolok arra, hogy mily nélkülözhetetlen feladat ez a megszállott területek magyar ifjúságának szempontjából. Az utódállamok magyar irodalma és ezzel együtt szellemi folytonossága semmivé lesz, ha nem építjük alá a magyar klasszikusokkal.

E pozitív magyar kultúra azonban nem lehet csak ismeret, az sem elég, ha világnézet vagy jellem. Nemzeti erővé, lelki militarizmusá kell ennek válnia. Az ifjúságot úgy kell nevelni, hogy egyetlenegy kürtszóra kész hadseregek támadhassanak a földből. Ezért az ifjúsági munkát tovább kell fejleszteni.

Azt gondolom, hogy a szocializmussal szemben ez a nacionalizmus kettős munkát végez. Egyfelől védekezik az internacionalizmus gondolata és a materializmus világnézete ellen. Másfelől pedig magáévá teszi a szocializmus társadalmi és gazdasági programját vagy annak jórészét és fejlesztő munkájában felépíti az új magyar társadalmat. Mussolini azért tudta megoldani a szociális kérdést, mert átvette és megvalósította a szociáldemokrácia gazdasági és társadalmi programját, egyben pedig kioltotta és eltaposta benne a világnézeti mételyt: a materializmust és az internacionalizmust.

Végül felvetem, hogy az ellenpróba kedvéért nem kellene-e neonacionalizmus helyett neointernacionalizmusról beszélni? Az emberi szolidaritás, a világegység, a nemzetek között levő jóakarát és az új emberiség nagy kérdései az örök magyar nacionalizmusnak váljanak programtételeivé. A neointernacionalizmus a magyar nacionalizmus programjának egyik főpontja.

Ravasz László.

IV.

Feladataink a művészetek terén.

Tisztelt Barátom !

Gróf Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter úrnak Hozzád intézett levelével kapcsolatosan szíves voltál engemet is hozzászólásra felbívní az ott felvetett eszmékre, nevezetesen arra a nehéz kérdésre vonatkozólag, hogy a magyar művészetnek miként kell szolgálni a nemzet legfőbb céljait és hogy a magyar művelődés e legmagasabb tényezője mint veheti ki leghatásosabban részét az ország nemzeti szellemű újjáépítésének nagyszerű munkájából?

Megtisztelő felhívásodnak a következőkben teszek eleget.

Az állam és nemzet fogalma nem fedi egymást. Az országhatárok eltolódtak, állandóságukba vetett hitünk megrendült, de meg a nemzetközi érintkezés kialakulása is segített elhomályosítani a geográfaiag körülhatárolt haza fogalmát. Ezért és sok más okból, melyek felsorolása nem ide tartozik, a politikai nacionalizmusnál erősebb tényezővé vált a nemzeti összetartozásnak az az érzése, mely túlterjed az államok határain és kultúrális egységgé forrasztja össze néha még a politikai ellentétek által elválasztott nemzeteket is, mint például a német vagy az angolszász népeket.

A kultúrális együvértartozásnak forrásai : a közös nyelv, a történelmi hagyományok, szokások és a művelődés egysége ; végső kifejezője : a nemzeti művészet. A nemzeti művészet keletkezésének és fellendülésének alapfeltétele tehát az egységes nemzeti kultúra. Nem elegendő, hogy a művészet tárgyát a nemzeti történelemből, honi tájakból, népeletről merítse, valamint hogy az iparművészet sem válik nemzetivé azzal, hogy a népművészetből átvett sallangokkal, tulipánokkal díszíti alkotásait. Mint nemzeti művészet csak akkor állja meg a helyét, akkor jelenthet valóban értékes gazdagodást a nemzet és a világműveltség számára, ha az általános művészi mértékkel mérve magas színvonalra tud emelkedni. Velasquez nem azért nagy művész, mert spanyol, hanem a spanyol nemzeti művészet azért nagy, mert Velasquez és sok más spanyol művész elsőrangú remekeket alkotott.

A remekmű kellékeihez tartozik művészi jelességei mellett az is, hogy a kor szellemének, felfogásának megfelelően. Ez biztosít számára halhatatlanságot ; e nélkül anakronizmus volna. De természetesen is, hogy a művész, aki nem utánoz, hanem alkot, saját korának, környezetének, hazájának életét élénkebben átérzi, mint kortár-

sai, akik nem keresnek művészi kifejezést szellemi világuk számára. Így azután a művészetben ölt alakot az, amit egy nemzet, egy kor öntudatlanul érez. És a faj, a temperamentum, az éghajlat, a táj, a történelem és a nemzetben élő vágyak és eszmények együttesen alkotják a művészetnek azokat a sajátosságait, melynek megkülönböztetik azt más nemzetek és más korok művészetétől és nemzeti művészetté teszik még akkor is, ha az etnográfiai vagy politikai különbségek első pillantásra nem is lelhetők fel benne.

Meddő és hiábavaló vállalkozás volna tehát a művészetnek előírni akarni, hogy ilyen vagy amolyan irányban alkosson, hogy «nemzeti» vagy vallásos vagy hisztórikus legyen. Az efféle hivatalos kísérletezések — a legújabb kor eltévelyedései — mindig csak kudarcra végeztek; elkedvetlenítették, megbénították a művészeket és csak a mindenre kapható kontárok számát szaporították, de nemzeti művészetet nem hoztak létre soha.

Ellenben minden kultúrpolitika, mely az általános műveltséget emelni igyekszik, túlságos racionalizmus nélkül, teret engedve az érzelmek és a képzelet világának is, mely a nemesnek és szépnek szeretetére, megértésére neveli a nemzetet, lelkesedést, a hagyományok tiszteletét és a jövőbe vetett hitet öntve belé, előkészíti, termékenyvé teszi a talajt a művészet számára és közvetve elősegíti megerősödését.

A kormányzatnak és a magyar társadalomnak feladatait nemzeti művészetünk fejlesztése körül a következő pontokban vélem össze foglalhatni:

1. Meg kell mentenünk a nemzet számára, habár nagy áldozatok árán is, művészetünk multjának emlékeit. Ezt ma minden művelt nemzet elsőrangú kötelességének ismeri, mert mindenki tudja, milyen pótolhatatlan tőke rejlik a művészeti hagyományokban, melyek nélkül az új szervesen nem fejlődhetik. Bármily modern törekvések legyenek is a felszínen, bármily kevésre becsülje is a ma a tegnapot, a késő utókor sohasem bocsátaná meg nekünk, ha rosszul értelmezett takarékoságból közkinccseink kivándorlását elősegítenénk. Mi magyarok olyan szegények vagyunk a nagy multak emlékeiben, hogy még a legszerényebbeket is kétszeresen meg kell becsülnünk.

2. De nemesak a hazai művészet emlékeit kell a köz javára gyűjtenünk, hanem azon kell lennünk, hogy a külföld legjobb műalkotásaiból is minél többet megszerezzhessünk. Ez semmiképpen sem veszélyeztetni hazai művészetünket, sőt ellenkezőleg: kis nemzet. minő a magyar, melynek művészeti multja a nagyokhoz viszonyítva fiatal, a külföld nagy alkotásaiból meríthet lelkesedést, tudást, azok-

ban találhatja meg saját tudásának mértékét. A magát kínai fallal körülzáró önhittség csak tespedésre, elmaradásra vezethet.

3. Művészeti múzeumaink gyarapítása, fejlesztése nemcsak az államnak, hanem a társadalomnak is fontos feladata. Itt tanul a művész, itt tanul — és pedig nem csupán műtörténetet, hanem művészet-szeretetet is — a közönség, itt ismerkedik meg a külföldi a magyar művészettel és művészetünk útján nemzetünkkel. Múzeumaink útján sok barátot szereztünk már Magyarországnak. Hogy ezt még fokozottabb mértékben telessük, hogy múzeumaink még inkább bekapcsolódhassanak az életbe, meg kell adni nekik a lehetőséget arra, hogy ne csak mint többé-kevésbé megmerevedett gyűjtemények, hanem az érdeklődés állandó felketésével, előadásokkal, kiállításokkal, tudományos munkával, kiadványokkal vehessenek részt a szellemi munkában.

4. A művészet propagálásának egyik leghathatósabb eszköze a kiállítás. Itthon, s a külföldön kiállítások útján lehet legbiztosabban felkelteni az érdeklődést művészetünk különböző ágai iránt. Természetesen a kiállításoknak nem szabad Potemkin-falukat mutatniok, hanem szerényen be kell érniük azzal a hellyel, mely bennünket a világkultúrában megillet. Még így is kiküzdhetjük magunk számára a külföld elismerését, a versengés pedig, a másokkal való összehasonlítás csak jótékony hatású lehet művészetünk fejlődésére.

5. Kényes kérdés az állami vásárlások és megrendelések kérdése. Kétségtelen, hogy az államnak, törvényhatóságoknak, egyháznak, közintézeteknek kell ma átvenni a nagy mecénások szerepét, mert csak ők képesek nagyszabású feladatok elé állítani a művészetet, melyek alkalmat adnak nekik monumentális álmaik megvalósítására. Hogy itt több kár mint haszon ne keletkezzék, szükséges, hogy a pályázatok elbírálásánál, megrendeléseknél a legkritikusabb szakértelem szava legyen minden esetben a döntő és hogy semmi más, mint tisztán művészi szempont, ne vezérelje a szakértőket, sem humanitárius, sem politikai tekintetek, még kevésbé személyes érdekek és protekciók. Nem mindig a művészek véleménye a legelfogulatlanabb az ily kérdésekben; a fődolog, hogy végső fokon a jó ízlés és józan hozzáértés mondjon ítéletet a sokszor nagyon lelkes, de nem művészi és nem gyakorlati nézőpontokból kiinduló dilettantizmus kizárásával. A legegészségesebb helyzet persze az, ha már a közönség körében kialakul a szakszerű közvélemény; de éppen ennek a komoly és lelkiismeretes közvéleménynek először nevelődni kell és csakis akkor lehet reábíznai az ítékezést, — akkor sem minden esetben — ha a művészi ízlés bizonyos alaptörvényei már

átmentek a köztudatba, amint ez a kultúra és művészet virágzásának idején előfordulni szokott.

6. Magánosok műgyűjtését az államnak mindenképpen pártolni és támogatni kell, nemcsak azért, mert tudvalevőleg a közgyűjtemények mindenkor nagyon sokat köszönhetnek a gyűjtőknek, hanem azért is, mert a gyűjtők gárdájából kerülnek ki a finomult ízlésű műértők, akik — bármi legyen is gyűjtésüknek tárgya — a modern művészet iránt is a legélénkebb érdeklődést tanúsítják. Ők képezik az összekötő kapcsot a művészek és a nagyközönség között, sok esetben ők az élő művészek legbőkezűbb foglalkoztatói. Tőlük inkább, mint a hivatalos szervektől várható az ízlés helyes irányítása. Ezért minden eszközzel, adó- és vámkedvezményekkel, vexációk elkerülésével könnyíteni kellene a műalkotásoknak magángyűjteményekben való tömörülését. Mondanom sem kell, hogy mindazon időről-időre felmerülő tervek, melyek a műkincsek súlyos megadóztatását célozzák, akármilyen szociális vagy ipar-politikai érvek támogatják is őket, kultúrális szempontból veszélyesek és következményeikben végzetesek lehetnek, a nélkül, hogy más tekintetben az országnak számottevő hasznot biztosíthatnának.

7. Végül a művészeti oktatást illetőleg csak annyit kívánnék megjegyezni, hogy abból nézetem szerint eleve ki kell zárni minden «irányt», legyen az bármennyire szívünkhöz nőve. Az iskola arra való, hogy az ifjúság ott elsajátítsa a művészet alapismereteit, tanuljon meg jól rajzolni, formálni, tanuljon anatómiát, perspektívát, tanulja meg a mesterség fogásait, tanuljon lelkesedni a szépért és tisztelettel meghajolni a nagy mesterek előtt, tanulják olyanoktól, akik maguk is el vannak telve művészetük elfogulatlan szeretetétől és elég jó pedagógusok ahhoz, hogy a tisztán művészi ismereteket és a komoly ambíciót tanítványaikba átültetni képesek. Itt is, mint minden téren, csak az igazi tehetség és komoly törekvés érvényesülését kell elősegíteni, minden melléktekintet nélkül. Inkább túlszigorúak legyünk, mint túlságosan elnézők. Hiszen nem a szám teszi, hanem a képesség. A nagy tehetségek mindig ritkák; ezekre, nem pedig a középszerű képességekre és a túlságosan ügyesekre kell helyezniünk a jobb jövőre reményét.

Végh Gyula.

V.

Hogyan fordíthatók a technikai tudományok a nemzeti érzés erősítésére?

Tisztelt Szerkesztő Úr!

Kultuszminiszterünknek a *neonacionalizmus*ra vonatkozó melyen szántó cikkeivel kapcsolatban azt a kérdést méltóztatott felvetni: hogyan fordíthatók a technikai tudományok a nemzeti érzés erősítésére? E kérdésre a következőkben kísérlek meg felelni:

A tudományos kutatásnak kiváló eredménye a fölfedező mellett kétségtelenül annak a nemzetnek dicsőségét is öregbíti, amelynek fia a fölfedező.

Az 1870–71-iki veszített háború után a franciák nagy elégtételnek, a gall szellem fölényének tekintették a germán fölött, hogy 1875-ben Lecoq de Boisbaudrun francia kémikusnak sikerült új kémiai elemet fölfedezni, amelyet Franciaország tiszteletére *Gallium*-nak nevezett el. Őt esztendőre rá az egyensúly a gall és germán szellem között e tekintetben helyreállt. 1880-ban Winkler Freibergben egy érc vizsgálatakor szintén új kémiai elemre bukkant, amelyet hazája után *Germanium*-nak neveztek el. Egy harmadik ilyen elemet Cleve Per Theodor, az upsalai egyetem kémiai tanára fődözött fel, amelynek szülőhőjára tekintettel a *Skandium* nevet adták.

Íme három tudományos fölfedezés, amely legszebben igazolja kultuszminiszterünknek a nagy katasztrófa tizedik évfordulója alkalmával Magyarország összes oktatóihoz intézett körlevelében kifejtett axiomáját, amely szerint: «Minden kultúra velejében nemzeti kultúra, egy egy sajátos nemzeti szellem alkotása, amelynek egyes általános értékű nemzetfeletti elemei azonban az egyetemes emberiség közkincsévé válnak.»

A technikai tudományok gyümölcsei, a produktív munka kiváló eredményei, általános értékű elemeikben nyilván szintén közkincséi az egyetemes emberiségnek, de egyszersmind leghatásosabb erősítői a nemzeti érzésnek.

Minden művelt nemzet büszke maradandó becsű, nevet megörökítő alkotásaira, s amelyiknél még ilyenek nincsenek, áhítozik utánuk.

Dél-Franciaországban, Remoulin mellett, ma is látható a római szellemnek hatalmas emléke, három emelet soros sokívű aquadukt: a *Pont du Gard*.

Amikor Rousseau ezt a nagyszerű alkotást először látta, így kiáltott fel: *que ne suis-je né romain!* (Miért nem születtem rómainak!)

Nagy hatással volt ez a mű a legnagyobb magyarra is, aki ezt 1825-ban szemlélte meg. «Szívemelő látvány — írja ¹ —, de olyan felkiáltásra, mint Rousseau nem éreztem magam indíttatva. Némán maradtam, gondolatban ezt kérdeve magamtól: pour quoi suis-je né? «(Miért is születtem?)»

Pár nappal korábban Széchenyi az újkornak egyik nagyszabású technikai mesterművét, a XIV. Lajos korában épült száz zsilipes *Canal du Midi*-t nézte meg, amelyet annakidején II. József is megbámolt, és elragadtatásában így kiált fel: «Vétek-e, ha egy ily mű láttára, amelynek létesítéséhez annyi erő és kitartás kelle, minékünk is a szokottnál hevesebben forr a vérünk, s ha e helyet azzal a szent ábránddal hagyjuk el, hogy mi is hatni s valami magasztosba akarunk kezdeni.»²

A két hatalmas technikai alkotás, a technikai tudományok diadala, valóban nagy hatást tett Széchenyire, s amint az események mutatták, döntő hatással volt nemzetregeneráló alkotó munkájának megkezdésére.

Hat hét múlva Pozsonyban van a korszakalkotó országgyűlésen.

A nagy lélekemelő technikai alkotások megszemlélésekor érzett szent ábránddal érkezett haza s valóban magasztosba kezdett: nemzetiségünk megmentésére alapította a Magyar Tudományos Akadémiát.

Kisfaludy Sándor, Széchenyinek egyik előőrsé, a XIX. század elején korholón írja:

Héj, barátim! őseitől
A magyar, a mostani
Be el tudott fajnani!
Be leszállott a magasról
Természete, termete.
Szerencséje, tehetsége.
Híre, neve, kelete!

Alig egy negyedszázadra rá egy huszárkapitány a Mohácsnál háromszáz esztendővel azelőtt elesett magyar szellemet Pozsonyban feltámasztja s visszaszerzi a magyarnak: szerencsáját, tehetségét, hírét, nevét, keletét. És a céltudatos nemzeti munkára, saját bevalása szerint, a technikai tudományok gyümöleseiből, hatalmas technikai alkotásokból kapott ösztönzést.

Magyarország legnagyobb építőmestere, Széchenyi, mutatta meg

¹ Zichy A.: *Gr. Széch. 1st. külföldi utirajzai.*

² Zichy A.: i. m. 306. l.

nálunk először: miképpen fordíthatók a technikai tudományok eredményei a nemzeti érzés erősítésére.

A hadverő és harci erényekben tündöklő Magyarország történetében ő az első, aki békés fegyverekkel, nemzeti önértetünket fölemelő hatalmas technikai alkotásokkal ért el világraszóló győzelmeket.

A minél többet dolgozó és alkotó új magyar embertípusnak, amelyet kultuszminiszterünk *Új magyar típus* című cikkében olyan plasztikusan rajzol meg, a legnagyobb magyar ideális képviselője. Az ő heve nem szalmatűz, a benne élő láng nem hamvad el, kifartása páratlan, amibe belekezd, vasakarattal végre is hajtja.

A produktív munkának élő, az eredményes munkáért hevülő új magyar típusnak, Széchenyi fellépésétől kezdve, kiváló technikus képviselői tűnnek fel, akiknek eredményes munkái a nemzeti érzés erősítésére nagy befolyással voltak és vannak.

Munka, művek, alkotások című cikkében találóan állapítja meg kultuszminiszterünk: «Egy nép csak azzal szerez jogot ahhoz a földhöz, amely hazája, ha azt halhatatlan művekkel magához, nemzeti géniuszához kapcsolja. A haza földjére ontott véren kívül a művek és alkotások azok, amelyek révén a nemzet magát a haza földjével elválaszthatatlanul egyzi el.»

Vajha ezt az aranyigazságot Trianon szerzői elismerték volna!

A magyar öntudatot erősítjük, a modern magyar nacionalizmus célját mozdítjuk elő nyilván, ha a magyar géniusznak a technikai tudományok segítségével tereintett halhatatlan műveiről megemlékezünk, megnyugvásul a jelennek, biztatásul a jövőnek.

A magyar ingeniumnak ezek a maradandó becsű s a hazai kultúra magas fokát bizonyító alkotásai nagyrészt az elszakított területekre esnek, — eggyel több ok és jogcím arra, hogy visszakérüljenek hozzánk.

Ha valahol, az Alduna menten létesített halhatatlan technikai művek bizonyítják a magyar géniusz alkotóerejét.

Az Alduna hajózhatóvá tétele évszázadok álmát valósította meg. Amire a római nem volt képes, mert megpróbálkozott vele, megcsinálta a magyar.

Széchenyi nem rendelkezett a római legiók tömegevel, de energiája, párosulva hűségese munkatársának Vásárhelyi Pálnak kiváló technikai tudásával, diadalmaskodott az addig leküzdhetetlennek tartott akadályokon. És ha az ő idejünkben a végleges szabályozást még nem lehetett is végrehajtani, az Aldunán a hajózást hihetetlen nehézségek legyőzése után mégis lehetővé tették.

A magyar kultúrszellem sikerrel szállt itt szembe a természeti akadályokkal s minden elfogulatlan bíráló kénytelen elismerni, hogy : „kevesebb költséggel hasonló körülmények között tán sehol se vitéztett végbe több.»¹

Minden hajó, mely az Aldunán keresztül megy, Széchenyitől és Vásárhelyi Páltól kapja igazolványát.

Kétségtelen, hogy ilyen halhatatlan mű nagymértékben hozzájárul a nemzeti érzés erősítéséhez. Az Alduna mentén több ilyhatású technikai művet létesítettünk.

Trajánus vontató útjának maradványaival szemben az Alduna mentén a baloldalon Európának egyik legszebb műútja : a *Széchenyi-út* vezet.

«Nem csekély élvezet, — írja Széchenyi az építés idejében József nádornak — ezen a vadregényes vidéken, Trajánusnak aránylagosan nyomorult vontató útjával szemben, hosszú idők után ismét embereket látni, akik zergék módjára kapaszkodnak a szirtéken, hogy az iparnak új ösvényt törjenek s hogy az emberi nem tökéletesedése s nemesülése végre oda is eljuthasson, ahol eddig a vadonban csak sasok fészkeltek.»²

A legnagyobb magyar emlékét megörökíti az út feletti sziklafalba vésett s a Magyar Mérnök és Építész Egylet által létesített *Széchenyi-emléktábla*, amelyet az út veszélyeztetése nélkül nem lehet onnan eltüntetni.

A múlt század végén Wallandt Ernő vezetése alatt kiváló magyar mérnökök tervei szerint hajtották végre az aldunai zuhatagok végleges szabályozását és létesítették a Vaskapu-csatornát.

Megelőzően sem Európában, sem a világ más helyén nem végeztek ilyen nagyszabású, sok tekintetben egészen különleges természetű, rendkívül nehéz mérnöki munkát. A magyar technikai tudás és energia azonban itt is diadalmaskodott.

Magyar tudás, magyar akarat, magyar szív és magyar kar véste be ezt a hajóutat a sziklákba maradandó emlékül, de figyelmeztetésül is, hogy itt a magyarság vitte előre a kultúrát és emelte magához az Alduna melletti alacsony kultúrájú oláhi és szerb népet.

Az Alduna mentén létesített, nemzeti érzésünket erősítő, halhatatlan magyar alkotásoknak méltó betetőzése lett volna a *Vaskapuvízerőmű*-nek kiépítése, amelynek tervét Bánki Donát, műegye-

¹ Gr. Széchenyi István : *Magyarország kiváltságos lakosaihoz*. II. röpirat.

² Majláth : *Gr. Széch. I. levelei*. I. k. 276. l.

münk korán elhunyt kitűnő tanára 1917-ben, a székesfőváros üzeminek olcsó elektromos árammal való ellátása céljából dolgozta ki.

E vízerőműből nyerhető energia a székesfővároson kívül egész országrészt elláthatott volna elektromos árammal és az elektrifikálandó vasutaknak egyik fő erőtelepe lehetett volna.

Nemzeti önérzetünk növekedik, ha az aldunai út és a Tiszaszabályozás lángeszű tervezőjére, Vásárhelyi Pálra gondolunk. Korszakalkotó technikai művei nagymértékben erősítik a nemzeti érzést.

Az Alduna veszedelmes zuhatagainak fölnérését megbízható hajózási térkép készítése céljából olyan szakavatottan végezte, hogy az a hidrotechnikának mindig maradandó becsű műve lesz. Aldunai térképe ábrán nevezhető a világ első folyami térképének.

Örökbecsű az Alduna szabályozása érdekében kifejtett munkálkodása is. Úttörő munkájával dicsőséget szerzett a magyar névnek.

Ő tervezte és építette Széchenyi felhívására az aldunamenti híres Széchenyi-utat.

E hatalmas munkák után századokra szóló nagy mű vár rá: a Tiszaszabályozás terveinek elkészítése.

A Tiszáról készített fölvételei is valódi kincsek, amelyek a külföldi szakértők csodálatát méltán fölkeltették. Ezekhez hasonló alapos és megbízható tömeges fölvételek akkor sehol másutt a világon nem voltak.

De olyan szabályozás is, mint a Tiszaé, egyedül álló a világon.

Tervének helyes alapeszméje volt, hogy a Tisza örökös áradásait a vízfolyás gyorsításával kell megszüntetni. Nagyszabású koncepcióját meggyőző indokolása és bizonyító adatai ellenére többen megtámadták, — az óriást kikezdték a törpék — s ezért József nádor Széchenyi hozzájárulásával két hírneves külföldi szakértő, Francesconi és a lombard-velencei építési főigazgató Paleocapa véleményét is kikérte.

Francesconi teljes egészében helyeselte Vásárhelyi tervét, Paleocapa, a Tisza csekély esését nem eléggé mérlegelve, a főszilyt a folyónak távoli töltések közzé szorítására helyezte. A Pó-szabályozás hírneves tervezőjének ez a véleménye a Tisza szabályozás megkezdésekor mérvadó volt, Vásárhelyi felfogásának helyessége azonban csakhamar beigazolódott, később a további szabályozásokat Vásárhelyi tervei alapján hajtották végre.

Hatalmas technikai mű létesítésekor, amelyhez a nemzet nagy részének léte fűződik, — ez az eset a Tiszaszabályozásnál is — ha találunk a nemzet fiai között rátermett vezetőt, a tudásnak segítségére jön a hazafiság, az anyaföld-hálványozás. Ez az érzelem hatotta

át korának egyik legkiválóbb mérnökét, Vásárhelyit is, s ezért a nagy cél elérésére tisztábban látta a szükséges teendőket, mint bármily neves külföldi kapacitás.

Ő a szerzője a Tiszaszabályozás epochális tervének, amelynek végrehajtása tulajdonképpen újabb honfoglalást jelentett.

Ilyen nemzetmentő munka a világ bármely nemzetének dicsőségére válnék.

A Tisza völgyében ma az ármentesített terület túlhaladja a két és félmillió hektárt. Ez az eredmény Európában páratlan. Csonka-Magyarország szempontjából pedig életkérdés. A Tisza-völgy lakosságának existenciáját az ármentesített területek hiányában alig lehetne biztosítani.

Kultúrtörténelmi szempontból óriási jelentősége van már az eddig ismertetett halhatatlan magyar technikai munkálatoknak is. Sajnos, azonban ezek a páratlan magyar művek nem szolgálhatnak kellő mértékben a nemzeti érzés erősítésére.

Ezeknek a műveknek érdemes alkotóit valamint alkotásaik jelentőségét a nagyközönség alig ismeri.

Kultuszminiszterünk tudatában van ennek az egészségtelen állapotnak. A *magyar neo-nacionalizmus* cikkében helyesen állapítja meg, hogy «gazdaságtörténelmünk nem is említi azokat, akiknek az anyagi javak termelésében sikerei voltak.»

Hogyan kívánhatjuk azonban mi a művelt nyugattól, hogy a kiváló, mondhatni korszakalkotó magyar technikai alkotásokat méltányolja, amikor itthon középiskolát végzettek előtt ismeretlenek. Hiszen a legtöbb középiskolát végzett ifjú Vásárhelyi Pálról alig tud valamit, legtöbbször pedig semmit.

Ha az «erkölcsi alapokon nyugvó nacionalizmus és a gazdasági termékenység» gondolatát az iskola révén sikerrel akarjuk az új nemzedékbe belevinni, — ezt a nagy horderejű célt tűzte ki kultuszminiszterünk. — nézetünk szerint a történelem tanításában ki kell terjeszkedni a természettudományok és a tudományos technika vívmányai jelentőségének ismertetésére, különös tekintettel a hazai viszonyokra, és nyilvánvaló, hogy hivatásos történetiróink kiképzésében is tért kell foglalnia a természettudományi és tudományos technikai ismereteknek.

Kultuszminiszterünk, a történelmi tudományoknak kiváló művelője, bizonyára utat és módot talál, hogy az általa is kifogásolt állapot mielőbb megszűnjék.

De az általa kitűzött nagy célt figyelembe kell venni az irodalomtörténet tanításában is.

Nemzeti irodalmunknak szerves része a magyar tudományos irodalom is. Bolyai Farkas nevét nem szomorújátékai tartják fenn, hanem világhírűvé tette *Tentamen*-je, matematikai műve. Báró Eötvös Loránt-nak világhírű tudományos irodalmi működésénél fogva a magyar irodalomtörténetben is kiváló helyet kell elfoglalnia, annak ellenére, hogy számottevő szépirodalmi működése nem volt. Vásárhelyi Pálnak, ha nagy alkotásait a magyar történeti tankönyvekben nem méltatják is jelentőségükhöz mértén, kimagasló helyre van jogcíme, mint a magyar tudományos irodalom kiváló munkásának, a magyar irodalomtörténetben.

Vajjon hányan tudják nálunk, hogy Vásárhelyi páratlan eredménnyel kutatta a vízmozgás törvényét. A probléma korántsem egyszerű. Galilei annakidején joggal mondotta: «Az égitestek mozgása felfedezésében, bámulatos nagy távolságuk ellenére is, kevesebb nehézségre találtam, mint a folyók mozgására vonatkozó vizsgálatokban, noha az szemünk előtt történik.»

Vásárhelyi a vízmozgás törvényének megállapításával megelőzte korát. Nagynevű külföldi mérnökök jóval később jutottak e törvényszerűségnek ily alakban való meghatározására.

Az északamerikai Unióban Humphreys és Abbot vezetése alatt 1851-től 1858-ig egész mérnöki kar tanulmányozta a Mississippit, hogy megállapítsák a vízmozgás törvényét. A kutatások eredményeit magában foglaló tanulmányt Lincoln elnök felhívására több példányban átküldték Európába, a tudósok figyelmébe ajánlották a művet és véleményt kértek tőlük.

Európa azonban különös helyzetben volt. Csak mi ellenőrizhetjük volna a Humphreys-Abbot-féle vízmozgás-törvényt, amennyiben hozzájuk is fordultak volna, mert egész Európában akkoriban csak nekünk voltak nagyobb folyókról megfelelő adataink: Vásárhelyinek páratlan fölvételei a Tiszáról és a Dunáról.

Az egész históriában azután az a legérdekesebb, hogy a két amerikai kapacitás a folyóvíz mozgása tekintetében majdnem ugyanazt a törvényszerűséget állapította meg, mint két évtizeddel korábban Vásárhelyi, akit azonban nem gyámolíthatott az állam bőkezősége s aki hivatalos teendőkkel túl volt terhelve. Ő csupán a tudomány szeretetétől sarkalva foglalkozott a problémával.

Nemzeti érzésünket nemcsak a folyó-szabályozással kapcsolatos hatalmas magyar technikai művek erősítik. A magyar géniusz a tudományos technika egyéb területein is alkotott hallhatatlan műveket.

1867 elején mutatta be Siemens Werner, a lángeszű német mér-

uők a berlini tudományos akadémiának azt a tanulmányát, mely a dinamó princípiumát tartalmazza. Ez az elektrotechnika fejlődésében korszakalkotó találmány valóban az ő nevéhez fűződik, noha a dinamógép szerkesztésének elvére Jedlik Ányos, a pesti egyetem és az időközben megszűnt Institutum Geometricum tanára, hat esztendővel korábban rájött, de ez a fölfedezése, amint báró Eötvös Lóránt megállapította, sajnos, dolgozószobájában rejtve maradt.

Ilyen előzmény után nem csoda, ha az elektrotechnika a múlt század nyolevanes éveiben hazánkból indult el világhódító útjára.

Magyar tudós technikusok: Bláthy, Déri és Zipernovszky, a budai Ganz-gyár kiváló mérnökei, az 1885. évi budapesti országos kiállításon mutatták be világgraszáló találmányukat, a váltakozó áramú transzformátor-rendszert, amellyel lehetővé tették az elektromos áramnak nagy távolságra kevés veszteséggel átvitelét, nagy területen gazdaságos szétosztását. A modern elektrifikálás, az elektromos világítás, az energiaátvitel ilyen módon vált lehetségessé.

Az első nagy városi telep, amely e rendszer szerint készült 1892-ben a római volt és itt létesült az első nagy munkaátvitel is. (Tivoli—Róma).

A nagy vasutak elektromos vontatása terén Kandó Kálmán foglalja le magának az úttörők dicsőségének nagyobbik részét. Halhatatlan érdeme, hogy a nagyfeszültségű forgóáramot a nagyvasutak elektrifikálására alkalmassá tette. Az ő rendszere szerint felszerelt 106 km hosszú Valtellina vasúton fényesen beigazolta a rendszer gazdaságos voltát s idegen földön becsületet szerzett a magyar névnek. Ma itthon konstruálja hatalmas gépeit.

A párizs-orleansi vonalon 130 km óránkénti sebesség esetén is símán, rázkódtatás nélkül járó Kandó-szerkesztette lokomotívokat a nem eléggé tájékozott francia lapok nemrégiben mint a gall szellemnek világhírű sikerét dicsőítették.

Vasúttechnikai téren a magyar mérnök világszerte becsült. Nagymértékben hozzájárult ehhez az elismeréshez a Német Vasút Egylet.

Közép-Európa nagy vasutai, hogy a vasútügy terén felettébb szükséges egyöntetűséget biztosítsák, a Német Vasút Egyletben tömörültek. Az Egylet legjelentősebb bizottságának, a technikainak, éveken át elnöke a magyar államvasutak első elnökgazgatója, Tolnay Lajos volt. A nagyképzettségű mérnök ezt a tisztséget imponáló tudással és körültekintéssel viselte s a magyar vasúti mérnök nevét tiszteltté tette a külföldön. A Német Vasút Egylet kiválóan eredményes működését honorálva, a technikai bizottság elnöki tiszteét állandóan a m. kir. államvasutakra bízta.

Világraszólót alkottunk a hídépítészet terén is.

Székesfővárosunk grandiózus Duna-hídjai közül a Lánchíd még angol, a Margithíd pedig francia mérnök tervei szerint épült. Tiszán magyar alkotás azonban a Ferenc József-híd és az Erzsébet-híd. Az utóbbi az európai kontinensnek legnagyobb nyílású hídja és az egyik legnagyobb nyílású lánchíd a világon.

Az addig épített lánchidaknak közös hibájuk volt, — a régi lánchídon mi is tapasztaltuk — hogy nem voltak kellően merevítve s így a láncartók nagyobb lengéseket végeztek. Hogy a lánchidaknak ezt a hibáját megszüntessék, Kherndl Antal, műegyetemünk hírneves tanára kidolgozta a merevített láncartókra vonatkozó elméletét és ez a teória szolgált az Erzsébet-lánchíd tervezésének alapjául. E hatalmas hidat tehát hazai építőanyagokból, hazai gépekkel, hazai munkaerővel és hazai teória alapján építettük fel. Ilyen alkotást saját erejéből nyilván csak magasabb kultúrájú nép tud előállítani.

A magyar ipar fejlesztése terén elért sikereink méltán erősítetik nemzeti érzésünket.

Természetes, hogy a tudományos technikát ezen a téren elsősorban olyan problémákra irányítottuk, amelyeknek hazánk vette hasznát.

Nemcsak fővárosunk, hanem az ország közgazdasági fejlődésére igen nagy jelentőségű volt a budapesti első gőzmalom, a *Józsefhengermalom*, Széchenyinek egyik hírneves alkotása.

Ez a malom volt a megindítója a később oly magas szintjára emelkedett hatalmas világhírű magyar malomiparnak. Hiszen e téren minden újítás, minden javítás tőlünk indult ki. A magyar malmok a magyar lisztet világhírűvé tették. A külföld idejárt iskolába, hogy megtanulja az őrlés helyes módját. A magyar molnár lett a világ legjobb molnára.

A trianoni gonosztett ezt a virágzó magyar ipart is tönkretette.

A magyar ipar fejlesztése terén halhatatlan érdemei vannak Mechwart Andrásnak. Az ő vezetése alatt fejlődött ki a Ganz-gyár hazánk legtekintélyesebb ipari telepévé és lett kiváló mérnökei működésével világhírű.

Mechwart idegenből származott hozzánk, de, mint Jókainak Ankerschmidtje, ízig-vérig magyarra vált, aki nagy szeretettel karolta fel a magyar technikai problémákat.

Amikor 1873-ban a nagy pénzügyi krízis megsemmisüléssel fenyegette a vezetése alatt álló gyárat, meglepte a világot nevezetes hengerszékével, amellyel megvetette malomiparunk technikai tőké-

letességének alapját. Mechwart hengersizéke mind az öt világreszen elterjedt s természetesen a gyár is felvirágzott.

Új hazája iránti ragaszkodásának bizonyítéka rotációs ekeje, amellyel a mezőgazdaságra utalt Magyarországon a többtermelést óhajtotta előmozdítani. Ezzel a problémával másfél évtizeden át foglalkozott.

A mótortechnika terén szinten világhírű magyar sikerről számolhatunk be.

Bánki Donát műegyetemi tanár, a Vaskapu-vízermű tervezője szerkesztette az első karburátort (porlasztót). Az autókikötők meg a repülőgépek milliói a földkerekségen a Bánki karburátor-elvén létesített készülékekkel vannak ellátva.

Az európai kultúrát tanulmányozó tokiói műegyetemi tanárt Bánki neve Budapestre vonzza. A természettudományok és a tudományos technika mesterműveinek múzeumában, a páratlan müncheni Deutsches Museum-ban pedig a *Bánki-motor*, az 1894-ben létesített első magasnyomású benzinnemű a *karburátor*-ral együtt, valamint világhírű *új-víz-turbínája* is hirdeti a tudományos világnak a magyar géniusz hatalmas alkotóerejét.

Csak a legkiválóbbakat, a világhírűeket soroltuk fel a magyar technikai alkotások közül. Mindegyikben a nemzet haladásának előmozdítása volt az ösztönző erő, mindegyikben nemzeti gondolat vált *tetté*.

Büszkén, elbizakodottság nélkül vethetjük fel a kérdést: melyik nemzetnél volt egy évszázad alatt a tudományos technikának annyi világító fáklyája, mint nálunk?

Az alkotó munkának, a *tett*-nek, jelentőségét páratlan módon emeli ki Goethe a *Faust* tragédiában.¹

Amikor Faust, tanítványával Wagnerrel husvéti sötétjéből hazatér, a «tudós szobá»-ban belekezd János evangéliumának fordításába.

A munka azonban nehezen indul meg, mert azonnal az első mondatnál fennakad a görög *λόγος* szónak értelmezésében.

A szószerinti fordítást: «Kezdetben volt az ige», nem tartja helyesnek. Úgy véli, megsemm lehet a világegyetem eredetét ennek az egy szónak tulajdonítani, még ha ezt a szót maga az Úr Isten mondotta is.

Első pillanatra jobban tetszik neki ez az értelmezés: «Kezdetben volt az ész». Ez alatt a költő az alkotás akarását gondolja.

¹ Artur Fürst: *Das Weltreich der Technik* IV. B. 91. I. Boyesen: *Ein Kommentar zu Goethes Faust*.

De ez az értelmezés sem elégíti ki Faustot. Lehet-e az ész magában véve teremtető? Lehetséges-e, hogy ilyesmódon jöjjön létre minden? Felveti tehát a kérdést: «való, hogy mindent ész teremtetelő?»

Az akarat nyilván feltétlenül szükséges, hogy az anyagot mozgásba hozzuk, s mivel minden mozgást erő idéz elő, a kora tudományának egész területén jártas nagy költő tudatosan írja: «kezdetben volt az erő».

Goethe magasröptű gondolatát szinte kiegészíti Arany Jánosnak *Domokos napra* című remek költeményében az ismert szárnyasige:

És tudod az erő micsoda? — Akarat,
Mely előbb vagy utóbb, de borostyánt arat.

Azt lehetett volna gondolni, hogy most már Faust az erő kifejezésnél megmarad, mert tovább már nem képes mélyíteni a *λόγος* fogalmát.

A tépelődő Faustban azonban újabb kétségek ébrednek fel. Hiszen az akarat végrehajtó eszköz nélkül semmit sem tud létrehozni, mint ahogy az erő észszerű irányítás nélkül nem tud produkálni. Jól megfontolva: az alkotás ész és erő együttes hatásának eredménye.

Az ihlet segítségére jön Faustnak s bátran írja le János evangéliumának első sora gyanánt: «Kezdetben volt a tett».

A most vázolt gondolatokat Goethe — Kozma Andor remek fordításában — művészi módon így építi fel:

Kezdetben volt az ige — írva van.
S már itt a kétség! Jó ez csakugyan?
Ige, e szónak nincs elég nagy súlya.
Le kell biz' ezt fordítnom újra.
Ha szellemem dicsőbb munkára kész.
Mond az írás: «Kezdetben volt az ész!»
Első sor ez, — jól megfontoljad,
Hogy éppen ezt el ne siesse tollad!
Való, hogy mindent ész teremtetelő?
Jobb így lesz: «Kezdetben volt az erő!»
De még írom s már int valami bennem.
Hogy helyesebb e szóul is letennem.
Ihlet segíts! . . . Most megvan, segített.
S bátran írom: «Kezdetben volt a tett!»

Goethenek idézett mélyértelmű sorait sok kritikus kifogásolta. Filológiai szempontból ugyanis a görög *λόγος* fogalmának említett kimélyítését nem tartották szerencsésnek. Az ige, az ész, az erő és a

tett egymásután következésében nem találták meg a fogalom tartalomnak fokozását.

Kétségtelen, hogy az omne scibile-t uraló Göthe, amikor a *λόγος* szónak fokozatosan a tett értelmezését adja, azt fejezi ki, hogy az alkotás, a teremtés nem a szó-nak (igé-nek), nem az ész-nek, még csak nem is az erő-nek, hanem az értelmes akarat vezette erő munkájának, tett-nek az eredménye.

Természettudományi szempontból tehát az idézett sorokban az egymásra következő fogalom tartalomnak páratlanul kifejező fokozása van.

«A tett az első, a szó a második» írja Goethe szellemében a legnagyobb magyar is *Világ* című művében.

Az 1848-iki országgyűlés elé terjesztett közlekedésügyi javaslatát pedig így kezdi: «Felséges Haza! Hosszú álmaink s több mint félszázados szónoklatink után elvégre *tennünk* is kellene valami nagyobb szerűt már, ha a nemzetek sorából dísztelenül kisodortatni nem akarunk. Fajtánk csudálatosan fenntartotta magát, de most bizonyosan bukik, vagy hosszú sorvadásnak indul, ha — mielőtt késő volna — a meddő vitatkozások vágásibul kibontakozva a tények mezejére nem áll.»

Ugyanez a szellem, valódi technikus alkotó szellem hatja át kultuszminiszterünket is, amikor hazánk összes oktatóihoz intézett körlevelében kijelenti: «A régi szónokló magyar ember retorikai típusát fel kell váltania a dolgozó, tetterős magyar aktív alakjának.»

Azok a kitűnő magyar technikusok, akikről az előbbieken megemlékeztünk, mindannyian kivétel nélkül ennek az új magyar típusnak kiváló képviselői.

A legnagyobb magyart és őket kell tehát a magyar ifjúság elé példányképpül állítani.

Nem lehet azonban tagadni, hogy az említett nem szónokló, hanem tettekkel tényező nagyjaink társadalmunk kiterjedt rétegében kevésbé ismertek.

Európa legnagyobb nyílású hídján, az Erzsébet-hídon hiába keressük a hatalmas mű tervezőinek nevét, s ki tud arról, hogy itt magyar elmélet van kiváló sikerrel megtestesítve?

«Ma a nemzeti gondolatnak pozitív alakot kell öltetnie: a nemzet valamennyi fia építőmunkában fejtse ki a benne rejlő erőket, iparkodjék a hivatásához mért alapos műveltségre szert tenni, hogy az országban szunnyadó természeti kincsek és társadalmi energiák a leggazdaságosabban kiaknázhatók legyenek.»

Kultuszminiszterünknek ez a valóban megszívlelésre méltó föl-

hívása bizonyára termékeny talajra talál az ország technikus karában.

Hiszen a technikai tudományok állítják az emberiség szolgáltatába a természeti erőket. Ezeket az erőket a tudományosan képzett technikus az emberiség javára kormányozza és fölhasználja. Kétségtelen, hogy ez a működés elsősorban annak az országnak javát szolgálja, ahol a technikai tudományok segítségével a produktív munkát végrehajjták.

Érthető tehát, hogy minden nemzet igyekszik mérnökeit hazai földön kiképezni. A hazai kiképzésnek ugyanis feltétlenül megvan az az előnye, hogy a hallgatók figyelmét már az oktatás folyamán olyan technikai problémákra irányítják, amelyek az ország boldogulása szempontjából elsőrendű fontosságúak. Innen van, hogy Magyarország egyetlen műegyetemén a mezőgazdasági kémiai technológia és a mezőgazdasági géptan stúdiumokra nagyobb súlyt helyeznek, mint a külföldi technikai főiskolákon.

Mezőgazdasági termelésünk szempontjából elsőrangú fontosságú kérdés a szikes talajoknak termővé tétele. Csak természetes tehát, hogy magyar tudós, Sigmond Elek műegyetemi tanár írta meg: *A magyarországi szikesek és ezek megjavítási módjaik* című kiváló művet, amelyet angol nyelven a kaliforniai egyetem Berkeley-ben adott ki.

Nyilvánvaló e szerint, hogy «az új magyar nacionalizmus szegletköve a magyar munka termékenysége» szoros összefüggésben van a hazai mérnököknek kiképzésével is. Nagy súlyt kell tehát vetni egyetlen műegyetemünknek kellő, a speciális hazai szükségleteket is figyelembevevő, felszerelésére s magas színvonalon tartására.

Kultuszminiszterünknek elévülhetetlen érdeme lesz, ha a többször hivatkozott cikkében hangoztatott nemzetnevelés hatalmas gondolatát megvalósítja.

Kiemeli ebben a tekintetben «a céltudatos nemzeti munka megszervezésének» fokozottabb jelentőségét. «A céltudatos munka alapvető feltétele pedig — írja — a nemzet valamennyi rétegét átható műveltség».

Nagy igazság, de ma is érvényes az ókori tétel: *ὁ μὴ δαρεῖς ἀνδρῶπος οὐ παιδεύεται*. Szigorúan kell nevelni az embert, hogy művelődjék.

És ha el akarjuk érni, hogy «a magyar ifjúság a nemzeti élet tudatos tagjaként nőjön fel», már a középiskolában kell, *δαρεῖς*, szigorúan nevelve, megtanulnia, hogy az élet nem élvezet, hanem kötelességteljesítés, küzdelem, munka.

A nemzetnevelés szempontjából a középiskolának van a legnagyobb fontossága. A nemzet átlagos műveltsége kétségtelenül a középiskolából ered.

Itt kell már az ifjúságot ránevelni az alkotó munka megbecsülésére.

Indokolt tehát a középiskolai történelmi meg irodalomtörténeti oktatásban a tudományos technika vívmányaira, az ókoré mellett a mai kor világesodáira is, kiterjeszkedni, illetőleg a hatalmas tudományos irodalomról is átnézetet adni.

Nyilván az ifjúság nemzeti érzését erősítjük, ha oly világra szóló magyar alkotásokról vesz tudomást, amelyenkről a fentebbiekben megemlékeztünk.

Jól tudjuk, hogy mihelyt természettudományi vagy technikai ismereteknek a középiskolai oktatásba való beviteléről van szó, azonnal felhangzik a vád: így neveljük az ifjúságba a materiális világfelfogást.

Az ilyen megjegyzés azonban nem helytálló. A technikának, valamint a technikai alkotásoknak a materiális világfelfogáshoz semmi köze. Ellenkezően, sohasem szabad elfeledni, amint Max Maria Weber meggyőzően írja: ¹ «minden nagy fölfedezés, új természeti erőknek, új törvényeknek feltalálása egyszersmind a humanitás új mesgyéinek föltárását jelenti.»

«Ha a villám a villámhárítón leszalad, ha a hatalmasan hullámzó tengerből a horizonton a váltakozó fényű világítótorony felmerül, ha mélyen a földben a széntáró-aggodalmas levegőjében a vihedernek kékes lángja a Davy-féle biztossági lámpa dróthálóját ártalmatlanul tölti meg: megrendülve érezzük közelünkben a humanitás szellemét.»

Ha a kultúra az emberben az erkölcsi erők kifejlődése, s ha az ember az erkölcsi szabadságra fölemelkedni s lélekben nemesedni kíván, akkor nyilván éppen a technikai tudományok vívmányai teszik lehetővé, hogy az emberi nem a külső akadályoktól megszabadulva szellemi és erkölcsi tökéletesítésére, tehát magasabb célokra törekedjék.

Valóban a technika vívmányainak birtokában tökéletesebben tudjuk kihasználni testi és szellemi erőnket, időnket, fokozni tudjuk művészeti élvezeteinket.

Az ókornak világesodáit, amelyeknek a történelemben való ismertetését nem szokták a materiális felfogással kapcsolatba hozni, határtalan mennyiségű és kíméletlenül kihasznált emberi erő, a rab-

¹ *Der Pfadfinder des Meeres.*

szolgáké, hozta létre és a munka végrehajtása közben «a nép, e millió karú lény korbácsolt háttal jajgatott».

Amint *Az ember tragédiájá*-ban az akkori viszonyokra olyan jellemzően mondja a rabszolga :

Mért él a pór? — A gulához követ
Hord az erősnek s állítván utódot
Jármába, meghal. — Milliók egy miatt.

Ezzel szemben a legújabb kor világcsodáit tökéletes szerszámokkal és gépekkel, széleskörű tanulmányok s tudományos vizsgálatok alapján, a tudományos technika, az ember szellemi ereje teremtetten meg.

Az embernek a hozzá nem méltó fizikai munkától való felszabadítását, ezt az ideális kultúrmunkát a tudományos technika vitte diadalra. És e felszabadító tettel nem elégedett meg, hanem e mellett a munkateljesítményt, helyes energiagazdálkodásra törekedve, óriási módon növelte.

A tudományos technikának, «Isten e felszabadító követének, a mai kor nem tud eléggé hálás lenni és köszönetet mondani», írja Dessauer, a frankfurti egyetem hírneves tanára.¹

Igaza van Max Eythnek : «Azt mondják és gyakran el is hiszik, hogy a technika a materializmus karjaiba kergeti az embert. Mintha a munka valaha materialistábbá tette volna az embert, mint amilyen az természeténél fogva. A tétlenség, a spekuláció teszi azzá. Magában a technikában, a szellemnek az anyaggal való harcában, elég idealizmus, elég költészet van, hogy a mi egész korszakunkat az eljövendő nemzedék számára bearanyozza.»²

Ha az oktatásban a tudományos technika vívmányainak, az újkor világcsodáinak jelentőségét éppen olyan megértő lélekkel ismertetjük, mint az ókoriakat, az ifjúságot nem a materiális, hanem ellenkezően az ideális felfogásra, nagy célokra való törekvésre neveljük.

Azok a kiváló magyar technikusok, akiknek eredményes működését nagy vonásokban ismertettük, elismerésre nem tartva igényt, mindannyian önzetlen hazafias működést fejtettek ki. .

Elsősorban ilyen férfiak működésére van szükség, hogy a kultuszminiszterünk által kitűzött nemzetnevelő cél, a haza érdekében, elérjék.

A produktív munkában megedzett férfiak azonban tisztában

¹ Friedrich Dessauer : *Philosophie der Technik*.

² Max Eyth : *Wort und Werkzeug*.

vannak azzal, hogy a nemzetnevelő orvos, akinek az orvossága legtöbbször keserű. Innen van, hogy sokan húzódoznak a bevételtől, a javulni akarók, a nemes célért hevülők azonban beveszik.

Bízunk abban, amit Széchenyi a *Hidjelentés*-ben mondott, amikor óriási nehézségek állottak útjában: «Lehet tiszta szándékkal s férfiúi elszánással oly munkákat vinni véghez, ha hazafiak kezét fognak és vállat vetnek, melyekről az előítéletek rahja csak álmodni sem merészel.»

Budapest, 1928 február hava.

Szerkesztő úrnak híve

Zelovich Kornél.

ÉRTESÍTŐ.

A francia szellem válsága.

(Ernst Róbert Curtius: *Französischer Geist im neuen Europa.* Stuttgart.)

Minden, a francia szellemet meghatározni akaró nyilatkozat, ha a részletekben vannak is eltérések, abban megegyezik, hogy e szellem lényege a racionalizmus. E nyilatkozatok szerint a franciák az emberi ész megismerő képességét elfogadják, azaz a tudatban kialakult világképet valóságosnak tartják. Ebből következik, hogy számukra az élet és a világ állandó, merev keretek között mozog, mert az ész által megalkotott világkép sem változik. Történelemszemléletük lényege az értékelhetőség. Minden korszak értéke attól függ, hogy mennyire közelíti meg az ész által alkotott ideált. A német romantika történelem-elmélete, melyhez viszonyítva ez a francia történelem-szemlélet némelyek előtt történelem-ellenesnek tűnik fel, csak egyenlő értékű korszakokat ismer, mert számára minden kor ugyanazon szellem más-más körülményekhez formált megnyilvánulása, tehát minden korszak egyformán értékes, jobban mondva magában hordja az értékelés szempontjait, mert a korszakok értéke csak attól függ, hogy mennyire nyilvánítják ki a lényegüket alkotó korszak-szellemet. A francia szellem legértékesebb termékei, melyekben úgyszólván teljesen kifejezte magát: a középkori Sorbonne racionális teológiája, melynek tetőpontja az olasz származású, de a Sorbonne-on tanító Aquinói Szent Tamás filozófiája, az újkorban Descartes racionalista rendszere és a XVII. század klasszicizmusa.

A XVIII. század folyamán az addig klasszikus és hazai forrásokból táplálkozó francia irodalom folyton erősödő germán, eleinte angol, később német befolyásokat fogad be, amelyek megalapozzák a francia romantikát. A mai francia romantika-kutatók tekintélyes része (pl. E. Seillière, P. Lasserre) abban látja a romantika lényegét, hogy az ész helyett az érzelem, a tudatos helyett a tudatalatti elemek érdeklik és vezetik az embert. A germán befolyás által kifejlesztett romantika tehát visszaszorítja a francia szellem racionalizmusát és a germán szentimentalizmus, az örökös, nyughatatlan keresés váltja fel a merev, hideg, de nyugodt francia világnézetet.

Ugyancsak főképpen Seillière (pl. Zola-ról és Comte-ról írt könyvei) és Lasserre (*Les Chapelle littéraires*) vizsgálódásai szerint a romanticizmus megszakítás nélkül uralkodik napjainkban is. A pozitivizmus, naturalizmus és a Parnasse csak részleteikben jelentenek reakciót, lényegükben ugyanúgy a romantikus világfelfogást árasztják, mint Rousseau, Lamartine vagy Victor Hugo.

Napjainkban a fáradtság és kiábrándulás határozott jelei mutatkoznak a francia irodalmon. Ha erős túlzással akarja az ember jellemezni a mai helyzetet, azt mondhatná, hogy bizonyos szempontból a régi francia klasszicizmus formáinak teljes felbontása (a drámában Claudel, a regényben Proust) és a külföldi irodalmak (különösen orosz és angol) fordítása által beözönlő idegen szellem a legfontosabb jelenségek. Ez az erős külföldi hatás annak a jele, hogy a francia irodalom belső erői ellankadtak, a XIX. századi romantika kiélte magát, az irodalom holtpontra jutott. A mai francia irodalom legfontosabb problémája az, hogy ebből a mozdulatlanságból hogyan lendíthetné ki magát. Ebben a kérdésben két nézet harcol egymással. Ezt az irodalmi válságot mindkét felfogás a francia szellemre vezeti vissza és annak módosulásától várja a probléma megoldását. Az egyik ezt a módosító erőt éppen az idegen irodalmaktól várja, a másik pedig a francia szellemhez való teljes visszatéréstől, a francia klasszicizmus és racionalizmus újraszületésétől.

Az előbbi irány fő képviselői Romain Rolland és André Gide, a *Nouvelle Revue Française* egyik szellemi irányítója. Programjuk bizonyos szempontból a romanticizmus folytatása, sőt megerősítése. A romantika a germán hatások elhatalmasodását jelenti a francia irodalomban. De a XIX. századi francia romantika élesen elkülönül a német és angol romantikától, határozott nemzeti jellege van, azaz a francia szellem nemcsak felvette az idegen hatásokat, hanem magához is idomította. Rolland és Gide újítása abban áll, hogy a francia szellemnek ezt az ellenálló erejét tönkre akarják tenni, hogy az irodalom maradék nélkül alkalmazkodhassék az idegen szellemhez.

Ennek a csoportnak a munkássága két irányú. Egyik oldalról a nemzeti irodalmi múlt nagy alakjainak tekintélyét rombolják le, a másik oldalról az idegen irodalmak nagyságait magasztalják fel. E munkásság nyilvánulásai között jellemző például Suarès nyilatkozata, aki Shakespeare-t és Goethét Racine fölé helyezi vagy Gide-é; aki Dosztojevszki jelentőségét abban látja, hogy munkássága a latin szellem halálát jelenti.

De mivel Franciaországban a nép elevenen élő nemzeti öntudata

miatt csak olyan irodalmi irány érvényesülhet, amely hazai gyökerekre hivatkozhatik, ez a csoport is felállított egy ilyen irányú elméletet törekvéseinek igazolására. Mivel a klasszikus francia irodalom a latin szellem folytatójának hirdette magát és mivel ez a csoport a klasszicizmus ellenlábasának érzi magát, a klasszicizmust tápláló latin elemek helyett a francia népbe vegyült kelta elem kifejezésére törekszik. Az eddig lappangó kelta lélek misztikus sóvárgásainak és romantikus érzelmességeinek követelik a vezetőszerepet. Ennek az új francia szellemnek a tökéletes kifejezőjét nem a thomizmusban, nem Descartes-ban és nem a XVII. századi klasszicizmusban látják, hanem a középkori gót katedrálisban, mint a kelta miszticizmus nyilvánulásában.

Ez az irány tehát a XIX. századi romantikát túlságosan latin-nak, racionalisnak találja, a másik irány — ahogy Lasserre nevezi — a tradicionalizmus, viszont ugyanezt a XIX. századi romantikát a francia szellem megrontójának tartja. Napjaink francia irodalmában legfeltűnőbb esemény a romantika ellen irányuló támadás-sorozat. Jaquet eleinte még gúnyral «Antiromantikus ligá»-ról beszélt, ma azonban már az ellenfeleknek is komolyan kell venniök ezt a mozgalmat, mert tekintélyes visszhangot ébresztett.

A romantika elleni támadások egyik nagy eredménye, hogy a szellemi áramlat meghatározását, ha nem is véglegesen, de megadták. A romantika Seillière és Lasserre szerint beteges lelki állapot következménye. A normális, a racionalis emberben a tudat uralkodik a lelki élet többi eleme fölött, a romantikus emberben azonban a tudatalatti, érzelmi elemek kerekednek fölül és dobálják a lelket egyik végletből a másikba. Ebből az alapelvből vezetik le a romantika valamennyi nyilvánulását: az individualizmust, ahol az önzés tudatalatti ösztönei nem ismerik el a társadalmi érdek felsőbbiségét; ebből fakad politikai kifejezése, a liberalizmus. Ebből az alapelvből származik az erkölcsi életben hirdetett szabadság, az ész ellenőrzésétől megfosztott hit: a miszticizmus, az irodalomban a zseni misztikus felmagasztalása, aki lerombolhat minden, a szabad alkotást megkötő törvényt.

A romantika e tágkörű meghatározásainak következménye, hogy kitágították a romantizmus időbeli határait is. Egyrészt eltart napjainkig, másrészt már a XVIII. század racionalizmusát is romantikus terméknek tartják. A felvilágosodás «raison»-jának szerintük misztikus tartalma van. A valódi «raison» a tapasztalatokból áll és a tartalma is tapasztalati. A felvilágosodás Ész-fogalma azonban a tapasztalatoktól független, misztikus adottság, az emberen felül áll

és ezért mindenre képes. E misztikus racionalizmus terméke a francia nagy forradalom is, amely a latin szellem helyett a germánnak adta át az uralmat.

Az előbbi általános emberi szempont mellett ugyanis nemzeti szempontból is támadják a romantikát: a romantika germán eredetű és a francia romanticizmus a germánság elhatalmasodása a latin szellemen. Az idegen szellem uralma egyúttal Franciaország elgyengülését és romlását is jelenti, mert a neki idegen gondolkodásmódban nem tud érvényesülni nemzeti jelleme. E mozgalom vezetői az exakt tudomány eszközeivel dolgozó Ernest Seillière (*La philosophie de l'impérialisme*, 4. v. 1903—1908), a gondolatokban gazdag pátosz mestere, Charles Maurras (*Romantisme et révolution*, 1922) és a szellemes irodalomtörténész és kritikus: Pierre Lasserre (*Le romantisme français*, 1919). E vezetőkön kívül mind a népszerűsítés, mind az elmélet terén számos nagyobb készűtségű munkatárs dolgozik. Ilyenek Léon Daudet és Maurice Pujo, akik Maurras-szal az *Action Française*-t szerkesztik, az elmélet terén Louis Regnaud (*Le romantisme*, 1926), aki a romantika angol-szász eredetét és Maigrón (*Le romantisme et les mœurs*, 1910), aki az erkölcsi életben mutatja ki a romantika káros hatását.

Ez a szellemi mozgalom azonban nem merült ki a mult kritikájában, van konstruktív programja is. A filozófiában a racionalizmus, vagy ahogy mondani szeretik: az intellektualizmus újraébredését hirdetik, az irodalomban és művészetben a neo-klasszicizmust készítik elő, melynek egyik előfutárát Paul Valéryban látják.¹ A század elején kezdődött áramlat egyik legújabb fejlődési formája a katolicizmust igyekszik belevinni az eleven életbe. Ez Jacques Maritain neo-thomizmusa (*Antimoderne*). Ez az irány már kezdetől fogva közel állott a katolicizmushoz, mert felismerték a benne levő konstruktív erőt, de Seillière és Maurras még nem hívók, a katolicizmust csak mint elméletükkel megegyező világnézetet vették számba (ezért is tették indexre Maurras-t és az *Action Française*-t), Maritain azonban már gondolkodásának központjába állítja.

A két egymás ellen küzdő világnézet közül melyik lesz a győztes? Sikerül-e a klasszikus francia szellemet újra felvirágoztatni vagy a romantikával megindult, latin szellemtől távolodó folyamat tovább halad, vagy talán meg is erősödik? Jósolni nehéz, de az bizonyos, hogy a konzervatív irány mindinkább erősödik, sőt a szellemi életben mintha már a vezetést is átvonná. Legalább erre enged követ-

¹ Az intellektualizmus politikai nyilvánulása Maurrasnál és általában az *Action Française*-ben: a monarchizmus.

keztetni néhány nyilatkozat, melynek elfogulatlansága minden kétségen felül áll. Nem lehet jobboldali elfogultsággal vádolni Romain Rolland-t, kinek Jean Christophe-ja ilyennek látja a háború előtti Párizs szellemi életét: «Megfordult a szél. Gyorsan elhasználják a gondolatokat a demokráciákban, annál gyorsabban, minél serényebben propagálják. A szám fetisszerű kultusza és az ájtatos optimizmus után, amely hitt a szent többségben és amely ettől várta az emberi haladást, felébredt az erőszak szelleme; a többség képtelensége az önkormányzásra, megvesztegethetősége, hitványsága, alacsony és félénk irtózása minden felsőbbtől, elnyomó gyávasága felidézte a lázadást; az energikus kisebbségek — minden kisebbség — az erőre hivatkoztak. Furcsa, de végzetes közeledés ment végbe az Action Française royalistái és a C. G. T. szindikalistái között». (*Le Buisson ardent*, 22e éd. 26—27. l.) Ugyanígy kétségen felül áll Albert Thibaudet, a *Nouvelle Revue Française* kritikusanak pártatlansága is, aki ezt írja folyóiratának 1926 dec. 1-i számában: «Renan és Taine óta, úgy látszik, az irodalom belső súlya miatt szükségszerűleg jobbra tolódik el, ahogy balfelé csúszott Lamartine és Hugo korában.» (794—795. l. *Réflexions sur la littérature*.)

A francia intellektuális élet legfontosabb problémája tehát a francia szellem jövő fejlődése. Az egyik irány a francia szellem lényegét a latinságban látja, ahhoz akar visszatérni, a másik a romantikával megkezdődött nem-latin hatásokat akarja fokozni. Ernest Robert Curtius, aki a németek közül tagadhatatlanul legjobban ismeri a mai francia irodalmat, akit viszont Franciaországban is ismernek, ugyanezzel a kérdéssel foglalkozik. Eddigi műveinek, (*Die Literarischen Wegbereiter des neuen Frankreichs*) inkább csak a tendenciája foglal állást ezzel a problémával szemben, a *Französischer Geist im neuen Europa*-ban (1925) azonban egyes írókat (Proust, Paul Valéry, Valéry Carbaud) tárgyaló értekezések mellett vannak olyanok is, amelyek határozottan szembenéznek ezzel a kérdéssel. (*Zivilisation und Germanismus, Europäischer Geist und französische Literatur, Literarische Fehden*.)

Curtius a háború utáni pacifizmus egyik képviselője, a francia-német közeledés apostola, ezért a Gide és Rolland által képviselt irodalmi baloldal mellé áll. Tudja jól, hogy ez a közeledés nehezen lesz végrehajtható, mert nagy különbség van a két nép jellemében, egész világfelfogásában. Curtius szerint a német nép romantikus adottságainál fogva állandóan változó, forrongó, minden oldalról nyílt, nagy történeti érzéke van, ezért az idegen kultúrákat majdnem teljesen meg tudja érteni és nagy mértékben fogadja be. Legfontosabb vonása, hogy éppen az állandó forrongás következtében

a német kultúra meghatározhatatlan. A francia kultúrát viszont a racionalizmus lezártága és kikerekítettsége jellemzi. Ezt a merevséget még növeli a nemzeti küldetés pártfólótti gondolata, amely célt és ezzel önérzetet ad e lezárt körön belül élőknek. E küldetés-gondolat szerint a franciák feladata a civilizációt a többi európai nemzet közt elterjeszteni. Az elterjesztendő műveltség tartalmát a XVII. században a klasszicizmus, a XVIII-ban a felvilágosodás. 1789 után a forradalom eszméi adták meg.

A két nép között levő nagy különbség azonban — Curtius szerint — napjainkban csökken. Nodier elmélete alapján arra következtet, hogy Németországban klasszikus kor következik, Franciaországban pedig Rolland, Gide és a *Nouvelle Revue Française* az eddigi «provinziell-verengt» latinság helyett «europäisch-erweitert» szellemet propagál. Műveiben Curtius ezt a Gide—Rolland-féle irányt ismerteti és igyekszik terjeszteni.

Az ellen senkinek sem lehet kifogása esztétikai szempontból, hogy kinek milyen politikai nézetei vannak, különösen érthető, hogy egy német tudós a francia irodalomnak azt az irányát propagálja, amelyik a németiséghez közelebb áll, de a tudományos objektivitás ellen vét az, aki az általa választott világnézetet úgyszólván mint egyetlen létezőt mutatja be és az ellentétes törekvésekről csak filológiai teljességre törekvő udvariasságból emlékszik meg. Az ilyen leírás után az olvasónak az a benyomása, hogy a francia irodalom egyetlen hatalmas mozgalom az európai szellem érdekében és van néhány akadékoskodó sovíniszta, meg néhány rövidlátó katolikus «inkvizitor» (Curtius jelzője Massisra és Maritainre), aki ezt a nagyarányú lendületet le akarja törni.

Ez a torzítás azonban nem szándékos nála, hanem lelki berendezésének következménye. Szubjektív természetű ember, aki nem a megismerendő dologba merül bele, hogy tárgyi tulajdonságait megismerje, hanem kikeresi a dologból azokat a vonásokat, amelyek egyéniségével megegyeznek. Például, amikor Proust-ot ismer-teti, felvet néhány szempontot és megkeresi, hogy mi esik látószögükbe Proust műveiben. Ilyen szempontokat adnak a Proust-tanulmány fejezetei, mint: «Művészet és megismerés. — A zene. — Intuición és kifejezés. — Mulandóság és emlékezés. — Idő és tér. — Platonizmus» stb. E szemléletformával Curtius nem Proustot ismer-teti, hanem Proust-nak azt a részét, amely megegyezik egyéniségével. Ilyen módon szemléli Curtius a mai francia irodalmat is. Ennek következtében a francia irodalomról alkotott kép sem teljes, csak szubjektív hűségű, azaz egyoldalú.

E szemléletforma másik következménye bizonyos felületesség.

Az irodalomtörténész egyik feladata a vizsgált irodalom minél teljesebb megértése. E megértés kritériuma az, hogy a vizsgálódó meglássa tárgya belső egységét. Curtius nemcsak nem ad ilyen egységes képet a mai francia irodalomról, hanem nem is akar adni. Találó megjegyzések, éles szemre valló megfigyelések bőven vannak könyveiben, de ami a tudós munkáját igazán tudományossá teszi: a rendszerezés, a megfigyelt tulajdonságok egy forrásra való visszavezetése, teljesen hiányzik.

A mai francia intellektuális élet egyik legfontosabb problémája tehát a francia szellem kérdése. A francia szellemet a konzervatív irány a latin kultúra folytatójának tartja, ezért az intellektualizmust és a XVII. századi klasszicizmust akarja újraébreszteni. A másik irány a francia szellem élesen elkülönülő jellemvonásait el akarja halványítani, hogy ezzel a többi európai nép szelleméhez közelebb kerülhessen; azaz a XIX. századi francia romantika idegen elemeire és a franciaság kelta rétegére támaszkodva romantikus világnézetet igyekszik meghonosítani. Curtius ez utóbbi irányt propagálja könyveiben, de mint láttuk, egyoldalúan és bizonyos felületességgel.

Fábián István.

A Bethlen-család.

Dr. Lukinich Imre: *A bethleni gróf Bethlen-család története*. Négy-százharminckilenc szöveggéppel és tizenhét műmelléklettel. Budapest, 1927. Athenaeum, 4-r. 591 l.

Genealógiai irodalmunknak a XIX. század második felében történt öröndetes fellendülésével a szorosabb értelemben vett családtörténetírás módszere is lépésről-lépésre fejlődött. A régebbi monografikus feldolgozások nem készültek általánosan elfogadott módszeres elvek szerint. Lazán összefüggő szövegrészek, rövidebb-hosszabb oklevélbetoldások ötletszerűen váltogatták egymást, főleg a családtagok által írott munkákban. Sokszor csak az a cél lebegett az írók előtt, hogy családfáikat mentől korábbi időkhöz visszavigyék és ennek a célnak érdekében romantikus vérségi kapcsolatokat létesítettek. Mászor kellő kritika mellett is megtörtént, hogy a nevezetesebb családtagok életének aprólékos leírása teljesen háttérbe szorította magát a családot, amelynek története forgott eredetileg szóban. Mindezek a hibák azonban idővel tűnődek. A szakfolyóiratok módszeres eljárása mindig nagyobb körben éreztette hatását az újabb családtörténeti munkák szövege összefüggő lett, az eddigelé a szövegbe iktatott levelek, diplomák stb. részint külön oklevél

tárakban, részint a művek végén egybegyűjtve láttak napvilágot. A birtokperek hosszadalmas leírása, mely a családtörténeti munkákat annyira unalmasakká tette a közönség szemében, lassankint szűkebb keretek közé szorult. Az egyes monográfiák köztörténeti háttérének beállítása hasonlóképpen arányosabb lett, aminek következtében a művek szerkezete tetszetősebb, kerekdedebb formát öltött. A fejlettebb módszer családtörténeti könyvtípusokat teremtett és irodalmunkban a pár íves értekezéstől kezdve a többkötetes családtörténetig sokféle típus képviselve volt. De a szakembereken kívül a művelt nemzeti közvéleményre egyik típus sem gyakorolt maradandó hatást, mert szakszerűségét az olvasóközönség kedvéért módszeresen egyik sem enyhítette. Pedig ennek a feltételei a szakszerűség feláldozása nélkül sem voltak elérhetetlenek, mert rövid fejezetekre osztott, arányosan kidolgozott és gondos, bőséges szövegillusztrációval ellátott mű minden tekintetben alkalmasnak látszott arra, hogy az olvasóközönségre előnyös hatást gyakoroljon és érdeklődését felkeltse a családtörténeti művek iránt. Ennek az új családtörténeti könyvtípusnak a formáját szerencsés kézzel alkotta meg Lukinich Inre, a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának igazgatója, a bethleni Bethlen-családról írt monográfiájában, mellyel nemcsak genealógiai irodalmunkat gyarapította, hanem egyúttal a modern családtörténetírás módszerére nézve is követendő példát nyújtott.

A Bethlen-család története nem alkalmi impulzusok nyomán keletkezett. Szerzője immár két évtized óta kutatja a keresdi levéltárat és a bethleni Bethlenek középkori történetéről, Bethlen Ferenc történeti szerepléséről, továbbá Bethlen István támadásáról, Bethlen Elek könyvtáráról stb. szóló cikkei még a világháború előtt jelentek meg a *Századok*, *Erdélyi Múzeum*, *Genealógiai Füzetek* és más tudományos folyóiratok hasábjain. Ezek az előmunkálatok egyenesen rávezették szerzőt a bethleni Bethlen-család történetének megírására azért is, mert nálánál jobban az erdélyi történelmet kevesen ismerik, a Bethlenek története pedig szorosan egybeforrt Erdély történetével. Lukinich professzor a nála megszokott nagy alapossággal és tárgyyszeretettel dolgozta fel a Bethlen-család történetét. A keresdi levéltáron kívül átkutatta a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött Bethlen-levéltárat, az Országos levéltárt, a bécsi állami levéltárat, továbbá az Erdélyi Múzeum levéltárát és kézirat-tárát, a kolozsvári unitárius kollégium irattárát, a segesvári városi levéltárat stb. Művét elsősorban levéltári kutatások alapján készítette, de ugyanakkor jó példáját adta a történetirodalom ok-szerű felhasználásának is. Levéltári adatait a legkülönbözőbb ok-

mánytárak adatai egészítik ki. Kizárólagosan eredeti források alapján szűri le történeti megállapításait. A vezető történeti feldolgozások közül csak elsőrendű írókra hivatkozik, még az értekezések és folyóiratcikkek szerzőit is megválogatja, ha azokat itt-ott idézi.

A bethleni Bethlen-család története Lukinichnak legsajátosabb munkája, melynek minden fejezetében kifejezést nyer történetírói egyénisége. Nem törekszik új eredmények megállapítására, csak ott, ahol ezt ki nem kerülheti. És ha új eredményeket állapít meg, akkor ezt olyan szerénységgel végzi, hogy munkájának egyes részeiben a felületes olvasó — még ha szakember is — észre sem veszi, hogy az általa olvasott dolgokat első kézből kapja a szakirodalom. Így a Bethlen-család középkori genealógiájának tárgyalásánál új adatai legnagyobb részben elavulttá teszik még azokat a családtörténeti eredményeket is, melyek egyébként a Nemzeti Múzeumban lévő Bethlen-levéltár okmányai alapján kiváló szakemberek keze alól kerültek ki. Egész sor időrendi helyesbítést találunk munkájának genealógiai részében. Kiegészíti az eddigi leszármazási táblákat, korrigálja a hibás neveket és helytelen összeköttetéseket. Rámutat a régi irodalom tévedéseire, de ezzel egyetemben mindig felhívja a figyelmet azokra az írókra is, akik öelötte észrevették ezeknek a tévedéseknek a tarthatatlanságát. Minden alkalmat megragad arra nézve, hogy munkáját ne mennyiségileg, hanem minőségileg értékelt adatok alapján építse fel. Ennek az elvnek megfelelőleg a Bethlen-család történetében nem találhatjuk meg a család eredetére, származására stb. nézve megjelent összes irodalmi véleményeket, felfogásokat időbeli sorrendben; ezekre a szerző a jegyzetekben utal, nem egyszer kimutatva a különböző véleményeknek egymásra gyakorolt hatását is. De minden esetben megtalálhatjuk a történeti tények fontosságához mérten alkalmazott rövid lényegét: hogy a tudományos magyar nyelvészet megállapítása szerint a Bethlen név a Bethlehem szó származéka, hogy a Bethlen- és Apafi-családok eredete közös, de a két Bethlen-család közös eredete a manapság ismeretes okleveles anyag alapján nem bizonyítható, továbbá, hogy a rendelkezésünkre álló adatok fogyatékosága miatt ez idő szerint nyílt kérdés, kitől vette a szolnokdobokamegyei Bethlen helység elnevezését és ki volt az a Bethlen, kinek nevét e helynév megőrizte. A Bethlen-családnak a Becse—Gergely nemzetségből való eredetére nézve szerző Karácsonyi álláspontjához csatlakozik és Kézai adatával ellentétben valószínűnek tartja, hogy e nemzetség névadó ősei magyar származásúak voltak, mert Erdélyben a Nagy-Szamosnak Naszód felé húzódó völgyében addig tartanak a magyar helynevek, ameddig a Becse—Gergely nemzetség birtokai értek és Keresd, Almakerék vidékén a

nemzetség birtokállománya a szász telepek között mindvégig megmaradt magyar szigetnek. A nagy szorgalommal és ügyes kritikával összeállított birtoktörténeti adatok élénk fényt vetnek a középkori Erdély jogviszonyaira, az eleinte közösen kezelt családi birtokok lassú elkülönülésére és a nemzetségeken belül fennálló erős osztályvérségi kapcsolatnak sok érdekes anyagi bizonyítékát szolgáltatják, ezzel együtt azonban a Bethlen-család anyagi fejlődésére is rávilágítanak, amelynek a XV. század végén már Küküllő, Fehér, Torda, Kolozs, Doboka és Belső-Szolnok megyékben terültek el birtokai.

Lukinich nagy gondot fordított arra, hogy művét minden részletében arányosan kidolgozza. E tekintetben a család középkori és újabbkori történetének fejezeteiben kellett nagyobb nehézségekkel megküzdenie. A középkori adatok természetszerűleg szűkszavú és száraz volta nem kis feladatot rak a történetíró vállaira, ha azt a célt tűzi ki maga elé, hogy munkájának középkori részeit is kellemes olvasmányá tegye és minden olyan mozzanatot elkerüljön, amely az olvasó fárasztására szolgálna. Viszont az újabbkori részben a genealógiai láncolat folytonosságának és teljességének figyelembevétele mellett igen nehéz az összefüggő történeti szöveg kidolgozása, különösen akkor, ha a család több tagja kitűnt a közpályán vagy társadalmi téren, — mint ez a Bethlen-család történetében is előfordult — és az írónak mindegyik családtagot jellemezni és értékelni kell arányosan és a szöveg összefüggésének sérelme nélkül. Lukinich azonban mindkét nehézséget szerencsésen legyőzte. A fősúlyt már a középkori részben is a Bethlen-család kulturális jelentőségének megállapítására és kiemelésére helyezte. Ezt azonban nem egyoldalúan tette, mert műve azokról a Bethlenekről is megemlékezik, akik csak önmaguknak élve, minden energiájukat családi birtokaiknak gyarapítására használták fel. De ezeknek a száma elenyészően csekély azok mellett a Bethlenek mellett, akik életüket a közügynek szentelték és akik közül többen résztvettek a XIV. század elejétől kezdve mint comesek a közbíráskodásban, mint magisterek pedig a szellemi műveltség emelésében. Ennek a századnak végén II. Gergely már diplomáciai küldetésben járt királyi megbízásból Mircse havasalföldi vajdánál, mint ezt a nemzeti múzeumi Bethlen-levéltárban lévő eredeti megbízólevél tanúsítja. 1395-ben pedig Zsigmond király rendeletére a törökök ellen induló sereghez csatlakozott, melyet Losonczy István volt macsó bíró és Bebek Ferenc vezettek, azzal a feladattal, hogy mint hadseregfelügyelő, tartson ellenőrző szemlét a levonuló haderő felett s különösen arra ügyeljen, hogy a tisztek és zsoldosok teljesítsék kötelességüket. A Bethlenek közül a középkor folyamán

több királyi testőr került ki, akik közül említésre méltó III. Gergely, ezidei tudásunk szerint az első családi missilis levél írója, ki Zsigmond király kíséretében sokat járt külföldön és négy templomnak meg egy kápolnának volt kegyura. Szolgálatai jutalmául Albert király 1438-ban engedélyt adott neki arra, hogy testvéreivel együtt Bethlenben fa-, vagy kővárat emelhessen. Ezek a tények élénken megvilágítják a Bethlen-család hajlamait: a mély vallásosságot, az igazság- és tudomány szeretetet, a katonás jellemet és az alkotó erőt, közelebb-ről az építkezések kedvelését. Utóbbi irányban rendkívül nagy hajlandóságot mutatott a Bethlen-familia, és ahol csak letelepedett, az ősi birtokokon s a később szerzett részjóságokon, mindenütt gyönyörű kastélyokat, várakat, templomokat, iskolákat emelt. Még a birtokszerző Bethlenek között is akadtak olyanok, akikben ezeknek a hajlamoknak egyike vagy másika megtalálható. Így V. Miklós, kinek 1489. évi pajzsalakú pecsétjén az országalmát szájában tartó, többszörösen hajlott, cölöpösen állított kígyó — a család ősi címere — fennmaradt, résztvett Mátyás királynak III. Frigyes német császár ellen viselt hadjárataiban és vitézségének jutalmául Mátyás reá bízta az Alsó-Ausztriában fekvő Retz vár és város parancsnokságát. Ugyanez a Miklós, a nagy birtokszerző, 1499-ben a saját és néhai királya lelkiüdvéért tartandó misékre a segesvári domokosoknak Héturon jobbagytelkeket ajándékozott, amelyekbe a domokosokat a XVI. század elején ismételten beiktatták. Ugyanő 1514-ben a kolozsmegyei Domb nevű birtokrészét a kolozsvári domokosrendű apácáknak hagyományozta. Fia, Bethlen Farkas, országos főkapitány, ki jelentős szerepet vitt Erdély történetében, 1536-ban az erdélyi káptalannak adományozta a küllőmegyei Szászvölgyét, Pánádot és Péterfalvát, 1545-ben Bonyhán nagyobb építkezéseket foganatosított, Bethlenben pedig várépítési munkálatokat végeztetett. Ugyancsak Bethlen János fia, Bethlen Farkas, ki Báthory Zsigmond idejétől kezdve Bethlen Gábor uralkodásának első évéig szerepel és egyike volt családjá legkiválóbb tagjainak, résztvett az 1602. decemberi gyulafehérvári országgyűlésen, mely őt Udvarhelyszék adózási viszonyainak felülvizsgálására küldötte ki. Bethlen Farkas létesítette telepítések által Kistunt, mely az ő idejéig «nagy berek és kaszáló» volt. Vitézségét «harcon, csatákon szerzett tizenhét sebhelye» mutatta. Haláláról eddig azt olvashattuk az irodalomban Pernyeszi 1616 február 6. levele alapján, hogy megmérgezték. Lukinich egykorú oklevelek alapján kimutatja, hogy Pernyeszi híresztelése alaptalan szóbeszéd.

A bethleni Bethlen-család története azért is sajátos alkotása a szerzőnek, mert a szakirodalomban nem állott rendelkezé-

sére semmiféle újabb keletű feldolgozás, mely a Bethlen-család történetére vonatkozva, művének megírása közben segíthette volna. Így nagy monográfiájának gerince, a független erdélyi fejedelemség korában szereplő Bethlenek történetének feldolgozása, szintén teljesen eredeti koncepció. Egyetlen fejezet kivételével még azon részei is, amelyeket korábban már kiadott, mint pl. Bethlen Ferenc élete stb., új átdolgozáson mentek keresztül és értékes új adatokkal bővültek. Miután a Bethlen-család e korban országos jelentőségre emelkedett, a történeti értékelés arányossága hozta magával az ide tartozó fejezetek arányosan bővült terjedelmét. Az ellenkirályok küzdelme idején Bethlen Elek már viselte az alvajdai tisztséget, I. Rákóczi György Bethlen Ferencet főudvarmesteri állásra emelte, ki 1638-ban a dési complanatiót is aláírta s kinek második házassága a fejedelmi udvar részvételével zajlott le Gerenden. Kolosi Török István Bethlen Ferenc feleségének, Kemény Katának ajánlotta *Rythmusait*, melynek keletkezési idejét Szabó Károly 1630-ra teszi. Jellemző Lukinich történetírói felfogására, hogy ennek az irodalomtörténeti adatnak pontosságát is ellenőrizte és helytelenségét felismerve, 1633-ra korrigálta.

Bethlen Ferenc, kinek sajátkezű megjegyzéseit a keresdi levéltár számtalan régibb darabja őrzi, családjának bárói rangot szerzett. Több ízben volt követségben az európai országokban, lengyelországi diplomáciai működése, melynek egyik útjára I. Rákóczi György fejedelemnek 155 darab levelét vitte magával, sok eredményt mutatott fel. Az unitárius egyháznak mindvégig buzgó híve maradt, főleg az iskoláztatás iránt érdeklődött, a tordai középiskolát bő adományokban részesítette. De nevének nagyságát a XVII. század második felében részint református hitre tért fiai, Farkas, Gergely és Elek, részint Bethlen János, a történetíró kancellár és annak fia, Bethlen Miklós kancellár csakhamar túlszárnyalták. Ennek a nemcsak családtörténeti, hanem országos viszonylatban is eseménydús kornak leírásában Lukinich szerencsés tollal dolgozott. Családtörténeti műben a köztörténeti háttérrel előnyösebben rajzolni bizonyára nem lehet. A Bethlen-család említett kiváló tagjai — akiknek élete és működése a család fénykorát jelenti — kortársak voltak, így történeti értékelésük a legtisztább szintézis, melyből a Bethlen-családnak az említettek mellett egy új hajlama domborodik ki: az írói készség. Bethlen Farkas pl. a közhivatali pályán egész a kancelláriusságig vitte, de emlékéit az utókor számára mégsem közéleti pályafutása, hanem Erdély történetéről írott műve őrizte meg, mely ma is nélkülözhetetlen forrásmunka, mert abban ma már elveszett forrásokat is felhasználott s az 1580—1609-ig terjedő részébe számos oklevelet szőtt

be. Öccsének, Eleknek nevéhez fűződik a Bethlen-család történetének első összeállítására, mely a legrégibb időkre vonatkozólag ugyan kevésbé használható, de a középkor végétől az újkor második feléig terjedő időre jó útbaigazításokat tartalmaz, ámbár kronológiája hiányos. Bethlen Elek tudós hajlandóságú főúr volt, aki szerette és megbecsülte a könyveket, könyvtárában több értékes kéziratot őrzött, bátyjának, Farkasnak buzgó munkatársa volt történeti művének megírásában. Kéziratának sajtó alá rendezését ő végezte, nyomtatási munkálataira keresdi várkastélyában nyomdát szereltetett fel. Benne is feltámadt a legjellemzőbb Bethlen tulajdonságok egyike: az építkezés. 1688-ban újjáépíttette a keresdi kastélyt, az északi szárnynak, a bástyáknak, továbbá a donjonnak felépítésével ő adta meg a kastélynak azt a formát, melyben ma is fennáll. A régi építkezések műértékkel bíró alkatrészeit nem rombolta szét, hanem felhasználta az új épületrészekben is, hogy az utódok is olvashassák mindazok neveit, akik a kastély multjának alkotó részesei voltak. De nemcsak Keresden, hanem 1679 után, illetve a keresdi munkálatok előtt, Bethlenben és Bonyhán is építkezett, s mindaz, ami az ő irányítása mellett jött létre, műízlését, formaérzékét és nagy áldozatkészségét dicséri, amiért Erdély újabkori építészetének történetében személyét előkelő hely illeti meg. Az írói hajlam Bethlen János kancellárt is több mű kiadására sarkalta. Erdély történetéről készült munkája a tudományos és művészi történetírás első kísérlete nálunk, mely fogatékos tárgyilagossága mellett is nélkülözhetetlen forrása a XVII. század történetének. A kancellár, kit ősi és szerzett birtokai Erdély leggazdagabb főurai közé emeltek, élénken érezte, hogy származása és vagyona magasabb kötelességeket is ró rá. 1665-től maga lett a három é vel korábban Apafi által Gyulafehérvárról Nagyenyedre áthelyezett kollégium gondnoka s elsősorban az ő érdeme, hogy a gyulafehérvári országgyűlésen ugyanebben az évben egybegyűlt rendek nagy áldozatokat hoztak a főiskola fenntartása érdekében. Maga Bethlen János tíz alumnus ellátására tett alapítványt, melyet halála után felesége még három hellyel növelt. 1670 március 15-én kelt alapítólevelével az udvarhelyi orthodoxa scholát leánya halálának emlékére gimnáziumi rangra emelte s megvetette könyvtárának alapját. Nagyobb alapítványokkal látta el a marosvásárhelyi kollégiumot. Az iskolaügy mellett gondja volt egyházának sorsára. Unitáriusnak született ugyan, de református neveltetése új egyházának meggyőződéses fiává tette. A XVII. századi független erdélyi nemzeti történelem utolsó tényezője, az I. Lipót által 1696-ban grófi rangra emelt európai műveltségű erdélyi kancellár, Bethlen Miklós, ugyancsak több munkát írt, ezek közül leg-

ismertebb *Önéletírása*, melynek szinte túlzott őszintesége megragadja az olvasót és önkéntelenül is rokonszenvet ébreszt az író egyénisége iránt, bár történeti tárgyilagossága sokszor szubjektív elemekkel vegyül.

A bethleni Bethlen-család újabbkori történetét Lukinich egykorú naplók, emlékiratok, anyakönyvi bejegyzések, hírlapok, folyóiratok stb. alapján a középkori rész feldolgozására emlékeztető alapossággal írta meg két részben. Az első rész Bethlen János kancellár utódait, Miklós, Pál és Sámuel, a második rész Bethlen Ferenc br. utódait, Farkas, Gergely és Elek főágazata szerint tárgyalja olyan módszeres beosztással, mely a család jelentőségének történeti értékelését a XVIII. és XIX. században is mintaszerűvé teszi. A független erdélyi fejedelemség megszűntével e korban a család jelentősége alábbszállott, de Lukinich műve meggyőzően kimutatja, hogy az ősök szelleme tovább élt az újabbkori Bethlenek között is és a régi erények a családban újabb és újabb lelkes ápolókra találtak. III. Károly uralkodása alatt Bethlen József létesítette a vajdakamarási ref. egyházat és az unitárius státussal olyan egységre lépett, hogy az addigi unitárius templom és parochia az új egyházé lett. Ugyancsak Bethlen Kata Hévizen alapított ref. egyházat, melynek első papja 1743-ban Bod Péter volt. Könyvtárát a nagyenyedi kollégiumnak adományozta. Írói munkássága az irodalomban is nagy visszhangot keltett. Bethlen Farkas altábornagy minden szerzett vagyonát iskolai és egyházi célokra hagyományozta, főleg a marosvásárhelyi és udvarhelyi iskolákról gondoskodott bőszégesen. Bethlen Krisztina renováltatta a somkerek-i templomot, Kolozsvárt és Vásárhelyt palotákat építtetett, a szegény egyházak, lelkészek, tanítók, diákok és özvegyek állandó istápolója volt. A kath. hitre tért Bethlen Gábor udvari kancellár a székely határőrség felállítására idején Buccow tábornokkal és Bruckenthal kancellár társával szemben az erdélyi magyarság érdekét tartotta szem előtt és a Bethlen-család XVIII. századi történetének egyik legjelentősebb alakja. Bethlen Gergely konzisztórium-i ülnök a nagyenyedi kollégiumnak főgondnoka volt és ő vetette meg alapját az általa adományozott Bethlen gyűjteménnyel a kollégium híres ásványtárának. Bethlen Elek, a nagysajói és tekei ref. egyházak gondnoka, a magyar történelemmel forrásszerűleg foglalkozott, nagy gyűjteménye volt okiratokból és kéziratos történeti emlékekből, melyeknek jegyzékét Torma Károly adta ki. (*Századok*, 1887. évf. 152—54. ll.) Bethlen Lajos Keresden éveken át nagy építkezéseket végzett, 1848-ban 69 éves korában felcsapott honvédek. Érdekes és jellemző adatokat tartalmazó önéletírását Dr. Szádeczky Lajos adta ki.

A XIX. században a Bethlen-család tagjai közül guberniumi. kancelláriai, táblai hivatalnokok, főispánok, képviselők, miniszterek stb. kerültek ki, de a család régi szellemét mindig megőrizte, ezt az is bizonyítja, hogy a szabadságharcban huszonegy Bethlen küzdött az önálló Magyarországért. Bethlen Ferenc, a kolozsvári ref. kollégium gondnoka, ki később unitárius lett, rendszeresen foglalkozott az irodalommal. Munkaszeretetére jellemző, hogy szórakozásból asztalos és esztergályos mesterséget gyakorolt és lakásában múzeumot rendezett be hazai és külföldi régiségekből. Bethlen Gergely különösen kitüntette magát a vizaknai csatában, hol a jobbszárnyat vezette. továbbá a piskii ütközetben, ahol lélekjelenléte és személyes bátorsága döntő jelentőségű volt a csata kimenetelére. Emlékét a kolozsvári temetőben díszes emlékoszlop hirdeti, melynek felirata: «Harcolt a hazáért 1848/49-ben mint ezredes, a világszabadságért, mint olasz tábornok». Bethlen János nevéhez fűződik az erdélyi nemzeti színház újjáteremtése, melynek egy ideig intendánsa is volt. Részt vett az Erdélyi Múzeum Egylet megalapításában s főleg a ref. egyházi és iskolai ügyek iránt érdeklődött. Bethlen András, a Szapáry és Wekerle kormányok földművelésügyi minisztere létesítette a megyei gazdasági bizottságokat, megszervezte a növénykísérleti intézetet és kezdeményezte az agrárstatisztikát. Bethlen István miniszterelnök nevéhez fűződik Magyarország gazdasági és politikai orvoslása a világháború után, továbbá az olasz szerződés megkötése, mely által hazánk külpolitikai elszigeteltségét megszüntette. Bethlen Margit grófnő a szépirodalom hívatott művelője, kinek több kötet könyve jelent meg, egyeseket idegen nyelvre is lefordítottak. Bethlen György a kolozsvári ref. kollégium gondnoka és az erdélyi magyar pártnak jelenlegi elnöke, melyet már másodízben képvisel a román parlamentben.

A közel negyven íves művet negyvenhat oldal terjedelmű jegyzet kíséri, melyekben szerző nagy pontossággal ad számot tanulmányainak forrásairól és az ide vonatkozó irodalom értékeléséről. Lukinich nem elégszik meg az eddig gyakorlatban volt helyenkinti, dekoratív illusztrálással, hanem magának a szövegnek oldalról-oldalra menő illusztrálását viszi keresztül. Művében alig találunk olyan lapot melynek szövegét valami illusztráció ne kísérné. Négy százharminckilenc szövegképet és tizenkét műmellékletet illesztett a könyvbe. Rajzait köröspataki Sebestyén József, a jeles erdélyi heraldikus és Bundschuh Ottó festőművészek készítették. Sebestyén közel 140 eredeti rajzot készített a mű számára a helyszínen. Apanagyfalu, Almakerék, Keresd, Bethlen, Bonyha látképei, kastélyai, templomai freskói. stukkó-részletei hű rajzokban élesztik fel előttünk a múlt művészetét.

A címlap a keresdi várkastély donjonjának egyik ablaka 1598-ból. A Bethlen István miniszterelnök által írt előszó kezdőbetűje az almakeréki ev. templom oltárképe és a szentély zárókövének egyik betűje után készült, mindkettő Sebestyén József festőművész műve. A mű számottevő alkotás, hazai családtörténeti irodalmunknak egyik érdemes dísze.

Arday Pál.

A settlement-mozgalom.

Ifj. Erődi-Harrach Béla dr.: *A magyar settlement-mozgalom eszméi.*

Tizenöt évvel ezelőtt létesült Magyarországon az angol és amerikai settlementek mintájára az Egyetemi Szociálpolitikai Intézet Újpesten, amely intézmény eszméjével és munkájával ma már intézményesen bekapcsolódott a magyar szociálpolitikába. Ez az intézmény és az abban folyó munka azt jelenti, hogy a társadalomnak műveltebb rétegeihez tartozó egyének hosszabb vagy rövidebb időre betelepülnek a társadalom szegényebb rétegei közé, hogy az ottani életviszonyokat saját megfigyeléseik alapján megismerjék és ahol szükség van, ott segítsenek. Ez az intézmény rá akarja terelni a figyelmet arra a tényre, hogy a társadalmi kérdésekkel, a szociális bajokkal és kívánságokkal nemcsak elméletileg, hanem gyakorlatilag is foglalkoznunk kell. Felhívja a népjólét terén működők és a társadalom vezető rétegeinek figyelmét arra, hogy idevágó ismereteiket és a társadalom szociális érzékét fejleszteni, gyarapítani kell és rámutat arra, hogy elsősorban az akadémiai ifjúság hivatott e kérdéseket tanulmányozni, nemcsak azért, mert övé a jövő, hanem azért is, mert természeténél fogva benne legtöbb a fogékonyság, hogy a szociális kérdések okait, állandó fejlődését és változását megértse, kövesse és idővel megoldásukban tevékenyen közreműködjék.

Ez a gondolat, melyről tények alapján megállapítható, hogy a magyarszociálpolitikában már gyökeret vert, nem egyszerű másolata a külföldinek, mert itt hazánkban új erőforrásokra talált és e gondolat itt a szociálpolitika fejlődésére nagyjelentőségű tényekkel gazdagodott. Ez különösen két irányban nyilatkozik. Egyrészt a társadalomtudományok egyetemi oktatásának a settlement munkájával való szerves kapcsolatában, másrészt a szociálpolitika egyetemessé válásának jelentőségű természetének a settlement munkájában nyilatkozó érvényre juttatásával. A szociálpolitika a létfenntartás erkölcsi, értelmi, fizikai és gazdasági feltételeinek biztosítását egyaránt a körébe tartozónak ismeri s a magyar settlement mindezeket a felada-

tokat intézményesen szolgálja. Munkájában rendszert, tevékenységének eredményeivel organizációt akar látni a társadalomban és ehhez eszmét, értelmet, fogalmat keres. Ezt a szocializmus eszméjében találja meg. Munkájában szerző — aki hazánkban a settlement-gondolat megszervezője volt — ezeket a gondolatokat fejt ki és a szociálpolitika számára nagyfontosságú alapfogalmakról új és egységes képet ad. A szocializmust mint eszmét fogalmazza meg és azt mondja, hogy annak tartalma a közös célokba helyezett egyéni érdekeknek a kötelességhez és felelősséghez való viszonyából kialakult társadalmi rend, mely az eszközökben és az eredményekben az igazságot fejezi ki. Ennek az eszmének normatív ereje az igazságos társadalmi rendben jelenik meg. Ez az eszme egyenlő idős az emberi társadalommal, mert a szocializmus fogalmának lényegét nem a társadalmi kapcsolatoknak külső, intézményszerű jegyeiben, a gazdasági termelés szervezésének a kérdéseiben kell látni, hanem a szocializmusnak az igazságot kifejező eszméje mindig mértéke lesz a mindenkori társadalmi rend bírálatakán. Szerző munkájában a modern szociális probléma és a szociálpolitika lényegével foglalkozik behatóbban, hogy ezek alapján rámutasson azokra a szociális és erkölcsi erőkre, amelyek a settlement-munkát megszervezik és amelyeknek a szociálpolitikában is érvényesülniök kell.

A mozgalom magyarországi történetét ismerteti egy másik fejezetben, ahol rámutat azokra az okokra és körülményekre, amelyek ezt a mozgalmat Magyarországon megteremtették. Ebből tudjuk meg, hogy gróf Zichy János kultuszminiszter volt az, aki kultúrprogramjának keretében 1912-ben kísérletet tett az intézménnyel és annak a kornak közeleti vezérférfiai: Balogh Jenő, Földes Béla, Mihályfi Ákos, Jendrassik Ernő, Rejtő Sándor professzorok és Glattfelder Gyula, Bernát István, Jancsó Benedek mellett az 1921-ben meghalt gróf Pálffy Sándor volt szerzőnek munkájában legerősebb segítőtársa. Ebben a fejezetben párhuzamot von a magyar és külföldi settlementek között és a mozgalomra vonatkozó külföldi irodalom legújabb megállapításait ismerteti.

Szerző fogalmazásában a szocializmus eszméje dinamikus erőt és gondolatot jelent, mind az egyénre, mind a társadalomra. Ennek az eszmének dinamikus ereje, amikor hozzásegít a modern szociális probléma megmagyarázásához és megértéséhez, egy új problémát is felvet: miképpen kell az embert és pedig lehetőleg minden embert ebbe a modern korviszonyok folytán benyolultabb gazdasági és társadalmi életbe bevezetni, mintegy beneveléssel annak tagjává tenni. Szerző véleménye szerint a szocializmus eszméje az általa

adott megfogalmazásban éppen arra világít rá és azért küzd, hogy a társadalmi fejlődés ne csak a gazdasági ható erőknek legyen alávetve, azaz a társadalom rendjében ne a gazdasági erők mechanikus hatása jusson kifejezésre, hanem a társadalmi rend az igazságosság egyetemes érvényre jutásával alakuljon ki. Ezért a társadalmi nevelésnek céljai közül nem rekeszti ki a gazdasági célokat, azokat is belefoglalja a nevelés általános feladataiba, de nem tekinti egyedüli célnak. Ebben a fejezetben a személyiség, a társadalom, a kultúra és a nevelés fogalmával foglalkozik és mindezeket a fogalmakat a szocializmus eszméjéből vezeti le és ezekkel egészíti ki annak rendszerét. Ezen az alapon a fontosabb kultúrproblémák területeit megjelölve, a szocializmusnak adott fogalmát azok gyakorlati területein vizsgálja.

Szerző mindezeket a gondolatokat és fogalmakat abban a tudományos gondolatkörben tartja, amelynek a londoni egyetemen újabban egészen külön osztálya alakult ki a tudomány és a gyakorlat számára.

x.